Commentaria in Exodum.

REVERENDI
ADMODVM PATRIS
Fratris Hieronymi Oleastræi Lusitani, prædicatorij ordinis, ac sacræ Theologiæ professoris, nec non hæreticæ prauitatis apud inclytã Olyssiponem Inquisitoris, Comentaria in Exodum, iuxta M. Santis Pagnini Lucẽsis eiusdem ordinis interpretationem: quibus Hebraica ueritas exactissimè explicatur, & quæ ad morum compositionem aptari possunt: ex ipsius literæ penetralibus seorsum annectuntur, opus sanè, & doctis & indoctis usui futurum.

SVBIIT SANCTÆ INQVISITIONIS examen. Accessit præterea Reuerendi patris fratris Alluisij Granatensis, eiusdem ordinis Portugalliæ prouinciæ prioris Prouincialis, facultas.

OLYSSIPONI,
Ex officina Ioannis Blauij Coloniensis.

M. D. LVII.

HIERONYMVS OSORIVS
F. Hieronymo Aboleastro.
S. P. D.

EX Commentarijs tuis,quos in libros diuinæ legis ædidisti,pauca quædam summa tamẽ cum uoluptate degustaui. Ex illis enim intellexi, quantum certaret prudentia tua cũ diligentia.Nihil enim prætermittis, quod quidem ad diuinarum rerum explicationem facere uideatur. Nam & uerborum Hebræorum sententias ponderas,& minutissima quæque persequeris, & omnes Hebræorum latebras excutis,& abstrusa & abdita perscrutaris, ut ex illis etiam aliquid arripias,quod ad usum sacrosancti illius tabernaculi transferas, quod ut est apud Isaiam, neque moueri à loco in locum,neque conuelli, neque rumpi, neque uetustate ulla consumi potest. Nosti enim qua ratione sint Ægyptij, hoc est homines in Deum rebelles & contumaces spoliandi, ut illis opibus quibus ad impietatem, & suorum pestem & exitium abutuntur, Dei templum ornare, multorumque hominum utilitati consulere ualeamus. Non igitur is es, qui Iudæorum more, & consuetudine in umbris tantum & imaginibus rerũ cælestium spectandis insistas:sed diuinorum hominum sensa rimaris,& mysteria legis ipsius integumentis inuoluta sapienter explicas, eorumque nobis intelligentiam tradis. Illam itaque rationem quam sequeris, in sanctis literis explanandis, ualde probo. Nam neque scripta tua allegorijs infinitis nullum exitum habentibus infercis, quod à multis fieri solet, qui quoties in locum aliquem difficilem incidunt,allegoriarum sibi perfugia comparant:neque rursus quod quidam nimis imperite,ne dicam Iudaicæ faciunt,scriptum tãtum legis, studiose consectaris, diuinum uero sensum qui sub legis inuolucro latet, abdicas & reijcis. Imo cum scias legem ipsam rerum diuinarum imagines continere,totamque illius sententiam & mentem ad ipsam uim diuinam,& sanctissimum Christi numen esse referendam, tota mente,atque omni studio in diuino legis sensu peruestigando & eruendo uersaris, ita tamen, ut minime ab ipsorũ uerborum significatione discedas.Recte nanque statuis ineptum esse,cum litera legis,spiritum legis ipsius adumbret,uiamque monstret,qua ueritatis ipsius inuolutæ intelligentiam assequamur,hac uia neglecta,aliam inire. Quid enim minus conuenit,quam cum lex ideo literis ad memoriam sempiternam cõsignata fuerit,ut indicaret nobis uiam,qua possemus ad diuinũ sensum peruenire: literarum sanctarum ductu neglecto,alias sibi uias quemque aperire, præcipitemque eo ferri,quo se commode expedire non possit? Quod necesse est eueniat

plerumque omnibus, qui uerborum uim, quibus ipsa sententia continetur, negligendam existimant. Dum enim de uia deffectunt, quam literæ sanctæ monstrant, alijsque uijs ingressi, ea quæ latent in ipsis sacris literis temere scrutantur, in sententias ineptas incidunt, multaque frigidè & insulsè comminiscuntur. Te igitur satis laudare non possum, cum sic regiam uiam ingrediaris, ut in alterutram partem tibi minime declinandum existimes. In quo uero cuncta ad morum disciplinam, ad religionis sanctitatem, ad pietatis & caritatis studium conferenda censes, ipsius legis quam explicas, finem prudenter attingis. Finis siquidem legis est, caritas, ex corde puro, & conscientia bona, & fide nõ ficta. Quod si beati sunt, qui scrutantur præcepta domini, & in studio legis diuinæ noctes & dies consumunt, & si qni multos erudiunt ad iustitiam, quasi Sol æterno splendore collucebunt, utrumque tibi de diuina gratia & bonitate polliceri potes, quando non solum tota mente in legis ipsius studio uersaris, uerumetiam quamplurimos his tuis commẽtarijs ad iustitiam instruis, omnibus sanctarum literarum studiosis fructum tuæ eruditionis impertis. Plura tecũ de tuis scriptis communicabo, cum primum per otium mihi omnia legere, & pertractare licuerit. Te tamen interim adhortari non desistam, ut alias sacrarum literarum partes explanandas suscipias, ut laboris, & industriæ tuæ præmium actum, & amplificatum à Deo consequare.

VALE.

*

M. HIERONYMVS A BRITO
LVSITANVS VIR THEOLOGVS, PIO LECTORI S.

NON TANTVM mihi aſſumo (Lector optimè) ut exiſtimem poſſe me facilè de ingenijs, & eruditione, doctorũ hominum iudicare. Verùm enimuerò uel huius operis dignitas, uel meum erga illius Autorem ſtudium facit, ut aliquid de illius utilitate, ac præſtantia dicam, præſertim cũ multi admonendi ſint, ne ita antiquitatem admirentur, ut ſi quid commodè à recentioribus explicatum ſit, id ne legendum quidem putent. Vt enim plerique exſtiterunt, quibus quo aliqua recẽtiora, eo iucundiora uidentur: quique nouitatis ſtudio omnia probarunt, ſic alij ſunt, qui antiquarum rerum ſtudijs ita delectantur, ut quæ uiri huius tempeſtatis eruditi literis mandarunt, uituperent ac deteſtentur: atque adeo ut iam optimæ cuique uirorum ſtudioſorum exercitationi uelint inuidioſè detrahere. Quod eſſe in cauſa non dubito, ut uiri bonis artibus exculti, & ſacrarum literarum ſtudioſi, quæ pro diſciplinis illuſtrandis, in lucem ędere uoluiſſent, eorum perterriti iudicio, iam efficere recuſarent. Vtrique iure reprehendendi: illorum profectò arrogantia: nam quæ ipſi fortaſſe ignorant, ob idque ad multitudinis opinionem temerariè reprehendunt, latere malluiſſent. Iſtorũ extrema demiſsio, à magnitudine animi non porrum aliena: qui quæ doctis & pijs probari intelligunt, eorum iudicia ita formidarunt ut ea in uulgus ędere dubitarent. Itaque hominum deprauata uituperandi libido, quæ in aliorum opera effrænatè ſeuijt, multorum ingenia, ac præſertim Luſitanorum, à maximarum rerum ſtudijs retardauit: ut licet bonis Artibus, & ingenio pollerent: raro tamẽ in lucem auſi ſint prodire. Quo maiore laude dignus eſt Hieronymus ab Oleaſtro, uir ſingulari doctrina ac uirtute præditus, inſtituti prædicatorum decus: quãdo nec timore hoc eſt impeditus, quo minus cogitationes ſuas literis mandaret, atque pro uiribus eccleſiæ utilitati conſuleret. Hunc igitur aliorum arrogantia non modo non deterruit, ut à pijs ſacriſque ſtudijs animum auocaret: uerum etiam quæ maximis uigilijs, ac laboribus literis mandauit, ſine ulla detractorum formidine. A Chriſtianæ pietati incremento amicis utilitate, cæteriſque æmolumẽto eſſe poſſent, typis curauit cõmittenda. Neque enim puerilia, uel quæ ſenſui populari eſſent accommodata (ut ſæpe uſu uenit) nobis ędidit: Verum Platonẽ imitatus, qui uiros graues à Comedijs, hoc eſt, à rebus friuolis & quæ parum habeant momenti, docuit abſtinendum: quæ Biblijs ſacris interpretandis, ingenio non mediocri, multis diebus elaborauit, ſumma cum moderatione ac modeſtia omnibus offerret. Atque docta illa, piaque Commentaria in libr. Moſeh quos Penthateucum uocant, quæ ſingulari doctrina induſtriaque compoſuerat, ad communem utilitatem & in gratiam literarum nunc demum in publicum emiſit. Qua in re quantum eruditionis ac doctrinæ oſtẽderit, aliorũ ſit iudicio: mihi uero in hoc opere id præclarũ uidetur, quod non modo ſcripturæ ſenſus explanat: uerum illam ad mores & inſtituta uitæ ſapientiſsimè transfert, atque mirificè cum literę explicatione, ſpiritum coniungit. Multi enim ita ſcripto addicti ſunt, ut diuinum ipſius ſcripti ſenſum repudient: & dum plus nimio literæ adhærent, ſpiritum negligunt. In quo non modo ab Chryſoſtomo (cuius autor uidetur ueſtigia fuiſſe ſecutus) Hilario, Cyrillo, Hieronymo, Auguſtino Bernardo, & alijs uiris ſanctiſsimis longè diſsident: uerumetiam à Paulo totius Theologiæ ſplendore, diſſentiunt. Is enim ad Galat. 4. loquens de filijs Abrahæ, ex ſacris eloquijs ſpiritum & doctrinã depromens nonnulla per allegoriam dicta, retulit: multiſque alijs locis, ad Corinthios, ad Hebræos, & alibi (quæ quia breuitati ſtudij ſilentio prętereo) in quibus ſpiritum ex ſcripturis accipiens, ſignificat ex ſacris literis, quæ ad noſtram doctrinam, non ſolum ad hyſtoriam referendam ſcriptę ſunt, eruditionem & ſpiritualem intelligentiam etiam eſſe petendam. Hoc enim interpretandi genere, mens illuſtratur, totus animus rerum diuinarum ſtudio concaleſcit, atque ad cœlum magnis conatibus aſpirat, qui igitur hanc diuinã explicandi rationem, ex diuinis literis repellendam putant, magno pietatis fructu ſtudio-

ſiq

ſis priuant. Hinc iam poterit intelligi, quantum huius autori debeatur, qui omne ſuum tempus in fide amplificanda, noſtriſque animis moderandis tranſigendum putauit. Et eũ animum quo erga Deum Opt. Max. flagrabat ſingulari charitate in proximos, ſacris concionibus declamatorum more, quibus maximè floruit, ſemper oſtenderit. A quibus cum propter tot ardua negotia pro fidei amplitudine ab eo ſuſcepta: dũ fidei ac religionis tractandarum rerum muneri à Cardinali ampliſs. Henrrico, Portugaliæ Infanti præficeretur: eſſet præpeditus perpetuis iſtis monumentis, ſcripturæ claritatem, & morum inſtructionem poſteris ſumma cum laude reliquerit: ex quo maximam gloriam & famę ſplendorem eſt conſecuturus. Præcor te igitur lect. humaniſsimè ut hoc tibi collatum beneficium Chriſtiano affectu traditum, ea animi alacritate & candore ſuſcipias, quo ſcis eſſe oblatum aliorum fruere laboribus quos tibi non minimam credo utilitatem allaturos. Bene uale. Olyſip. v. Kal. Febru. 1556.

Folio primo colũna prima linea.25. a prin. Iaacab ꝓ Iaacob.
Ibidem col.2.linea.21.a prio.dixit pro dicit.
Ibidem linea.22.a fine,fuiesse pro fuisse.
fol.3.pag.1.col.2.linea.11.a prin. fimilitur pro similiter.
Ibidem linea.28.a prin.dele vt.
Ibidem linea.12.a fine,dela in.
Ibidem col.2.linea.10.a prin.assendat pro ascendat.
fol.4.cap.1.linea.5.a prin.habet pro habent.
Ibidem linea.15.a fine,quod pro quem.
Ibidem pag.2.col.1.linea.3.a fine, memento , pro momento.
fol.5.pag.1.col.2.linea.1.occultate pro oculate.
Ibidem linea.3.a fine,genereo pro genero.
Ibidem pag.2.col.1.linea.18.a fine,gladius pro ignis.
Ibidem linea.6.a prin.uerbum pro uerbum.
fol.6.pag.2.col.1.linea.6.a prin.nos pro uos.
Ibidem linea.6.a fine, non ponitur initium capitis quod ibi incipit.Et Moseh pascebat.
Ibidem col.2.linea.25.a fine,linnum pro lignum.
fol.7.pag.1.col.2.linea.18.a fine, nos pro uos.
fol.8.pag.2.col.1.linea.25.a fine, curauerunt ꝓ curuauerunt.
fol.9.pa.1.col.1.linea.11.a prin.cõtensiosum ꝓ cõtentiosum.
Ibidem col.2.linea.2.a prin.on pro non.
Ibidem col.2.linea.22.a fine,paroh pro eum.
Ibidem pag.2.col.1.linea.16.a prin.litentiosa pro licentiosa.
fol.10.pag.1.col.1.linea.4 a prin.cum magis quadret pro cui magis quadrat.
Ibidem col.2.linea.24.a fine,monti pro momenti.
fol.11.pag.1.co.2.linea.1.quærit paleas,pro quærit,& paleas.
Ibidem linea.2.inquirat pro inquirit.
Ibidem pag.2.col.1.linea.5.a fine,uidetur pro uideatur.
Ibidem linea ultima,Iod pro Sod.
Ibidem col.2.linea.25.a prin.defundit pro diffundit.
fol.12.pag.1.col.2.linea.8.a prin.quidam pro quædam.
Ibidem pag.2.col.1.linea.24.a fine,narratio pro uariatio.
fol.13.pag.1.col.1.linea.14.a prin.dispondere pro despõdere.
Ibidem col.2.linea.28.a fine,secum pro se,cum.s.
Ibidem pag.2.col.1.linea.4.a prin.nobis pro uobis.
Ibidem linea.25.a fine,hahar pro hahat.
Ibidem linea ultima,paudem pro palndem.
fol.14.pag.1.col.2.linea.14.a prin.diuidunt pro diuidit.
Ibidem linea.18.a fine,euenire pro uenientia.
Ibidem pag.2.col.1.linea.6.a fine, deest lepaher.i.ad glorificandum.
fol.15.pag.1.col.1.linea.6.a prin. nanque pro Nam quæ.
Ibidem linea.8.dele aut, & lege potentia eijtio dæmonia.
fol.16.pag.2.col.1.linea.10.a prin.textus pro teatum.
Ibidem col.2.linea.14.a prin.deest nota interrogatina.
fol.18.pag.1.col.1.linea.25.a prin. cõmedet pro comedet.
Ibidem col.2.linea.23.a prin.prior pro secundus .
Ibidem linea.26.a prin.uerum pro uestrum.
fol.19.pag.2.col.1.linea.1.percta pro perfecta.
fol.24.pag.1.col.2.linea.22.a fine,cultu pro cultum.
Ibidem pag.2.col.1.linea.4.a fine,cetum pro certum.
Ibidem.col.2.linea.24.a prin.separabilis pro separabis.
Ibidem linea.20.a prin.asinæ pro asini.
Ibi linea.23.a fine,aborrebat pro abhorrebat.
fol.28.pag. 2.col.1.linea.10.a fine, saluabis pro saluauit.
Ibidem col.2.linea.14.a prin.umiserat pro promiserat.
Ibidem linea.19.a prin.conteretem pro conterentem.
fol.29.pag.1.col.1.linea.14.a prin.ignis pro ignem.
Ibidem linea.2.a fine,dele.s.aut polis.
fol.30.pag.2.col.2.linea.17.a prin.qui pro quid.
fol.32.pag.1.col.1.linea.21.a fine,fint pro sunt.
fol.34.pag.1.col.1.linea.1.eem pro eum.
Ibidem linea.8.a prin.extosisse pro extorsisse.
Ibidem pag.2.col.2.linea.25.dele etiam.
fol.35.pag.1.col.1.linea.10.a fine,cum pro eum.
Ibidem pag.2.col.1.linea.18.a fine,indiciis pro iudiciis.
Ibidem linea.6.a fine,Deum pro Deum.
fol.36.pag.2.col.1.linea.3.a prin.quoniau pro quoniam.
Ibidem col.2.linea.9.a prin.incolumitate pro libertate.
fol.37.pag.1.co.1.linea.19.a fine,exanimatas pro examinatas.
Ibidem col.2.linea.27.a prin.illi pro illis.

Ibidem pag.2.col.1.linea.9.a prin.Israe pro Israel.
Ibidem.col.2.linea.4.a fine,cum pro eum.
fol.38.pag.1.col.1.linea.6.a fine,protenta pro protensa.
Ibidem col.2.linea.9. a prin. ungebantur pro fungebantur.
Ibidẽ linea. 23. a prin. manifestibimus pro manifestauimus.
fol.41.pag.1.col.1.linea.6.a prin.uidente pro uidentes.
Ibidem linea.11.nos pro uos.
Ibidem linea.12.expireretur pro eaperiretur.
Ibidem linea.20.a fine,benelicam,pro benedicam.
fol.42.pag.1.col.2.linea.1.liberum pro liberum.
Ibidem linea.19.a prin.Hebris pro Hebræis.
Ibidem linea.15.a fine,ita esse pro ita fuisse.
Ibidem pag.2.col.1.linea.9.a fine,coitom. pro coitum.
Ibidem linea. 7. a fine, deest post cognitionem & quod locandum est ante desponsationem , & legendum Si displicet in oculis Domini sui post cognitionem & ante despõsationem.
fol.43.pag.1.col.2.linea.3.a prin.post li antea, deest forte.
Ibidem pag.2.col.1.linea.6.a fine,soluituri pro soluturi.
Ibidem col.2.linea 10.a prin.damnabis uitam pro dabis.
Ibidem pag.2.co.2.linea.18.a prin. ubi ponitur mariti pone iudicii & ubi iudicis pone mariti.
fol.48.pag.1.col.1.linea.12.a prin.lunga pro longa.
Ibidem pag.2.col.1.linea.1.pro,pro in dente.
Ibidem linea.10.a prin.noluit pro uoluit.
fol.49.pag.1.col.1.linea.19.a fine, conculcationis pro conculcatio.
Ibidem destructionis pro destructio.
Ibidem linea.15.a fine,iunnare pro iuuare.
Ibidem pag.2.col.1.linea.27.a prin. uerbum pro uerba.
fol.53.pag.2.col.1.linea.27. a fine,post,Domino deest textus Nisi tu ipse præcesseris:non educas nos de loco isto.
Ibidem linea.10.a fine,non pro nos.
Ibidem col.2.linea.21.a prin.tuo pro tua.
Ibidem pag.2.col.2.linea.24.a fine,dest pro idest.
fol.56.pag.1.col.2.linea.23.a prin.noluit pro uoluit.
Ibidem pag.2.col.2.linea.8.a fine,rubicarum pro rubricarũ.
Ibidem linea ultima,transuerit pro transierit.
fol.57.pag.2.col.1.linea.18.habitaibo pro habitabo.
Ibidem col.2.linea.20.a prin. hdes pro habes.
Ibidem pag.2.col.2.linea.6. a fine, ferreum pro flameum.
fol.60.pag.1.col.2.linea.24. a fine, super limare pro superliminare.
Ibidem pag.2.col.1.linea.2.a prin.stipites pro stipes.
Ibidem col.2.linea.9.a prin.facies pro faciet.
Ibidem linea.20.a prin.faciet pro facies.
fol.61.pag.1.col.2.linea.17.a prin.in quid pro inquit.
Ibidem pag.2.col.1.linea.7.a fine,idem pro idest.
Ibidem col.2.linea.5.a prin.scamen pro scemen.
Ibidem linea.22.post ubelulim deest, idest ut.
Ibidem linea.18.a fine,congi pro coniungi.
fol.62.pag.1.col.1.linea.7.a fine,quinque pro quinto.
Ibidem linea.5.a fine,quinto pro sexto.
Ibidem pag.2.col.1.linea.14.a fine, incastratur pro incastraturæ.
fol.64.pag.1.co.2.linea.15.a prin.pinguedo pro pingedinem
fol.62.pag.2.co.1.linea.1.olium pro oleum.
fol.68.pag.1.co.1.linea.26. a prin.figuificare pro significare.
Ibidem col.2.linea.6.a prin,non pro non.
fol.68.pag.2.col.2.linea.23.mutuantes pro mutuati.
fol.69.pag.2.col.2.linea.17.a prin.sacerdos pro sacerdotem.
Ibidem pag.2.col.2.linea.22.a fine,consanguinis pro consanguineis.
fol.71.pag.2.col.1.linea ultima,furori pro furoris.
fol.72.pag.1.col.2.linea.26.a prin.thumah pro thrumah.
fol.73.pag.1.col.2.linea.15.a fine abhorrea pro abhorreat.
Ibidem pag.2.col 2.linea.11.a prin.incomparabilis pro ineffabilis.
fol.74.pag.2.col.1.linea.10.a fine, chripodes ꝓ chitropodes.
fol,75,pag,1,col,2,linea,11,a prin,significari pro significare.
fol.76.pag.1.col.1.linea.8.a prin.induimi pro induimmi.
fol.77.pag.1.co.2.linea.4.a prin.exsibilat pro exibilat.
fol.78.pag.2.col.1.linea.24.a prin. duplucata pro duplicata.

folio

Errata in Exodo.

fol.82.pag.2.col.2.linea.17.a prin.quod mei ꝑ quod est mei.
fol.82.pag.2.col.2.linea.18.a prin.eum pro eam.
fol.83.pag.1.col.1.linea a fine,ficacissime ꝑ efficacissimæ.
Ibidem pag.2.col.1.linea. 4. a fine narrante pro narrantem.
Ibidem col.2.linea.1.cum pro eam.
fol.84.pag.1.col.2.linea.1.idol pro idoli.
fol.84.pag.2.col.1.linea.15. a fine,pone punctum post cōstru ctum erat & dele quod ibi est.
fol.87.pag.1.col.2.linea.19.a fine,ea pro &.
fol.eodem pag.2.col.1.linea.3.a fine,adon pro aon.
Ibidem col.2.linea.4.a fine,nnocens pro innocens.
Ibidem linea vltima, tractabis pro tractabit.
fol.88.pag.1.col.1.linea.10.a prin.Isrȩ,pro Israel.
Ibidē linea.14.a prin.quadraginta pro quadringentis annis.
Ibidem col.2.linea.22.a prin.sed pro &.

Ibidem pag.2.col 2.linea.19.a fine,manat pro manent.
fol.90 pag.1.co.2.linea.26.a fine, deest cū:sic & Christus cū.
Ibidem pag.2.col.1.linea.1.dupla pro duplo.
Ibidem pag.2.col.2.linea.7.a fine,animo pro anno.
fol.92.pag.2.col.1.linea.17.a fine,opore pro opere.
fol.95.pag.1.col.2.linea.3.a fine,disiunge argaman a non.
Ibidem pag.2.col.1.linea.8.a fine,circulum pro fune.
Ibidem col.2.linea.20.a prin.Nissam pro missam.
Ibidem linea.23.a prin.mensas pro mensam.
Ibidem linea.25.a prin.deest ut aliqui vertunt.
Ibidem linea.14.a fine,coniungebantur pro iniungebantur.
fol.96.pag.1.col.1.linea.17.a prin.michah pro minchah.
Ibidem linea.16.a fine,potentiæ pro præsentiæ.
Ibidem linea.7.a fine,potentiam pro præsentiam.

EIVSDEM REVERENDI PAtris Fratris Hieronymi Aboleastro, Annotationes in Exodum. Capitis. 1. ad literam.

ADMONVI in præcedenti libro, qualiter Hebræi libros legis à prioribus initij dictionibus inscribant. Vocant enim hunc librum. Ve eleh, semot. i. Hæc sunt nomina: quod eo modo in Hebræo incipiat. Græci vero eum Exodos vocant, quod latine exitus interpretatur: quod in eo exitus filiorum Israel ex Ægypto describatur. Numerantur autem hic. 70. ingressi: quoniã nititur dominus ostendere, qualiter Abrahæ promissionẽ de multiplicãdo semine, sicut arenam maris, adimpleuerit. Voluit enim sciri, quã pauci intrauerint, & quam multi egressi sint inde. Enumerat enim sexcenta milia. cap. 12. sequenti, quæ ex. 70. creuerunt. *¶Fuerunt omnes animæ egressæ de femore. Iacob. 70.* Cum hic audis animas de femore Iaacob egressas, non intelligas rationalem animam extra duce esse, sed vocãtur animæ, personæ ipse iuxta illud regis Sedon. Gene. 14. Da mihi animas, cætera tolle tibi. Significat autem, nephes, proprie halitũ, & exinde animam: quod nihil aliud esse videatur quam halitus, aut flatus dei. Dicitur autem eas de femore Iaacab egressas, ac si diceret, de trũco. Nã, ierech, significat hastile, & femur, quod modum hastilis habeat. Nã sicut ex hastili, aut trunco, rami egrediuntur: sic ex femore filij. Aut dicũtur ex femore orti, quod genitalia mẽbra vnde filij exoriuntur, femori sint propinqua. *¶Et omnis generatio illa.* Nõ intelligas omne genus Hebræorum mortuum, sed vocat generationem homines illius ætatis, quæ tunc temporis erãt centũ anni. Constat autem Ecclesiastes. 1. vnam generationem vocari homines eiusdem temporis seu ætatis. Ibi enim dicitur generatio vadit, & generatio venit: terra autem in æternum stat. i. homines vnius ætatis veniunt. & alij alterius per mortem decedunt: terra vero, in quam veniunt, & à qua decedunt: in æternum stat. i. immobilis manet: nec vadit, & venit, quemadmodum homines. Idem Gene. 6. vbi de Noach dicitur. Noach vir iustus, pfectus fuit in generationibus suis. i. inter homines illius ætatis seu generationis. *¶Et filij Israel fructificauerũt, & creuerunt, & multiplicati sunt, & roborati, ualde ualde, seu uehementissime.* Ponuntur hic quatuor verba in Hæbreo inter q̃ discrimina ponere difficile est. Et licet nostri, & Hebræi prius. s. parah crescere uertãt, iam tamen. Gene. 1. ostẽdimus, proprie significare fructificare: & de hac significatione nihil hæsito. Sequentis vero. s. saras, non ita nota est significatio: ut Gene. 1. & 7. ostendimus. Videtur tamen significare, ad modum reptilium crescere. Aut primo reptare, ex consequenti vero ad morem reptiliũ crescere. Nam Leuiti. 11. habes. Hoc uobis in mũdum: baerets hasorets. i. in reptili quod reptat super terram De. 3. uero. s. Rabah, non est dubium significare multiplicari, licet Hester. 1. & Isaiæ. 9. videatur eleuatum, & magnũ esse significare. In confesso autem est quartum, scilicet azam, significare fortificare, & roborare, maxime in multitune, vt patet Danie. 8. Ve azam. i. roborabitur fortitudo eius, scilicet in multitudine exercitus. Significat ex consequenti multiplicare, quod multitudo fortis esse soleat, ut habes Ieremiæ. 15. Azemu lib. i. multiplicatæ sunt mihi uiduæ eius præ arena marium. Vnde Ezem. i. os. sic à robore dictum. Est ergo sensus horum verborum, quod filij Israel fructificauerunt, & ad modum reptilium creuerunt, seu producti sunt, & multiplicati sunt, & ex multitudine roborati. Dixit autẽ rabbi Salomon. Sex vno ventre genitos tũc. Scribunt autem medici, vsque ad. 7. posse vno vẽtre gigni. Quod autẽ dicit Aben Ezrah, singulas mulieres binos genuisse, mẽdaciũ apparet: ex eo q̃d mater Mosech vnicum tantũ genuit. Non enim legimus Mosch aliam quam Miriam sororẽ habuisse, aut alterũ quã Aharon fratrem, vt patet cap. 6. prioris Parilipo. Non fuisse autẽ Miriam gemellam cũ Moseh, sed maiorem natu: cap. 2. sequẽti probatur. *¶Surrexit Rex nouus super Aegyptum: qui non cognouit Ioseph.* Solent enim præclara gesta præcedentium, latere sequẽtes, præsertim reges. Nam Rex Assuerus obliuioni tradiderat præclarum facinus Mardochæi, qui eum à morte liberauerat: vt dicitur Hester. 6. Putat Iosephus hunc Regem ex alia progenie fuisse, quam essent Ægypti præcedentes Reges. Caietanus vero rabbinos sequutus, putat fuisse Assirium: propter id quod Isaiæ. 52. dicitur in Ægyptum descendit populus meus in principio, ut peregrinus esset ibi: & Assur, p nihilo oppressit eum. Sed meo iudicio deceptus est. Nam apud Isaiam conqueritur Dñs de oppressoribus populi sui duplici captiuitate: quarũ prior facta apud Ægyptios. Secũda vero in terra Assiriorũ: quæ temporibus Ezechiæ accidit: sub quo vltimo Isaias prophetauit: vt habetur Isaiæ. 1. & 4. Regum. 18. Tunc enim Salmanasar Rex Assiriorum Samariam cepit, & decem tribus in Assi-

nos transtulit. Vnde Dominus terrã suam Israel, quasi oĩno uacuã uidens, inquit apud Isaiam, Et nũc quid mihi hic, scilicet residuũ est dicit Dñs, quoniam ablatus est populus meus gratis. Est ergo huius sententiæ sensus, quod surrexerit rex nouus. i. non linea recta natus super Ægyptum: qui nõ cognouit, id est, noluit cognoscere aut obliuioni tradidit præclara gesta Ioseph. ¶*Da: sapienter* aut calide *agamus illi.* Id est, sapiẽtes simus cum illo, seu sapientia cum eo utamur, ut scilicet eum inscium minuamus. Diximus de significatiõe uerbi (habah) id est, da. quod hic ponitur Gene. 11. ubi multis autoritatibus probaui mus significare dare, & est phrasis linguæ. Da faciamus hoc, id est, da auxilium. quo loquẽdi modo nos Portugalli usque hodie utimur dicentes, Da caa façamos isto, etiam si nihil ab alio administrandũ sit. Aliqui uertunt, Da, sapientiores illo simus, sed prior lectio mihi magis probatur. ¶*Et erit cum occurrerit bellũ.* Posset etiam legi. Cum proclamatum fuerit bellum: quoniã (chara) utrunque significat. ¶*Posuerunt super eos principes tributorũ.* A masas, quod est liquescere, dissolui est mas, quod est tributũ, sic dictum, quod soluatur dominis aut manus ad illud reddendum: manus enim argentũ, aut nũmismata habens clauditur: cum autem datur qđ manu clausum est, soluitur manus. Aut quia metallum ex quo nũmismata fiunt dissoluatur, & liquefiat. Neque intelligas illis cõstitutos principes tributorum, ut scilicet tributa soluerẽt nũmismatum, sed laterũ. Vnde sequitur. ¶*Vt affligerent eum oneribus.* Posset etiã uerti. Et posuerũt super eos principes dissolutionum, id est, qui eos cogerent terram liquefacere ad conficiẽdos lateres: ac si dicat. Constituerunt super eos principes laterũ. Sed prior sensus magis arridet. Et pro affligere, tu uerte: ut humiliarent eos. ¶*Et ædificauit*, scilicet populus, aut ponitur pro plurali ædificauerũt. ¶*Vrbes thesaurorũ*, (Piton & Rahamses.) Nomen hebraicũ (mischenot). i. thesaurorũ, quod hic ponitur, est à (sachan) quod significat claudere, includere, & etiã occultare. Vñ (sochen. i. inclusor seu thesaurarius, & custos. Isaiæ. 22. Ingredere ad asochen. i. ad custodem, seu thesaurarium hũc. Sic. 1. regum. 1. de Sumnamite dicitur. Et sit ei. s. Dauidi sochenet. i. includens, seu custodiens, cuius sensus est. Custodiat quæ in domo regis sunt includendo, & seruã do. Quare illud Iob. 15. male à nostris, & Hebræis redditur. Num sapiẽtis est disputare in uerbo nõ iiscon, id est quod non proderit, cum potius uertendũ sit, qđ nõ occultabitur. i. in uerbo non occulto, seu clauso: quasi dicat non est sapientis disputare in re, in qua nulla est difficultas. Sic psal. 139. ubi nostri uertunt. Et omnes uias meas proficere fecisti. Tu uerte. Inclusisti, seu clausisti: ut amplius nõ ualeam incedere. Est ergo sensus huius loci, quod Iudæi ædificarunt Ægyptijs urbes ad includendum, siue thesaurum, siue arma, siue quiduis aliud. Posset etiam salua propria significatione esse sensus. Et ædificarunt urbes inclusionum. i. muris inclusas, seu muratas. *Queadmodum humiliauerũt eum* Sic melius uertas, ꝗ quemadmodum affligebãt eum. *Sic multiplicabatur, & diuidebatur seu extendebatur* Ponitur hic uerbum parats, quod est augere, licet non plene constet propria significatio, ex locis tamen quibus ponitur, uidetur significare diuidere, & multiplicare, quod, id quod diuiditur multiplicetur. Diximus de uerbi significatione. Gen. 38. *Et angustijs affecti sunt, scilicet Aegyptij a facie filiorum Israel.* Ignota est propria significatio uerbi chuts, cui hebræi duas tribuunt, scilicet angustiis affici, seu affligi, & euigilare, seu expergisci, sed confundunt hic duas radices. s. iachats, quod est euigilare, seu expergisci, & chus, quod est (meo iudicio) finiri seu usque ad finẽ uenire. Arbitror autẽ chus significare finire: quia chisonah, quod est ex hac radice, extremitatẽ, seu finem significat, ut patet infra. 26. Et sic facies in ora cortinæ hachisonah. i. extremæ seu ultimæ. Est etiam coniectura, quod significet pũgere: quia chots. i. spina est ex hac radice, nihil tamen certi huius rei diffinire audeo. Videtur tamen mihi uerbum significare ex puncturis, aut tristitiis, quasi ad finẽ usque peruenire, siue quis ab spinis, siue æstu, siue molestiis aliis pungatur: quod exemplis ostendam. Isaiæ. 7. habes, Derelinquetur terra, quæ te pungit à facie duorũ regum. Vbi nostri uertunt. Quam tu detestaris, uel ob quam angustiis afficeris. Capite uero. 18. significat æstiuare: quod illo in tempore homines ab æstu pungantur, & quasi deficiat. Vbi dicitur. Vechats. i. æstiuabit ibi uolucris & omne animal terrę super eum hyemabit. Potest ergo locus iste sic reddi. Et spinis puncti sunt. s. Ægyptii, à facie filiorum Israel, id est, tanto eos odio prosequebãtur, ut cum eos uiderent quasi aculeis pungebantur, aut æstuarunt à facie filiorum Israel. Colligo ergo, uerbum hoc duo significare, scilicet æstiuare, uel æstuari: quasi usque ad uitæ discrimen: & spinis pungi nostro sermone uernaculo, agastar muito. Rem tamen non plenè diffinio: quoniã couiecturis moueor. Posset etiam sententia referri ad filios Israel, ut sit sensus. Et æstuarunt, aut puncti sunt, à facie, scilicet Ægyptiorum filij Israel: sed quia à facie ponitur in regimine, prima lectio

lectio germana est. *Et seruire faciebant Aegyptij filios Israel cũ duritia*. Dictio perech, quam hic (Chaldæum secuti) duritiã uertimus, non est plene nota: & in scriptura significat duritiam, ut hîc: & parochet quod est ex eadem radice, infra. 26. est uelũ. Idẽ. 32. sed meo iudicio significatio ꝑpria ignota est, ut diximus, & iuxta utrãque significationẽ, possemus uertere: quod facie bãt eos Ægyptii seruire cum supercilio: ut uelo respondeat supercilium. Videtur enim supercilium uelum quoddam ori pẽdens. *Et amaritudine affecerunt uitam eorum*, id est fecerunt quod uita, quæ omnibus dulcis esse solet: esset illis amara. *In seruitute, aut cum seruitute dura, in luto, & lateribus*. Dictio chomer, quam lutum interpretati sumus, non significat quodcunque lutum, sed rubrum: ex quo cõmuniter lateres fiũt. Nã radix chomer. s. chamar rubescere significat. Disputauimus Gene. 11. de significatione uocabuli. Et explicat textus more suo, qualiter Ægyptii filios Israel amaritudine affecerunt, scilicet seruitute dura: & in quo fuerit huiusmodi duritia: etiam declarat, quæ erat luti, id est, disponere lutũ: & facere lateres: *In omni seruitute rurali*. Non inquit, ministrabant eis in operibus mundis, aut parui laboris, sed in uilib⁹ ministeriis, qualia sunt lateritia, & ruralia. Neque hoc contenti erant, sed omnis seruitus, qua eis utebantur erat cum supercilio, ac si dicat. Nunquã eorum ministerio contenti erãt. *Et dixit Rex Aegypti: obstetricibus hebræarũ*. Aliqui uertunt ad obstetrices hebræas, sed non est uerisimile quod fideret in re hac obstetricibus hebræis. Tum quia infra dicũt obstetrices regi, hebręas parere, antequã ueniat ad eas obstetrix. *Et uideritis super sellas*. Varii sunt hebręi, in significatiõe obnaiim, id est, sellas. Radix (si tamen ea est,) scilicet eben, lapidẽ indubie significat. Sed obnaim quidam putant significare rotas, super quas figuli faciunt opus suum: & quia formam habent duarum molarũ in aliquibus locis, ideo nomen uenit more dualiũ: quod firmare uidetur illud Ieremiæ. 18. Ecce faciebat opus super haobnaiim, id est rotas. Alii uero sellam, super quam sedet figulus, interpretantur. Mihi uero (saluo doctioris iudicio) uidetur euen non esse per se radicem, sed radicem nominis esse banah, quod est ædificare: unde eben, id est, lapis, quod ex lapidibus ædificium fiat, Obnaiim uero significare ædificia, seu illud in quo figulus ædificat uasa sua: quæ ad modum ædificii surgunt: & illud Ieremiæ citatum uertendum est. Et ecce faciebat opus super ædificium suum, aut super ædificia, propter binas rotas: hîc uero puto significare duos cardines uentris: qui sunt ad modum ostii in ædificio: & uocantur obnaiim, à ben qđ est filius, qđ per illa ostia, seu cardines filii egrediantur. Et si obiitias, quomõ possent obstetrices intra cardines uidere an esset mascul⁹, an fœmina. Hoc facile cognosci potest: quoniam facies in masculo est inferne, in fœmina uero: superne. Et rabbi Ioseph est huius sententiæ, quod scilicet aleph in obnaiim: non sit litera radicalis, sed seruilis: & quod nominis radix sit banah, id est, ædificare ut diximus: neque mirum, quod fœminea genitalia per quæ filii egrediuntur, dicantur ędificia, postquàm filius sic uocatur. Est ergo sic locus reddendus. Cum obstetricabitis hebræas, & uideritis super cardines, scilicet uentris, si filius ipse, interficite: si fœmina, seu filia uiuet. *Quoniã uiuaces ipsæ* Sic in hebræo est, & non ut sanctes uertit, quoniam obstetrices ipsæ nisi uocẽtur obstetrices uiuificatrices, quod pueros, & puellas uiuere facerent. Vocãtur autem hebrææ uiuaces, quoniam agiles sunt ad pariendum: quemadmodũ aliquæ ex nostris, quas mirum est uidere quã facilè pariãt. *Et fortificatus est ualde*. scilicet in numero, & multitudinẽ. *Et fuit, quia timuerũt obstetrices dominũ*: cuius, scilicet timore nõ occiderunt mares, iuxta regis imperiũ. *Fecit eis domos*. Difficilis intellectu est locus iste, & uarie, tam à nostris, quam ab hebræis explicatur. Quidam ad populum israeliticum hoc referũt: quasi ipsi filii Israel, suis obstetricib⁹ domos munitas extruxerint: in quibus ab incursibus Ægyptiorum tutæ esse possent. Sed non uideo qualiter, à potentissimo rege, sese tueri possent duæ mulierculæ: quantumcunque fortes haberent domos: ideo omissis aliorũ opinionibus, aduertendum, hebraismum uocare dare posteritatem, domum ædificare: ut in hebraismis, & Gene. 30. diximus: ita quod idem dictu est fecit, aut ædificauit illis domos, & dedit posteritatem, seu progeniem, seu filiorum multitudinem: eo quod hebraismus à banah, quod est ædificare, deducit ben, quod est filius: quasi ædificium patris. Ex quo sequitur quod dare filios, est ædificare. Lege caput. 16. Gen. & inuenies Sarah, Abrahę dixisse. Ingredere ad ancillam meam, si forte ædificer ex ea. Simile offẽdes dixisse Rachel Iaacob Gene. 30. Secundo etiam Samue. 7. dicit Nathan propheta Dauidi. Annunciat tibi dñs, quod domum ædificabit tibi. Et eodem capite dicit Dauid. Tu domine reuelasti aurem serui tui, dicendo domum ædificabo tibi. Et quod de progenie loquatur, textus ipse subindicat. Postquã enim dixerat Nathã Dauidi, deum illi do-

rium constructurum, statim addidit. Cum cōpleti fuerint dies tui &, dormieris cum patribus tuis, statuam semen tuum post te. Vnum tamen est quod hanc expositionem excludere uidetur, quoniam pronomen lahem, id est, illis, est masculini generis in hebræo, & nō uidetur posse ad obstetrices referri: quamobrem quidā ad hebræos ipsos nō indocte referunt, ut sit sensus. Quia timuerunt obstetrices Dñi, nō occidendo mares, ædificauit dominus hebræis domos, id est, numerosam sobolem dedit: quo domus ædificatur, ut diximus. Vnde præcessit, quod populus creuerit. Sed ad hoc potest dici: quod apud hebræos sępissime usuuenit, ut pronomina masculina pro fœmininis ponantur & contra: Nam Ruth primo dicitur de duabus sororibus. Vehemah, id est, & illæ, scilicet sorores uenerunt: ubi pronomen uehemah est masculini generis, & ponitur loco fœminini. 2. uero Regum. 5. fœmininum pro masculino ponitur: ubi dicitur. Vehénah. i. & illi uenerunt, ubi pronomen Vehénah est fœmininū, & masculos refert: Quod Alphonsus zamorēsis in sua grammatica, cap. 6. de pronominibus, annotauit. Aliqui exponunt. Fecit eis domos, id est, rē familiarem dedit, & auxit, iuxta illud Gene. 30. ubi Iaacob dicit. Et nunc quādo faciam ego domum meam, id est, quādo rebus meis prospiciā? Consulto omittimus hic hebræorum mendacia dicentium, alteram harum fuisse Iocabet, & alteram Miriam deumq; alteri domū regiam, alteri uero sacerdotalem edificasse: quoniam arbitramur has non fuisse hebræas, sed ægyptias.

Omnem filium natū, id est, post natiuitatem suam, seu mox natū, *in riuum proiicietis, aut in flumen: & omnem filiam uiuificate.* Disputat hic noster Caietanus, an hoc præceptū fuerit commune ad omnes infantes, tam hebręorum, quam Ægyptiorum, uel potius ad solos hebræos pertinuerit: Dicit autem secundum formam fuisse commune, nec fuisse ita crudele, ut uulgata æditio sonat: quod uidelicet hebræorum infantes essent in flumen proiiciendi: quoniam hebraicus textus non dicit in flumen, sed in riuum proiicite: ubi non submergebantur. Et licet præceptum commune fuerit, credit tamē ministros à rege instructos, in solos hebræos sæuisse. Sed salua tanti patris reuerentia, oppositum utriusque uidetur esse uerum, scilicet quod præceptum ad solos infantes hebræorum pertineret, & de submergendis eis datum sit. Suauis enim literæ cursus præ se fert, quod postquam rex uidit industriam suam de obstetricibus non profuisse, ut calidè masculos in egressu uuluæ occiderent, conuerterit se ad apertam sæuiciam, ut scilicet quisque de populo suo occideret, infantes masculos submergendo, seu proiiciendo eos in flumen. Nam textus habet. Omnem filium natum in riuum proiicite, & omnē filiam uiuificate. Si enim filia erat uiuificanda, ergo masculus occidendus: tum quia hoc intendebat rex, scilicet minuere populum masculū: quod non nisi per mortem fieri poterat: ne inimicis adderetur populus. In cōiectura nominis ieorah etiam deceptus est, quoniam non solum riuum, sed flumen significat: ut patet infra. cap. 7. ubi dicitur, omnes aquas quæ erant baior, id est, in flumine in sanguinem fuisse uersas. Si enim soli riui uersi essent in sanguinem, non fuissent afflicti Ægyptii, cum flumina ad bibendum haberent. Itē Hamos. 8. chiior, id est, sicut fluuius Ægypti. Et Ezechię. 29. Mihi ieori, idest, meus est fluuius. 3. quia Pharaonis filia cum arculam uidit in flumine, agnouit puerum esse de infantibus hebræorum: quod non esset, si præceptum esset omnibus commune. Neque erat licitum ponere in arca puerum, à submersione tutum, sed hoc fecit mater Moseh furtim, ut filium posset casu uiuificare. Non enim edictum erat de exponendis in riuo pueris, sed de proiiciendis, ut in textu dicitur. Et si Ægyptiorum intentio erat populum hebræorum minuere, ad quid quæso uolebant eos exponi, ut ad militiam nutrirentur, ut Caietanus dicit. Quod uero ultimo affert inexcusabiles Iudeos si obedirēt huic præcepto, & innocentes puellos occiderent. Non constat hoc præceptum Iudæis datum: quoniam textus dicit, regem populo suo præcepisse: & per populum suum uidetur gentiles Ægyptios intelligere: quoniam non crederet Iudæos ita crudeles futuros in filios suos, ut hoc exequerentur. Quē admodū enim prius per obstetrices Ægyptias, non per hebræas uoluit pueros occidere: ita nūc per suos, non per hebræos. Et sic indubie tenendum est pręceptum de solis hebræis submergendis, non in communi datum: quoniam Ægyptii nullo pacto illi obtemperarent, si eis præciperet filios exponere periculo submersionis. Sed mirum ualde est inter hebræas non fuisse obstetrices de populo Dei. Sed huic admirationi dicitur hebræas, cum seruituti essent addictæ, non didicisse huiusmodi munus: & forte à rege cautum erat, ut solę illę Ægyptiæ, hanc rem curarent: ut quod uolebat expleret, occidere, scilicet omnes masculos, arte sua.

CAPITIS PRIORIS Exodi, ad mores annotata.

H*Aec sunt nomina filiorum Israel.* Quam memor promissionū suarū dominus sit, aduertere hic licebit. Quia enim promiserat Abrahæ, semen suū ad instar stellarum,

rum,& pulueris multiplicaturũ,uoluit eos nũc enumerari,ut postea constaret quam breui annorum spacio,in tot centenaria,aut millia creuerint,ut iam diximus. Quod etiam Iaacob, dum in Ægyptum descendebat pollicitus est dicens. Ne timeas in Ægyptum descendere:quia in gentem magnam ponam te ibi. Cuius promissi non immemor. Deutero.10. Iudæis dicit. Quoniam in.70.animabus descenderunt patres tui in Ægyptum,& nunc posuit te dominus sicut stellas cœli in multitudine. Qua in re admonemur implere uota nostra,& quæ Deo promittimus:quẽadmodum Deus facit nobis. Similiter opera bona multiplicare:quemadmodum Deus multiplicat nos. *Mortuus est Ioseph, & filij Israel creuerũt.* Non consueuit Deus opem suam suis auferre,& si unum adiutorium deest, aliud affert. Cum enim Ioseph,qui suis auxilio, & robori erat,ab hac luce sublatus esset, ita multiplicauit & roborauit eos Deus,ut nemo eos posset omnino delere. *Surrexit rex nouus in Ægypto,qui ignorabat Ioseph.* Parum erat gesta præclara ignorare,nisi & personã notissimã ignorasset. Hoc est munus quod ex laboribus & sudoribus suis acquirunt, qui communitatibus inseruiunt:ut facilè tam ipsi,quam præclara eorum gesta perpetuę obliuioni tradantur. Quam obrem debent principes obniti, ut quæ eorum tempore bene gesta sunt,remunerare, ne postea contingat ea ignorari. Et si Assuerus,quę in eum gesserat Mardochæus,tam facile obliuioni tradidit,qualiter quę pro cõmuni bono gesta sunt, in memoria erunt? *Ecce populus Israel multus & fortior nobis est.* Hæc est inuidorum pœna,ut alias annotauimus,alios plures, & fortiores se semper existimare,ut non nisi paruulos & pusilli animi inuidia occidat. Vbi simul aduerte,qualiter reges indies, in tyrannos conuertantur. Raro enim quę principes Christiani iure,aut iniuria occuparũt,restituunt: ut uidemus in urbibus, regnis,dominiis,quę semel rapuerũt,quę postea sibi usurpant & inuitis dñis retinent. Et quod magis dolendũ est,non desũt iurisprudẽtes, ac theologos,qui regum tyrannidẽ,humanis,ac diuinis legibus defendant. *Affer sapienter simus in eum.* Vocant, astuti malitiam suã maximam sapientiam, ut eos nunc mundus sapientiores arbitretur,qui astutiores, & malitiosiores fuerint. Ista sunt astutorum consilia impia,cum dominus doceat,non esse mala propter bona facienda,& dũ publicum bonum augere uolunt, ipsum minuunt. Et aduerte hîc qualiter iste tyrannus, ut malis cogitatis medeatur, mala præsentia perpetrat. Vbi similiter disce,nõ esse malo,malo alio,præsertim maiori, occurrendum:quemadmodum diximus de Dauide: qui homicidio,adulterium uoluit operire, illiq; occurrere:quemadmodum etiã diximus de Adã. *Sit,cũ uenerit bellũ.* Cõsidera quæso quib^9 armis,quibus mœniis,quib^9 militib^9, futuro bello occurrere uoluerit iste,nẽpe occisione innocẽtũ: & qui arma polire debuit,ciuitates mœniis cingere,milites, & globos parare, in unum facinus, de necãdis pueris cõiurat. *Assendat de terra.* Hoc malum peccatores sequitur, ut non solum peccata perpetrent,sed laborẽt quo ad possunt, ne ab eis desistant. Et hinc discant homines,q̃d malum sit,alienũ præsertim sibi utile, detinere: quoniam postmodum, cũ maxima difficultate restituunt:immo ne restituant neruos tendunt. *Posuerunt super eos principes tributorũ, sed quatenus eos affligebant, eatenus multiplicabantur.* Tales sunt tribulationes,& passiones sanctorum,ut per eas in immensum crescant. Tribus modis conat^9 est Pharaoh,Iudæos affligere. Primo famulatu duro,in operibus uilibus luti,scilicet & lateris:secundo marium suffocatione,per obstetrices: tertio aperta iactatione in flumen. In quibus disce, quod quemadmodũ sancti,semper in bono proficiunt, ita impii continuo deteriores fiunt.2.ad Thimo.3.habet Paulus:malos,& seductores in peius proficere,errantes,& in errorem mittentes. Et malitiam eorum qui dominũ oderunt,semper ꝓficere,habet Psal. Postquam enim isti uiderunt sibi non prodesse, ex insidiis agere: in aperta mala prolapsi sunt. *Dixit rex Aegypti obstetricibus hebræarum.* Volunt (ut sæpius admonui) impii, mala alienis manibus facere,sed quid iis profit, ostendit factum Dauid:qui cum Vriam gladio filiorum Hamon occidisset,se innocentem arbitrabatur, sed non fuit. *Timuerũt obstetrices deũ.* Quid his fœminis fortius mundus tunc temporis habuit: quæ animositatem regis non timentes, masculos contra eius imperiũ seruauerunt? A quibus discant aulici omnes, timendum magis esse Deum,quam regem: qui ut uolũtatibus regum obtemperent,Dei mandata non curant, & principes pro diis colunt. *Non sicut mulieres Aegyptiæ,hebrææ sunt.* Debent fœminæ robustæ esse,& sese roborare ad ardua peragenda. Similiter docent nos,beneficia quæ aliis facimus tegere:& aliis tribuere, potius quã nobis,quemadmodum de Christo legimus,qui beneficia salutis quæ ipse præstabat,in fidem collocabat sanatorum. Et disce,non uocare aliquẽ in adiutorium,ad rem quam per teipsum possis facere.

uere. *Benefecit Deus obstetricibus* Bis solui tur, qui sanctis administrat, semel à deo, & iterũ à sanctis. Vbi etiam disce, qualiter Deus sit creditor eorum bonorum, quæ sanctis fiunt, & simul aduerte, non solum bona in te colata, sed etiam sanctis exhibita, persoluere, queadmodũ Deus. Similiter cogita, deũ soluere ea opera, ad q̃ alias tenemur. Tenebantur enim naturę lege, ut obstetrices mares nõ perdere, sed etiã hoc soluit eis deus. *Præcepit populo.* Mirũ ualde est, qđ fœminæ in malo regi obtẽperare noluerint, uiri uero facile, ut isti submergerent, quos illæ seruauerant.

CAPITIS. II. AD LITERAM annotationes.

Abiit uir de domo Leui, id est, de familia Leui. Sed, quis iste uir fuerit, textus nõ explicat hic, sed infra. 6. capite dicit Hanrram accepisse, Iochebet amitam suam in uxorẽ, & illam illi peperisse Moseh, & A harõ. Ex quibus colligitur, hũc virum de domo Leui, fuisse Hanrram: matrem uero Moseh, uxorem eius Iochebet. *Vidit illum quoniã pulcher ipse.* Dictio tob, bonum proprie significat, sed uocat hebraismus, pulchrum, bonum, nundũ enim tantę erat ætatis, ut bonos mores, quis in eo cernere posset. *Abscondit eum tribus mensibus, aut lunationibus*: quoniam hebræi, per Lunationes mẽses suos supputãt. Nam Iareach hebræis est luna. *Accepit illi arcam iunci*, id est, iunceam. Tam nobis, quam hebręis ignota est, ꝓpria significatio uerbi, gama, à quo gome, id est, iũcus. Dicũt autẽ significare bibere, quod si uerum est, iuncus dicetur gome, à bibendo, quod cum circa aquam crescat, aquam bibere uidetur. Fundant autem hanc significationem, in eo quod Gen. 24. dicit seruus Abrahæ Rebecæ. Hagmieni, id est, ꝓpina, seu bibere fac me, parum aquę, de hydria tua. Sed sunt quidam alii scripturæ loci, quibus hæc significatio non bene quadrare uidetur, ut Iob. 39. ubi dicitur. In impetu, & ira Iegame, id est, bibet terrã: Item Habachuc. 1. Megame, id est, bibens facies eorum, uentus orientalis. Posset etiam dici uerbum gama, significare currere, trãsire uelociter. Nã loco Iob citato magis cõuenire uidetur, si uertas currere. Cũ enim ibi loquatur de animositate, & uelocitate equi, cũ est in prælio, dicit: in impetu, & ira curret, uel transibit uelociter terram. Vnde sanctes, qui in lexico uertit, bibet terrã, in loco Iob citato uertit. Effodiet terram. Et si placet illa significatio. s. currere, aut uelociter transire, illud Gene. citatũ, uertendũ erit. Curtere fac quæso nunc mihi parum aquæ, de hydria tua. Et gome. i. iuncus sic dicetur, quod facile transeat, & penetret sua cuspide, aut quod ex eo fiant huiusmodi naues uelocissimi cursus. Qđ autẽ ex huiscemodi iuncis fiant cimbę, ad nauigandũ, cõstãt Isa iæ. 18. ubi habetur. Qui mittit per mare legatos, & in uasis gome. i. iuncis, seu iũceis, super faciem aquarũ. Accepit ergo mater Moseh arculã iũceã: in qua infantẽ inclusit. *Bituminauit eam, bitumie, & pice.* Dixi de significatione uerbi chamor, qđ hic bitumiare uertimus, capite præcedẽti, & Gene. 11. quod. s. chamaar significet linire luto rubro, qđ creta uocatur. Nos dicimus barrar cõ barro. Nõ intelligas ergo, qđ bituminauerit eã alio bitumine, quã rubro luto, aut creta, & super hoc lutũ leuit pice. *Posuit in iunceto, super labiũ, seu ripam fluminis.* Varia hebręis significat uerbũ suph, à quo suph nomẽ, qđ iuncetũ uertimus. Dicũt enim uerbũ significare finire, & deficere. Nomẽ uero soph, finẽ. Suph autẽ iuncũ, uel iuncetũ, algam & mare rubrũ, seu algosum, suphah turbinẽ. Qđ autẽ uerbũ significet finire, & deficere, ex multis scripturæ locis cõstat. Nã Psal. 73. habes Saphu. i. defecerũt, consumpti sunt. Item Hamos. 3. Ve saphu. i. deficient domus multæ. Sic Hester. 9. & Isaiæ. 66. Item Ieremiæ. 8. Quod aũt soph, significet finẽ, cõstat. Eccle. 3. A principio, ue ad. i. & usq; soph. i. finẽ. Et cap. 7. In quo est soph. i. finis, seu terminus omnis uiuẽtis. Quod uero iuncũ significet, notũ est ex Isaię ca. 19. ubi dicitur: Calamus ua suph. i. & iuncus excidentur. Et meo iudicio significat iuncũ, aut iuncetũ à terminando, seu finiendo, qđ. s. sit terminus inter aquã, & terrã. Solet enim nasci, in extremitatibus terræ, iuxta aquas. Turbinẽ uero, qđ cito deficiat, aut quia est terminus, inter pluuiam, & serenitatẽ: aut quia hoĩes finire & occidere solet. Dupliciter autẽ possumus hũc locũ uertere, iuxta duplicẽ nominis suph, significationẽ. Si enim iuncetũ significet, sensus est. Et posuit. s. arcam in iũceto, super labiũ, aut iuxta labiũ fluminis. i. in iunceto, qđ erat iuxta ripã ipsius fluminis. Si autem extremitatẽ, & finẽ significet, sensus est. Et posuit. s. arcã in extremitate, super, aut iuxta labiũ, seu ripam fluminis. Et uult, meo iudicio dicere, eam posuisse arcam in iunceto, in quo erat aqua, sed nõ profunda, cũ iunci ibi essent. Et erat arca prope ripam fluminis. i. prope terrã. Vocat autẽ hebraismus extremitatẽ terræ, iuxta aquas labiũ: quod modũ labũ habeat. Nã quæ ibi ponũtur, facile aqua absorbet, sicut os eã q̃ sunt in labiis. Illud autẽ Ionæ. 2. sic uertẽdũ puto. Abyssus operiet me: suph. i. iuncus, seu alga, alligata est capiti meo. Vnde mare, qđ nostri rubrũ uocãt, appellat hebraismus mare Suph cap. 10. sequenti, aut quia finitum est ripis, nec extenditur more occeani, Aut quia algosum, & iuncosum est. *Et puellæ eius ambulabant iuxta locum fluminis.* Hebraicè est iuxta, aut super manum

fluminis. Admonui in explicatione hebraismorũ, hebraismũ uocare, manus diuerticula, q̃ aut à magno occeano egrediũtur, q̃ nos uocamus brachia maris, & ualles q̃ à magno campo ortũ habet. Vñ hic p manũ fluminis, meo iudicio, intelligit riuũ aliquẽ fluminis, iuxta quem puellę incedebant. Gradiebantur enim per ripam fluminis, iuxta riuum à flumine magno egredientẽ. Quod autẽ sequitur. *Et uidit arcam in medio iunceti*, explicatum est præcedenti annotatione. *Et aperuit, & uidit eum, & puer. s. erat masculus, & ecce puer flebat.* Sẽsus est, quod postq̃ aperuit, cognouit esse puerum. s. masculũ, Et ecce puer flebat. Quæ literæ sensum multi ex nostris non aduerteruut. *Et miserta est super eum.* Verbum chamal, primum significat parcere, & ex consequenti misereri, quod sit causa ueniæ. Posset etiã uerti, & pepercit ei. Noluit, ut submergeretur, quemadmodum alii submergebantur. *Nominauit nomen eius Moseh, & dixit. Quoniam ex aquis traxi, uel eduxi illum.* Non est omnino certum Masah significare extrahere, ex hoc trĩloco, & ex. 2. Samuelis. 22. ubi dicitur. Iamsseni. i. eduxit me, de aquis multis, & ex Psal. 18. uidetur hoc significare. Sonat ergo Moseh eductum, uel extractum: & ratio nominis in litera subditur. Aben Ezrah dicit eũ lingua Ægyptia uocatum monios, quod hebraicè sonat Moseh. *Egressus est ad fratres suos,* scilicet, ex aula regia, & putarẽ fratres, opus suum in agro facere: ad quos extra mœnia egressus est. *Vidit onera eorum,* id est, quæ onera subibant, aut subire cogebantur, quã grauia erant. *Et respexit huc, atque illuc. Aut uertit se huc, atque illuc,* quia uerbum panah, proprie significat uertere se, & ex consequenti respicere: quod respiciens uertat se, ad locum quod respicit. *Ecce duo uiri hebræi rixabantur.* Verbum nasah, significat proprie eleuare se, aut uolare: ut patet Hieremiæ. 48. Date alam Moab, quia Naso tese, id est, eleuando eleuabit se, aut uolando uolabit. Inde nosah. i. pluma, sic dicta, quod auẽ eleuet, aut à uento facile leuetur. Quod autẽ hebræi addunt in hiphil, & niphal, significare rixari, & litigare, omni penitus ratione caret: cum ibi proprium significatum conueniat: ut patet. 2. Regum. 19. ubi ipsi uertunt. Et erit ad desolandum in aceruos nisim. i. desolatos ubi meliꝰ quadrat in aceruos eleuatos, seu eleuationum. Vnde hic uertendũ melius puto. Ecce duo uiri hebræi: eleuabãtur. s. alter in alterũ. Nõ enim (ut sæpius admonui) libenter fero huiusmodi æquiuocationes, cum propria significatio potest tollerari. *Dixit impio.* Ignota est (meo iudicio) propria significatio uerbi rassa: cui hebræi oẽs istas significationes tribuunt. s. impium esse, impie agere, cõdemnare, pauere, inquietum esse, quod mihi signum præsentissimũ est (ut sæpius testatus sum) eos propriam ignorare. Videtur autẽ magis propriè significare, impie agere, quam quiduis aliud. Vnde rassa nomen, impium significare puto: res tñ nondum mihi plenè certa est. Vocat autem hic impiũ: qui culpabilior erat inter duos rixãtes *Nunquid occidere me tu dicis?* Sic in hebręo est, sed sumitur dicere pro decernere: ac si dicat. Nunquid occidere me tu decreuisti. *Certè nota, seu scita est res.* Arbitrabatur enim esse absconditam. Et aduerte hebræos ponere achen, p se radicem, sed puto esse potius, à radice chun, q̃d est firmare, & certificare: unde achen, id est certe. *Sacerdoti Midian erant. 7. filiæ.* Admonui Gene. 14. dictionem cohen, significare nõ solum sacerdotem, sed principem: quod ex scriptura firmaui: ibi, si placet uide. *Et hauserũt.* Verbum dalah, uidetur proprie significare leuare, eleuare: ut patet Prouer. 26. Daleiu. i. eleuatæ sunt tibiæ claudi. Ex cõsequẽti uero haurire, maxime cum situla: quod nihil aliud sit, quam eleuare. *Et impleuerunt canales.* Significat Rahit, proprie trabem: & quia canales, ex trabibus fieri solent, uocantur canales. Rehatim. i. trabes. Cãticorum. primo habes. Rahitenu. i. trabes nostræ, seu laquearea nostra abiegna. *Voluit Moseh habitare uiro.* i. cũ uiro, Varias significationes assignãt hebræi uerbo Iaal, quod noluit uertimus, scilicet uelle, acquiescere, incipere, & iurare: cum re uera solum significet uelle. *Vocauit nomẽ eius Gersom. Dixit peregrinus fui in terra aliena.* Non putes totum nomen Gersom, interpretari peregrinus, sed solum ger: totum autem nomen sonat peregrinus ibi. *Audiuit Deus clamorem eorum.* Significat zaach clamare: sed addunt sine ulla ratione hebræi aliam in hiphil, & niphal. s. congregare, quoniam ubicunq; ipsi uertunt congregare, optime quadrat proclamare: ut patet Iudicũ. 18. Quid tibi, quia nizochta, id est, congregatus es. Vbi tam bene uertas, quia clamas, ponendo passiuum pro actiuo, ut sæpius hebræis accidit. *Et uidit Deus filios Israel. Et cognouit Deus,* scilicet mala quæ eis fiebãt: aut uidit eos, & cognouit esse filios sanctorum patrum: cum quibus fœdus pepigerat.

CAPITIS. II. AD NOSTRAM eruditionem annotata.

ABiit uir, de domo Leui, & accepit filiam Leui. Constat ex hoc loco, consuetudinis fuisse, ante legem, accipere in uxorẽ, mulierem stirpis suæ: quod & Abrahã seruauit. Gene. 24. & Isaach Gene. 28. Neq; uituperandã Puto, hanc consuetudinem, citra tamen ecclesiæ prohibitionem. Nam mores hominum, & mulierum eiusdem familię, magis noti sunt, & pax magis conseruatur, & iuuatur familia. *Vidit eũ, quod pulcher esset, & abscõdit tribus mẽsibus.* Vbiq; pulchritudo in præcio est, & cũctis amabilis: neq; immerito: Non enim mirum est, ut nobis amabiliores illi sint, quos Deus selegit, & fecit cęteris, aut doctiores, aut pulchriores, aut meliores. *Accepit sibi arcam, ex iuncis.* Mirabilis artifex omnium rerum amor: qui matrẽ arcam facere, qua puerum poneret, docuit: quã pice, & creta bituminauit. Neq; culpanda est, mulier hæc, quasi occidere uoluerit infantem, sed timuit satellitem submersorem, & posuit puerum propè ripam in iunceto, inspectante sorore: ut facile illi posset aliquis succurrere. Videtur enim, tempus opportunum selegisse ad hoc opus: quãdo filia Pharo, erat descẽsura ad flumen. Vbi tu similiter disce, qualiter dñs ad opera sua, cuncta opportunè disponere solet. *Descendit, ut se lauaret.* Amabilis semper fuit, puellis mundicia. Memento etiam uerecundiæ fœmineæ. Cũ enim filia Paroh, uoluit lauare se, puellæ eius abiere, & gradiebantur iuxta ripam fluminis. Aduerte etiã honestatem. Nam filiæ regum, inter puellas, & in societate, enutriri debent, neq; unq̃ sine ea domum exire. *Miserta eius ait, de pueris hebræorum est iste.* Innata est fœminis misericordia, etiam si aduersus patris edictum facere uideretur, masculum hebræum seruans, maluit tamen patrẽ, quam misericordiam offendere. Docet etiam filios, non debere odio prosequi, quos parentes, sine ulla causa odio prosequuntur. *Vadam, & uocabo tibi mulierem lactantẽ.* Qui domino, rem quam faciunt, cõmendant, ab eo consequuntur, ut quẽadmodum uolunt, eueniat, sicut de seruo Abrahæ legimus. Putarem ego, matrem, & filiã, ante hoc de re pueri tractasse, & ad optatum illis euenisse. Vbi simul discimus, dubios aut oblitos bonorum operum, quæ ad manum hebent, admonere: ut faciant bona, quæ tunc temporis facere possunt: quoniã dum animus in dubio est, paulo momento huc, uel illuc impellitur (ut ait comicus.) Cuius simile habes. Samuel. 2. capite. 9. Vbi cum serui Dauid, uidissent eum, ad misericordiã in domum Saulis pronum, & inquirentẽ, an aliquis de domo eius superfuisset: cum quo uteretur misericordia domini, dixerunt superesse nepotem, filiũ Ionathę: in quem optime bona opera collocare posset: qđ & fecit. *Dabo tibi mercedem tuam.* Miseria regum est, facilè à suis decipi. Nam famula matrem suam precium habere uóluit, pro eo, quod iure naturæ tenebatur facere. Neq; tamen tenebatur illa reuelare rem, quoniam maius malum imminebat, si proderet, quãq; filia Paroh, pro nutriendo puero, preciũ exolueret. *Fuit ei in filium.* Considera uiscera pietatis, & disce. Non sat illi fuerat, pepercisse, & enutrire fecisse, nisi & in filium adoptasset. Quo docentur fœminæ nobiles, quæ prole carẽt, pauperum filios enutrire, & adoptare. Solent enim beneficia exhibita, semper ad maiora prouocare. *Egressus est ad fratres suos.* Nõ est oblitus generis sui infimi, & laboribus afflicti, iuuenis in aula regia nutritus, & à filia Paroh, in filium adoptatus. Quo docet aulicos, ex infimis eleuatos, non obliuisci debere suorum. In quo etiam discant, qui in sublimioribus constituti sunt, labores, & dolores miserorum, maxime, suorum cõsiderare. *Percussit Ægyptium.* Non factum, sed zelum maximum erga suos, in Moseh cõsiderandum puto. Vbi etiam considera, quam caute, malum operatus sit, ut prius huc, atq; illuc respexerit, quam occideret. Et si qui occisus fuit, exactor erat, ut multi putant, causam communem nos agere docet, & communem iniuriam uindicare. *Dixit impio. Vt quid percutis fratrem tuum?* Docet nos hic sanctus Moseh, pacificos esse, & inter fratres componere pacẽ, ac culpabiliores arguere, argumentum à fraternitate sumens: quæ nos maxime deterrere debet, à nocumentis in proximum. *Quis posuit te uirum principem, & iudicem?* Solis principibus, & iudicibus, ex officio cõpetit uindicare, & punire mala. In quo simul ostenditur, impios nolle principem, aut iudicem super se habere, malaq; sua impunita fore desiderare. Et quem mitem fratrem noluit audire, postmodum principem, & iudicem pertulit. Et quia cognouerat dominus Moseh, zelum habere ad bonum commune, & ad pacificandum inter fratres: forte ideo præfecit eum. *Nũquid occidere me tu cogitas?* Hoc est munus quod referunt, qui inter discordes componunt, dura uerba, obiectionem occulti criminis, & nonnunquã ab utroq; discordãtiũ percutiuntur, quemadmodum Christo domino accidit: qui cum in-

ter nos,& patrem cœlestem,componere pacem uoluisset,ab eo,& nobis pcussus est.Habet enim Isaias capit.53.Propter scelus populi mei: percussi illum.Et apud alium.His plagatus sum in medio illorũ,qui diligebãt me *Vere scita est res.* Nõ arbitrentur,qui male agunt,sese,ac uicia sua ignorari:cum nihil sit absconditum,quod non sciatur. *Audiuit Paroh,& quæsiuit occidere* Nullum debet esse malum,ignotum regi, aut impunitum:quoniam omnium male gestorum,ab eo exigenda est ratio.Similiter ab initio, homicidium,homicidæ morte expiatum est. De quo affatim diximus Gene.9. *Fugit Moseh,* Quando non morte homicida plectitur,saltem perpetuo exilio plectendus est.*Surrexit Moseh,& seruauit eas.*Mirabilis est huius uiri æquitas,in defendendis imbellibus. Prius hebræũ ab Ægyptio defenderat,nunc uero puellas à pastoribus: quo nos docet,imbecilibus,presertim fœminis opẽ ferre.*Vir Ægyptius eruit nos.* Enarranda sunt beneficia,in nos collata,cum benefactore,ei qui potest,& debet remunerare. Quod Rehuel statim fecit. Debentq; parentes opera bona in filios suos collocata,retribuere.Et tales cogendi sunt. Vnde sequitur. *Cur dimisistis illũ?* Debẽt enim benefici,etiã inuiti remunerari. *Dedit illi Sipporah.* Astutia magna est,ut quẽ detinere uelis,uxore liges.Quoniam non sunt compedes,qui ita hominẽ detineant, quemadmodum uxor cũ liberis.Sic fecit Laban Iaacob.*Peregrinus fui in terra aliena.*Cõsuetudo apud Iudæos erat,uocare ab euentibus filios,quemadmodum fecerat Ioseph Gene.41. *Suspirarunt,aut clamarunt filij Israel propter opus.* Et si Deus pia,& iusta desideria audiat,& orationes,promptior tamen est,ad clamores audiendos.Vbi simul disce,nõ quoscunq; enim exaudire clamores,iniustos enim non audit,sed eorum,qui iniuste ab aliquo grauantur. Ipsi iustè propter durum opus clamarũt,& ille, hac de causa exandiuit. *Recordatus est pacti sui cum Abraham.* Cum alicui subueniendũ est,omnes causæ quæ prouocare misericordiam possunt,sunt in memoriam reuocandæ:sicut fecit hic Deus:qui & ꝑpter clamores,& ꝑpter pactũ cũ patribus,subuenire uoluit filiis Israel. Nã queadmodũ qui alicui malè facere uolũt,oẽs sæuiendi causas,in memoriam reducunt,sic & benefeci omnes benefaciendi.*Vidit Deus filios Israel,& cognouit Deus.*Ostendit locus iste, quam exactè,& occultatè Deus aduertat mala, quæ in suos fiunt,ut consideret qui faciunt,quales sint pœnas daturi. Audi enim apud Ierem.2. capite.Sanctitas inquit,dño Israel,primitiæ frugum eius.Omnes deuorãtes eũ:delinquunt,malum ueniet super eos. Nam quemadmodũ,qui sancta Dei,ac primitias ei⁹ cõmedit,grauissimas daturus est pœnas,quales dedisse legimus filios Heli.1.Samue.2.ita,& qui populum Dei deuorant,& in pios sæuiũt,daturi sunt. Vnde & illud alterius Prophetæ.Qui nos tangit,tangit pupillam oculi mei.Cauendum ergo ualdè est,ne quẽpiam sanctorum lædas,cum scias eos seuerissimum uindicem habere.

Zacharię.3. — Adnotãda doctrina. — Zachariæ.2.

CAPITIS III. AD LITERAM annotationes.

MOseh, *pascebat oues Iithro soceri sui, sacerdotis,aut prĩcipis Midiã.* Qui ante dictus est Rehuel.2.capi. nunc dicitur Iithro:quoniã rẽ uera binomius fuit. Disputant hĩc hebræi,an iste Iithro,sit idem cum Rehuele. Et multi ex eis,& nostris tenent Rehuel fuisse patrẽ Iithro, Chohab uero,& Iithro,eũdem fuisse,ad quod ex his mouentur.Primo,quoniã Numeri.10.dicit Moseh,ad Chobab.Ne quæso derelinquas nos:quia idcirco nosti,quod dum manemus in deserto,fuisti nobis pro oculis. Cõstat autem ex cap.18.huius libri,Iithro fuisse cum eis in deserto,ergo Iithro,& Chobab sunt idẽ. Sed ad hoc dicitur,quod tã Iithro,qui & Rehuel,ꝙ Chobab filius eius,fuerunt cum Moseh,in deserto,scilicet pater,& filius.Sed pater,qui & Iithro, reuersus est in terram suam,Chobab uero mansit cum sorore,& Moseh,in deserto,& postea in terra sancta habitauit inter Iudæos:ut patet Iudi.4.ubi dicitur.Et Cheber Chenæus,diuis..s est à cain,de filiis Chobab,choten.i.cognati,seu affinis Moseh.Non uertas hĩc soceri,quoniam testibus etiam hebræis Choten,non solum socerum: sed cognatum,seu affinem,ratione matrimonii: significat.Hoc enim decepit tenentes hoc: quia Iudicum.4.pro cognato uerterunt socerũ:quod etiam fecerunt Numeri.10.ubi dicitur. Et dixit Moseh,ad Chobab,filiũ Rehuel Midianitis Choten,id est,cognatum,si ad Chobab referas,aut socerum,si ad Rehuel.Ex quo loco cõstat Chobab, fuisse filium Rehuel.Nam uerbum chatan,significat connuhia iungere,affinitatem ratione connubũ contrahere.Vnde choten,idest,socer,cum quo ratione connubii,affinitatem contrahit gener.Similiter cognatum,seu sororium,quod ratione sororis,genereo,seu cognato,affinis fit. Chatan uero est gener,& sponsus. Moneor autem ad sentiendum. Rehuel fuisse socerum

Moseh:

Moſeh: quoniã dicit textus præcedẽti capite, puellas ueniſſe ad Rehuel patrẽ ſuum, infra uero. 18. dicitur Iithro ſocerũ Moſeh, adduxiſſe illi uxorẽ, filiam ſuam. Vnde cõſtat eundẽ fuiſſe Rehuel, & Iithro: qđ etiã diu⁹ Hieronymus ſentit, & rabbi Ionah. Et hanc annotationẽ ſeruare memẽto, ꝑ citatis locis. Vnde hîc dicitur, Moſeh pauiſſe oues Iithro ſoceri ſui. Si ergo Iithro eſt ſocer, ut hic dicitur, & Rehuel pater uxoris, qđ eſt idem quod ſocer, ſequitur eundẽ fuiſſe Rehuel, & Iithro. *Duxit oues poſt deſertum*, quod. ſ. erat prope eum, aut poſt deſertum. i. ultra deſertũ Parã, Eſt enim mons Choreb, poſt ſeu ultra deſertum Paran. Et aduerte, qđ Sinai, eſt nomẽ deſerti, in quo multi ſunt montes: mons uero, in quo dñs aparuit Moſeh, uocatur Choreb, aut Chorebah, ut hic uocat⁹ eſt. Sis etiã admonit⁹, uerbũ nahag, qđ hic (turbã doctorũ ſequuti,) uertimus ducere, ſignificare etiã ſtimulare, minari, ut Hiero. aliquando uertit. ſ. 1. Samue. 30. Vocatur autẽ mõs Choreb, mõs Dei: quia ibi Deus ſæpe fuit uiſus, & crediderim, antehac nõ ſic uocatum. *De medio rubi*. Hebraicè de corde rubi. Vocat enim hebraiſmus medium cor: quoniam cor eſt in medio humani corporis. Et neſcio an ſeneh, proprie rubũ ſignificet: quoniã dictio rara eſt in ſcripturis. Ponitur iterum Deutero. 33. Neq; deſunt qui deſertũ uertãt, ſed nõ bene. Dicit autẽ de corde, ſeu medio ignis, & de medio rubi: quia ignis erat in medio rubi, & in medio ignis angelus: qui loquebatur. *Rubus non comedebatur*, id eſt, non comburebatur. Dicit enim hebraiſmus, nõ ſolum homines comedere, ſed ignem, & gladiũ. Pſal. iuuenes eorum comedit gladius. *Recedã nũc, & uidebo*, Senſus eſt. Recedam à loco in quo ſum, & accedã, & uidebo. Ex noſtris aliqui uertunt. Diuertam nunc. Alii declinabo. Verbũ tamẽ ſur, ſignificat recedere. *Videbo uiſionem iſtam magnam*. Etiam uerti poſſet, eleuatam, excelſam. *Quoniam receſſit ad uidendũ*, ſcilicet à loco in quo erat, *Ne appropinqͤs huc*. Radix nominis. ſ. halam, ſignificat conterere. Vnde uerti poſſet. *Ne appropinqͤs:* & ibi punct⁹. Poſtea ſequitur. *Cõtritio, ſcilicet erit tibi, ſi appropinquaueris*, quia tamen multis in locis, uidetur ſignificare huc, aut hic, ut Gene. 16. & Iudicũ. 18. uidetur prior lectio germanior. *Solue*. Verbum ſalal, ſignificat proprie dimittere, & ſpoliare, & poſſet uerti. Dimitte, ſeu ſpolia calceos, de pedibus tuis: aut, ut hebraiſmus habet, de ſuper pedes tuos. *Videndo uidi afflictionẽ populi mei*. Melius humiliationẽ: quoniam, ut (ſępius admonui) anah, duo ſignificat. ſ. reſpondere, & humiliare, & eſt ſermo de humiliatione, & ſubiectione, qua ab Ægyptiis deprimebantur. *Quoniam cognoui dolores eius*. Verbũ caab, à quo macob, ſignificare, dicitur dolere, & dolore afficere. Sed eſt locus. 2. Regũ. 3. quo hæc ſignificatio nõ bene quadrare uidetur: ubi dicitur. Et omnem agrũ tachibu. i. dolore afficietis lapidibus. i. obruetis: unde magis uidetur ſignificare percutere, quam dolere: ſed quia dolere pluribus locis cõuenit, admitamus hanc ſignificationem. *Aſcendere faciã eum*. Hoc dicit, quia terra promiſsionis, altior Ægypto eſt. *Etiam uidi coarctationem: qua Aegyptij coarctant, aut arctant eos*. Licet hebræi, uarias ſignificationes tribuãt uerbo lachats. ſ. opprimere, uim inferre, & coarctare: ultima tñ ſufficere uidetur omnib⁹ locis, quibus uerbũ ponitur: ꝙ uidetur propria: ut patet. Numeri. 22. Vidit aſina angelum domini, uatilachets. i. & coarctauit ſe ad parietem. Arctabantur enim filii Iſrael in Ægypto, ut nõ poſſent inde exire, & etiam ad onera dura. *Hoc tibi ſignũ, quoniam ego miſi te*. i. in hoc cognoſces, quod ego te miſi. *Poſtquam eduxeris populũ meum, coletis, aut ſeruietis dño, in monte iſto*. Et uidetur eſſe ſermo de ſeruitute cultus, ac ſi dicat, cum uideris populum liberatũ ab Ægypto, & colere me, in hoc monte, cognoſces, te à me miſſum. Aut uidebitis, uos iam non ſeruire ægyptiis, ſed mihi. *Ero qui ero. Sic dices filijs Iſrael. Erit, miſit me ad uos*. Verterunt hic ferè oẽs noſtri. Sũ, qui ſum. Vnde ortæ ſunt tot q̃ſtiones apud Theologos, de nomine Dei: ſum, qui ſum: ſed ſi aduertiſſent quid dñs hoc uelit ſignificare, nõ tam facilè mutaſſent literam hebraicam. Ad cuius notitiam aduertendũ, hoc inter uerũ Deum, & idôla intereſſe, quod illa, ſicut tẽpore inceperũt, ita quoq; tẽpore deſinent eſſe, iuxta illud Deuter. 32. Noui, recenteſq; uenerunt: quos non coluerunt patres. Deus autem uerus, ſicut nunquã incepit, ita nuuq̃ eſſe deſinet: ut cõſtat ex multis ſcripturæ locis. Et. 1. ex Iſaia. 43. ubi ipſe dicit. Ante me nõ eſt formatus. Deus: & poſt me nõ erit, &. 48. Ego primus, ego etiã nouiſsimus. Itẽ Iere. 44. & . 23. Ego ſum deus de longè, & non de propè. Et Gene. 21. habes. Abraham uocaſſe, dum offerret, nomẽ dñi fortis, ꝑpetui. Hoc eſt ergo illi peculiare, qđ inter Deos ſit prim⁹, & nouiſsim⁹. Qđ uero oẽs alii, deficere debeant conſtat, ex Ieremiæ. 10. cap. ubi dicit. Vanitas ſunt ſculptilia, opus irriſione dignum, tem

pore uisitationis peribunt. Itē Isaiæ. 2. Humiliabit se altitudo hominū, & eleuabitur dñs sol⁹ in die illa, & idola penitus cōcidit. Idē Hoseæ. 3. Isaiæ. 17. & 30. ac. 31. & Ezechiæ. 37. Vult ergo dominus significare Moseh, & hebræis, se esse ꝑpetuū Deū, seu Deū qui semper erit, ac si dicat ero, qui semp ero, & sic dices filiis Israel. Erit, misit me ad uos. i. qui semp erit, misit me ad uos. Aut ero, qui ero, scilicet erga uos, ac si dicat: ero qui fui erga uos, in promissionibus implendis, nō mutabor, licet uisus sim hucusque dissimulare: iuxta illud Malachiæ. 3. Ego Deus, & non mutor, & uos filii Israel, non estis consumpti. Sed prima lectio uidetur germanior. Vnde, & rabbi Salom. super hūc locū sic habet. Cū dñs Moseh dicit. Ero, qui ero, sensus est. Ero cum eis in præsenti tribulatione, qui ero cum eis, in afflictione reliquorum regnorum. Mihi tamen prior sensus magis arridet: quē beatus Ioannes primo capite. Apocalip. probare uidetur, cum dicit. Pax uobis ab eo, qui erat, qui est, & qui uenturus est. Per hoc summā Dei æternitatem describere uolens. Accedit ad hanc sententiam, quidam non cōtemnēdus author hebræus, qui uocatur rabbi Hizchuni, qui locum explicat, ut, primum ero, sit nomen Dei. 2. uero. s. qui ero, sit eius expositio quasi dicat. Moseh, nomē meū est ero, ratio, quia ero in sæcula sæculorum, absq; fine. *Dominus Deus patrum, uestrorum Deus Abraham.* Dixerat nomen quo ab omnibus diis distinguebatur, & quasi pèculiare sibi: sed quia Israelitæ illud non nouerant, ostēdit nomen, quo ab eis facile cognosci poterat: qđ scilicet esset Deus qui patribus eorum pollicitus fuerat redemptionem, & terram Chenaham. *Hoc nomen meum in seculum, & hæc memoria mei,* aut *memoriale meum in generatione, & generationem.* Aliqui putāt relatiuū hoc, referre nomen Ero, qui ero. Alii autē secundum nomen. s. Deus Abraham, Deus Isaac, & Deus Iaacob, sed ut mea fert opinio, priorum sententia uerior est. Et ratio est: quia prius est magis ꝓprium nomen Dei, distinguens illum à falsis, per illud cognoscitur ab omnibus nationib⁹, & nō ꝑ secundum qđ, scilicet sit deus Abraham, Isaac, & Iaacob, ostendit tamen Christus seruator noster Matth. 22. secundo nomine, Deum non solum apud eos, qui hic uiuunt, sed etiam apud beatos notū esse, dum dicit: Deum Abrahæ, deum esse uiuentium hic, & eorum, qui apud deum uiuūt. Est ergo sensus. Hoc, scilicet nomen, ero, qui ero, seu æternus, est nomen meum in perpetuum, id est, quo me perpetuo nominabo. Et hoc memoriale meum, id est, & hoc nomē est, per quod oēs recordabuntur mei: cum ex me aliquid uoluerint, aut cum aliquis dixerit de me quicquā. Nā per hoc, quod est semper esse, ab omnibus nationibus, cognoscitur & colitur. Aliqui rabbini hic legunt, Hoc nomen meum occultum, seu ad occultandum: quoniā halam, occultare significat: quasi innuatur hoc nomine tot mysteria contineri, ut non nisi probo uiro, cabalæq; perito, ut hebræi dicunt, sint reuelāda. Et dicunt deum de priori nomine. s. Ero, loqui. Et hæc est ratio, qua re multa Iudæi de hoc nomine fabulantur, quæ si uidere delectat, lege Gallatinum. 2. lib. cap. 14. *Recordādo, recordatus sum uestri, & qđ factum est uobis in Aegypto,* scilicet recordatus sum. Admonui sæpius uerbum pachad, proprie significare recordari, & cōsequenti uero, numerare, & uisitare: & uidetur hæc significatio melius loco congruere. Nā obliuioni eos tradidisse uidebatur: qui ad quadringentos annos, aut ut alii dicunt. 210. eos ꝑmiserit ab Ægyptiis affligi: ideo instituēs liberare eos, se eorum recordatum asserit. *Et dixi,* id est, decreui. *Ab afflictione Aegyptiorum.* Melius ab humilitate, qua uos humiliant Ægyptii. *Ad terram fluentem lacte, & melle,* id est, ad humum pinguē, & dulcem, id est, cuius fructus dulcissimi sunt: ueluti mel, & est hebraismus. *Dominus Deus hebræorum occurrit nobis* Hebraicè, obuius factus est nobis. Et debet intelligi, quod occurrerit eis quasi iratus: quod, scilicet eum non colerent, ex patrum suorum obligatione. Vnde sequitur. *Ibimus uiam trium dierum in desertum, & sacrificabimus domino deo nostro.* Posset etiam legi: (quoniam uerbum charah, uidetur esse eiusdem significationis cum chara, qđ uocare significat) Deus hebræorum inuocat⁹ est super nos, id est, est noster deus, quem inuocam⁹, & cui sacrificamus, & quia sum⁹ sui, ibim⁹ nunc uiam trium dierum in desertum, & sacrificabimus domino deo nostro. Aut. 3. *Deus hebræorum uocauit uos, ibimus nunc,* & cætera. Videntur enim uocari à deo suo, ad sacrificia in desertum, & ad hoc cogi. Neq; mētiuntur, quoniā dominus dixerat Moseh, hoc eodē capite, quod post exitum, essent illi sacrificaturi in mōte Choreb. Vnde Moseh uidetur nuntius dei, uocantis populum ad sacrificia sua in deserto. *Ego noui quod nō dabit uobis rex Aegypti,* subaudi, facultatē egrediendi. Aut melius, ut hebraicè habetur. Nō dabit uos rex Ægypti, cū uos habeat, seruos suos. Aliqui ex nostris uerbum natan, qđ dare significat, hic uertunt: Nō cōcedet. Sanctes permittet. Sed cum uerbum in sua significatione tollerari possit, non est opus illam mutare.

Et non

Et non in manu forti. Sic in hebræo est. Aliqui uertunt. Neque in manu ualida, id est, etiam si sæpius Ægyptus pcutiatur. Alii, nisi in manu ualida: ut uulgatus uertit: & hæc interpretatio, germanior est. Alii, quorũ interpretatio non est contemnenda, interpretatur. Non dimittet nos rex Ægypti, & nõ in manu forti, id est, non quia manus eius sit fortior, aut robustior mea, sed me sic pmittẽte ad malũ eius. Sequens tamẽ textus secundã magis pbare uidetur. Vbi uides hebraismum, per manum ualidam, intelligere punitionẽ grauẽ, qđ manu pcussio fieri soleat. *Et mittam manum meã*, id est, percussionem. *In omnibus mirabilibus meis:* aut sepatis, quoniã pala, proprie separare significat. Vocat autem punitiones, & miracula separata: quoniam nemo, nisi ille potest illa facere, aut quia talia non sunt uisa. *Et postea*: Hebraicè. Et post sic id est, postquam punitionem in eis fecero. *Et postulabit mulier à uicina sua, & a cohabitatrice sua*, id est, ab ea: cuius domum habitat. Nã magna pars hebræarum ancillabantur apud Ægyptios: & pauci ex hebræis domos proprias habebant seorsum: quemadmodum apud nos Æthiopes, & Sarraceni seruituti addicti. Dicit autem, huiusmodi ancillas hebræas petituras à suis dominabus: in quarum domibus morabantur uasa, quoniam solent dominę, cum festum celebrant serui, aut ancillę: ornare, & induere eos arbitrantes se in ornatu ancillarum, ostendere diuitias, & ornamenta sua: ut apud nos fieri solet, in festo diuæ uirginis de Rosario: quando omnes Æthiopes sericis induuntur: & torquibus, & aliis iocalibus ornantur à dominis suis. Dicit ergo. *A uicina sua*, Propter hebræas habentes proprias domos. *Et a cohabitatrice sua*, propter illas quæ ueluti seruę, in domibus alienis habitabant, Aduerte tamen, quod hebraicę habetur. Ab habitatrice suą, & à peregrina domus suæ: & est sensus, quod postulabit ab ea, apud cuius domũ habitat, ut dictum est, idest, à uicina, & a peregrina, id est, ab ea: in cuius domo peregrinatur, id est, ueluti peregrina manet, non habens propriã domũ *Ponetis super filios uestros*, scilicet induendo, & ornando eos alienis uestibus, & ornamẽtis: aut ponatis sarcinas super filios, & filias uestras. Sed prior sensus germaniot est. *Et Moseh pascebat pecora Iithro.* Audis hic quibus hominibus, & quibus in locis, Deus sua secreta Lucę. 2. reuelat: Nempe pastoribus: & deserta loca incolentibus. Pastoribus enim uigilantibus, & custodientibus uigilias noctis: Angelus apparens, Saluatoris ortum, nuntiauit. Et dominus Hoseæ. 2. se Synagogam in desertum ducturum prædicit: ibidemq; ad cor eius locuturum, id est, blanda, & quibus eam consoletur, dicturum. *In flamma ignis* Solet Dominus imaginibus ipsis, & figuris ostẽdere, bona & mala suis seruis uentura, & præsentia: igne enim, qui in medio tubi ardere uidebatur. Neque tamen ipsum comburebat: adumbrabat populum suum, quasi in fornace ferrea Ægypti detineri: non tamẽ posse ab igne ardenti comburi. Vnde, & apud Isaiam habes. Nũc sic dicit Dominus, seruans te Iaacob, & formans te Israel. Ne timeas, quia redemi te: uocaui nomen tuum: meus es tu Cum transieris per aquas, tecum ero: & flumina non operiẽt te. Cum ambulaueris per ignem, non combureris: & flamma non ardebit in te. Vbi etiã aduerte quare Israel Dei, id est, ecclesia, rubo significetur, ut, scilicet ostẽdat omnes qui tetigerint eam, ab spinis eius pungendos. Nullus enim cuiuscũque potentiæ, aut conditionis, Ecclesiam unquam læsit, qui non maximas, & grauissimas pœnas daret. Hoc interest inter bonos, & malos, quod boni sunt uiride lignum: quod non facile comburitur, aut inflammatur: mali uero sicca sunt ligna: quæ ignis tribulationis, in momento deuorat. Quod enim sancti, uiridi ligno assimilentur, Saluator ipse testatur: qui apud Lucã conuersus ad fœminas, post se in die suę gloriosæ passionis plãgentes, ait. Filiæ Hierusalem, flete super uos, non super me: quoniam si in ligno uiridi hoc faciunt, in arido quid fiet? id est, si in me, qui uiride linnum sum, sic passionum ignis ardet, in uos, qui estis aridum, quid fiet? Ardet in sanctis flamma, & non nunquam grauis: ipsi tamen non solũ nõ consumuntur ab igne, sed suam semper seruant uiriditatem: & insuper pungunt. Quamobrem, cum dies iudicii apropinquauerit, Deum impios aridos inuenturum, Lucas ipse commemorat. Arescentibus (inquit) hominibus, præ timore. Sic & apud Mattheũ uocantur impii paleæ, igni inextinguibili comburendæ. *Videbo uisionẽ hanc magnã.* Non prohibet Dominus mysteria sua nimis sanctis, sed uult, ut reuerenter ea tractent: ideo præcipit Moseh calciamenta soluere. Et admonet locus iste, quanta reuerẽtia, calcãda sunt loca sancta, cuius rei pulchrũ audi exeplũ. Cum enim Philistei captam arcam Domini, ponerent in templo Dagon Dei sui, & mane truncum eum inuenirent super pauimentum: in reuerentiam eius, de cætero non calcabant loca, quæ caput idoli tetigerat, limen, scilicet. Si ergo idololatræ, tantifaciunt loca, quæ membra idoli tetigere: quanti à Christianis facienda sunt sacra. Similiter docemur uenerari loca, quibus dominus, aut apparuit, aut miraculũ aliquod ostẽdit. Ego

Nota.

Lucę. 23

Ego Deus patris. Hoc est quod inferius dicit. Hoc nomen meum: & hoc memoriale meum. *Abscondit Mosch faciem suam.* Communis animi conceptio fuit apud Israelitas, ut qui Deũ uidisset, non amplius uiueret: ut patet de Iaacob Genė.32. & infra.24. Ad principes Israel non misit manum. & .33. Non uidebit me homo, & uiuet. Item de Manoach Iudi.13. *Videndo uidi afflictionem populi mei.* Putant iusti Deum non cõsiderare mala: quæ ipsi patiuntur, ipse uero dolores, & labores eorum considerat, & cogitat liberare eos, & suis oculis uidet. Quod tam ipsi, quàm tyranni considerare deberent. Ipsi quidem, ut consolationem caperent, tyranni uero, ut timerent: & cessarent. Dicit autem se uidisse afflictionem, & audisse clamorem, & clamoris causam, quoniam omnia mala, quæ eis fiunt, diligenter cõsiderat. *Descendi ut liberarem, & ut ascendere facerem* Nonne de cœlo, & de se de tua domine, eos poteras liberare ab omni malo? Nonne Angelum ad illorum liberationẽ mittere? Quid opus est ut descendas? Gaudet Dominus, ut leuiora faciat quæ sancti patiũtur mala, sese illis immiscere. Iudicum. 10. dicit textus, quod cum domin⁹ uidisset afflictos filios Israel, angustiis affecta est anima eius propter laborem Israel. Et Isaiæ.63. In omni angustia eorũ ei fuit angustia, & angelus faciei eius saluos fecit eos. *Ad terram bonam, & latã,* stringi uidentur sancti in hac uita & cõpediti quasi captiui, quẽ admodum colligitur ex uerbis Saluatoris Lucę. 21. ubi dicit. Respicite & leuate capita uestra, quoniã appropinquat redemptio uestra, sed post hác uitã soluuntur. Pro summis malis summa bona mutare Deus solet. *Et nunc ecce clamor.* Quoties repetit se audire clamores filiorũ Israel, ne se derelictos putarent: & ostenderet se illorũ clamores curare. *Nunc ueni mittam te ad Paroh.* Ecce quos eligit Deus ad negotia sua: nempe qui inhabiles uidentur: ut habiles faciat, & sciant homines, opera Dei ad quę assumũtur, non esse sua, sed Dei. Quis enim non miretur, uidens Deum, hominem balbum, oratorem ad regem destinare, & pastorem pecudum, ducem populi constituere? Cogitaui sæpius, quare dñs pastores in reges, & duces cõmutauerit & Christus piscatore, præsulẽ ecclesiæ fecisset, pondera quæso omne artificum genus, & deprehendes omnes pastores, & nautas in maximo uitæ discrimine uersari: nullumque artificium, his laboriosius. Pastor enim non dormit, sed fere continuo uigilat: uix uestit, maleque uescitur. Sic & piscatores, nudi, in uigiliis, ac laborib⁹ semper sunt.

Vt ergo tam regẽs, quam pontifices scirent se nõ ad quietem, non ad diuitias aut delitias assumptos: sed ad labores, sudores & uigilias, hos inter cæteros deligere curauit. *Quia ero tecum.* Nullus est in habilis cũ quo Deus est, ad quodcunque munus, etiã si alias talis uideatur. Nullus habilis ad quicquam sine Deo. *Hoc tibi signum.* Vbique illusio dæmonis timenda est: & signum missionis expectandum. Vnde quantũcunque se quis dicat nuntiũ Dei, nisi hoc aliquo docuerit signo: illi fidendũ nõ est. *Quis sum ego.* Quanto Deus nos ad maiora eligit, tanto magis considerare debemus infirmiora nostra. *Dicent mihi, quod nomen eius?* Vt discas Deum non semper omnino inneptos ad sua munia eligere, considera hic prudentiam Mosch. qualiter uoluit mittentẽ ex nomine cognoscere. *Ero qui ero.* Disces hic, semper esse, esse nomẽ proprium Dei. *Hoc nomen meum in seculũ.* Mira ualde est dilectio, qua Deus iustos diligit, ut summe delectetur uocari Deus illorum, & malit esse Deus paucorum bonorum, quam omnium malorũ. *Congrega senes.* Non omnib⁹ mysteria Dei inculcanda sunt, sed maioribus natu, ut per eos ad iuniores descendant. *Dominus Deus hebræorum occurrit nobis.* Qui uerũ Deum pro Deo colunt, tenentur sacrificia illi. Offerre: cum ipse postulauerit, etiam inuitis dominis, si captiui sint. *Ibimus uiam.3. dierum.* Mirum ualde est Deum nullo pacto uelle in Ægypto sacrificia suscipere, sed longe ab ea. A malis elongati ualde esse debẽt, qui Deo sacrificare uolunt. *Ego noui, quod nõ permittet nos rex.* Solet domin⁹ dicere seruis suis, quæ passuri sunt propter opera uirtutis: & quod tandem superabunt aduersarios suos. Sic Ioannis.16. & .17. Christus cum suos in mundum mitteret, quæ à mundo passuri erant prædixit eis. In mundo, inquit, pressurã habebitis: sed confidite: ego uici mũdũ. *Et non in manu forti,* Nemo Deo resistere ualet, robustiori manu, sed quia ipse pmittit, malos ad malum suum sibi resistere, in quẽ sensum aliqui accipiunt quod ipse inferius dicit, *In hoc ipso stare feci te,* id est, permisi te mihi resistere. Non statim occidi: ut in te ostenderem fortitudinẽ meã. Qđ si legas. *Nisi in manu forti:* docemur impios nunquã Deo cedere, nisi dissectos iuxta illud Psal. Dissipati sunt: neque tamẽ compuncti, boni autem, non solum flagellis, sed minis Deo cedunt. *Non exibitis uacui.*

Sunt iuſti maxime curæ Deo: ut non ſolum eos curet, ſed etiam mercedem laborum reſtituere faciat. *Poſtulabit mulier a uicina ſua.* Docet locus iſte licere mutuo petere quod debitum eſt, ab eo qui debet: neque amplius reſtituere.

CAPITIS. IIII. AD LITERAM.

NOn credent mihi: & non audient uocem meam. Senſus eſt. Licet dixeris mihi, quod audient me: & ſigna in futurum dederis: ſemper relinquitur eis dubitandi locus, & recuſandi me, quoniã ſigna q̃ dediſti, ſunt uerificanda poſt exitũm de Ægypto: nempe quod ſimus te culturi in monte Choreb: nullum eſt autẽ ſignum ad probãdam meam legationem, & tuam apparitionem. Iſtuc enim tendere uidẽtur uerba Moſeh. Vnde dicit. *Et dicent, non eſt uiſus a te dominus.* Cõtrouertunt hîc quidã, an peccauerit Moſeh dicẽdo, nõ credẽt mihi: cũ dominus aſſeruiſſet q̃d eſsẽt illi credituri. Soluit quidam ex noſtris, quod Moſeh loquitur de populo, quod non ſit illi crediturus: Deus uero de ſenibus: & licet ſolutio ſit bona, poſſet tamẽ dici, Moſeh arbitratũ, eos nõ ſibi ſine ſigno præuio credituros, & hoc eſt quod domino dicit. *Non credent mihi,* ſcilicet ſine præuio ſigno, quod tu mihi apparueris: & ideo domin⁹ ad hoc præbet illi ſignum uirgę, in ſerpentem uerſæ. *Et miſit manum ſuam, & apprehẽdit eũ.* Verbum chazach ſignificat proprie fortificare, & roborare ſe: ideo meli⁹ uertas. Et robora te in eum, ſcilicet ſerpẽtem: ac ſi dicat, fortior illo ſis, & ſubiice eum. Quod uero uerbum ſignificet roborare, conſtat Gene. 41. Quia chazach, id eſt, roborauerat ſe fames in terra. Idem Iudicũ primo, & multis aliis locis. *Vt credãt.* Poſſet etiã uerti. Propterea credent. i. propter ſignũ *Induc nũc manum tuã, in ſinu tuo.* Dictio chech, duo ſignificare dicitur, ſcilicet ſinum, & medium: & ad probandam ſecundam ſignificationem, citãt hebræi illud. 1. Regum. 22. Effuſus eſt ſanguis plagæ ad chech, id eſt, ad medium currus. Dicũt autem chech ſignificare medium: quia ſinus eſt corporis medium: ſed meo iudicio non ſciunt alluſionẽ. Videtur enim dictio ſignificare proprie ſinum: & quia ſinus eſt ad latus hominis, ex conſequenti ſignificat latus. Vnde illud, quod ex libro Regum citatum eſt, uertẽdum puto. Effuſus eſt ſanguis plagæ ad latus currus, potius quam ad mediũ currus. *Leproſa quaſi nix,* id eſt alba à lepra, ueluti nix. *Si nõ audierint ad uocem ſigni,* id eſt, ad loquelam quã probabis priori ſigno. *Obſecro domine.* Nõ eſt in hebręo uerbum obſecro, ſed litera bet cum pronomine primæ perſonæ, ſcilicet bi, id eſt, in me: unde uerti poſſet. In me domine, aut mi domĩe. *Non uir uerborũ ego,* id eſt, non abundo uerbis, aut ut uulgatus uertit. Non ſum eloquens: & eſt hebraiſmus, de quo iã diximus in hebraiſmorum explicatione. *Etiam heri, etiam nudiuſtertius, etiam ad loqui tuum, cum ſeruo tuo, aut ad ſeruum tuum.* Senſus eſt. Non abundo uerbis à tempore præcedenti, id eſt, non ſolũ nunc ſum tardus, & rarus in uerbis: ſed à tempore præcedenri uſque ad loqui tuum, ad ſeruum tuum, id eſt, uſque quo nunc locutus es ad me, ſeruum tuum. Poſſet etiam hæc ultima clauſula ſic reddi. Non ſolnm à tempore præcedenti, nõ abũdo uerbis, ſed etiam à tempore, quo locutus es ad ſeruum tuũ: ita quod allocutio tua ad me, etiam me reddidit minus expeditum in verbis. Quem ſenſum habet uulgatus interpres: uti ſtatim more ſuo explicat. *Quoniam grauis ore, & grauis lingua ego.* Dicitur hõ grauis ore, habens labia groſſa: quę non ſunt expedira ad loquendum. Sic grauis lingua, id eſt, habens eam groſſam, & quæ cum difficultate moueri poteſt. *Quis poſuit mutum?* Verbum alam ſignificat ligare: à quo ilem, id eſt, mutus: quod ſit ligatus ore, ut non poſsit loqui. Et per os hominis, loquelam intellige, ac ſi dicat. Quis poſuit, id eſt, dedit homini loquellam? *Et quis fecit mutum? uidẽtem? uel cæcũ?* Significat pachach proprie aperire, & inde eſt picheach, id eſt, uidẽs, quod oculos apertos habeat. *Vel cæcum?* Radix iuer, id eſt, cæcus, quæ eſt ur, ſignificat manifeſtare, & ex conſequenti exuere, & nudare: quod exutus, & nudus, fuit manifeſti, cum non habeãt tegmen: iuer uero cæcum: quod ſit nudatus, & exutus uiſu. *Docebo te q̃d loqueris.* Poſſet etiam uerti, & deſcendere faciam tibi, ſeu in te, quid loquaris. *Mi domine, mitte nunc, aut quæſo, in manu mittes.* Sic eſt in hebręo. Et ſenſus eſt. In manu alterius quem uolueris mittere: quoniam ego non ſum eloquẽs, neque aptus ad hanc legationem. Et mittere in manu, aut per manum, eſt mittere per aliquẽ, quaſi per inſtrumentũ ad opus, & eſt hebraiſmus: quia manus eſt inſtrumẽtũ ad omne opus, ſeu organũ organorum, (ut Philoſophi dicunt)

Loquendo

Loquẽdo loquitur, id est, quod sit eloquẽs: & est hebraismus: aut quod uerbis abũdet: aut quod loquẽdo loquetur ipse pro te. *Pones uerba in ore eius.* i. dabis ei uerba quę loquatur. Et ponere uerba in ore alicui⁹, est docere eum quid loquatur. *Ipse erit tibi os.* id est, loquetur ꝓ te, & tu eris illi in deum, scilicet dans illi uerba quæ loquatur: sicut deus prophetis. Qui sensus infra. 7. capite uidetur explicari: dum dominus dicit Moseh, Dedi te deũ Paroh, & Aharõ frater tuus erit Propheta tuus. aut, *Eris illi in deũ,* ut facias mirabilia quæ ipse facienda prædixerit. Simplex tamen sensus est. Tu dices illi uerba prophetica, ueluti prophetæ deus, & ipse ea loquetur ut ꝓpheta tuus. *Facies in ea,* scilicet uirga *signa,* id est ministerio eius. Nam eam Moseh leuabat: & ea percutiebat aquas: & mirabilia faciebat. *Reuersus est ad Iether.* Hoc est tertium nomẽ soceri Moseh. Nam uocatur Rehuel, Iithro, & Iether, aut pro eodẽ accipit Iithro & Iether. *Vade in pace,* Melius, *ad integritatem,* id est & sis integer, aut integer reuertaris. Nihil tibi accidat mali. *Mortui sunt uiri quærentes animam tuã.* id est Ministri iustitiæ, aut consanguinei occisi: qui te uita priuare uolebãt. *Equitare fecit eos* aut sedere. *Omnia prodigia quæ posui in manu tua.* Discrimen ponunt grammatici hebræi inter ot, & mophet: quod (ot) significet absolute quodcunque signũ, mopheth uero portẽtum, sed hoc discrimen in sacris literis confundi tur: ut hic. Nã quæ hucusque uocauit (ot), id est signa, modo uocat mophetim, id est portenta. *Quæ posui in manu tua.* i. in potestate tua: aut ut ea manu tua faceres, & uirga. *Ego roborabo cor eius,* aut fortificabo, id est, manu tenebo duritiem eius, non molificando: aut faciã ut non attẽdat, seu uideat unde mollificetur. Similem locutionem habes lucæ. 24. de euntibus in Emaus, de quibus dicitur, quod oculi eorum tenebantur, ne eum agnoscerent. Solet enim dominus corpore fortificare aut manu tenere eos cũ quibus est pugnaturus: ut possint stare. Cederet enim plasma creatori, nisi ipse fortificaret aut manu teneret eam. Dedignatur enim Dominus cũ debilibus certare. Vnde Ioel. 3. habes. Clamate hoc in gentibus: preparate bellum, suscitate robustos, accedant, ascendant omnes uiri bellatores. Concidite bidentes in gladios, & falces uestras in lanceas: debilis dicat fortis sum. *Fili⁹ meus primo genitus Israel.* Dicitur Israel filius dei quia a Deo ueluti filius educatus est, ut habes Ezechiel. 16. aut quia hęres, quoniam hęreditauit terram dei, id est quã sibi peculiariter de⁹ elegerat. Vos (inquit) ingressi contaminastis terram meam. Iere. 2. Cui etiam ab initio mundi parauit hæreditatem, iuxta illud Deutero. 32. Quando diuidebat altissimus gentes, & hæreditabat filios hominis: Constituit terminos populorum iuxta numerum filiorum Israel. Et dicitur primogenitus, quia ante omnes alios electus est à domino, iuxta illud Deute. 32. Pars autem domini popul⁹ eius: Iaacob funiculus hæreditatis eius. Vel dicitur filius primogenitus ꝓpter maximam dilectionem, qua eum diligebat. Vnde infra. 19. dicit ei dominus. Eritis mihi thesaurus dilectus, præ omnibus populis.

¶ *Et fuit in uia in hospitio, aut mansione, & occurrit illi Dominus, & quæsiuit occidere eum. Et accepit Sipporah petram, & præcidit præputium filij sui, & tangere fecit pedes eius, & ait. Quia spõsus sanguinum tu mihi. Et recessit ab eo. Tunc dixit. Sponsus sanguinum propter circuncisionẽ.* Iste est hebraismus.

Locus iste difficilis est, & uarié ab hebræis, & nostris exponitur. Vt ergo sensum intelligas: aduerte deũ uoluisse in hospitio, Moseh occidere, quoniam neglexerat circuncidere filium, iuxta ritũ legis. 8. die: quod cum cognosceret Sipporah, tulit petram, & præcidit præputium filii sui, & eo tetigit pedes Moseh: & irata dixit, Spõsus sanguinũ tu mihi. i. marit⁹ causa effusiõis sanguinis filii. Qď cũ illa fecisset angelus dñi dimisit Moseh, seu ab eo recessit. Et postquã ab eo recessit angelus, iterauit Sipporah, Sponsus sanguinum tu mihi. Aut tũc dixit Spõsus &c. Qď locũ obscurum reddit est ad quem referatur uerbum recessit, seu dimisit: & quis sit iste qui recessit, & à quo. Aliqui retulerunt ad Sipporah, quod uidelicet illa maritũ dimiserit. Quod stare nequit cũ uerbũ Iirepho sit masculini generis. Quare necessariò referẽdum est ad Angelum qui uolebat occidere Moseh. Applicando ergo sensum literæ sic expone. Et fuit. i. accidit In uia qua scilicet cũ uxore, & filiis ibat in Ægyptum, in hospitio, aut mansione occurrit illi, scilicet Moseh: dominus, id est Angelus domini: & quęsiuit eum occidere. Et crediderim causam indicasse, quare eum uoluisset occidere. Et hinc argumẽtum nõ paruum habes quod illud Gen. 15. Anima cuius præputii caro circuncisa nõ fuerit, peribit de populo suo, debeat intelligi per mortẽ corporalẽ.

Nam

Nam ob omissam hanc legem, dominus uolebat occidere Moseh. Et tãgere fecit pręputiũ filii pedes eius, scilicet Moseh, & ind ignata q ob legẽ uiri, cogebatur filium tam grauiter uulnerare, proiecit præputium ad pedes mariti, dicẽs. Quia sponsus sanguinum tu mihi, id est, tui gratia, sanguinem filii mei fundere cogor. Et tunc angelus recessit ab eo, scilicet Moseh, & non occidit, quoniam iam filius erat circũcisus. Et crediderim de utroque filio intelligendum. Aduerte etiã, quod for (quod hic petrã uertimus) significat propriè aliquid strictum seu acutum: sicut uerbum sur à quo descendit, stringere significat, *Occurrit illi in monte dei.* Erat enim mons Choreb, inter terram Midian, & Ægyptum, distans ab Ægypti terminis uia.3. dierum: quam filii Israel non ante tres menses ob itineris flexus, confecerunt. Ad hunc ergo egressus est Aharon. *Congregauerunt omnes senes*, id est, maiores natu. Quia enim dixerat Moseh domino.ca.3. Quis sum ut uadam ad Parhoh, ideo uoluit dominus eũ secũ ducere senes, ne sibi tantum timeret à facie regis. *Audierunt quod uisitasset.* Melius quod recordatus esset dominus, id est, crediderũt quod dominus illorũ esset recordatus & acquieuerunt liberationi qua eos uolebat liberare. *Et quoniã uidit afflictionem eorũ*, aut humilitatẽ eorũ. *Inclinauerunt*, aut curauerunt, *uerticem*: *& adorauerunt.* Verbũ chadad significat propriè uerticem, id est superiorem capitis partẽ curuare. Inde chodchod, id est, uertex suprema capitis pars. Deutero.28. A planta pedis tui, usque ad chodchadecha, id est, ad uerticem tuũ. Inde etiã chidah, id est, casia sic dicta, quod in capite, seu parte superiori curua sit, aut curuitatem habeat.

Sor, Hebraicæ: latine, mucro.

CAPITIS. IIII. AD MORES.

Ecce non credent mihi. Magna est hominis peccatoris erga deum difidentia. Cum enim deus facilè fidat homini, & illi omnia sua credat, homo tamẽ pręsertim iniquus cũ maxima difficultate deo fidit: Cogitaui nõ semel penes me, unde hominis tãta diffidentia ad Deũ suum: & cognoui ex eo esse, quod quales nos sumus erga deum: talem eũ arbitramur erga nos. Quia enim nos frequẽtissime Deo ꝓmissa mentimur: arbitramur Deum nobis etiam non seruaturum promissa. Et hinc etiam est fiducia iustorum erga Deũ. Cum enim ipsi promissa deo seruent, & faciant uolũtatem dei, talem erga se deũ arbitrantur: quod scilicet seruabit illis promissa. Vnde Paul⁹ ad Rom.4. de fiducia Abrahę loquẽs dicit. Et non infirmatus est fide, neque cõsiderauit corpus suum emortuum, cum iam fere centum esset annorum, & emortuam uuluam Sarę. In promissione uero dei non hæsitauit diffidentia, sed confortatus est fide, dãs gloriam deo, plenissime sciẽs, quod quęcũque promiserit Deus, potens est & facere. Vnde etiam Salomon, iustũ ut leonem confidere asseruit. Securum reddiderat dominus Moseh de populi credulitate, & obediẽtia: ipse tñ adhuc diffidebat. Vbi tu etiam aduerte eius prudentiam: qui nunc omnia impedimenta legationis suæ deo opponit, ne postmodum ad eum redire cogeretur. Si enim non haberet suæ missionis signum, & Iudæi ab eo illud expeterẽt, ad deum qui miserat, redire cogebatur: quod ne fieret exponit deo non tam suam, quã populi futuram incredulitatem. Similiter aduerte qualiter dominus non uult nos facilè credere: quæ nobis suo nomine dicuntur, sed quod probẽtur quæ dicuntur, prius signis & mirabilibus. *Quid est quod tenes in manu tua? Virga.* Voluit dominus Moseh uirgam secum ferre in manu: quoniã facturus erat iudicia in Ægyptios. Cuius quidem iustitiæ uirgę cum Moseh caput apprehenderet serpens erat: cum uero caudam, in uirgam uertebatur. Hoc enim habet iustitia, ut si quis principium aspiciat, mordere uideatur reũ: sed si finem inspectes, uirga est, æquans inæqualia. Si queras quare iudices uirga recta utantur, aduerte eos hac uirgę rectitudine, rectitudinẽ animi iudicis designare, aut quia uirga metiri solemus, ostẽditur iudices unicuique debere seruare mensurã. Est enim, ut Isaias bene dicit opus iustitiæ pax. Est etiam hic aliud quod aduertas. Virgam, scilicet in terram proiectam, in serpentẽ uerti: quoniam iudex terrena cupiens, omnia ueluti serpens deuorat: sed si iudex eã amplexetur, & finem cõsideret, uirga mitis erit. Iustitia in cõsideratione terreni hominis, uidetur serpens. Timent enim iniusti facere opera iustitiæ, ac si serpens esset: ea uero in manu, seu in opere, uirga lenis, & mitis est. Nolite (ait beatissimus Antonius suis) nomen uirtutis tanquam impossibile pauere. Si etiam iustitiam despicias, senties eam erga te serpentem: si autem caudam accipiens de mulceas, lenem deprehendes. Deus enim proiiciẽtes se, mordet: demulcentibus uero, iustus apparet. *Erit si non crediderint.* Mirum in modum deus nobis morem gerit, ferens æquo animo nostram incredulitatem. Dedit autem dominus Moseh.3. signa, quoniam & si in omnibus uolue rit suos esse prudentes & cautos, maxime tamen in credendis: quoniam nouit, quam facile nos inimicus decipiat. *Nõ uir uerborũ ego.* Docet nos hic sanctus Moseh humilitatem: ut non de nobis alta: sed humilia sentiamus. Pri⁹ enim opposuit deo impedimenta ex parte populi, quod non

Isaiæ.32.

non facile illi crederet, nunc uero ex parte sui,
quod etiam iam præcedenti capite fecerat dicẽs.
Quis sum ut uadam ad Paroh? Vbi tu etiã
expende, non sat fuisse dño, ineptũ casu eligere,
sed natura: ut ostẽdat se, ex ineptis natura, aptis-
simos ad omnia quæ uoluerit facere. Sic ad docẽ
dum, euãgelium per orbem, idiotas elegit: ut ser
mo eorum, non esset in persuasibilibus humanæ
sapientię uerbis, sed in uirtute Dei. *Mitte per
manum illius quem mittes.* Licet paululum
excusare, quæ Deus præcipit, non tñ contensio-
sum omnino esse: ne Deum prouocemus in nos.
*Nonne Aharon fratrem tuum noui, quod
loquendo loquitur.* Non acquieuit sanctus uir
Deo, quousq; ei socium in legatione daret. Qui
principibus ministrant, societatem abhorrent,
nolentes consortem habere: & si detur, ægre fe-
runt. Non sic autem ministri Dei, Sed quia repu
tant, se ministerio Dei impares, socios non solũ
ferunt, sed postulant. Audi quid ancilla domini
Luc.10. Martha apud Lucam dicat. Cum enim imparem
ministerio Christi, se sentiret, conqueritur apud
dñm. Domine (inquit) non est tibi curę, quod so
ror, me solã ministrare reliquit? Iube illi, ut me
adiuuet. Serui principum, quoniam non tam bo
num principis ministerium, quam propriam uti
litatem quęrunt, nolunt consortium. Serui uero
Dei, quia non quod suum est, sed quod Dei cu-
piunt, socios ad ministerium desiderãt, & petũt.
Cõsidera, quod sanct⁹ Moseh, domino dicat Nu
meri.11. Nõ possum inquit, solus ferre, populum
hunc uniuersum, quia supra uires meas est. Do-
cet etiam locus iste, principes & prelatos, humi-
les cogere ad grandia, eosq; maxime dignos arbi-
trẽtur, qui hæc maxime recusant, & à se reiiciũt.
Meminisse etiam oportet eos, dare socios, suis of
ficialibus, & ministris, quando alter ad ministe-
rium non sufficit. *Tu eris ei p̱ Deo.* Quam
largus est Deus in seruos suos, ut eos deos faciat.
Nam quæ præcipua & admiranda in eo sunt, fa
cile hominibus tradidit. s. peccata remittere, &
miracula facere. Similiter quanti faciẽdus sit san
ctus Moseh, quem dominus Deum cõstituit, &
cui prophetam dedit Aharon. *Vadam nunc;
& reuertar.* Sunt maxime cœlanda secreta do
mini. Non socero, non uxori, neq; alicui, nisi qui
bus Deus præceperat, munus Dei sibi cõmissum
reuelauit. Sic Saul uerbum regni, neq; patri, neq;
Samue. patruo, noluit indicare. *Mortui sunt omnes,*
10. *qui querebant animam tuam.* Omnia impe-
dimenta dominus tollit, quæ suam poterant im
pedire legationem, forte nouerat Moseh adhuc
trepidare reuerti in Ægyptum, ob patratum ho-
micidium. *Tulit uxorem suam,* Sciebat se am
plius non reuersurum in Midian, ideo tulit secum
uxorem, & filios: ut nos doceat parui facere pa-
triã, & locũ habitationis nostræ, cum à dño alio
uocamur, sicut fecit Abraham. *Tulit uirgam
Dei in manu sua.* Vocatur hæc uirga Dei, quia
deputata erat ad cultum Dei, in qua, scilicet fa-
ciẽda erãt miracula, & signa Dei: aut quia à Deo
ei peculiariter fuerat data, ad facienda signa, seu
melius, in qua erat potestas Dei, ad miracula
facienda. *Vide, ut omnia portenta.* Solemus
in discessu, ad memoriam reducere nunciis, com-
missa negocia. *Ego indurabo cor eius.* Cauen-
da docet, locus iste grauia peccata, ob quæ, solet
dominus corda peccatorum indurare. *Filius
meus, primogenitus meus, Israel.* Si beatus
populus cuius Dominus Deus eius, beatissi-
mus ille dicendus est, cuius Dominus pa-
ter eius, & qui filius primogenitus est Dei.

Dimitte filium meum, ut seruiat mihi.
Tenentur filii seruire parẽtibus: neq; potest quis
filium detinere, ne seruiat patri suo. *Ecce ego
occido filium tuum primogenitum.* Quia
priuas me meo, priuabo te tuo. Vbi disce, quid
piaculi sit, filios Dei detinere, incarcerare, aut ma
le tractare: & quales pœnas dabunt, qui hoc face
re presumpserint. Vnũ hic est, quod maxime mi-
ror, qualiter, scilicet dominus, neminẽ cogit, cũ
sit potentissimus. Nonne domine poteras Paroh
occidere, & populum tuum redimere, absq; hoc,
quòd nuncium ad Paroh destinares: qui rogaret
sæpius regem, populũ dimittere? Sic, cũ transeun
dum Iudęis esset, per terram Edon, nuncios ad
regem præmisit, qui dicerent. Liceat mihi, tran-
sire per terram tuam. Quo nolente, quasi impo-
tens, alió diuertit. Hoc fecisse crediderim: ne po-
tentes seculi, ab eo discerent, uim alicui inferre.
Si enim uidentes Deum humilem, superbiunt,
quid facerẽt, si cernerent uiolentum? Disce etiam
ex hoc loco, qualiter deus omnia mala, quę alicui
facturus est, minatur prius: ut scilicet, qui factu-
rus est, nõ faciat, & ipse flagellis parcat. Ierem.17.
habes. Repente loquar aduersus gentem. *Quæ-
siuit occidere eum.* Nõne domine, seruus tuus
est Moseh, ad regem, & populũ destinatus à te?
Cur non dissimulas peccatum eius, saltem nũc?
Consueuerunt principes, & ministri iustitiæ, cũ
opera alicuius egent, omnia eius peccata dissimu
lare. Non sic autem Deus: sed tunc maxime quę-
rit, cũ maxime indigere uidetur. Cuius rei aliud
egregium, ex scripturis exemplũ accipe. Cũ Chri
stus seruator Christiani populi, missurus esset dis

discipulos suos ad prædicandum gentibus,eum exprobrasse discipulorum incredulitatem, & cordis duritiam,refert Marcus:ne putarét eum uelle indulgere peccato incredulitatis, quia eorum ministeriis indigens uidebatur. cum, scilicet eū Deum erant per orbem prædicaturi.Sic & nunc facit Dominus Moseh:cuius peccatum non solū arguere,sed etiam punire uult:licet nuncium ad Pharaonem mitteret.Nemo ergo iustorū se decipiat, putās Deū dissimulaturū peccatum eius: cū eius ministerio utitur.Sicut enim iratus,misericordiarū suarum recordatur,ita propitius,uindictæ memor est peccatorū. *Tulit Sipporah, petram.* Debet uxor sese opponere uindictæ diuinæ,pro uiro suo.Cognosce tamen hic,quàm li tentiosa sit sępius uxor in uirum,ut ausit dicere. *Sponsus sanguinum tu mihi.* Est etiā, quod aduertere debeas,qualiter uir, non debeat cum uxore rixari,corā extraneis, maxime nobilibus: aut uxor cū uiro.Dicit enim textus. Et recessit, scilicet,angel⁹ ab eo,uidelicet Moseh,&post recessum eius tūc dixit: *Spōsus sanguinū tu mihi.* Non enim ausa est dicere uerba illa dura, angelo pſente.Tertio aduerte quam male coeant uir, & uxor diuersorū rituū, & diuersę fidei. *Vade in occursum Moseh.* Ecce quid præstent iusti fratribus,& consanguineis.Crediderim enim,domi num propter Moseh,apparuisse Aharon, & eum sic postea extulisse. *Nūciauit Moseh Aharō.* Debet inter prædicatores conuenire, aliter non proficient. Legimus enim Paulū cum Petro,Iacobo,& Ioanne,euangelium contulisse,ne in uanum curreret,ad Galatas.1. *Congregauerūt senes.* Non sunt secreta Dei,statim omnibus reuelanda,sed maioribus natu,ut per eos,ad iniores res deueniat. *Fecit signa.* Probarūt missionem suam. Vbi docemur, quam cauti in huiusmodi esse debeam⁹. *Credidit populus.* Quemadmodum leuis corde est,qui cito credit,ita durus,qui ăptis miraculis nō credit,esse tñ opus auxilio Dei ad hoc,ex capite præcedenti cōstat,ubi Dominus hoc prædixit. *Incuruauerunt se.* Gratitudinem docet,locus iste.

Vltimo capite.

CAPITIS V. AD LITERAM annotationes.

D*Imitte populum meum,ut festa celebret mihi in deserto.* Non plene constat,quid ,pprie significet uerbum chagag, quod nostri festum celebrare,uertunt. Vnde chag, nomen,quod significare dicūt solemnitatem,& oblationem.Quantum autem ex aliis scripturę locis cognosci datur,uidetur proprie significare saltare,seu tripudiare.Significat autē chag,solemnitatem,qđ illa die puellæ hebrææ,solerent tripudiare,& festos choros ducere.Possemus etiam dicere,significare festiuare,si sic dicere fas est. Non qualitercunq;,sed cum tripudio. Psal.107. uidetur significare saltare, subsilire, ubi dicitur. Iachogu,id est,saltabunt,mouebūt se sicut ebrius, Chag uero(ut diximus)significabit solemnitatē, ratione saltationis,quæ illis diebus fiebat, pecus uero immolaticiū,aut quia saltare solet,aut quia in die saltationis,& tripudii,id est,solēni, immolabatur.Dubius etiā,uidetur Hieronymus, de significatione huius nominis.Dicit enim Isaiæ.19. super illud.Erit terra Iehudah Ægypto lechoga, id est,in pauorem.Melius reor etiam proprium errorem reprehendere,quam dum erubesco imperitiam confiteri,in errore persistere. In eo qđ transtuli in pauorē,in hebraico legitur,lechoga, quod interpretari potest,in festiuitatē,& timorem:quod Aquila significantius transtulit.In trepidationem,quum aliquis pauidus, & tremens, circunfert oculos,& uenientē formidat.Hic uero uertere possumus.Vt festum agat mihi in deserto,aut ut tripudiet,diem festum agendo. Sed prior interpretatio mihi magis arridet. *Quis est Dominus,ut audiam uocem eius,ad dimittendum Israel?* id est, ut in hoc obediam ei,scilicet dimittendo Israel. Nostri ex una clausula duas fecerunt,legentes.Quis est Dominus,ut audiam uocem eius,& dimittam Israel? *Dominus hebræorū inuocatus est super nos.* Ex hoc loco apertè colligo,uerum esse, quod cap.3.(ubi hæc sententia ponitur)annotaui:Nō,scilicet esse uertendum.Deus hebræorum occurrit nobis,ut tam ibi,quam hic,omnes nostri uertunt: sed inuocatus est super nos,ut sit sensus. Nos inuocamus,& colimus,ut uerum Deum nostrum, Deū hebræorum:ideo ibimus uiam.3.dierum ad immolandum ei,seu colendum illum in deserto.Et si actiue uerbū chara legas,scilicet Deus hebræorū uocauit nos,uidetur melius quadrare, qđ sequitur,ut sit sensus. Deus Hebræorum uocauit nos ueluti seruos suos, ut scilicet ei soluamus debitam seruitutem, immolando illi in deserto, ac si dicant. Non nostra sponte recedimus à te,sed à Deo nostro, cuius præcepta præterire non licet,uocati. Moueor sic interpretari, quia licet uerbum charah,uideatur proprie significare occurrere, quod positum est capite.3. chara tamen,quod hic ponitur,potius uocare significat, quā occurrere.Si tamen occurrere legas, sensus est,(ut capite.3.diximus.)Deus hebræorum occurrit nobis.scilicet iratus aduersum nos,qđ illi nō seruiamus seruitute cultus:ideo ibimus uiam.3.die

rum

rum,ad soluēdum illi debitum cultum. Est etiā coniectura ad priorem sensum,quia in litera, nō dicitur nobis.i.occurrit nobis, sed alenu.i. super nos:cū magis quādret inuocatus est. *Ne forte occurrat nobis in peste,uel in gladio* Verbū hebraicū paga,significat occurrere,qualitercūq;, aut ut hostis,aut ad intercedendum,seu ut amicus,ad q̄ duo dabimus exēpla.Nā.1.Samue.10.habes,Vpagata.i.occurres cuneo prophetarū.Gen. 23.Vpigu.i.occurrite mihi.Ephron.i.p̄ me,apud Ephron intercedite,qđ intercessores prius, quā iniurii,occurrant offensis.Sic Isai.47. Vltionem capiam,& non Epsga.i.occurrentem hominē.s. suscipiam.i.non suscipiam intercedētē hominē. Qđ uero significet occurrere,ut hostis, ex multis locis constat.Et.1.Hamos.5. Cū fugerit quispiam à facie leonis, upegao.i.occurret ei ursus. Itē.1.Samue.22.Noluerūt serui regis mittere manum suā liphgoa.i.ut occurrerēt.s. uelut hostes, sacerdotibus dn̄i,occidendo eos. Vertendum est ergo hîc.Ne forte occurrat nobis. s. ut hostis in peste,seu cū peste,uel cū gladio occidendo.s.nos. Dictionis etiā deber(quā pestē oēs uertūt)significatio propria,non plenè nota est.Radix.s. Dabar significat loqui,ad quod deber.i.pestis,nullā uidetur habere allusionē, nisi dicamus significare desolationē,sicut midbar,desertū,quód est ab eadem radice.Putarem tn̄ Midbar significare desertum,qđ uocem reddat loquentis, quam latini, echo uocant.De qua Ouidius.Hic coeamus ait, Coeamus dixerat echo.Quod si uerum est: possemus hic uertere. Ne forte occurrat nobis desolatione,aut gladio. *Quare Moseh, & Aharō, cessare facitis populum ab operibus suis?*

Tam multas,& uarias significationes hebræi tribuunt uerbo para,ut in hoc ipso cognoscas,eos propriam ignorare. Dicunt enim significare, deficere,rebellare,elongare,cessare,denudare,ulcisci, occultare,retrocedere,quo quid cōfusius esse potest? Constat enim ex hoc loco, quod in regulis admonuimus,eos.s.significationē uerbis, & nominibus tribuere,pro ut eis apparet contextum exigere.Expensis tn̄ locis,quibus uerbum ponitur,uidetur proprie significare nudare, priuare, aut priuari,spoliari,discooperire,quæ omnia idē significare uidentur.Quod uero significet nudare,constat.1. Numeri.5.ubi dicitur. Vparah.i.& denudabit sacerdos caput mulieris.i.capillos eiº. Sic Leuiti.13.Et caput eius erit parua.i. denudatum.Idem capite.21.eiusdem. Caput suum non Iiphra.i.denudabit.Et capit.10.Capita uestra,ne tiphran.i.discoo periatis. Posset ergo hic uerti. Quare Moseh,& Aharō denudatis.i.priuatis,seu spoliatis populum,ab operibus suis,aut denudare facitis,aut priuare facitis. Ac si dicat. Quare aufertis à populo opera sua? De huius uerbi significatiōe,dicemus infra capite.32.ubi est locus difficilis,in quo hoc uerbum ponitur. *Cessare facitis eos à laboribus suis.* Verba hæc exactoribus,& præfectis dicuntur, ut statim sequitur. *Præcepit exactoribus populi,& præfectis eius.* Verbum nagas,significare exigere, ex multis scripturæ locis cōstat,& noges exactorem , & hos fuisse Ægyptios credo : quoniā non fideret rex Ægypti exactoribus hebræis : & isti uirgas suas habebant,ad puniendum eos,qui pēsum laterum non æquarent. Vnde Isaiæ.9.habes. Virgā exactoris eius superasti. Quo loco,idem nomen ponitur Soter uero præfectum significare uidetur,qui populū dirigebat, & minora iudicabat. Deutero.16.legis. Iudices ue sotherim.i. præfectos pones tibi:in omnibus portis tuis. Et Prouerbi.6.de formicis , aut locustis loquens, dicit. Non est ei princeps,neq; præfectus.Vbi ponitur nomen sother.Hic uero uidetur prefectos etiam significare,qnos reor ex filiis Israel fuisse, quoniā infra leguntur cæsi,quod rex Ægypti,suis uon fecisset,sed de his in sequentibus,& posset etiā dici fuisse ex filiis Israel. *Nō adycietis dare paleā populo.* Duplex est apud nos genus laterū : Aliqui sūt parui,quos uocāt ladrilhos.i.lateres, itali uero quadrellos, quod quadrilateri sint.Alii uero magni qui uocantur adobes,& hoc interest inter eos,quod parui nō habēt cōmixtam paleam, & in furno decoquuntur. Magni uero cōmixtas habent,& exsiccātur ad solem. Et ex.2.non fiunt ædificia alicuius mom: i,sed benè ex prioribus: ideo credēdum est illo in tēpore,omnibus paleā admisceri:quoniam ex huiusmodi lateribus dicuntur urbis mœnia ædificata capi.1. huius libri. *Quoniam ociosi sunt.* Non conuenit inter hebræos,de p̄pria significatione raphah.i. ociosum esse,ut plurimum significat remissum esse,debilitari,ut patet Iere.38.Ecce ipse meraphe.i. debilitans,seu debilitare faciēs, manus, uirorum belli. Aut ut nostri dicunt afloxar, *Faciant in ea,* scilicet seruitute,aut faciant eā.i. exerceāt se in opere seruili. *Et non confidant in uerbis mēdacy.* Verbo saah,tā hebræi,quam nostri, uarias tribuunt significationes,ut solent.s.aspicere,sperare,seu fidere,tenere,formidare,& desinere : cū uerbum solum significet desinere , & quiescere. Iob.14.Seeh.i.desine ab illo,& Isaiæ.22.Seu.i.desinite à me,quæ quidem significatio cōgruit omnibus aliis locis:quibus uerbū ponitur.Vt Gene. 4.ubi nostri uertunt.Ad Cain,& ad munus eius non saah.i.respexit.Tu melius uertas:in cain , & munere eius nō quieuit, seu requieuit.Sic Isaiæ. 31.ubi uertunt.Non sau.i.respexerunt, ad sanctū Israel,tu posses uertere.Non quieuerunt in san-

cto Israelis. Sic Psal. 119. ubi mutātes significationem interpretātur. Veesfah, id est, delectabor in statutis tuis semper: interpretari potest. Et requiescam in mandatis tuis, seu acquiescam. Sic in aliis infinitis locis. *Vbi inueneritis*. Hebraicè à quo inueneritis, scilicet dono, aut mutuo. *Ad colligendum stipulā, pro palea*. Dictio chas, quam omnes hic stipulam uertunt, est à uerbo chassas, quod est colligere: unde uerti posset. Ad colligendum collectionem pro palea. Et per collectionem intellige congeriem stipularum: quas uentus colligere solet. *Et exactores urgebāt*. Varias, ac etiā contrarias significationes, tribuūt hebræi uerbo uts, scilicet festinare, differre, angustiis afficere, & elongare: quoniam propriā ignorant: & fere ubiq; cōgnūt festinare, nisi Iosuah. 17. ubi habetur. Si ats, id est, angust9 est tibi mōs Ephraim. Vbi si uertas festinus, non quadrat. Ieremiæ etiam. 17. uertit. Sanctes. Ego non elongaui meipsum, ut essem pastor post te. Et in lexico uertit. Et ego non festinaui. Neq; potui certam coniecturam inuenire: ad sciēdum propriam significationem. *Rem diei in die suo*. Hebraismus est: pro pēsum solitū facere, unoquoq; die. *Et percussi, sunt præfecti filiorū Israel*. Admonui supra, hos præfectos esse de numero filiorum Israel, non autem exactores. *Sicut heri, & nudiustertius, etiā heri, etiam hodie*. Transposita uidentur uerba, & legendum est. *Quare non perfecistis statutum uestrum, ad conficiendos lateres heri, & hodie, sicut heri, & nudiustertius*, id est, sicut tempore præcedenti? Sic inferius statim. *Et lateres dicunt nobis facite*, pro, Et dicunt nobis, facite lateres. Gaudet enim hebraism9, huiusmodi mutationibus. *Et peccatum, scilicet est in populum tuum*, id est, culpa plagæ nostræ, est in populum tuum: qui nos immeritos cædit. Sumitur aliquando chatat, pro peccato, & nōnunq; pro peccati pœna. Vnde Sanctes noster, in secunda significatione nomen accipiens, uertit. Et punitur populus tuus. In priori etiam significatione, sic posset uerti. Et peccatum, scilicet committit populus tuus: cædens nos, aut & peccatur in populum tuum, id est, in nos, qui sum9 populus tuus, & iste sensus mihi simplicior uidetur. *Et ait*, scilicet Parhoh. *Laxati estis, seu remissiores facti*, quod alii uertūt. Vacatis ocio. *Et uiderunt præfecti Israel eos: in malum*, isti uidentur fuisse alii præfecti Ægyptii. Aliqui tamen putant, tam præfectos, quam exactores fuisse Ægyptios. Res incerta est. Et per uidere in malum, intellige uidere torue, aut ad puniendū. *Fetere fecistis odorem nostrum*, id est, abominabiles nos fecistis in oculis Parhoh. Dixi in explicatione hebraismorum: de sensu huius hebraismi. *quare male fecisti*, id est, causa afflictionis fuisti populo tuo? *Quoniam in manu forti* .i. in potestate mea forti, quam exercebo contra eum: dimittet uos, & coget uos exire.

CAPITIS. V. AD NOSTRAM eruditionem.

D*Imitte populum meum, ut festa celebret mihi in deserto*. Non libenter dominus accipit ministeria tristia, sed hilarē ministrum diligit: hac de causa noluit populū suū, sibi festa in Ægypto celebrare: quoniam cū esset captiuus, non posset in hilaritate seruire. Habes etiā hic Deū, non uocare semper suos ad sudores & labores, sed ad festa celebrāda: talia sunt enim ministeria Dei, scilicet festos agere dies ita, ut ministri Dei ocio uacare dicantur. Debet tamē populus, etiam in captiuitate: Deū suum laudare. *Quis est dominus, quod audiam uocē eius, ad dimittendum Israel?* Orabat sapiētissimus Salomon Prouerbiorum. 30. dñm. Diuitias (inquit) ne dederis mihi. Sed quare bone Rex sic à diuitiis abhorres? Ne forte, inquit, satier, & negem, & dicam, Quis est dominus. Raro qui potentes sunt, Deum cognoscunt. Sed quare hoc, Cū enim hominum conditio sit, deum & hominem cognoscere propter indigentiam, & utilitatem: qui raro indigent, deum non cognoscunt, neq; præcantur. In labore hominum non sunt, & cum hominibus non flagellabuntur: ideo tenuit eos superbia. Dixerunt quomodo scit Deus, & si est sciētia in excelso? Et mirū ualde est, qđ Deus maxime reges & principes curet: ipsi uero ipsū negligant, & paruifaciāt. *Non cognoui Dominum, & Israel non dimittam*, Docemur unde obediētia, & inobediētia ad Deum pcedant. Nempe ex hoc, quod quilibet cognoscere, uel nō cognoscere uult Deum. Vnde qui Deo maxime obsequi uoluerit, nitatur Deum, & multa de eo cognoscere. *Deus hebræorū occurrit nobis*. Ostendit locus iste, qualiter qui Deum uerū cognoscit, debeat eum colere, neq; obliuioni tradere sacrificia eius, ne Deus suus sibi occurrat iratus. Admonui etiam superius, non esse immolādum

dum Deo in quocunq; loco, maxime, in medio
nationis prauæ. Neq; sat est ei, qui Deo uult sacri
ficare, à malis recedere, nisi ab eis se curet elonga
re uia. 3. dierum. Disce etiã hîc qualiter Deo tuo
obedias. Non dicunt. Deus hebræorũ nobis hoc
præcepit, sed tantũ occurrit nobis, & statim qua
si diuinantes uoluntatem eius, uolunt ire uiam.
3. dierum. Gens, ait Psa. quã non cognoui, inaudi
tu auris obediuit mihi. *Quare Moseh, & Aharon abstrahitis populum?* Seruis nõ est
de libertate loquendum, ne à suis operibus impe
diantur: & arguendi sunt, qui opera seruorũ im-
pediunt. Quemadmodum sunt multi loquaces,
qui non solum tempus suum terũt gnauiter, sed
alios impedire nõ cessant. Ægre ferunt etiam ty
ranni, esse aliquos qui libertatem suis suadeant,
maxime diabolus, qui mirum in modum cona-
tur, ne quis peccatori prædicet libertatẽ seruorũ
Dei. Qui enim de libertate non audiuit, seruitu-
tem pro libertate amplectitur. Non causantur
uiæ longitudinem, neq; deserti squalorẽ, sed om
nes senes, & paruuli ire uolunt uiam trium die-
rum in desertũ. *Non adiicietis dare paleam populo.* Quid hoc quęso est dñe, ut prædices li-
bertatem, & augeas seruitutem, & laborem pro
requie, dare tuis uidearis? Docet nos in beneficiis
paratos esse ad tentationes. Cum enim spem ali-
cui dat, statim desperatione tentat: & uidetur
spem quam dedit, uelle auferre, aut incertã ostẽ-
dere. Cum enim Abrahæ polliceretur semẽ sicut
arenam maris, non multo post ad occidendum
filium impulit, ut eum cui pollicebatur sobolẽ
innumeram, orbitate tentaret. Sic & hic, cũ po-
pulo promitteret libertatem, auxit seruitutem.
Vrget sæpius grauiter bonos, dum tyrannidem
diaboli, & peccati exuere uolunt, metus priua-
tionis adiutorii, quod à malis habent, & ita sæ-
pius eos stringere uidetur, ut sine eo uiuere se
posse desperent: quare malunt ei perpetuo sub
esse, quam eius auxilio priuari. Quoties fœmina
cupit concubinatum deserere, sed cogitans apud
se, fame se cruciandam, aut necessaria sibi de futu
ra, non audet iugum peccati reiicere, qui tuncil-
lud magis stringit, cum uidet miserum peccato-
rem fugam moliri. Sed cogitare debet peccator,
omnia auxilia peccati paleas esse, quę aliquid esse
uidentur, cũ nihil sint: & putare nihil sibi de fu-
turum, si paleas diaboli abiiciat. Sunt qui my-
stice per opera luti, & lateris, opera criminosa in
telligunt: per paleas uero, peccatorum occasio-
nes, quas dæmon subministrat peccatoribus,
quamdiu recessum non adornant, aut non plene
subiectos habet, cum uero habuerit, cogit quere
re occasiones, quas ille antea subministrabat.
Quoties sine ulla tentatione, & cum longe abest
peccandi occasio, peccator eam maxima solicitũ
dine quærit, paleas quibus malum opus alte-
ri coniungat solicite inquirat. *Otio uacant.*
Ocia uidentur malis opera piorum, etiam si ma-
xime laborent in operibus Dei, neq; decipiũtur:
quoniam omnia ministeria Dei, si ad opera pec-
catorum conferantur otia sunt. *Non do uobis paleas.* Audis hic certe, ex quam leui re, occasio-
nem sæuiendi in pios, mali sumant, & ab eis qđ
impossibile est, pręstare exigant. Similiter quan-
ti faciant principes, etiam si quæ minima suis de
derint. Dat iste paleas, & quanti faciat munus ui
des negando illas. *Exactores urgebant eos dicentes.* Nullus ex his ministris, ausus est dicere
regi, cur ita facis? aut piorũ causam agere apud
regem, ut omnia Deo deberẽt. *Otio torpetis.*
Quid sperandum est, cum ille qui aliorum erro
res corrigere debet, iniustitię autor est? Deus
summus interpellandus est. Audis hic (ni fallor)
qualibus prępediantur, qui Deo seruire uolunt,
sed omnia sunt ferenda, & superanda. *Intuiti sunt eos ad malum.* Comune hoc est, ut torue
aspiciant serui eos, quos uiderint à Dominis suis
odio haberi. Vide quæ de hac re annotauimus
Gene. 4. Nam odio hebent, quos domini ode-
runt, etiam si cognoscant dominos irrationabili
ter odisse. Transierunt enim in affectum eorum,
ut eos solos diligant, aut odio habeant: quos ode
runt, uel amant domini eorum. *Peccatur in populum tuũ.* Nõ uult Dominus, malos igno
rantiam in malis posse prætendere, sed esse, qui
peccata illis obiiciant. *Occurrerunt Moseh, & Aharon.* Periculosum ualdè est, irato etiã
si iustus sit, occurrere. Vbi similiter disce, quanta
pati oporteat seruos Dei, etiam à suis quorum
causam agunt. *Videat Dominus super uos & iudicet.* Omnes quęrelas suas iusti referunt
ad iudicium Dei: quoniam norunt quàm iustus
in iudiciis sit. Cognoui ait Psalm. quia faciet Do-
minus iudicium inopis, & uindictam pauperũ.
Qui fetere fecistis odorem nostrum. Non
uult Dominus suos, malis in operibus suis, pla-
cere uelle, sed solum sibi, & hac de causa odorem
in fetorem uertit. Si hominibus placere uellem,
Christi seruus non essem (ait Paulus.) Sed nõ-
ne Iudæi, nuncium acceptastis? & Deo pro re
demptione, gratias egistis? Quid ergo nunc uo-
ciferamini? Non sinit passio afflictos rectũ iu-
dicium habere. *Quare male fecisti populo huic.* Solent iusti, Deum facere autorem suo-
rum malorum, ut ab eo, aut uindicentur, aut

coronentur propter mala, quæ eius gratia tollerant. Et eum quasi uerbis suis nõ stare arguunt: quod promiserit liberare eos, neq; tamen liberauerit. *Nũc uidebis quæ facturus sum Parhoh.* Sinit Dominus suo occulto iudicio impios in impietatem crescere, ut durius puniat. Audis etiam hic, impios admonitionibus fieri deteriores.

CAPITIS. VI. AD LITERAM annotationes.

VIsus sum ab Abrahã, Isaac, Iaacob, in Deum omnipotentẽ, & nomine meo iehouah non innotui eis, aut non sum cognitus eis. Difficilis ualde est locus iste, qualiter, scilicet Deus patribus fuerit uisus in Deum omnipotentem, neq; tamen eis innotuerit sub nomine Iehouah. Cum Gen. 4. dicatur, tempore Enos ceptam inuocationem huius nominis. Nisi dicamus. Nomẽ quidem tunc temporis notum, uim uero nominis non, sed nunc notificandum Israelitis. Quod autem locum difficilem reddit, est ignorãtia significationis horum nominum, scilicet sadai, & Iehouah. Et quidam non curantes horum nominum significationem, dicunt Deum nunquam ea familiaritate cum patribus usum fuisse, ut eis diceret. Hoc est nomẽ meum, scilicet, Iehouah, licet ipsi eum, sub illo nomine inuocauerint, innotuisse tamen eis, sub nomine Dei omnipotẽtis: ostẽdẽdo illis signa, & magnalia sua, ut sit sensus. Visus sum patrib⁹, Deus omnipotens, scilicet ostendendo illis mirabilia mea, sed non eis uisus sum familiaritate illa, ut indicarem eis Iehouah esse nomen meum: quod nũc uobis ostendam. Sed hæc expositio nõ multum arridet, quare ea omissa, examinanda est significatio utriusq; nominis, scilicet sadai, & Iehouah. Nam El, notum est, à fortitudine sumptum esse Quidam autem uoluerunt nomen sadai, esse cõpositum ex (scin) litera seruili, & dai quod est copia, sufficiẽtia: ut idẽ sit sadai, qđ cui sufficit, aut cui sufficentia: & tunc sensus est. Ego sum Iehouah, Et uisus sum patrib⁹, in Deum cui sufficit, seu in Deum sufficientem, quia, scilicet nullo indiget: conferendo illis bona, sed non indicaui illis nomen meum Iehouah, aut in se, aut secundum suam uim. Sed neq; ista interpretatio multum placet, licet posit tolerari. Si uero nomen sadai sit simplex nomen, querenda est eius radix, & significatio examinanda. Significat autem sadad, à quo sadai, sugere, & prædari, quod nihil aliud esse uidetur prædari, quam aliorum opes sugere. Vnde Sad, id est, mamma, uber, sic dictum: quia sugitur. Threno. 4. Sed & serpentes eduxerunt sad, id est, mammam. Iohe. 2. & sugẽtes sadaim, id est, ubera, etiã nomen Iod, quod idem significat, scilicet mammam Isaiæ. 60. Vesod, id est, & mamillam regum suges. Potest ergo nomen sadai deriuari à sad, quod mammam significat, & asadad, quod significat prædari, expillare, & si asad, significabit Deum quatenus prebet ubertatem, seu bona sua in nos effundit: quẽadmodum ab ubere, lac diffunditur. Si uero asadad, quod est prędari, seu expillare: significabit Deum, quatenus est fortis prędator. Secundo aduertendum est, nomen Iehouah (ut uidetur) deriuari à radice hauah, quæ significat esse Sed non solum. Nam ab eadem radice est houah, quod secundum hebræos significat contritionem, accidens malum, siue malum euentum: ut patet Ezechiæ. 7. ubi dicitur Houah al houah, id est, contritio super contritionem ueniet. Sic Isaiæ. 47. Cadet super te houah, id est, contritio, aut malus euentus. Videtur autem nomen Iehouah, potius deriuari ab houah, quam ab hauah, quod est esse: Cum maiorem conuenientiam habeat ad houah, quam ad hauah. Vnde uidetur Deum signisicare, quatenus conterit, & uastat, aut ab eo est malus euẽtus. Si ergo accipiamus sadai quatenus significat Deũ, ut se defundit in nos abũde, & iehouah ut significat Deũ, sub rõne cõterentis, sensus erit. Ego sum Iehouah, id est, Deus conterens, & uisus sum patribus in Deum diffundentem se, seu in fortem diffundentem se, sed in nomine meo Iehouah, id est, sub ratione conterentis, non innotui eis, sicut modo faciam. Ac si dicat. Ego quidem sum Deus conterens, sed sub hac ratione, non fui notus patribus, quoniam magis curaui ostendere me illis beneficum, quam conterentem inimicos eorum. Vnde Gene. 35. postquam Dominus dixerat Iaacob. Ego sum el sadai, statim addidit. Cresce, & multiplica te quasi ostẽdens uim nominis saddai, quod sit facere crescere, & multiplicare. Idem capite. 28. ubi Isaach bñdicens Iaacob dicit. Et el saddai benedicat tibi & crescere faciat te, cum ergo benedicere Dei, sit benefacere, & ad benedicẽdum inuocetur Deus sub nomine sadai, uidetur sadai importare Deũ ut beneficum. Quem sensum textus infra cap. 15. approbare uidetur: ubi suffocatis hostibus, dicunt Israelitæ, se cognouisse nomen Domini esse Iehouah. Sic enim textus dicit. Iehouah uir prelii. Iehouah nomen eius: ac si dicát. Nesciebamus Iehouah esse uirum bellatorem. Nesciebamus nomen eius esse Iehouah, id est, bellatorem, & destructorem, sed nunc experimento hoc didicimus. Si uero accipiatur sadai, ut significat sugentem, seu prędantem aliena bona: tũc sensus erit. Ego sum Iehouah, id est, conterens, & debellans, & uisus sum patribus in fortem expillatorem, accipiendo bona ab aliis, & tradendo eis quẽadmodũ ex bonis Laban ditauit Iaacob, unde & uxores dicunt ipsi Iaacob Gene. 31.

tulit Dominus opes patris nostri, & dedit nobis, & ex bonis Philistinorum Isaac; sed in nomine meo Iehouah, id est, sub conterentis ratione, non innotui eis: quoniam nolui propter eos populos, & gentes conterere, ostēdendo me uirum bellatorem: ut modo faciam. Colligendo ergo quæ diximus, habes huius loci tres expositiones: Prima non curat nominum interpretationem, & reddit hunc sensum. Ego sum Iehouah, id est, uocor Iehouah, & ostendi me patribus omnipotentem, tribuendo illis bona, sed in nomine meo Iehouah, non sum cognitus eis, id est, nemini eorum indicaui, me uocari Iehouah, quemadmodum modo me ostendo. Vnde infra dicitur. Ego Iehouah. Secunda expositio, nomina interpretatur, scilicet Sadai, & Iehouah, modis supradictis, scilicet sadai Deum uberem, seu qui ubertatem præbet: & Iehouah conterentem. Et sensus est. Ego quidem sum Iehouah, id est, conterens, sed sub hoc nomine, non aparui patribus, sed sub nomine conferentis ubertatem. Sed nunc ostēdam me esse Iehouah, id est, conterentem. Vnde sequitur. Idcirco dic filiis Israel. Ego Iehouah, & educam uos ex oneribus Ægypti, & eruam uos à seruitute eorum, & redimam uos brachio extento, & iudiciis magnis, ubi uidetur explicare nomen Iehouah. Tertia etiam, nomina interpretatur, & p nomen sadai intelligit Deum sub ratione prædatoris, & Iehouah putat significare Deum quatenus conterit, quēadmodum secunda, & sensus est. Ego conterens, Et uisus sum Abrahæ, Isaac, & Iaacob, in fortem prædatorem, auferendo bona Chenanæorum, & dando illis, præsertim terram quam illis promisi: sed non sum uisus eis, sub nomine conterentis regna, & nationes propter eos, ut modo faciam propter uos. Et inter has.3,2. mihi germanior apparet. Hæc etiam tertia non longe est à litera. Videtur enim sequens litera, eam explicare. Dicit enim Deus se pactū statuisse cum patribus de danda terra, ubi uidetur explicare quid sit dictu, in fortem prædatorem: qui scilicet prædatus sim Chenanæis terram, & uobis tradiderim. Postea uero uidetur explicare, quare dixerit se non innotuisse eis sub nomine conterentis, sed modo hoc sit facturus, cum sequitur. *Et audiui clamorem filiorum Israel, & educam ex oneribus Ægypti in brachio extento.* Vnde ante hæc ultima uerba dicit. *Idcirco dic filijs israel Ego Iehouah.* Quod si aliqua harum expositionum non satiat appetitum tuum, quære aliā meliorem, nos quod nobis uidebatur diximus. Quod autem omnes fere interpretantur sadai, omnipotentem, non uideo quomodo quadrare possit, cum non conueniat ullo pacto significationi radicis, quæcunq; illa sit, ut iam diximus, & crediderim ego, quæ in radice hauah, significat esse, non pertinere ad hauah, sed ad haiah, quod est esse. Houah uero, id est, contritio, pertinere ad radicē hanc. Diximus autē multa de hoc nomine Gene.1. ubi quidā de religione, & ueneratione eius apud iudeos, ex aliis recitauimus, si tamen communem expositionem sequi uelis.s. quod patribus confuse innotuerit, & indicauerit nomen Iehouah, non tā men uim ipsius distincte, aut ut Caietanus sentit, nō indicauit eis, qd nomē ei⁹ Iehouah importāt. Ero qui ero, quēadmodū tibi & Israelitis modo, quæ expositio quadrat, si nomen Iehouah, ab esse ortum habeat, non prohibeo. *Accipiā uos mihi in populum.* Postquā ab Ægyptiis redemero, accipiā mihi. Modo estis alterius, sed ego liberatos, ad me assumam. *Qui eduxi uos de oneribus Ægypti.* Hebraicè significantius habetur. De sub oneribus Ægypti, quasi scilicet oppressos. ¶ *Ad terram pro qua leuaui manum meam, ut darem eam Abraham.* Admonuimus in hebraismorum explicatione, leuare manum esse iurare, quod modus iurandi illius temporis fuerit: leuando manum ad cœlum, qui quidem iurandi modus à Deo ortum habuisse uidetur: Nam Deutero.32. habes. Leuabo ad cœlum manum meā: & dicam uiuo, ego in æternū. *Ego Dominus.* Verba sunt confirmatiua promissionum, & cōminationum: frequentia in libris legalibus. *Propter angustiam spiritus.* Significat chasor proprie stringere, arctare, angustare, unde choser, id est, strictio, angustia. Stringebatur, & breuiabatur illis spiritus, propter onera aut propter angustiam, & propter duram seruitutem: In utroq; enim affligebantur, scilicet in spiritu, qui angustabatur, & in corpore, quod dura seruitute præmebatur. *Ego incircuncisus labijs,* id est, grossiora quam decet labia habeo, quæ circuncisione egere uidentur. *Mandauit eos ad filios Israel:* ut scilicet iterū consolarentur eos, & pollicerentur libertatem. *Ista sunt capita domus patrum eorum.* Non constat ad quid modo supputentur huiusmodi generationes, Sed textus in fine ostendit: ad quid recensuerit huiusmodi progeniem, quod scilicet propter duces, ut sciremus qui sint isti duces Moseh, & Aharon: quibus Deus cō-

misit negotium redemptionis Israel. Et per capita intelligit præcipuos, seu priores in domibus. Vnde non recensentur filii Iaacob, nisi usq; ad Leui: ut sciamus supputationem factã propter tribum Leui. *Accepit Amram Iochebet, amitam, sibi in uxorem*. Arbitratus est Paulus burgensis hanc Iochebet fuisse auiam Amram, non sororem, Chaat patris Amram. Sed quod soror germana fuerit. Chaaht, constat Numeri. 26. Constat etiam ex hoc loco legi naturæ non aduersari, coniugium cum amita, id est, sorore patris, quoniam ante legem eo, populus dei, ut licito, utebatur. *Et fuit in die*, scilicet illa, *Locutus est Dominus ad Mosch*. Aut. *Et fuit in die* quo locutus est Dominus ad Mosch, in terra Ægypti. Et locutus est, scilicet quæ sequuntur. Vel. Et fuit in die, scilicet sequenti, post præcedentes allocutiones.

CAPITIS. VI. AD NOSTRAM eruditionem.

Conspectus sum Abraham, Isaac, & Iaacob in Deo uberi, seu ubertatẽ præbenti. Quod diuersis nominibus Deum, nunc quidem patrem, nunc magistrum, uocemus, (ait beatus Bernardus) non illius simplissimæ, & omnino inuariabilis naturæ, diuersitas ulla in causa est, sed affectionũ nostrarum multiplex narratio, secundum diuersos profectus animæ, uel defectus. Videntur enim quædam animæ sub patre familias agere, quædam sub Domino, quædam sub magistro, quædam quoque sub patre, & nonnullæ sub sponso, ut cum proficientibus proficere, cum mutatis mutari uideatur, & ipse: qui (iuxta prophetam) mutat quidem creaturas, & mutabuntur, licet ipse idem sit, & anni eius non deficiant. Cum sancto (inquit) sanctus eris, & cum uiro innocẽte, innocens eris: cum electo electus eris, atq; (ut magis miremur) & cum peruerso peruerteris. Sunt enim quidam, quibus Deus summa illa bonitas se uberem, ac beneficum exhibet, qualem se patribus prius exibuit: quibus multa bona pollicitus est, & exhibuit: quos per maximas probauit tentationes in personis propriis. Alios uero probauit per ignem, & aquas: quos ex fornace ferrea eripuit, ut se nobis talem exibeat, quales sunt erga ipsum affectiones nostræ. Aliis se uindicem ostendit, dum ipsis tacentibus pro eis aduersus aduersarios dimicat. Vbi simul docet quamdiu abscondit iram, neq; exerit gladium, nisi cum quis eum animaduertere in se cogit. *Audiui clamorem eorum, & recordatus sum pacti mei*. O amice hominũ dulcis, & stabilis, qui tunc recordaris tuorum, quando sunt in maximis angustiis, & pressuris. Nos cum fœlices amicos uidemus, eorum recordamur, in aduersis uero obliuiscimur. Deus autem non sic, sed in nostra fœlicitate, nostri oblitus uidetur, in aduersitate recordatur. Neq; solum patrum recordatur: quos quasi prima poma in ficulnea uidit: sed filiorum, inter quos multi erant, qui eum suis malis operibus cotidie prouocabant. Sed quærendum esset cur Dominus eos, quos ad se uolebat recipere, ex tantis eripuerit malis, ut ex seruis liberos fecerit, ex afflictis consolari uoluerit? Et meo iudicio, uoluit ostendere, quam deuinctos nos sibi habere uolebat. Filius enim, quoniam sui iuris est, facile patrem deserit, quemadmodum prodigus ille (cuius Lucas meminit) qui portionem suam ex patre uoluit: a quo statim in longinquam regionem discessit. Seruus uero, quia seruus est, & si ipse discedere uelit, aut post fugam redire uoluerit, quia nostrum argentum est retinemus: aut quærimus inuitum. Quantumcumq; enim Israel se ire perditũ uoluerit, iure tamen Dominii, à Dño requisitus est. Secundo, ut beneficiorum memor, ab eo nũquam discederet, & mandata eius seruaret. *Redimam uos in brachio extenso, & in iudiciis magnis.* Singularia, & in assueta sunt, quæ Deus sanctis suis facit. Non est contentus redimere eos, nisi magna inimicorum clade, id fecerit. Et si eis parcere debet, aut eorum misereri, exaltat se ad hoc, & uires extendere uidetur. Habes enim Isaiæ. 30. Expectat Dominus, ut misereatur uestri: & exaltabitur parcens nobis. Sic & apud Lucam. Et audierunt uicini, & cognati Zechariæ, quod magnificasset Dominus misericordiam suam, cum illa. Potuit enim potentissimus Deus paruo negotio suos redimere: sed brachium extendere uoluit, & magna iudicia in hostes exercere: ut magis obnoxios sibi faceret. *Accipiam uos in populum.* Attẽde quæso quales nos accipit Deus: & quales reddat. Nempe seruituti obnoxios, oneribus detritos, miseros, & miserabiles. Qualem ipse Synagogam elegit, pulchrè depingit apud Ezechie. capite. 16. Proiecta (inquit) eras super faciem agri, in abiectione animæ tuæ, in die qua nata es: & quæ sequuntur. *Pro qua leuaui manum meam.* Admonui in Genesi. Deum uelle suos spe, & re ipsa lætari. Lætatus (inquit) sum in his, quæ dicta sunt mihi, in domum Domini ibimus. *Scietis quia ego Dominus, qui edu*co uos

Margin notes: Sermoni de diuersis affectibus animæ. — Psal. — 15. — Lucæ. 1. — Psal.

co uos de oneribus Ægypti. Vult Dominus nos scire beneficia eius, & hac pœna, punire solet ingratos, scilicet ignorantia beneficiorum suorum. Solet enim Dominus, (ut ait Mo-
Psal. seh) nonnunquam dare alicui beneficia sua, sed negare oculos quibus ea cognoscat. Illuminet (ait puer Domini). Dominus uultum suum super nos, & misereatur nostri. Vt cognoscamus in terra uiam tuam: in omnibus gentibus salutare tuũ. *Non audierunt Moseh*. Admonet locus iste, surdo canere, qui animo tristitia occupato, loquitur. Docentur etiam uerbi Dei concionatores, non disspondere animum, si non accepteut homines, quæ de Deo ipsi loquuntur, sed ad Deum recurrant: ut det audientibus aures ad audiendum. *Ecce filij Israel non audiunt me: quomodo audiet me Parhoh?* Commune est, ut uerbum Dei apud populares, magis fructificet, quã apud reges, & magnates. & auidius audiatur. Audi Ieremiã capi. 5. Forsitã pauperes sunt, stulti facti sunt: ibo ad maiores al loquar eos. Ipsi enim cognouerunt uiam Domini, sed ipsi simul confregerunt iugum, ruperunt uincula. *Et ego incircuncisus labijs*. Aduerte hic summam optimi concionatoris humilitatem. Nam licet eos incusauerit, quòd eum nõ audiant, culpam tamen huius rei, in caput suum reiicit, dicens se ex defectu suo non audiri, quod uidelicet incircuncisus labiis sit. Recensetur hic progenies leuitarum propter Moseh, & Aharon, ut sciant iustorum consanguinei, qua de causa notabiles, & noti fiant. Similiter quam humiles Deus ad negotia sua eligere consueuit *Accepit Aharon Eliseba*. Nisi sit pax inter reges & sacerdotes, omnia corruũt: ideo solebãt sacerdotes de tribu regia sibi uxores deligere. Voluit etiam Deus sacerdotes exaltare. *Hic est Aharon*. Prius futurum nominat sacerdotem quam ducem: ut sciant duces se sacerdotibus esse subiectos.

CAPITIS. VII. AD LITERAM annotata.

D*Edi te Deum Parhoh: & Aharõ frater tuus erit Propheta tuus.* Id est, in tua potestate sitũm erit facere omnia quæ Deus illi facere posset, scilicet esse iratum, & flagellare, Similiter esse propitium auferendo plagas. Aharon uero dicitur Propheta eius, quoniam prædicebat: quæ uentura erant populo à Moseh. Aut explicatur statim quid sit dictu. *Erit Aharon Propheta tuus*. Quoniam tu loqueris, scilicet Aharon omnia quæ præcepi tibi: ipse uero loquetur illa ad Parhoh: quemadmodum Deus loquebatur Prophetis, & Prophetæ populo. Ponitur autem hic nomen elohim, quod Deum sub ratione iudicis, aut punientis significat. Et uerti posset. Dedi te iudicem Parhoh. Sed quod sequitur, priorem sensum probare uidetur: quia sequitur. Et Aharon erit Propheta tuus. Non enim diceba tur quis Propheta, nisi ueri, aut falsi Dei. *Ego indurabo cor Parhoh*. Explicuimus superius, sensum horum uerborum capite. 4. id est, faciam quod non cognoscat signa esse mea, ut sciat me potentiorẽ se: unde sequetur duritia cordis eius. Dupliciter enim Deus potest cor alicuius indurare. Vno modo ponendo ei aliquid in corde, quod sit causa duriciei eius. Alio modo, occultando in se aliquid, quod est occasio, quod res non cedat tangenti, ut patet in illis qui ibant in castellum Emaus: de quibus dicit Lucas, 24.
quod oculi eorum tenebantur ne eum agnoscerent. Non quod CHRISTVS aliquid impo neret in oculis eorum, sed quia in se occultabat id, quo eum agnoscere possent. Sic Deus non immittebat duritiam in cor Parhoh: sed occultabat signa, ne in eis agnosceret eum superiorem secum, scilicet uideret magos suos similia facere. Et hic sensus infra probari uidetur, ubi Dominus dicit. *Vice hac, ego mitto omnes plagas meas in cor tuum, & in seruos tuos, & in populum tuum, ut scias quod non sit similis mei in omni terra*. Et sequitur. *Propter hoc stare feci te*, id est, non statim occidi, & cætera. *Aut ego fortificabo cor eius*, id est, dabo uires cordi eius, ut mihi resistere possit. Non enim posset, si ei utcunque uires non administrarem adhoc. Sic Pilato dicit Ioã. 19.
Christus. Non haberes in me ullam potestatẽ nisi datum tibi desuper esset. Ac si dicat. Mihi cederes, nisi tibi Dominus uires positiue administrasset. Neque hoc est cooperari ad peccatum alicuius, ut sic, sed ad id, quod positiuum est in eo, aut alia ratione qua non est peccatum, sed bonum. Nam damnatio Christi ad mortem, in quantum per eam uoluit Pilatus populo satisfacere, flagitiosa erat, sed non ut Deus eam ordinabat ad nostram salutem: & ut sic, Deus uolebat eam, & uoluit omnino fieri. Sic uoluntas Parhoh, ut erat ad detinendum populum, erat mala, ut uero ordinabatur ad hoc, quod Deus ostenderet in eo gloriam suam, quemadmodum textus dicit, bona, & ut sic, Deus eam roborare dicitur. *Dabo manum meam in Ægyptum*, id est, pu-

nitionem

nitionem meam. Sumitur enim sæpius manus,
pro punitione. *Fuit Moseh.*80. *annorum.*
Constat ex hoc loco Aharon maiorem natu Mo
seh,& eum excesisse tribus annis. *Date nobis*
portenta.i.ad probandã uestrã misionẽ, & po
testatẽ aliqđ signũ.Solet enim potestas in signis,
& portentis designari.Nota tñ ex hoc loco habe
ri,mophet nõ semp significare portẽtũ qđ futu-
rum respicit,sed etiam præsens signum,sicut hic.
Erit in Draconẽ. Superius.4. cum Moseh,
eam proiiceret, dicitur uersa in serpẽtem: hic ue
ro in Draconem,quoniam uoluit Dominus ma
gis deterrere Ægyptios,quam Moseh. *Sapien-*
tes,& maleficos. Non sunt plene nota horum
nominum significata,Chacham,uidetur signifi-
care sapientem,quacũq; sapientia,chassaph uero
(ut hebræi dicunt)significat eum qui aliquid na
turale mutat ad aspectũ oculi.Ex hoc capite ui
detur significare maleficum, aut præstigiatorẽ.
Michææ.5.habes. Excidã chessaphim.i.præstigia
de manu tua. Chartumim uero, quod inferius
ponitur,cõstat ex capite.41.Gene.significare eũ,
qui coniectatur somnia:quoniã adhoc uocãtur
capite citato à Pharaone,sed nomẽ communius
esse uidetur, quoniam hic ponitur pro malefico
uel prestigiatore,& quos uocauit mechasephim
modo uocat, chartumim. *Incantationibus*
suis. Dictio hahar,inflãmare significat.Vnde la-
hat.i.flamma,& uidentur isti aciebus gladiorũ,
aut ignis flãma uti,ad suas incantationes. *Non*
audisti adhuc hoc,scilicet quod misi dicere ti-
bi,seu non obtemperasti. *Fetebit flumen.* Ver
bum baas,significat fetere,& beos fetorem. Ex
consequenti uero putrescere,quod fetere soleãt
putrida,infra.16.Et non hibis,id est,putruit, aut
fetuit.Aqua enim in sanguinem uersa putruit,
& fetuit. *Et laborauerunt Ægyptij.* Incer-
ta est significatio propria uerbi laah,quod labo-
rare uertimus eam tamen acceptamus,quoniam
communior est. Tribuunt autem ei hebræi al-
teram,scilicet ægrè ferre molestè accipere: ut pa-
tet Iob.4.ubi dicitur. Nõne si tentauerit quispiã
loqui ad te, tileh.i.ægrè feres, aut molestè acci
pies? De significatioue huius uerbi, nonnihil di-
ximus Gene.19.Ponitur etiam hic in pasiua uo
ce,unde ad literam uertẽdum esset.Et labor fuit
Ægyptiis bibere aquas fluminis,seu de flumine.
Super flumina eorum. Super riuos eorum,
& super paludes eorum. Colligunt hebræi ex
hoc loco,naharot significare flumina magna,Ie-
hor uero riuum,agmon autem stagnum,aut pa
udem,sed ut alias diximus,inuenitur sæpius Ie-
hor significare flumẽ,& agmon,cum inueniatur
Iob.41.significare rotũdum,ubi dicitur. Nun po Exod.1.
nes agmon,id est,circulum in naso eius? credide-
rim potius significare puteos,& fontes muro cir
cundatos,quam paludes,aut stagna:quia sequi-
tur. *Et super omnem cõgregationẽ aquarũ:*
qua sententia comprehendere uidetur stagna,
lacus,paludes,& id genus alia.Sed tu aduerte he
bræos,ignorare propriam significationem uerbi
chauah: à quo michueh quod congregationem
uertimus. Et de significatione uerbi affatim
disputauimus Gene. primo ubi diximus, uer-
bum in niphal significare congregare,aut exten-
dere.Sed quia chau,id est,linea,est ex hac radice,
uidetur chau,significare cursum,exitum aquarũ
seu decursum ad modum lineę. Est enim aquæ
ductus longus ad modum lineę.Et inuenio, qđ
in multis locis chau,significat cursum, seu filum
aquæ,aut alterius rei,ut Psal.19.In omnem terrã
exiuit chauam,id est,linea, seu cursus eorum ad
moduum lineę.Et uerbũ Ieremiæ.3.Ve nichuu,
id est,congregabuntur ad eã omnes gentes: uerti
posset.Et currẽt lineatim ad eã omnes gentes.Et
illud Gene.1.Dixit Deus Iichauu,id est, congre-
gentur aquæ quæ sub cœlo sunt, uerti posset: cur
rant lineatim aquæ quæ sub cœlo sunt: ad locum
unum.Et uere puto uerbum chauah, significare
expectare,& lineatim currere.Rem tamen non-
dum diffinio.Vnde posset hic uerti.Et super om
nem cursum aquarum eorum,aut super exitum
aquarum eorum.. *Et erunt*,scilicet omnes a-
quæ sanguis.Vocatur exitus aquarum linea, qđ
ad modum fili,aquæ nascantur, & egrediantur
è fonte. *In lignis & lapidibus.* Quidam hoc
intelligũt, de uasis ligneis,& lapideis, in quibus,
scilicet erat aqua.Posset etiam uerti. In canalibus
ligneis, & lapideis. Aut interpretando literam,
ut sonat. Sanguis erat,non solum in aquis, sed
etiam in lignis,& lapidibus: quæ omnia tincta
sanguine erant.Nam infra dicitur, fuisse sangui-
nem in tota terra Ægypti. Sed quærendum est,
quas aquas malefici in sanguinẽ uerterint, post-
quam iam omnes erant uersæ à Moseh. Et di-
cendum simul maleficos cum Moseh: uertisse a-
quas in sanguinem. Sunt tamen qui dicunt eos
eas uertisse, quas Ægyptii ad bibẽdũ foderant.
Nõ posuit cor suum etiam ad hoc. Hebrais-
mus est, pro noluit aduertere ad hoc. Sumitur
enim in sacris literis, sepius cor pro intellectu, seu
cogitatione,secundum illud Psal. Diuitiæ si afflu
ant,nolite cor apponere,id est,intellectum, seu
cogitationem. *Foderũt omnes Ægyptij per*
circuitum. Verbum chaphar, uidetur proprie
significare fodere, & ex consequenti erubescere,
quod erubescens, ex uerecundia uelit se infode-
re,seu

dere, seu sub terra abscondere. Psal.17. Quia cha peru, id est, erubuerunt querentes animam meã, aut inffodere uoluerunt se sub terra.

CAPITIS. VII. AD MORUM correctionem.

Vide, dedi te pro deo, ipsi Parhoh. Expende quęso, quanta sit dignitas sancti Moseh: quem Deus sic euexit, ut Deũ Parhoh constitueret. Et similiter quanta sit prudentia eius, & misericordia, ut non eum statim occiderit, sed paciẽtia quasi Dei, tulerit, & admonuerit. Quis enim hominũm habens Dei potestatem in inimicum suum, tam sæuum, ad momentum illum ferret? Sed Dominus simul cum potestate, dedit sancto uiro longanimitatem: qua regem æquo animo ferret. Neq; contentus est, hanc potestatem hominibus communicare, sed fere omnia peculiaria sua: tradidit dilectis suis. Duo enim Deus, quasi propria habet, scilicet condonare peccata, & miracula facere: quæ tam abunde apostolis, & sanctis uiris communicare dignatus est, ubi etiam expendendum est uerbum. Vide, ut cognoscamus quæ à deo donata sunt uobis, ut non quasi cæci, dona Dei accipiamus. *Aharon frater tuus erit Propheta tuus.* Nunquid, non est Deus sine Propheta? Non solet Dominus aliquem punire, nisi prius per Prophetam punitionis admoneat, & deterreat. Sic prelati neminem ferire debẽt, nisi prius per se, & predicatores suos ad monuerint. *Ego indurabo cor Parhoh,* id est, signa fieri permittam per maleficos suos, unde ipse sumat occasionem indurãdi cor suum. Vbi simul disce, quã sint opera Dei examinanda, ut ex eis cognoscas eum, neq; indures te. *Scient Ægypty, quod ego sum Dominus.* Habes hic, ad quid nobis dantur a dño flagella: nempe ut Deũ cognoscamus iratum, quẽ nolumus cognoscere propitiũ. *Moseh erat octogenarius.* Ad quid nos domine, eius ætatem scire uis? Vt nos doceas quales mittendi sint nuntii, ad ardua negotia, nempe senes, & qui multa experiẽtia didicerint quæ agenda sunt. *Si locutus fuerit ad uos Parhoh, dãdo Date portentum.* Non debent sancti Dei, temere signa facere, etiam si possint: sed rogati, aut inuitati: neq; debent uelle se ostentare: cõsidera Christum seruatorem nostrum: quẽ nunquam inuenies ex curiositate, sed semper necessitate cõpulsum fecisse, miracula. *Vertetur in draconem.* A dracone incepit, ut regem deterret magis, & nõ esset opus alia signa adiũgere. *Vocauit Parhoh sapientes, & maleficos, & fecerũt sic: & induratũ est cor Parhoh* Nihil magis impios detinet in peccatis suis quã facere quędã opera similia sanctis. Nã si sctĩ ieiunant, idem hypocritæ faciũt. Idem de oratione, eleemosyna, & aliis bonis operibus. Et quia talia faciunt, & iis peccata sua operiũt à peccatis suis non retrahuntur. Hoc est etiàm iniquorum munus, obscurare opera sanctorum. Nihilq; magis nocet sanctis operibus, quã opera hypocritarũ. Multi enim iniqui strictius ieiunant quam sancti, & prolixius orant, & id genus multa faciunt, non ut faciant, sed ut obscurent sanctorum opera, sed finis quem in suis operibus, iniqui prætendunt, inter illos diuidunt. *Sed deuorauit.* Manent, & perseuerant opera sanctorum, hypocritarũ uero ueluti paleæ cõburũtur, ut dicit Paul[1]. 1. ad Corinth. 3. *Vade ad Parhoh mane. Ecce egredietur ad aquas* Admonẽtur hic predicatores, & uiri spirituales, non semel admonere peccatorem obduratum, sed sæpius. Vbi similiter discant reges, ad regni negotia mane surgere. *Vertetur in sanguinem.* Solet Dominus impiorum compedes agrauare. Prius enim leuiora proponit, postmodum grauiora. *In oculis Parhoh.* Mirũ ualde est, quod dederit Dominus impiis oculos, & in oculis eorum signa faciat, neque tamen sinat eos uidere, unde à malo retrahantur. *Non potuit cor suum, etiã ad hoc.* Licet monita multiplices impiis, non curant, neque considerant. Dei enim magnum munus est, cognoscere flagella eius. Hoc interest inter pios, & impios, qđ pii mala, etiam q̃ natura ꝓueniunt, flagella Dei esse credunt: impii uero, flagella apertissima Dei, mala à natura euenire arbitrãtur. *Fecerunt magi Ægypti sic, incantationibus suis.* Possũt mali iuuare mala sua, neque tamen auferre, aut illis mederi. *Foderunt Ægyptii, per circuitum fluminis, aquas.* Duo hic aduerte, Alterũ Dei clementiam, qua peccatores castigando, nõ exterminat, sed uiam relinquit, qua sibi mederi possint. Alterum, quãtum ualeat humana industria, quæ sibi inopinata remedia quærit, contra flagella Dei: & quod est diuinæ misericordię, tribuit industrię suę. Aduerte etiam quomodo ꝑ ea quæ quis peccat, torquetur. Peccauerant Ægyptii, aquis fluminis suffocando, & submergendo filios piorum, & ideo uoluit Dominus, quod ab aquis punirẽtur, bibendo sanguinem pro aqua. Et similiter inde, scilicet ex aquis, ranæ egressæ sunt, quibus percussi sunt. Quia enim aquis, pios nocere uoluerunt, ab eis maxima nocumenta passi sunt.

Capitis

CAPITIS. VIII. AD LITERAM annotationes.

Omnem terminum tuum ranis, id est, omnem terrã, que sub terminis tuis cõcluditur. *Erumperé faciet in multitudine fluuius ranas.* Non est certa,(ut capite.1.huius libri diximus,& Gene.1.)propria significatio uerbi saras, rabbi Dauid dicit, significare producere in multitudine. Sed de significato abunde dictum est, locis citatis. *In cubiculo lecti tui, aut in cubiculo accubitus tui. In reliquiis tuis.* Per reliquias, intelligo reliquias ciborum. Aliqui per reliquias, seu residua, fermentum intelligunt; quod ex massa relinquitur. Neq; explodo, quoniam solet asseruari, & uult litera dicere, quod quantumcunq; asseruatum sit huiusmodi residuum, tamen ad ipsum ingredientur ranæ. Alii uero conspersiones. Nõnulli pannaria. Mihi prima expositio magis probatur: quoniam Deutero.28. habetur. Benedictum canistrũ tuum, ũmissare techa, id est, & residuum tuum: quoniam solent reliquiæ panis, canistro asseruari. *Et super paludes, aut super puteos.* Quoniã (ut alias dixi) agmon, à rotunditate dicitur, ideo puteum significare uidetur hac ratione. *Fecerũt sic magi sussurrationibus suis.* Quidã hic uertunt, incantationibus suis: sed quia laat significat tegere, & operire, arbitror melius uertere sussurrationibus suis, seu occultis sermonibus suis. *Orate Dominum, ut auferat ranas a me.* Disseruimus multa, de significatione uerbi atar, Gene. 25. quod potius significet multiplicare, quàm orare, nisi multiplicando preces. Vnde atar, nomẽ, est densitas, uel multiplicatio. Iezchelis.8. Vaatar, id est, & densitas nubis suffimenti, ascendebat. Quare posset uerti. Multiplicate ad Deum, scilicet preces. *Gloriare super me. quando multiplicatio tibi, & seruis tuis.* Non usquequaq; constat, quid proprie significet uerbum paar. Visis tamen locis in quibus ponitur, uidetur significare, decorare, siue quis decoretur corona, auro, uestibus, aut ramis, & etiam dedecorare, ut exempla monstrabunt. Isaiæ enim.60. habes. Gloria Lebanon ad te ueniet, Abies, & Buxus, & Pinus, simul: ad glorificandum locum sanctuarii mei. Vbi melius uertas. Ad decorandum. Nam lignis huiusmodi præciosis, decoratur locus: licet non omnino respuam, si uertas ad glorificandum. Vnde peer, id est, thiara sic dicta, quod ornet, & decoret eum, qui eam gestat. Ezechię.24. & Isaiæ.61. significat decorem. Vt darem eis peer, id est, decorem pro cinere, aut coronam, ut Hieronymus uertit. Quod uero etiam dedecorare significet, uidetur haberi: ex eo, quod Deutero. 24. habetur, ubi dicitur. Cum excusseris oliuam tuam. Non tepaer, id est, non dedecorabis post te, aut non derramificabis post te. Solent enim baccæ decorare arborem, quemadmodum fructus. Sed nundum animus meus in hac significatione quiescit. Locus ergo præsens sic potest explicari. Gloriaberis super me, arbitrando te superiorem me, cum uideris me totiens multiplicare preces, seu orare ꝓ te, & ꝓ seruis tuis, & ꝓ populo tuo. Alio modo sic. Gloriare super me, & dic, quando deprecer pro te, & pro seruis tuis, & pro populo tuo. Sed fateor nondum mentẽ meam, in aliqua istarum expositionum quiescere, propter ignorantiam propriæ significationis uerbi paar: secundus tamen sensus uidetur simplicior, quem respõsio Parhoh probare uidetur *Super causam ranarum.* Hebraicè est. Super uerbo ranarum. Sed uerbum pro re, & causa, ab hebræis accipitur frequenter. *De domibus, ex atriis, & ex agris.* Aliqui pro atriis uillas intelligunt, & interpretãtur, in uillis. Sed dictio chaser, uidetur significare atriũm, aut introitũ, siue domus, siue ciuitatis siue uillæ: & est terra inculta, q̃ in exitu ciuitatis, relinquitur, ad alenda iumenta, quod nostri uocant resio. Differt autem ab agro, quoniam ager est cultus, & non est exitus ciuitatis proprie, & communiter habet herbam. Vnde chasir, quod est ab eadem radice significat uiride, seu herbam uiridem. Primo Regum.18. Si forte inueniantur chasir, id est, herba, aut uiride. Et Isaiæ.15. Aruit chasir, id est, herba, Est ergo sensus, quod mortuæ sunt ranæ, de domibus, & de atriis, aut domorum, aut urbium, & opidorum, & uillarum, & de agris, scilicet cultis. *Congregauerunt eas aceruos,* Aceruos, id est, in multos aceruos. Solet enim hebraismus, geminatione eiusdem nominis, multitudinem significare: ut in hebraismis admonuimus. Posset etiã uerti. *Mensuras, mensuras:* quoniam dictio chomer, certum mensurę genus, scilicet chomer: significat: quod continet. 30. sata, uel modios. Chabachu, th.3. aceruũ significare uidetur: ubi dicitur: Chomer, id est, in aceruo, uel cumulo aquarum multarum. *Quod esset respiratio,* scilicet à malo ranarum. *Erit in pediculos.* Aliqui ciniphes uertunt, Sed ex materia de qua facti sunt, scilicet de puluere terræ, que est eiusdem coloris cum pediculis, uidetur melius

pediculos uertere, & dictionis chinim, id est, pediculi non inuenitur singulare in scripturis, sed bene apud hebræos doctores, inuenitur chinah. *Digitus Dei iste*.i.potestas, quæ impedit ne pediculos posimus facere, aut manifesta est hic potentia Dei: Namq; digito solent ostendi manifestissima sunt. Lucę. 11. dicit Christus. Si in digito Dei.i.manifesta Dei potētia, aut eiicio demonia aut potestate. Nā licet dęmon, ex naturali sua uirtute hoc posit, fuit tamen à dño impeditus: ut parhoh cognosceret dei potentiā, & sentiret plagam. *Induratū est cor Parhoh*. Forsitan arbitrabatur paruam plagā, cui possent sui occurrere. *Mixtionem*. Verbum hebraicum arab, licet non sit plene notū hebræis, & nostris; & uaria illi significata tribuant, ex locis tamē quibus ponitur, uidetur significare miscere, aut coniungere: seu ligare, obligare: de cuius significatione disseruimus. Gen. 44. ubi uidere licebit. Vnde arob, hic significat multitudinē, seu coniunctionem diuersarum bestiarum: aut certam speciem comixtam ex diuersis coloribus. Nam Psalmo. 68. habes. Exaltate equitantem baarabot.i.mixtos, ubi uidentur esse animalia, aut aues in quæ quis equitare pōt. Inde oreb.i.coruus, sic dictus, quod ex nigredine, & fuscedine uideatur mixtus in colore. Sed iam admonui, hebræos, non cognoscere significata nominum, significantiū certū genus animalium. *Et separabo in die illa* id est, separatum faciam, aut rē insolitam: quàm nullus, nisi egò, facere potest. Verbum enim pala, separare, & mirificare significat. Prouerbi. 30. Tria sunt quæ nipheu, id est, separata sunt à me, aut mirabilia mihi. *Quoniam ego sum Deus in medio terræ*, id est, totius terræ. Nam sicut rex regni uni⁹, dicitur in medio regni sui esse, ita Deus rex totius terræ, in medio est totius terræ. *Ponam redemptionem*, id est, redimā populum meum ab hac plaga: quod nō faciā Ægyptiis. *Corrupta est terra, a facie mixtionis*. Non est certū, an ideo fuerit corrupta, quia mortua est huiusmodi mixtio, an quia corrupit ipsa terrā comedēdo omnia, & deuastando, prius uidetur uerius. *Sacrificate domino Deo uestro, in terra*: subaudi, hac. *Non est rectum facere sic*. Posset etiam uerti. Non est securum sic facere: quoniam poneremus nos in uitæ discrimine immolādo domino, ea quę Ægyptii abhominantur: Nam quemadmodum abhominabantur ouium pastores, (ut dictum est Gen. 46.) ita & oues ipsas ad esum. Vel dicuntur abhominatio, non quod eas abhominarentur, sed quia abhominabantur earum occisionem; etiam ad sacrificium. Aliqui ex hebræis dicūnt Moseh, uocare hic pecudes, quas Ægyptii colebant abhominationem: quia erant dii eorum, & Deus idola uocat abhominationē. Neq; displicet sensus. Est & 4. scilicet quoniā abhominatio est Ægyptiis sacrificium domini Dei nostri, ac si dicat. Nō æquo animo ferent Ægyptii, nos alteri Deo sacrificare in terra eorū, maxime in oculis ipsorū. *Et sacrificabimus abhominationem Ægyptiorum in oculis eorum, Et non lapidabunt nos*. Quasi dicat: sic. *Orate pro me*, Aut multiplicate, scilicet preces, usq; ad me: ac si dicat. Extendite preces uestras, usq; ad me, neque solum orētis pro uobis, & uestris.

CAPITIS. VIII. AD MORVM informationem.

INgredere ad Parhoh. Mirabilis ualde est domine, patientia tua. Quis enim, ex potentatibus huius seculi, tanta toleraret regulo, quem flatu debellare posset, totiesq; admoneret, & rogaret, neque iam sciuret? Arguit patientia Dei, impatiētiā nostrā. *Percutio omnem terminum tuum ranis*. Capite superiori admonui, Ægyptios plagis ex aquis prodeūtibus afflictos, quoniam aquis afflixerunt populum Dei. *Orate ad Dominum*. Prę se fert Parhoh iste, omne peccatorum genus: qui cum puniuntur, emendationem promittunt: Ablata uero punitione, omnia quæ polliciti sunt, Deo mentiuntur. *Gloriare super me*. Debemus gloriari super iustos, & sanctos, in quorū manu situm est, auferre à nobis mala: quæ infestant nos. Quod contra Lutheranos, attende, dicentes, sanctos nō orate pro nobis. *Clamauit Moseh, ad dominum*. Docemur quàm feruida debeat esse oratio nostra, etiam pro inimicis. *Vidit quod esset respiratio, & aggrauauit cor suum*. Cum enim mali timore, & plagis, potius quam amore conuertātur, cum primum mala cessauerint ad mala sua redeunt. *Percute puluerē terræ*. Premebant Ægyptii iudæos, in operibus luti, & lateris: & ideo puluere in pediculos uerso puniti sunt, ut his quibus torquebant alios, torquerentur. Sunt autem puniti, paruis bestiolis, quæ tamen infensissimæ, & molestissimæ sunt. *Fecerunt magi, ut educerent*. Admonui præcedenti capite, malos aggrauare posse mala sua, sed non auferre. *Mitto in te, & seruos tuos* mixtionem

mixtionem. Quemadmodum rebelliones impiorrum crescunt contra Deum: ita crescere solent cruciatus Dei. *Separabo illa die terram gosem.* Licet enim boni, sæpius cum malis flagellentur, nouit tamē Dominus, suos à malis im
Psal. piorum eripere. Quia non relinquet Dn̄s uirgā peccatorum, super sortem iustorum: ut non extendant iusti ad iniquitatē manus suas. Psal. 124. *Vt scias, quod ego sum dominus, in medio terræ.* Methaphora sumpta est à regib⁹, & principibus: qui sedes suas fere habent, in mediis prouinciis, ut melius, & facilius illis ꝓspicere, easq; regere, gubernare, tueri, & defendere, cum opus fuerit, posśint, ad similitudinem humani cordis: quod in medio corporis humani constitutū esse uidetur: ut ex eo, ueluti ex fonte, spiritus uitalis, quo totum uiuificatur corpus, cōmodius, in omnia mēbra, diffundi posśit. Hac de causa (inquiūt hebręi) Deū, sedem suam habere Hierosolymis, uoluisse, q̄ in meditulio terræ Iudææ sita est: ut æque, omnibus ad istum locum, ubi cultus Dei erat, & ubi dominus illis propitius, præcesq; eorum exaudire decreuerat, aditus pateret. Qua locutione, etiam Christus in Euangelio usus est, dicens. Vbi fuerint duo, aut tres congregati in nomine meo, in medio illorum sum: tāquā, scilicet Dn̄s, magister, & princeps, ut adsim eis, iuuēmq; eos, & defendam. Ex quibus, reges & principes discant, quid piaculi sit, ad angulos regni, pro sua propria commoditate confugere: relinquētes loca, ubi commodius suis prospicere possent. *Venit omne ferarum genus,* seu omnis mixtio, *in Domū Parhoh,* Quemadmodum Parhoh fuit primus in culpa, aduersus filios Israel, ita erat prior in pœna, ut dom⁹ eius, prius impleretur insectis. *Sacrificate Deo uestro, in terra hac. Non est rectum facere sic.* Non sunt audienda malorum consilia, etiam si prima fronte, bona esse uideantur. Omnia etiam quæ in Domini sacrificio concurrunt, munda esse debent, & terra, & pecus, offerens, & sacerdos, & oīa alia. *Ite sacrificate Domino, in terra hac.* Sinit Diabolus homines facere bona opa, immo ad ea instigat: sed cum aliqua conditione, quæ bonum opus, malum faciat. Sinebat Parhoh Iudæos colere Deum suum, sed in terra Ægypti: quæ ob cultum idolorum, ei abhominabilis erat. Volunt etiam impii pios docere benè operari, qui melius se finerent à piis doceri. Sed iusti non norunt sic Deum colere, neq; facere bona opera: quæ docent impii. *Num abhominationem Ægypti, sacrificabimus?* Quæ mundus abhominatur, eligit Deus ad sacrificiū suum, quę uero diligit, abominatur ipse, ut sciamus, quam uere Paulus dixerit. Quæ stulta sunt mūdi, elegit de⁹. *Nonne lapidabunt nos?* Prudentiam docet locus iste, etiam in cultu dei, ut discas, non sacrificare, cū fratris scandalo. *Non elongando elongabitis nos.* Etsi aliquando inimicus, sinat hominem peccatorē à se utcūque discedere: nō tamen elongari. *Ego egredior a populo tuo, & orabo pro te.* Facillimè placātur iusti Cum primum Parhoh rogauit Moseh, statim acquieuit, & pro eo orauit. Vbi tu considera orationis iustorum uim, quæ tam facile iram Dei, in mansuetudinem uertit. *Cras.* Nouerat uir Dei impios, opera domini, beneficio dare naturæ, ideo tempus constituit, ut scirentur, quæ promiserat esse opa dei. *Ne addat Parhoh, ut mētiatur* Audiant hoc peccatores, qui quotidie suam conuersionem mētiuntur, quantum hoc Deo displiceat. *Aggrauauit cor uice hac.* Fiūt communiter homines, dei patiētia deteriores, & ideo ab eo durius puniuntur, quod, scilicet abutantur patientia eius.

CAPITIS. IX. AD LITERAM annotata.

A*Dhuc tu retines eos?* Magis ꝓprie uertas, adhuc roboras te in eos, aut cum eis, ut. s. nō dimittas eos, quoniā uerbū hazach, roborare, & fortificare, proprie significat. *In pecudibus tuis.* Duo sunt hic dubia, Alterum, ad quid Ægyptii pecudes habebant, si non sinebant eas mactare, aut sacrificare. Ad quod Hebręi dicunt, quód ad lac & lanam, & ministeria alia. Secundum, qualiter habebāt oues & pecudes, si pastores earum abhominabantur, (ut dictum est Gene. 46.) non enim poterant oues habere, sine pastoribus. Et dicendum, quod non ita abhominabantur, ut nullo modo habere uellent: sed ut non penes se, aut (quod uerius credo) aulici, & ciues, abhominabātur pastores, non ut nolent habere, sed quia non apud se habere uolebant, quemadmodum & nostri, etiam hodie, non libenter pastores uident, aut miscentur huic hominū generi. *Pestis grauis ualde.* Admonui sæpius, ignotam esse propriam significationem nominis deber, quod nostri pestem interpretantur: radix eius dabar significat loqui. *Et separabit dominus,* idest, separatā, & mirabilem rem faciet. *Posuit dn̄s tēpus Moed,* non

nonquodcunq; tempus significat, sed certum, & constitutum. Vnde potius constitutum, & certum significat, quam tẽpus: ut constat. 2. Samue. 24. ubi dicitur. Et dedit Dominus pestẽ in Israel, à mane, usq; ad. Et, moed, id est, ad tempus constitutum, ubi si per moed, etiam tempus uertas, inutilem repetitionem facies. *Cras faciet Dominus uerbum hoc, aut rem hanc.* Hoc ideo dicit: ne putarẽt Ægyptii pestem casu euenisse. *Et mortuum est omne pecus Ægyptiorũ.* id est, pro maiori parte mortua sunt. Sed quod non omnia simpliciter, ex dicendis constat. Nam infra præcipit Dominus Paroh, ut cõgreget omne pecus suum, propter grãdinem. Similiter primogenita, ultimo mortua sunt. Solemus enim dicere, cum maior pars hominũ unius urbis occiditur, oẽs esse occisos, aut oẽs segetes uastatas, si maior pars earum perierit. *Tollite uobis plenitudinem uolarum uestrarum fauillæ fornacis.* Quemadmodũ significatio uerbi puach, propria, ignota est: ita & nominis piach, quod fauillam uertimus. Hebræi dicunt, significare, flare, spirare, & illaqueare, ad qđ probandum, citant illud Cantico. 2. donec sciaphuah, id est, aspiret dies. Et Isaiæ. 42. Hapeach, id est, illaqueare, in foraminibus. Videtur tamen magis proprie significare flare, flatu pellere, quã illaqueare. Vnde piach, id est, fauilla, quod flatu, seu uento pellatur, è fornace, aut quod flatu eleuetur. *Erit in nebulam super omnem terram Ægypti.* Nostri hic omnes, puluerem uertunt, Sed mirũ est ualde, quod cinis, cum sit puluis, in puluerem uertatur. Putarunt nostri, dictionem abach, puluerem significare: propter id quod dicitur Cãti. 3. Præ omni abachat, id est, puluere unguentarii, ubi non puluerem, sed fumum, aut exhalationẽ significat. Qđ autẽ abach; significet potius nebulam, aut fumum, q̃ puluerẽ: ex multis scripturæ locis probatur. 1. Deutero. 28. ubi dicitur. Dabit dominus pluuiam terræ tuæ. Abach. i. nebulam, quam nostri mangram uocant, quæ segetes urere solet, & puluerem. Vbi si abach, significet puluerem (ut isti dicunt:) inutilis fiet eiusdẽ repetitio. Nã ibi habetur. Dabit Dñs pluuiã terræ tuæ abach ue aphar, ubi aphar puluerẽ significat, sicut ubiq;. Vnde ibi quidam arenam, & puluerem uertunt, ad uitandum inutilem eiusdem significationis repetitionem. Alii uero puluerem & terram. Diximus satis, de significatione huius nominis, Gen. 32. ubi radix ponitur. Et quod nostri Isaiæ. 5. uertunt. Et germen eorum, sicut puluis ascẽdet: tu melius uerte: sicut nebula, aut nubes ascẽdet, seu ut fumus. Sic. 29. Et erit sicut nubes tenuis, aut ut nebula tenuis, potius quam ut puluis tenuis. Verte ergo hic. Et erit, ut nebula tenuis, seu ut fumus, in omni terra Ægyptiorũ. *Erit in ulcus, germinãs inflationes.* Ponuntur hic in hebræo. 3. nomina, scilicet sechin, id est, ulcus, Poreach, id est, germinãs, & Parach, id est, inflatio, obscuræ significationis, & prius, scilicet sechin, apud hebræos, significat ulcus, ex caliditate proueniẽs. Poreach, uero significat pullulans, germinans. Nos uocamus brotar, gemmas producere, seu tumẽs. Vnde ephreach, id est pullus, sic dictus, quod pullulet, & crescat. 3. uero, scilicet abaabuot, significat bullas, seu ampullas: quas aqua ebulliens eleuare solet. Radix nominis (si tamen ea est,) scilicet baah, duo hebræis significat, scilicet inquirere, & bullire, seu feruere. Et ad priorem significationem probandam, citant illud Isaiæ. 21. Si tibaiun, id est, queretis, querite. Ad secundam uero, aliud Isaiæ. 64. Aquas, tibeh, id est, ebullire faciet ignis: sed ut dixi, significatio ignota est. In hoc morbo, seu plaga erat ulcus, ex calore procedens, ab illa nebula eleuata productum, quod statim germinabat, & pullulabat in bullas, seu ampullas, quales aqua bulliẽs, emittere solet. Fuerunt enim uesicæ magnæ, tã in hominibus, quam in iumentis *Vice hac. ego mitto omnes plagas meas ad cor tuum, & in seruos tuos, & in populum tuum.* Sensus est. Huc usq;, occidi plagis meis pecudes, & iumẽta tua, sed iam, nunc dirigam plagas meas futuras, ad cor tuũ, id est, tractabo de perdẽdo te, plagis meis, & seruos tuos, & populum tuum. *Vt cognoscas, quod non est sicut ego, in omni terra.* Quia nemo te poterit liberare, à plagis meis, aut similes mittere. *Quoniam nũc, misi manum meam, & percussi te, & populum tuum cum peste, & succisus es de terra.* Est quidam germanus, qui omnes interpretes, putat, hoc loco allucinatos: quod uerba hæc, p futurum, hoc sensu reddunt, quasi Deus nouã plagam, sit immissurus, qua & regem, & populum, esset deleturus. Ita enim transtulit uulgatus interpres, quem fere omnes commentatores sequuntur. Nunc enim extendens manum, percutiam te, & populum tuũ peste: peribitisq; de terra, & cetera. Sed ubi quæso, inquit rex Paroh, & populus eius, peste deletus est, cum omnes in mari fuerint suffocati? Satis audacter ergo uir ille, ex recentioribus scriptoribus gloriatur, se diligentissime hoc caput, in ueteri translatione, ad ueritatem hebraicam examinasse, & nihil emendatione dignum repperisse: cum certe iste locus, ex ueritate hebraica, ita debeat intelligi, Non quod Deus hic comminetur pe-

stem

pestem,qua Parhoh,& populũ eius perdere,ac de terra delere uelit,sicut nostri interpretes intellexerunt:sed indicat non sibi defuisse potétiã delendi ipsum,cum uniuerso populo suo,si uoluisset,peste uidelicet illa,qua illorũ pecora peremerat:sed eum reseruasse,maioribus rebus,unde futurum sit,ut magis uniuerso orbi,potẽtia, ac uirtus sua innotescat:quod factum est,quando cũ omni exercitu suo,in mari suffocatus est, quare textus hunc,iuxta hebraicam ueritatem sit legendum putat. *Quoniam nunc extenderam manum meam,ut percuterem te. Aut si nunc extendissem manum meam,& percußissem te,& populum tuum peste illa, deletus esses de terra.* Quasi dicat,facilimè potuissem,te peste illa perdere,qua perdidi animantia:& iam actũ esset de te,& de populo tuo: sed reseruaui te,& cætera. Hæc ille. Cuiusmodi expositionem,apud rabbi Salomonem,pautioribus uerbis inuenies:qui sic habet.Quoniã si uoluissem,quando erat manus mea in pecore tuo, percutiendo ea cum peste,misissem quoq; eam, & percusissem te,& populum tuum,una cum iumentis:& iam deletus esses.Neq; displicet expositio.Alii hunc sensum subesse credunt. Quia nunc,misi manum meam,idest,possem quidem, hoc ipso momento,extendere manum meam, & sæuam pestem,in te,& tuos mittere,ut statim omnes,de terra perireris:sed,ideo seruaui te hucusq; incolumem,ut ostendam in te fortitudinem meam,ut signa multiplicem,per quæ nomen meum,in terra celebre fiat .3.Sensus est.Huc usq; castigaui te,in pecoribus,peste,& aliis plagis,sine occasione tua,& tuorum:sed ui ce hac,id est,de cætero mitto,pro mittã,omnes plagas meas,id est,à me decretas:in cor tuum.i. ad perdẽdum te:& loquitur more sagittarii, qui sagittas ad cor mittit,cum hominem occidere intẽdit,seu in medio tui,& in seruos tuos,& in populum tuum:ut scias,quod non sit sicut ego, in omni terra.Quia nunc misi manum meã,id est, mittere decreueram,aut mittere cepi, & percussi te,id est,percutere decreueram te,& populum tuum peste,aut mortalitate:& succisus es,id est, esses è terra:sed nolui,& ꝑfecto. *Propter hoc stare feci te,id est,non deleui,ut uidere faciam te potentiam meam: & enarrare faciam nomen meum, in uniuersa terra.* Similem loquendi modum habes Gene.20.ubi dominus dicit ad regem Abimelech. Ecce tu mortuus,id est, statim,aut iamiam moriturus,seu mortuum te reputa,propter mulierem, quã accepisti.Nondum erat mortuus,sed dignus mor-te.Sic nunc ad Parhoh dicitur. Et succisus es de terra,id est,decretus succidi.Aduerte tamen,qđ significatio uerbi chachad,qđ Sanctes succidere uertit,non est plene nota hebræis,qui dicunt significare,occultare,succidere,&remouere.Expẽsis tamen locis,quibus uerbum ponitur:uidetur significare proprie occultare, & ex consequenti submergi, aut curuari, quod abscondentes se, soleãt se curuare,& de priori significatione, sunt multa exempla,scilicet Hoseh.5.ubi dicitur. Et Israel,non nichchad,id est,absconditus est à me. De.2.uero Iob.22.An non nichchad,id est,curuata est, erectio nostra,aut absc͠odita,ut,scilicet nemo eam ceruat.Vbi nostri uertũt, succisa est.Et capite.4.eiusdem.Et ubi recti nichchadu,id est, curuati sunt,aut succisi.Posset etiam uerti submergi,quod submersus occultetur, & huic loco, magis quadrare uidetur.Aut, & occultatus es de terra,seu absconditus,id est,amplius non esses in terra uisus. *Vere propter hoc stare feci te, id est,non succidi,aut deieci,per mortẽ:ut ostenderem tibi, aut in te, fortitudinem & ut narrare faciam nomen meum, in uniuersa terra.* Sensus est.Iam pridẽ te occidissem, cum primum exercui manum meam contra te,sed nolui: & stare feci te,ut ostenderem tibi,fortitudinem meam,in plagis,quas à te nemo auferre poterit,aut te ab eis liberare, & ut notum facerem nomen meum, in omni terra. Nam apud omnes,manifestum est,me te plagis magnis affecisse. *Adhuc tu eleuas te,in populum meum,ut nõ dimittas eos.* Dicũt tam nostri,quam hebræi,uerbum salal,significare leuare, exaltare, quibus nullo pacto subscribam, quia uideo uerbum,significare conculcare,conterere,assuescere,in uia maxime,ut exemplis,ad oculum monstrabo. Nam Ieremiæ.50. habetur Sallahuah chemo aremim,id est,Calcate eam,sicut aceruos manipulorum.Sic prouerbio.15. Semita rectorum,selulah,id est,trita,assueta, ut.s. nullus in ea possit errare,ubi ipsi uertunt, eleuata.Itẽ Iere.18.Et Isaiæ.18.Via nõ sellulah. i. trita, ut Hierony.etiã uertit.Alii eleuata. Et Isaiæ. 57. Et dicet,scilicet preco,solu,solu.i.terite, terite.s. uiam.Alii.Eleuate, eleuate.Et Prouer.4. Salseleah,id est,assuesce ei,& exaltabit te.Idem in aliis multis locis.Vnde hic uertendum puto. Adhuc tu teris,seu conteris populũ meum?aut conculcare facis populum meum?Et solelah,non ballistam,sed uallum,aut aggerem significat,quod fit terra pedibus c͠oculcata:cui significationi Thargum,astipulatur. Vnde illud Iere.6.quod nostri uertunt. Succidite lignum, & effundite contra Ierusalem aggerem.Solent enim pugnatores, cũ urbem

iustis uero relinquit ad benedictionem. Sic apud Ioelem legis residuũ eruce comedit locusta, & residuum locustæ, comedit bruchus, & residuũ bruchi, comedit casil, alterum locustæ genus. *Dixerũt serui Parhoh ad eum. Vsquequo erit iste nobis in laqueum?* Difficile est, reges à sua pertinacia amouere: neq; aliquorum consilio persuadentur, sed etiam cum maximo regni dispendio, uolunt obtemperare suis affectibus: quemadmodum constat in facto Dauidis, cum populũ (reclamante Ioab) uoluit numerare. Aduerte etiam iustos & sanctos, esse impiis laqueos, & scandalum, ad quæ impingunt. Sed tandem iste persuasus, recessum concessit, suis tamen conditionibus. *Cum senibus nostris.* Non sunt senes relinquendi, licet laborare nequeant, sed curandi: quoniam consilio iuuare possunt: licet uires non habeant ad laborem. *Quia solemnitas Domini est nobis.* Docet locus iste, omnia nostra debere, Deum suo modo colere: senes, paruulos, rationalia, & irrationalia. *Sit ita Dominus uobiscum, sicut dimittam nos, & paruulos uestros.* Fingunt impii, se compaſsionem piorum habere, cũ omnia consilia sua, in suam uertant utilitatem. *Festinauit Parhob.* Non festinant mali, nisi cum iam fere nulla est spes salutis: tunc ad pœnitentiam, & ad sacramenta currũt, quemadmodum uirgines fatuę ad oleum, postquam clausa erat ianua. Math. 24. & cum actu flagellantur, &

[Psal.] grauiter: ut Psal. habet. Multiplicatæ sunt infirmitates eorum: postea accelerauerũt. *Pecaui domino Deo uestro & uobis.* Cõstat ex hoc loco peccatum non solum Deum, sed & proximum offendere. Similiter quam ficte multi peccatores peniteant. Solo enim uerbo, non corde compunguntur: nam cum flagellum recesserit, ad peccata reuertuntur. *Egressus a Parhob, orauit Dominum.* Mirabilis est sanctorũ patientia: quam à Domino didicerunt: ut quoties prouocantur, toties indulgeant: & pro inimicis orant, & nihil iniuriarum meminerunt. *Nõ remansit locusta una, in terra Ægypti.* Efficaces ualdè sunt sanctorum Orationes. *Erunt tenebræ.* Hoc est quasi ultimum impiorum supplicium, cum obscuratur insipiens cor eorum. Vbi aduerte (quod etiã beatus Chrysosto. annotauit) qualiter impiis dies uertatur in noctem, piis uero, contra, nox in diem. *Tantum pecudes uestræ, & boues uestri manebunt.* Cũ impii non possunt omnia bona iustorum rapere, laborãt tamen, ut aliquid saltem apud se detineant. Nam quemadmodum charitas, & pietas, si nõ possunt omnia elargiri, largiũtur quod possunt. Si enim non possunt pallium, & tunicam: saltem pallium dant proximo indigenti: ita & impietas: si non potest utrunq; tollere, saltem altero spoliat. Iob. 24. Nudos dimittũt homines uestimenta tollẽtes: quibus nõ est alia uestis, in hyeme. *Etiam tu dabis holocausta.* Hoc malum impios sequitur, quoniam nolunt dare parua, coguntur præstare magna. *Non remanebit ungula.* Adumbrat locus iste, qualiter qui à peccato recedere uult, nihil apud peccatum, relinquere debet. Neque se solum, sed omnia sua, ab eius potestate debet auferre. Si enim manus, oculos, os, pedes, & cætera mẽbra, arma peccato tradidisti, ut oĩbus his te superaret, cum ab eo recedis, omnia tua tecum porta: ita ut neq; ungulam apud eũ relinquas. Volũt enim peccata, ut semp apud ea pignus relinquas, cuius semp recorderis. Sunt ueluti usurarii, qui quod præciosum, & charum homini est, apud se retinent, ut sic, qui soluendo est, ligatum habeant suo pignore. Nonne aliquando uidisti adulteram post adulteri recessum, apud se mouile eius detinere, ut recedentem posit ad se reuocare? *Ex eo accipiemus ad seruiendum Domino.* Cõsidera quęso, quibus homo seruit, & colit Deum suum: & quibus nobis seruiat ipse. Tu seruis ei pecudib⁹: ille uero tibi, cœlo, sole, luna, stellis, terra, & omnib⁹ quæ in eis sunt. *Nos nescimus quibus seruituri simus Domino.* Non debemus seruire Domino, quo uolumus nos, sed quibus uoluerit ipse. Habemus nos cum Deo nostro, quemadmodum Dominus cum filio ancillæ, quem non cõtentatur, his quibus ipse contentari uult, sed quibus uoluerit ipse Dominus. Si enim album panem petat, nigrum porrigit: quia illum non diligit. Filium uero suum plorantem, non sic. Non enim quæ ille respuit, aut quæ uolumus nos, offerimus illi, sed quæ desiderauerit ipse: & hoc quia amore illum prosequimur. Sic qui Deum suum diligunt, illa illi offerunt, quæ desiderat ipse, aut dari sibi præcipit. Impii uero, Non quæ ipse concupiscit, sed quæ illi uolũt ei administrãt. *Recede a me.* Ecce præmiũ ad monentis peccatorem. Recede à nobis: scientiam uiarum tuarum nolumus. *Rectum locutus es. Nõn uidębo amplius faciem tuam.* Solẽt nonnunquam mali, mala sua prophetare.

[Vide Chriso. homini 22. in. 6. cap. Mathę. imperf. & Besnar. sermõe 21. í cãtica litera. 9.]

CAPITIS. XI. AD LITERAM. annotata.

CVm dimiserit ipse perfecte, id est per fecta dimissione: ut scilicet nihil uestrum ibi remaneat. *Expellēdo expellet uos*, id est, coget uos exire, propter malum imminēs. *A socio suo*, id est, amico. Sic de socia, & per ua sa argenti & auri: intelligit omnia utēsilia ex auro, & argento. *Etiam uir eleuatus Moseh.* Ab omnibus enim comendabatur, & exaltabatur. Et ponitur hoc iuxta gratiā populi, quoniā ex Dei gratia fuit hæc eleuatio Moseh. Et erat eleuatus, & magnus ualdē, tum propter signa q̄ faciebat, tum propter pietatē, quam eis ostēdebat, orando pro eis. Non tamē in oculis Parhoh; quoniam oderat eum: & ideo nihil magnum in eo considerabat. *Secundum medietates noctis: ego egrediar in medio Ægyptiorum*, id ist, inter duas noctis medietates, quod nos dicimus, mediam noctem. *Ego egrediar*, scilicet de loco meo, & intrabo medium Ægyptiorum. Loquitur Dominus de se humano more, quasi nobilis, qui se dicit è domo sua exiturum, & aliquo iturum. Aut egrediar à filiis Israel, cū quibus sum, & intrabo Ægyptum, ad primogenita occidenda. *Quæ est post molas.* Arbitrantur hebræi & nostri, Ruach, & raiach, esse duas radices: Ego uero puto unam esse: aut si duæ sint, esse tamen eiusdem significationis. Dicuntur autem molæ rechaiim, id est respirantes, a riach, quod est spirare, quod farinam ex se spirare uideantur, quemadmodum nares fumum, aut exhalatione. Quam allusionem seruare memento. *Neque futurus est.* Hebraicè est. Et sicut ipsum, nō ad iicietur, scilicet ut sit. *Et omnibus filijs Israel non mouebit canis linguam suam Viro, & usque iumento.* Difficilē reddit clausulam hāc, ignorantia propriæ significationis uerbi charas, quod nostri hic uertunt, mouere. Hebræi uero dicunt, significare mouere, excidere, decernere, statuere, determinare, & iudicare: Sed expensis locis, quibus uerbum ponitur, uidetur propriè significare diuidere. Nam primo Regum. 20. habes sic. Iudicium tuum, subaudi erit. Tu charasta, id est, diuisisti litem. Sic Isaiæ. 10. Quia consumptio nem, ue necherasah, id est, & diuisionem Dominus Deus exercituum facit. Inde charuts. i. tribula, sic à diuidendo dicta seu discernendo. Et locus iste sic reddēdus est. Et in omnes filios Israel, seu inter filios Israel, nou diuidet canis linguam suam, id est non latrabit, neq; aperiet os. Solent enim canes latrando os diuidere, & aperire. Et su mitur lingua pro ore: ut sepius accidit. Et quod dicitur uiro, dupliciter pōt intelligi. Altero modo sic, ac si diceret, non latrabit uiro. Sed melius altero modo. i. neq; uir, neq; iumentum, seu à uiro usq; ad iumentum, non diuidet. i. aperiet os suū. *Oīs populus, qui est sub pedibus tuis.* Hebraismus est, esse sub pedibus, pro esse subditum: iuxta illud Psal. Omnia subiecisti sub pedibus ei⁹. Quod subditi soleāt sedere sub pedibus. Domini, aut quia subdita pedibus calcentur. Aliqui sub pedib⁹ tuis uertūt qui expectat pedis tui motionem ad recessum. *Exiuit a Parhoh in ira furoris.* Huc usq; nō legimus iratū Moseh: sed merito nunc iratus est, propter eiectionem, & comminationem regis.

CAPITIS. XI. AD MORVM compositionem.

CVm dimiserit ipse: perfecte expellendo, expellet uos. Commune est hoc proteruis, & duris, vt tandem rogent eos, a quibus antea rogabantur, & faciant inuiti, quod noluerūt facere sponte. *Loquere in auribus populi.* Docet dominus pios, qualiter impios decipiant. Hinc etiam perpende, sanctorū prudentiam, qui à domino edocti sunt. *Dabit Dominus gratiam* Etiam infima sanctorum curat Dominus, & nouit soluere suos, quemadmodū soluit Iaacob, cum esset apud Laban, auferens que erant Laban, & dans ipsi Iacob. Vbi tu simul aduerte, quàm necessaria sit gratia Dei, etiam ad minima hæc, nēpe vt tibi mutuo aliquid detur. *Etiam Moseh uir magnus.* Solet Dominus seruos suos eleuare apud oēs populos, præsertim apud inimicos, ut ipsi etiam eos uererean tur, ut donum Dei esse sciāt, suam eleuationem. Vbi simul aduerte, Moseh magnū describi apud aulicos, & populum, non tamen apud regē: quia reges neminem magnū arbitrantur, nisi se ipsos. *Morietur omne primogenitum.* Gradatim ascendunt, & procedunt ultiones Dei. Hucusq; plagis insectatus est homines, non tamē occidit, sed solum iumenta: nunc primogenita, & tandē parentes ipsos submersit, in medio maris. Et prædixit Dominus hoc malum, antequā eueniret: si forte metu eius, Ægyptii & impius rex resipiscerent, & Deum orarent. Similiter aduerte, quid piaculi sit, detinere primogenita Dei, quoniam propterea occidit primogenita Ægypti: sicut superius dixerat. Quare ualde cauendum est. Ne q̄ Dei sunt tangas, maxime, primitiua, (quēadmodum alias admonui ex Ieremia). 2. cap. Sanctitas Domino Israel, primitiæ frugum eius. Omnes qui comedunt eum, delinquunt. Non occiderāt isti primogenita Dei; sed solum detinebant: & tamen perdidit Dominus primogenita eorum ut

sciás

clusisset. Potest tamen teneri, per fortes solos uiros excipere: quia inferius sæpe numerantur sexcēta milia pugnatorū, qđ ad fœminas nō ptinet. *Et mistio multa, ascendit cum eis*, scilicet ex aliis nationibus, aut qui habitabant simul cum filiis Israel, uel eis noti erant: & forsitan multi Aegyptii, ad fidem unius Dei conuersi. *Placentulas in fermentatas.* Dictio ugah, subcinericium panem significat, subcineribus coctum. Verbum uero ug, significat sub cineribus coquere, & nonnunq̃ absolute coquere. *Quoniam non potuerunt tardare.* scilicet propter Aegyptios impellentes. *Et etiam cibum non fecerunt sibi.* Videtur uerbum sauad, proprie significare uenari: unde aid, id est, uenatio. Sedah uero, extenditur ad significandam omnem escam, ut patet Gene. 42. Vt daret eis sedah. i. escam pro itenere: ubi uidetur significare omnem escam, pręter panē: quod nos conduto uocamus.

Et fuit mansio filiorum Israel, qua manserunt in Ægypto. 30. anni, & quadringenti anni.

Difficilis ualde est locus iste: qualiter scilicet uerum sit, filios Israel mansisse in Ægypto. 430. annis. Quod enim non manserint. 430. constat ex multis. Primum, quia Gene. 15. Vbi Dominus Abrahæ prædicit hanc captiuitatem, & peregrinationem seminis sui, solū numerat. 400. Dicit enim textus sic. Cognoscendo cognosces, qđ peregrinum erit semen tuum: in terra non sua, & seruire facient eos, & affligent eos quadringētis annis. Et post pauca. Generatione quarta reuertentur huc: quasi unam generationem reputet, unum annorum centenarium. Idem dicit beatus Stephanus, Actu. 7. Male tractabunt eos annis. 400. licet latini codices habeant. 430. Est etiā ad hoc, supputatio scripturæ aperta: ex qua constat, Chaat intrasse Ægyptum, cum Leui patre suo, ut patet Gene. 46. Vixit autem Caath. 133. & Hanrram filius eius. 137. Exodi. 6. Moyses uero filius Hanrram erat. 80. quando primum stetit ante Pharaonem. Qui anni simul computati, ascendunt ad 350. Neq; uales dicere, Moseh, cū primum sese Pharaoni obiecit, fuisse. 80. annorum: sed postea diu in Ægypto mansisse: quoniam signa non diu durarūt in Ægypto. Et adhuc à prædicto numero. 350. annorū: excipiēdi sunt anni, quibus uixit Chaath, antequam in Ægyptū descenderet. & anni quibus uixit, postquam genuit Hanrram: & quibus uixit Hanrram postquā genuit Moseh. Ex quibus constat, eos non mansisse in Ægypto, ad numerum annorum hic descriptorum. Sunt tertio ad hoc, duo chronographi magnæ fidei apud Hebræos, scilicet rabbi Abraham Leuites, qui in libro Chabale scripsit, Iudæos ad annos. 210. mansisse dumtaxat in Ægypto. Et autor libri Sedar olam: qui ad idem tempus, eos ibi moratos duntaxat: constanter affirmat. Ex quibus uidetur, hoc quod hic habetur, nullo modo posse stare. Soluūt autē oēs nostri, nodos istos, hoc modo. s. sanctus Thomas super. 3. cap. epistolę ad Galla. Lyra hic: & Gen. 15. Caieta. ibidē. Dicunt enim coniungendam esse simul peregrinationem, & afflictionem seminis Abrahæ, quod uidelicet, neq; peregrinatio per se neq; afflictio seorsum, durauerint ad. 400. annos: sed utrunq; simul. Neque solum in terra Ægypti hæc duo esse intelligenda, sed tam in Ægypto quam in terra Chenahan: in qua sancti patres, etiam ueluti peregrini manserunt. Videtur enim textus loco Gene. citato tria de semine Abrahæ prædicere. Primum quod semen futurum sit peregrinum in terra non sua, Secundum quod seruiturum sit, Tertio quod affligendum annis. 400. Dicunt enim Isaac qui fuit semen uerum Abrahæ, mansisse ut peregrinum in terra Chenahan, ad. 60. annos, antequam genuisset Iaacob. Se sagenarius enim erat: cum eum genuit, ut constat Gene. 25. Iaacob uero cum Aegyptum ingressus est, erat. 130. annos natus, ut patet Gene. 47. quí simul cōficiunt. 190. Cum ergo scriptura dicit Gene. 15. eos mansuros in terra non sua, ad quadringentos annos, ad quos ultra istos. 190. exiguntur 210. Sequitur Iudæos ad. 210. in Ægypto mansisse. Sanctus autem Thomas ad Galla. 3. Extendit supputationem suam, & dicit Ioseph fuisse. 30. annorum, quando adductus est coram Parhoh, Gene. 41. Postea transierunt. 7. anni fertilitatis, & duo famis, usque ad ingressum Iaacob in Ægyptū. Gene. 45. Vixit autem Ioseph. 110. Gene. ultimo. A quibus si subtrahantur. 39. Ioseph, &. 9. fertilitatis, & famis: manent. 71. Fluxerunt ergo à natiuitate Isaac, usq; ad mortem Ioseph. 261. Manserunt autem filii Israel (ut Rabbanus dicit, Actu. 7.) post mortem Ioseph in Ægypto. 144. annos. Ex quibus sequitur, quod à natiuitate Isaac usque ad exitum de Aegypto fluxere. 405. anni. Scriptura autem, non curat illos. 5. annos. Aut potest dici, quod quinto anno Isaac, expulsus fuit Ismael. Et uidetur quod hæc solutio explicet, qualiter uera sint: quæ de. 400. annis dicta sunt. Gene. 15. Non autem quæ hic de quadringentis. 30. dicuntur. Ad quam dissoluendam dicunt, quod cum dicitur, mansionem Israel in Aegypto, fuisse ad. 430. annos: debet intelligi, cum ea qua manserunt patres in terra Chenahan. Mansit autem Abraham in terra Chenaham, ad annos. 25. Nam Abraham quādo egressus est de Aran, & facta est illi prima terræ promissio, erat. 75. annos natus. Gene. 12. Fuit autē cētenari⁹, quādo nat⁹ est ei Isaac. Gene. 21. Vnde sequitur, qđ à prima terrę promissione usque

usq; ad natiuitatem Isaac,fluxere anni.25.Quare etiã huic supputationi desunt.5. anni:quos Lira supplere uult ex inchoatis: quos scriptura non numerat.Est etiam adhoc autoritas.70. qui hic dicunt,& legunt habitationem filiorum Israel, qua habitauerunt ipsi & patres eorum in terra Ægypti,& in terra Chenahã fuisse.430.annos.

¶Sed quod huiusmodi solões non plene nodos dissoluant: & quod illa supputatio. 400. annorum à natiuitate Isaac non sit uera: probatur sic.Quoniam Gene.15. capite,dicitur semen Abrahæ peregrinaturum in terra non sua,annis quadringentis:& reuersurum in terram Chenahan,post illum numerum annorum,quasi in patriam,ergo reputat illam,scilicet terram Chenahan patriam,à qua peregrinari debebant,& non debent inter annos peregrinationis supputari, anni quibus ibi fuit Isaac.Vnde plan⁹ literæ sensus esse uidetur.Sciendo scies,quod peregrinum futurum sit semen tuum in terra non sua,id est, extra istam terram,quadringentis annis:& generatione.4.iterũ reuersurum huc, tãquam in patriam.Si enim de alia patria esset sermo , diceret eum reuersurum in patriam:& non reuersurum huc,id est,in terram Chenahan.

¶Confirmatur hoc:quoniam illa dicitur esse hominis patria,in qua ipse nat⁹ est.Cũ ergo Isaac natus fuerit in terra Chenahan, sequitur eam fore eius patriam:& per consequẽs non debere dici: in ea proprie peregrinus. Quod addo propter Paulum; qui ad Hebræos.11.omnes patres uocat peregrinos.Tum quia signanda est patria Isaac, & nõ hur Chaldæorum,neq; Charan , in quibus non est natus:neq; uixit in eis:ergo terra Chenahan.Vel saltem non est maior, immo minor est ratio,dare illi aliam patriam,quam terram Chenahan.Sequitur ergo,extra eam debere supputari,annos peregrinationis seminis Abrahæ.

¶Secundo:quia Gene.15.dicitur semen Abrahæ quarta generatione reuersurum in terram Chenahan,sed supputando Isaac primam generationem,non sunt illuc quarta generatione reuersi: ergo non est ab eo supputandus numerus.400. annorum.Probatur minor, quoniam maior ex scripturis constat.Nam isto modo prima generatio est Isaac,secunda Iaacob,tertia si per lineam regalem supputes,Iudas quarta Phares:in cuius tempore non sunt terram Ægypti egressi, sed potius ingressi: Hezron , & Chamul: ut habetur Gene.46.qui fuerunt filii Phares. Ex Ægypto autem exiit tribus regia tempore Naason , ut patet Numeri primo : ubi supputatur dux tribus Iehudah.Fuit autem iste Naason filius Hamminadab, Hãminadab uero fili⁹ Ram: Iste uero Ram , fuit filius Chesron: ut habetur primo Paralipo.2. Qui Chesron Ægyptum ingressus est.Vnde supputando per regiam lineam non quarta generatione , sed potius.8.egressum est semẽ Abrahæ ex Ægypto.Nã Abrahã genuit Isaac,ille Iaacob, Iaacob Iudam , Iudas Phares Phares Chesron ,ille Ram , Ram Hamminadab, iste Naason principem tribus Iehudah : qui de Ægypto egressus est. Et licet Liranus dicat has gñationes,nõ esse incipiẽdas ab Isaac: oportuit eũ dicere,quare non ab Isaac,postquã isti. 400. anni ab eo initiũ sumunt.Nã textus ibidem,pro eodem reputare uidetur, affligi.400. annis, & quatuor generationibus.Neq; etiam si numeres per sacerdotalem : quoniam ab Isaac inclusiue, usq; ad exitum de Ægypto:enumerantur sex,scilicet Isaac, Iaacob , Leui, Chaath , Hanrram , & Aharon siue Moseh. Et etiam si demas Isaac adhuc manẽt.5. Neq; ualet quod lyra dicit,quod secundum editionem.70.enumerentur.5. generationes.Vbi enim ueritas hebraica Gene.15.habet generatione,quarta reuertentur huc : habẽt. 70.generatione quinta.Sed nos ueritatis hebraicẽ expositionẽ quærimus, non. 70.qui forte ad hoc uitandum,quintam ex suo addiderunt.

¶Quod uero solutio Doctorum nostrorum nõ plene soluat alterum nodum de.430.annis,ex eo constare uidetur, quod textus hic dicit, mansionem qua filii Israel in Ægypto manserunt, fuisse ad.430. annos. Ista uero solutio dicit eos mansisse pro magna parte istorum annorum, scilicet ad.190. annos in terra Chenahan,in qua, ut diximus, non fuerunt proprie peregrini, saltem Isaac, & Iaacob. Tum quia textus hic uidetur ostendere , Deum implesse promissum Abrahæ, quod post. 400. annos esset liberaturus semen eius de seruitute, qua seruituri erant licet addat annos.30. Ideo alius soluendi modus excogitandus est : licet iste posit bene tollerari. Est ergo præmittendum , ut dicitur Gene.15. semen Abrahæ, futurum peregrinum, in terra non sua, & seruituti subiiciendum . 400. annis, intelligendo per terram non suam, terram Ægypti, uel aliam à terra Chenahan : in qua semen ipsum , ut iam deduximus , non erat peregrinum : cum inde esset oriundum , similiter illud reuersurum , ad terram promissionis, quarta generatione. Vnde, ut superius deduximus, idem est, semen Abrahæ reuersurum ad terram promissionis , expletis.400. annis seruitutis, & reuersurum, quarta generatione. Sed uidendum est, quid per quartam generationem, seu per generationem , scriptura intelligat. Et ut ex diuersis locis eius colligitur, intelligit filium , nepotem , & sic consequenter: ut una generatio , sit idem quod unus genitus: ut patet Exodi.20.ubi Dominus dicit, se uisitaturũ iniquitatem patrum in filios,in tertiã,& quartã generationem : licet hebraicè habeatur , in tertios & quartos:ubi per tertiam generationem intelligit tertiũ genitũ. Significat etiã generatio homines eiusdẽ ætatis,seu tẽporis, ut

los. Et uolebat Dominus Iudæos, hoc beneficiũ semper habere præ oculis, seu è regione oculorũ: ac si essent huiusmodi specilla: quæ super oculos ponuntur, si uitra spectes, Inter oculos uero, quã tum ad ligamen siue sit corium, siue cornu, argẽtum, uel aurum uel quodcunq; aliud: quò colligatur ad inuicem. Occasionem ex hoc loco sumpserũt miseri Iudęi, fingendi sua tephilim, de quibus mira dicunt: & nos nõnihil dicemus, ut tibi ob oculos ponamus, quæ illi, super fundamento nihili statuerunt. Duplicia enim illi dicunt, esse huiusmodi thephillim seu signa, ad memoriã reuocantia præcepta Dei. Quædã capitis, alia uero manus, aut sinistri brachii. Ea parantur ex membranula, quę de pelle animalis mundi sumitur. In illa scribuntur quatuor scripturæ tractatus: quos ipsi sua lingua parschiot nominãt, q̃ postea diligentissime corio includuntur. In lege uocantur totaphot, apud rabbinos tephilim. Magna autem superstitione, illa omnia, & parantur, & scribuntur. Cum enim Iudæus, uitulum, unde membranam, pro cõficiendis thephilim, accipere statuit, uult mactare, dicere tenetur. Hunc uitulum, propterea macto, quod ex eius pelle, mẽbranam pro parandis thephilim mihi desumere uolo. Coriario cum eam parandam præbet, similiter dicit. Hanc pelliculam mihi parato: Nam ex ea mihi thephilim fieri uolo. Membranam scriptori, cum suppeditar, identidem dicit. Hãc mẽbranã, ideo tibi do, ut mihi in ea, tephilim describas. Quod si illarum rerũ aliquid intermittitur, credit stulta gens iudaica, hæc signa postea usurpata, eo minus ualere. Debet autem lamina hæc circumire, ab aure in aurem. Scribunt autem in huiusmodi thephilim, hãc lectionem ex Deute. sexto. Audi Israel. Dominus Deus noster, Dominus unus est. Quod si illis non permittatur, usus tephilim, utẽdum tunc esse, filo coccineo, ad brachium: in memoriã sanguinis fœderis. Receptaculum corii, quo recipiuntur huiusmodi tephilim, necesse est etiam esse de iumento mũdo. Necesse item est, ut dextera sua scribat, etiã si utraq; uti posset. Quod si sinister est, sinistra manꝰ eius, loco dextræ est. Et qui non nouit rectas facere lineas, absque lineamento, bonum est ut lineas faciat: ut possit rectam facere scripturã. Sit quoq; membrana integra, nullum habens foramen: ut non perfluat atramẽtum. Quod si deest aliquid in literis, ita tamẽ, ut puer non omnino sapiens, neq; etiam fatuus ipsum legere possit, sufficiens est, & non uiciosa scriptura. Necesse est etiam, in superiori parte spatium relinquere, ad tectum literæ lamed, Pars uero inferior, spacium habere debet, iuxta mensurã longitudinis caph, & nun. Non debent etiam scribi tephilim: nisi in ea parte, ubi caro fuit. Debẽt quoq; quatuor lineæ, ducti in margine tephilim per circuitum. Non tamẽ hoc necesse est, inter lineam, & lineam, tephilim capitis, scribi debent in pellæ mẽbranæ, qua parte candida est, Quatuor præterea capita, scribi debent, quatuor sectionibus, ita, ut linearum nõ sit alia longa, alia breuis: sed æquales. Non ambulet qui capitistephilim, in capite habet, in loco sepulturæ, nisi absit spatio quatuor cubitorum. Prohibitum est præterea, uti re uenerea, in domo, in qua sunt tephilim, aut liber legis, donec ea extra hat, aut ponat sub uase aliquo: ita ut uas nase alio, recondat. Licet tamen ponere ea sub capite, in stramentis ceruicalis. Quæ hic adducere placuit, nõ ut iudaicas nenias, & stultitias, alicui obtrudere uelim: sed tantum; ut appareat cæcitas, misere gentis iudaicæ, quam anxiæ superstitiosi sint, in rebus minutulis, & quæ nullius sunt momenti, omittentes quæ grauiora sunt legis. Sacrę uero lectiones, quas in tephilim inclusas habent, sunt hæ. Audi Israel: & cætera. Deutero. 6. usque ad locũ illũ. Scribes ea super postes domus tuæ: & in portis tuis. Hucusq; prima. Secũda habetur hoc capite. 13. incipiens. Locutus est Dominus ad Moseh dicens. Sanctifica mihi omne primogenitum: usq; ad locum ubi dicitur. Custodies igitur statutum istud, tẽpore suo, à diebus in dies, Tertia ibidem consequenter habetur Et futurũ est, quod introducet te Dominus, usq; ad illum locum, ubi dicitur. Erit itaq; in signum super manum tuam: usq; ad finem uersus, Quarta incipit. Erit itaq; si audiendo audieritis præcepta mea: q̃ desumpta est ex. 11. capite Deutero. usq; ad illum locũ ubi dicitur. Scribes quoq; ea super postes: usq; ad finem huius uersus. Audis certe, quæ cõminiscuntur Iudæi, & quæ fabricarunt, super uocabulum, cuius significationem propriam ignorant. Cum Dominus hic nihil aliud uoluerit, quam memoriam beneficii commẽdare, quemadmodum res quæ semper est ante oculos. *Quoniam propinqua ipsa*, scilicet Ægypto, aut terræ promissionis: a qua solum distat ad. 10. dietas sed primũ germaniꝰ. Ne. s. uidẽtes bellũ, & se ꝓpe Ægyptũ esse, redirent in Ægyptũ. *Circũire fecit populum, uiã deserti maris termini*, potius quam rubri: & sic ubique uerte. Nam locus Remesses, unde Iudæi recedebant, ad leuam habet terram Philistiim: ad dextram mare suph, seu termini: & uia uersus leuam, ducit ad mare mediterraneum, & ad terrã Philistim, & est plana quacunq; declines: recta uero, tendit ad desertum magnũ. *Armati ascenderunt filij Israel*. Verbum chamas, significat proprie quintam partem accipere, seu quintare (si latinus sermo ꝑmitteret) & meo iudicio, uertẽdũ hic erat: Et quini ascenderunt filii Israel, id est, quinq; & quinq; Nam textus, in fine præcedentis capitis dixit, filios Israel à domino eductos de Ægypto,

per exercitus suos: ex quo constat eos exisse ordinatos, saltem uiros, per modum exercitus. Solēt aūt hoīes, in exercitu incedere, quinq; & quinq;: aut. 4. & postea alii quatuor, & isto modo, Iudæos exiisse arbitror. Neque uia permittit plures incedere, alias agros calcarent, & uineas. Neq; uideo, unde Iudæi possent habere arma, ad sexcenta milia hominum cū essent serui, neq; illos permitterent Ægyptii arma habere, qui eorum solam multitudinē formidabant. Neque Ægyptii sua illis arma mutuassent, cum postea armati sequuti sint eos. Septuaginta autem uerterunt hic quinta generatione filii Israel ascenderunt de terra Ægypti, illud autem. 2. Samuelis. 2. quod nostri uertunt. Percussit eum Abner, cuspide lanceæ, super achomes. i. quintā costam, posset etiā uerti super quinquies, uel ad quinquies. *Visitādo uisitabit, aut melius: Recordando recordabitur. Profecti de Sucot, manserunt in Ethan in fine deserti.* Est Sucot, secūda māsio post Remesses, ultra fluuiū Traianū. Ethā uero, tertia mansio: in fine deserti Sur, iuxta terminū maris rubri. *Ad ambulandum die & nocte* Poterant enim, non solum in die, sed etiam noctu incedere propter colūnam ignis. Dicitur autem ignis columna, quod scilicet speciē colūnæ haberet flamma illa.

CAPITIS. XIII. AD MORVM compositionem.

Sanctifica mihi omne primogenitum. Omnia quæ in hoc capite continentur, gratitudinem clamant. Similiter ea Domino offerenda prædicant, quæ meliora & amabiliora esse cognoueris. Nos uero quæ turpiora, quæque infirmiora sunt Deo Damus. Vt enim alias admonui. Si filius gibbosus, lippus, heruiosus, claudus, & mancus est, hūc ad monasterium, ad Dei obsequium destinam⁹. Si quis uero aspectu pulcher, aut robustus est: hūc mūdo, & nuptiis, ac eorū ministerio seruamus. Quis enim hodie hominū, filiū primogenitū Dei obsequiis, ac ministerio seruat? Itidem de iumentis: ut cogatur Dn̄s apud Malachiam dicere. Maledictus dolosus qui cum in grege suo masculū & robustū habuerit, debile Domino, & claudum affert. Præsenta illud duci tuo: & uidebis, an suscipiat faciē tuā. *Memento diei huius, quo egressi estis ex Ægypto, è domo seruorum.* Celebris ualde nobis esse debet dies, qua ex seruis Diaboli, in Dei seruos asciscimur. Vnde antiqui solebāt diē circuncisionis celebrare: quoniam eo à peccato originis, mundus puer, militiæ diuinæ, & populo Dei aggregabatur. Sic & angeli in cœlo, celebrare solent nostram conuersionem: ut gaudiū in cœlo sit, super uno peccatore penitētiā agēte.

Non comedetur fermentatum. Quid quæso tibi domine & fermento? Si ergo isti tanta ambitione celebrant libertatē à seruitute tyrāni, quāto magis homo debet celebrare libertatem à laqueis Diaboli. Omnia ossa mea dicent, Domine quis similis tui. Eripiens innopem de manu fortiorum eius Abhorruit semper Dominus, à mixturis. Præcepit enim, non arandū in asino & boue, non serendam terram, diuerso semine, nō gestandam uestem, ex lana & lino textam. Voluit nos simplices esse: & simpliciter apud proximos cōuersari. *Infermentata comedent.* Quemadmodum Dominus, omnes circunstantias ministerii, aut oblati sibi muneris oculate conspicit, ut de sacrificio Abrahæ manifestauimus ibi, ita uoluit nos, curiose eius beneficia circunspicere. Istuc enim tendunt uerba sequentia. *Erit tibi in signum super manum tuā.* Aufer quæso Domine socordiam nostram, ad munera tua. *Omne primogenitū asini pecude redimes.* Arguit locus iste, esse quædam, quæ Dn̄s reiicit, neque libenter accipit, alioqui natura sua bona. Quid hoc est domine, quod sic asinū reiicis. Nōne creasti illum quemadmodum omnia alia? Et quidem: sed uult nos docere, ut quæ uilia reputamus, non offeramus illi. *Omne primogenitū hominis in filijs tuis redimes.* Nō uult Dominus perdere aliquid sui iuris: quod aduertant, qui Deo debita suffurantur. *Cū interrogauerit te filius tuus.* Vult Dominus nos querere rationē ceremoniarū, & eorū quæ ipse fieri præcepit, & maiores, horū rationē reddere minoribus, ut sciamus, quali religione instituta sunt. *Erit in signum in manu tua: & specilla inter oculos.* Vult Dominus munera sua, non solum esse ante oculos, ut uideas ea: sed etiā in manibus, ut opere reddas, aut eleuatis manibus saltem gratias agas. *Non duxit eos Deus, per uiam terræ Philistium.* Considera hic Dei bonitatē: ut quasi cogat homines ad beneficia suā. Ne colatum munus Iudæi reiicerent reuertendo in Ægyptum, alio duxit eos. Non enim libenter reuocat beneficia sua. Vtitur Dominus artibus, & astutiis suis: ut doceat non esse malum, si artibus ad bonum utaris. Ostendit etiā hic, quantum curet, ne nos, eius beneficia amittamus: & quam facile nos ea amitteremus, si ipse non prohiberet. *Circunduxit populū per desertū.* Voluit prius filios instituere, quam daret eis hæreditatem, contra parentes, qui filiis patrimonium parant, & non doctrinam. *Quinque, & quinque ascenderunt.* Ordinata uult Domine

Psal.
Deu. 22.
Deu. 22.

nus omnia sua esse,& maxime confusionem reprobat. *Tulit Moseh ossa Ioseph.* Non æquo animo ferebant sancti,inter impios requiescere,neque corpora,neque cadauera sua permittebant inter impios habere. Similiter docentur posteri, quam bene seruare debeant iuramenta, & promissiones maiorum suorum. *Vt ambularent die ac nocte.* Festinat Dominus Deus,dare nobis promissa:sed nos peccatis nostris obsistimus,& impedimenta obiicimus illi. *Non recedebat columna nubis.* Magna est dignatio tua Domine erga tuos:ut quasi puer, tedas accensas ante eos deferas,& iter doceas. Quis audiuit unquam talia,ut Dominus accensa facula,quasi mi-

Luc.9. nister suos præcederet?sed iam non mireris cum eum dicentem audias. Precinget se & faciet eos discumbere,& transiens ministrabit illis.

CAPITIS XIIII. AD LITERAM annotata.

R*Euertantur & castrametetur ante Pihachirot,inter Migdol, & inter mare,ante Bahal sephon:contra ipsum castrametabimini,iuxta mare.* Erant Iudæi in deserto Ethan,& in extremitate maris rubri: à quo loco uersus Ægyptum,est desertum, quod uocatur Ethan. Iubet autem nūc Dominus, eos reuerti uersus Ægyptū,ad locum deserti Ethan, & precipit castrametari ante Pihachirot, quod erat in fine deserti Ethan, uersus Ægyptum: & uult eos gyrare desertum Ethan, ut ucnirent ad mare,ubi mare utcunq; latius erat,quam in fine unde recesserāt: ut scilicet Parhoh uidenseos, ex altera parte cōclusos deserto Ethan,& ex alia mari,uires resumeret ad eos persequendos,Secūdo qnia uolebat eos in desertum ducere,& difficile erat,illud transire,ex illa parte,qua mare finitur:in fine scilicet deserti Sin:ideo uoluit,eos circumire desertum Ethan: ut traiecto mare,intrarent desertum Sin:ea parte,qua facilior erat transitus. Baal sephon uero locus est iuxta mare:quo castrametati sunt filii Israel,antequam mare transiecerent. Sunt autem qui putant,eos non transisse ab alio, in aliud littus maris, sed ab eadē in eādem partem, uersus finem maris: ut egrederentur mare eo loco,ubi nunc est fuetium:quod nostri uocant suez ciuitas Ægypti, quæ nunc est sub dictione Imperatoris Thurcarum. Verbum uero chanah, quod hic, & ubique nostri castrametari uertunt, significat proprie figere tentoria. Isaię.29. Vc ariel,ariel ciuitas chanah,id est, in cuius circuitu, tentoria fixit Dauid. Aduerte etiam quod in hebræo, distinctę ponitur pi, & Hachirot, in nomine pi Hachirot, unde uerti potest, in os Hachirot, & forte sic uocatur locus:quia sunt ibi duo deserta,scilicet Ethan, & aliud ad dextram, euntibus ex Ægypto ad mare: & forsitam ingressus iste inter duo deserta, uocatur hic os Hachirot: quia est ingressus ad mare, quod est inter illa duo deserta. De Migdol nihil certi habem⁹, ideo nihil dicim⁹. Textus uidetur præ se ferre, quod os Hachirot,seu Pihachirot, erat inter Migdol & mare, & non in fine deserti Ethan, ut ex quodam geographo didicimus. Vnde sequitur in textu. Recte ad ipsum, aut è regione ipsius castrametabuntur, seu figent tentoria super mare. *Confusi sunt, clausit super eos desertum.* Ignorant, meo iuditio, tam nostri quam Hebræi, propriam significationem uerbi buch,à quo nebuchim, id est, confusi sunt. Dicunt tamen,significare confundi. Hiero. uertit: coarctati sunt. Verbum ponitur Ioelis.1. ubi dicitur. Nabocu.i. cōfusi sunt greges, aut melius suspēsi sunt. Expensis tamē aliis locis, quibus uerbum ponitur, uidetur significare, corpore aut animo concludi, cum quis nescit quo se uertat. Hester tertio dicitur. Et ciuitas Susan nabochah, id est, suspensa est, seu conclusa animo Sic Isaiæ.22. ponitur nomen mebuchah, id est, suspensio. Quia dies à mebuchah.i. suspensionis,aut conclusionis. Idem Miche septimo. Nunc erit mebuchatam, id est, suspensio, aut conclusio eorum. Vnde hic uertendum puto. Conclusi ipsi in terra:& quasi explicans quod dixerat, sequitur: clausit eos desertum. Nam cum uidit eos à recta uia, quæ erat uersus Pilisteam, diuertisse, & uersus mare contendere, & claudi inter duo deserta, si geographis credimus, inter quæ erat Pihachirot, arbitratus est eos conclusos. Habebant enim desertum Ethan, aut partem eius, ex altero latere, alterum uero desertum ex altero latere, mare è regione, Ægyptum à tergo: ideo arbitratus est eos esse cōclusos, neque posse euadere, aut fugere. Posset etiam esse sensus. Conclusi sunt ipsi in terra,id est, non est amplius ante eos terra uersus quam contendant, sed mare, clausit eos desertum, ex latere utroque: & mihi uidetur sensus hic germanior priori. *Cognoscent Ægyptii,quoniā ego Dominus.* Nam in ista submersione euidenter cognouerunt, Deum Israelitarum defendere eos contra se,unde dixerunt. Fugiamus Israelem: Dominus enim pugnat pro eis contra nos. Et quod dicitur. *Gliābor in Parhoh*, hūc habent sensum. Noiabor, & laudabor, & cognoscar quod sim tam fortis & potens, quod eum deleuerim & populum eius, aut ex hoc omnes me glorificabunt: qd eū cum populo suo contriuerim, ut meos liberarem. Et loquitur humano more, ac si esset miles strenuus: qui ex præclare gestis, famam sibi acquireret, & gloriosum nomen apud omnes. *Quoniam*

fugisset populus. Quoniam uiderũt eum, à uia deserti, uersus quod contendebant, deflectere, arbitrati sunt eos fugã meditari. Sed dubitari merito potest, qualiter rex Ægypti, poterat cogitare eos fugam adornare, si uidebat eos undequaque conclusos. Adhoc duplex est solutio. Altera quod uerbum barach, quod hic fugere omnes uertunt, significat magis proprie transire: ut patet infra.36. ubi dicitur. Fecit uectem medium, libroach, id est, ut transiret per medium tabularum. Hinc beriach, id est, uectis, sic à transeundo dictus. Et secundum hoc uertendum hic esset. Et nuntiatum est Parhoh, quod transiret populus. Solent enim homines, in narrandis rumoribus, multa addiicere, iuxta illud. Virgilianum. Aliquid nouus adiicit autor. Prius enim putabat eos à parte anteriori mari concludi: post modũ uero audiuit eos uelle mare traiicere, factis forte adhoc instrumentis, ad transfretandum. Cum enim uiderent eos reuerti, & non in Ægyptum, sed contendere uersus mare: putauerunt uelle transire: & facere cimbas adhoc: & isto modo, licet putarent eos conclusos, cogitarunt tamen uelle fabricatis nauibus transire. Altera solutio est: quod licet uideret eos undequaq; conclusos, putauit tamen eos ibi tempus opportunum expectare: & tunc iterum iter arrepturos: & ideo decreuit eos psequi. *Et uersum est cor Parhoh ad populum,* id est, ad subiiciendum iterũ populum, quẽ iam abiecisse uidebatur. *Et duces super omnes ipsos.* Dictio hebraica salis, à salos quod est tres ortum habet. Inuenitur tamẽ ducem significare. 2. Regum. 7. Et respondit hasalis, id est, dux, super cuius manum innitebatur Rex. Putarem tamen, non quemcumq; ducem significare: sed triarium: quem aliquem arbitrantur à Rege. 3. sed melius uidetur eum esse qui curabat tertiam partem populi, seu exercitus. Caietanus uertit. Et terni super omnem eum, scilicet currum, quasi quisque curruum, portaret tres: aut & duces super omnem ipsum: qui scilicet gubernarent currum: & uidetur simplicior sensus *In manu excelsa,* ad quam nullus posset attingere Methaphora esse uidetur, sumpta ab eo qui aliquid manu eleuata portat, ad quã nemo potest attingere, ut ab ea quod tenet auferat: quemadmodum in Psal. legis. Quoniam tu es domine spes mea: altissimum posuisti refugiũ tuũ. Et quia altissimum posuisti. Non accedet ad te malum. Aut in manu excelsa, id est, eleuata ad percutiendũ aduersarios: sed primus sensus germanior esse uidetur. Unde infra 19. dicit eis. Vos uidistis, qualiter uos portauerim, super alas aquilarum: quod hic dicit in manu excelsa. *Sup pi Hachirot ante Baal sephon,* aut super os Hachirot. Unde uidetur, qđ prius esset Baal sephõ, postea os Hichirot, id est, ingressus ad Hachirot. *Nunquid, nõ erant sepulchra in Ægypto.* In hebræo ponuntur duæ negationes. Nunquid à non, Non erant sepulchra in Ægypto? Sed sensus redditus est. Posset etiam esse sensus. Nunquid à non, idest, ex defectu sepulchrorũ, & quia non erant in Ægypto sepulchra, eduxisti, scilicet nos, ut in deserto occideremur, & sepeliremur. *Cessa a nobis,* scilicet solicitandis. *Dominus pugnauit pro uobis.* Significat uerbũ lachã comedere: & ex consequenti pugnare: quod pugna homines cõmedere soleat. Unde acies gladii, dicitur os gladii, quod quasi ea deuoret gladius, & comedat homines scindendo eos ueluti dentes panem. Et uerti posset. Dominus deuorabit uobis, id est, pro uobis. *Quid clamas ad me?* Cum enim uir sanctus, uidit hostes ex altera parte, ex altera uero Israelem arguentem se, multiplicauit preces ad Dominum. *Et glorificabor,* scilicet ratione uictoriæ, *in Parhoh.* Et pficiscens Angelus Domini, qui aliquãdo dicitur Dominus, *ambulauit post eos,* ut metum Israelitis auferret, prohibendo accessum Parhoh ad populum. *Stetit post eos.* Ex hoc loco uidetur, unicam fuisse columnam, quæ erat nubes in die & flamma ignis in nocte, sed melius dicitur fuisse duas. *Et fuit nubes, & obscuritas: & illuminauit noctem,* id est, illa nubes quæ antea erat nubes obscura, in flammam ignis uersa, illuminauit noctẽ. Aut columna illa fuit nubes, & tenebræ Ægyptiis, filiis uero Israel, noctem illuminauit. Vel, fuit nubes & obscuritas: sed nubes illuminauit obscuritatem noctis. *Et non appropinquauit iste,* scilicet Ægyptius, *ad illũ* scilicet Hebræum, aut exercitum Hebræorũ. Diuidebat enim nubes inter utrumque exercitum. *In uento orientali forti.* Licet Deus, (ut diximus Gene. 1.) posit aquas suo imperio exsiccare, utitur tamen sæpius, naturali medio: ut fecit in diluuio: & in mundi creatione. Et hic apparet, p spiritum Gene. 1. qui flabat super aquas, uẽtum elementarem esse intelligendum: quo Dominus utitur quotiens aquas exsiccare uult. Et aduerte quod hic per mediũ maris, intelligitur, non uere & realiter mediũ, sed idem est, quod intra mare, quẽadmodũ Ouidi⁹ dixit. Medus sitiemus in undis. i. existẽtes intra aquas, sitiemus. Et qđ dicitur eos mare ingressos, intellige loca ubi prius mare fuerat. *In uigilia matutina,* Erãt uigiles in utroq; exercitu. Vocatur autem uigilia matutina, quæ mane finit excubias suas: incipiẽs à galli

cantu

cantu, iuxta illud Psalm. A custodia matutina, usque ad noctem, id est, à mane usq; ad noctē. Vnde sensus est. Et fuit in tempore, quo uigilia, seu custodia matutina uigilat; uel custodit. Ambulauerat enim uterque exercitus tota nocte, licet non appropinquasset alter alteri, quia Dominus uoluit Ægyptios intra mare ad longum spatium procedere, ut omnes in aquis suffocaret. *De columna ignis, & nubis,* Explicare uidetur hic locus, quod suprá dictum est. Et fuit nubes & obscuritas: quod uidelicet sit intelligendū, quod fuerit nubes, id est, colūnā nubis igneæ illuminans Hebræos, obscuritas uero obscurans Ægyptios. Similiter, quod fuerit unica columna, ignis & nubis, aut quia cō iuncta erat altera alteri. *Et contriuit castra Ægyptiorum* Non plene constat, significatio uerbi hamam, & hamah. Primum Hebræi & nostri uertunt, conterere, & frangere. Isaiæ. 28. uertunt uexare: & Exodi. 23. occidani. Secūdū uero uerbum significare dicunt, sonare, resonare. Mihi uero uidentur hæc duo uerba, eiusdem significationis, & quod significant conterere cum sonitu, seu perstrepere conterendo. Vnde hic uertendū puto. Et sonādo contriuit castra Ægyptiorum. Frāgebat enim rotas curruum: quod cum strepitu & sonitu fieri solet. Vnde sequitur. *Et recedere fecit rotam* pro rotas *curruum*. Posset etiam uerti. Et tumultum fecit, in castris Ægyptiorū. Et uidetur quod Dominus remouerit rotas ab axibus: & currus deiecerit: cum eis, qui super eos uehebantur. *Et duxit eum cū grauitate,* Aut currū, aut Ægyptium. Et aduerte significationem uerbi nahag, non esse bene notā Hebræis. Hiero. aliquādo uertit minari. Est ergo sensus. Et duxit eum. s. currum, aut Ægyptiū, cū grauitate, seu impetu. i. eo modo quo grauia duci solent, in profundū. Alii uertunt. In grauitate, id est, in locum grauium. Sed prior sensus germanior est. Et aduerte quod prius Dominus Ægyptios deiecit, remouendo rotas ab axibus in uia; in qua tunc non erant aquæ: Ne forte aquis superuenientibus, currus lignei natare possent & saluari: aquæ uero super deiectos uenerunt, & suffocarunt eos. Et tunc dixerunt. *Fugiamus à facie Israel* Si enim iam aquę ad eos accederent, non dixissent. Fugiamus à facie Israel. *Reuertētur aquæ super Ægyptios.* Insinuat litera hæc, aquas incepisse redire, à ripa uersus Ægyptum, ad aliam ripam, ad quam contēdebant filii Israel. Dicit enim Dominus. Et reuertantur aquæ sup Ægyptios. Vnde prius aquæ prioris ripæ uenerūt uersus Aegyptios, quā illæ quæ erant Iudæis pro muro deucerētur sup eos.

Cum respiceret mane, id est, cū appareret mane, aut lucē præberet oculis, quib⁹ uidere possent *Reuersum est mare, ad fortitudinem suā.* Dicunt tam Hebræi quam nostri, Ethan qđ hic ponitur, significare forte, durum, asperū, ad qđ probandum, citant illud Numeri. 24. Ethan. i. robustum est habitaculum tuum. Deuter. uero. 21. uertūt. Ad uallem Ethan, id est, asperā. Sed meo iuditio. Ethan, non est per se radix, sed est à radice atah, qđ est currere, & uelociter uenire. Vnde mea sententia, Ethan, significat cursum, transitumq; uelocem. Hamos. 5. Iustitia sicut torrēs Ethan, id est, fortis aut uelociter currens, seu impetuosus. Illud etiam Ieremiæ. 5. Gens ethan, id est robusta est, posset uerti: gens uelox est. Prouerbio. 13. etiam habes. Via contentorum ethan, idest, dura uidetur: melius uerte lubrica, & fluēs, seu fluxa. Itē Psal. 74. Tu siccasti fluuios ethan. i. fortitudinis, aut si mauis ueloces, seu fluentes cū impetu. Quod uero ex numeris citatum est, uerti posset. Mobile, seu uelox est habitaculum tuū. Etiam si posueris in petra nidum tuum. Et quod ex Deutero. citatum est, posset uerti. Ad uallem fluentem, id est, declinem, aut per quā aqua fluat Rem tamen nondum diffinio, quia coniecturis agor, admittens significationem communē. Diximus de ea Gene. 49. Super illud. Sedit in forti arcus ei⁹: quod uerti potest. In ueloci. Et hic uerti posset, ad cursum suum. *Et Ægyptii fugientes in occursum eius.* Ex hoc uidetur qđ mare ueniebat currēs à ripa Ægypti, uersus ripā in qua erant Iudæi. *Excußit Dominus Ægyptios,* scilicet à curribus: si qui erāt super eos Significatio uerbi naar, nondum est plene nota. Nam quod Nechemiæ. 5 nostri uertunt excutere. Ieremię. 51. uertūt rugire. Sed magis proprie uidetur significare excutere. Vnde Neoret, id est stupa sit dicta, qđ sit à lino excussa: & naar puer, nō quicunq;, sed à lacte excussus, aut à matris sinu. Excussit ergo Domin⁹ Aegyptios, aut à sinu curruum, ut diximus, aut ab equis, in profundū maris Et uidetur ex hac litera, simul Deum currus deiecisse subuertendo rotas, & mare uenisse cōtra eos. *Super ripam maris.* Hebraicè, super labium maris, sed uocat hebraismus extremitatem cuiuscunq; rei labiū ipsius. Disputāt hic aliqui, an Israel traiecerit mare, ab uno in aliud littus, uel potius ad idem littus redierit, quam quidem quæstionem iam utcūq; tetigimus. Qui putāt eum ad idem reuertisse littus, ad superiorem, scilicet partem uersus finem maris, mouētur his rationibus. Primo, quia mare proiecit mortuos Aegyptios, ad littus propinquius, cum autē littus propinqui⁹ esset quo Aegyptii ingressi sunt, mare. s. uersus Ægyptū, ergo ad illud littus eiecti

 sunt

ſunt. Et cum textus dicat hic, Iſrael uidiſſe cada uera Aegyptiorum, proiectorũ à mari, & nõ poterat ea uidere, in alio littore: ſequitur eos rediſſe ad illud littus. Ad quod dicitur, quod commu niter uerum eſt, mare cadauera eiicere ad propin quius littus, niſi aliud impediat: dicit autem tex tus, mare in fortitudine ueniſſe à littore quo Ægypti ſunt ingreſsi, unde uidetur, quod ſuo impetu cadauera impulerit ad aliud littus cõtra rium. Secũdũ qđ magis urgere uidetur eſt: quia textus. Numeri. 33. dicit Iudæos tertiã manſione mãſiſſe in Ethã, in fine ſcilicet illius deſerti. Poſtea uero cum traieciſſent, ueniſſe eos dicit iterũ uia trium dierum per deſertum Ethan uſq; marah. Vnde ſequitur eos ueniſſe ad eundem locũ, ſeu littus, ſcilicet deſerti Ethan. Ad quod dicitur deſertum Ethan portenſum ualde eſſe, cuius finis, aut initium euntibus ab Ægypto, eſt in extre mitate, ſeu fine maris rubri. Nam ubi finit deſertum Sur, ſcilicet in extremitate maris rubri, ibi incipit deſertum Ethan, & extenditur ad extenſionem maris rubri: non quidem ad littus Ægypti, ſed alterius partis oppoſitæ: ita quod à fine maris, ubi etiam incipit deſertum Ethan, poteſt quis uenire uerſus littus maris rubri, ex parte Ægypti, ubi erat pi Hachirot, & ire uerſus oppoſitum littus per deſertum Ethan: & ſic omnia cõſonant. Sunt qui putant deſertum Ethan, facere ſemicrucem cum maris rubri fine: ex parte Ægypti. Ex alio uero littore portendi, ad longũ littoris maris. *Vidit Iſrael manum excelſam,* id eſt, punitionem magnam: & eſt hebraiſmus. Solet enim manus tanto grauius percutere, quãto magis eleuatur.

CAPITIS. XIIII. AD NOSTRAM eruditionem annotata.

N*Am dicet Parhoh.* Multa & uaria ſunt ofendicula, & muſcipulæ, q̃ Deus ponit impiis: ut irretiantur, & cadant: ut ueriſsimum ſit, illud quod in Pſal. de eo ſcriptũ eſt: quod cum peruerſis peruertatur. Sic Parhoh exigentibus de meritis, Deus permiſit Iudæos redire, & quaſi deſerto & mari cõcludi: ut animus impii Regis excitaretur, ad eos perſequendos: & corrueret, tam ipſe quam populus. Vbi ſimul erudimur, non poſſe pios, unquã concludi, licet malis hoc uideatur: ſed ſemper eis aditum, quo mala exire poſsint patere. Iuſtus (ait
Pro. 11. ſapiens) de anguſtia liberatus eſt, & tradetur im pius p eo. *Glorificabor in Parhoh.* Ad duo nobis mala, Deus infligit, ſcilicet ad emẽdationem, & ad gloriam ſuam. Quos enim pœnitet malorum, eos illa emendant, qui uero eis non emendantur, inſtrumenta fiunt diuinæ gloriæ. Neque hic peccauit, neque parentes eius (ait Chriſtus:) ſed ut manifeſtẽtur opera Dei in illo. Ioãn. 8.
Et de lazaro Ioãnis. 11. Infirmitas hæc (inquit) nõ eſt ad mortẽ, ſed p gloria Dei: ut glorificetur filiꝰ Dei p illã. *Scientque. Ægyptij, quod ego ſum Dominus.* Nõ ſolum ad gloriam ſuam, Deus ordinat mala noſtra, ſed ad bonum noſtrum: ut per ea, eum cognoſcamus. *Reuerſum eſt cor Regis, ad populum.* Cauendum ualde eſt, mala deſideria, aut opera refricare, aut aliena quæ reſtituiſti, repetere. Vbi ſimul aduerte, grauiora eſſe peccata repetita, grauiuſque punienda. Cauenda etiam ualde eſt, memoria indigentiæ rei alienæ, quam poſsidebas. *Iunxit currum ſuum, & populum tulit ſecum.* Sequitur populus Regem, non ſolum in bonis, ſed etiam in peccatis. *Quid hoc facimus.* Maximum malum eſt, pœnitere boni quod feceris. *Egrediebantur in manu excelſã.* Nemo poteſt attingere iuſtos & pios, quos Deus manu ſua tenet, quæ omnibus excelſior eſt, & fortior. *Timuerunt ualde filij Iſrael.* Mirum ualde eſt, quod ſexcenta hominum milia, ſic aduerſarios timerent, neque auderent eis reſiſtere, & reſpondet Aben Ezrah, eos non fuiſſe aſſuetos rebus bellicis: & præterea fuiſſe à iuuentu te tyrannide oppreſſos, ac ſub metu regis enutritos: quæ illis omnem uirilem animum ademerant. Ego autem potius credo Deũ, eos tales elegiſſe, ut non ſibipſis, ſed ei ſoli fiderẽt: quales uult omnes ſeruos ſuos, qui nihil ſui animi habeant: ſed Dei. *Nunquid non erant ſepulchra in Ægypto.* Nulli inuito facienda ſunt bona: quoniam facile ea reprobat, aut gratias non perſoluit. Vbi ſimul diſce, qualiter ingrati, beneficia in maleficia conuertant. Cum Dominus, eos eduxiſſet ad libertatem, ipſi arbitrantur eduxiſſe ad mortem. Malum eſt malis aſſueſcere, quoniam poſtmodum, bona arbitra tur mala, qui in malis enutritus eſt. Similiter docemur huc, qualiter qui Deo ſeruire uolunt, ſtatim ab eo tententur malis. *Melius eſt nobis ſeruire Ægyptijs.* Hęc eſt prima tentatio, quę ſequi ſolet conuerſos ad Deum, arbitrari, ſe abundare ſub uiciis, & indigere ſub uirtute. Audi quoſdam apud Malachiam dicentes. Vanum Malachiæ. 3.
eſt colere Deum, & quid emolumenti, quod cuſtodierimus cuſtodiam eius: & quod ambulauerimus humiliter, à facie Domini exercituũ? Et nunc beatificamus ſuperbos, etiam ædificati ſunt, facientes impietatem, etiam probauerunt Deum, & euaſerunt. *State & uidete ſalutem Domini.* Solet Deus, ſuos præbere

ſpectatores

spectatores ociosos uirtutũ: quas propter eorũ salutem, operatur. Non finit eos præliari, quoniã nouit eorum imbecillitatem: sed admirari, eorum, quæ ipse propter eos operatur. *Loquere ad filios Israel, ut proficiscantur.* Hoc solũ curæ esse debet piis: ut proficiscantur, & properent ad uirtutes: & non curent prælia, quę aduersus eos excitat Sathanas, mundus, aut caro, quoniam habent, qui pro eis hostes conterat; & debellare studeat. *Scient Ægyptij, quod ego Dominus.* Hoc interest inter bonos & malos, quód mali cognoscunt Deũ in malis, boni in bonis & malis. Illi, cum illis malefacit: isti cum sibi
Psal. 47. benefacit. Deus in domibus ei⁹ cognoscetur (ait Psal.) cum susceperit eam, scilicet Sion. De repro
Psal. 82. bis uero. Erubescant, & conturbentur in sæculum sęculi, & confundantur & pereant. Et cognoscant, quia nomen tibi Dominus: tu solus altisim⁹ in omni terra. *Et profectus est Angelus, qui ibat ante castra Israel.* Perirent iusti, nisi Dominus se mediũ inter eos & hostes suos poneret. Vbi expẽde qualiter Deus, iustos
Gen. 15. diligat, quod sese primum: propter eos hostibus obiicit: quapropter Abrahę dicebat. Ego scutum tuũ, & merces tua magna nimis. *Abire fecit Dominus mare, uento orientali forti.* Debent principes, finere suos ministros, munia sua perficere, neq; omnia facere perseipsos: licet possint: ut iam admonuimus Gene. 1. *Aquæ eis erant murus.* Hoc bonum habent, qui Deo ministrant: quod ab inimicis ministerium sumunt, & quæ eos impugnare solebant, defendunt eos. Non satis æstimat Dominus, ut pacificos eis ho-
Hose. 2. stes reddat, nisi etiã ministros faciat, & subiiciat. Percutiam (ait Dominus) cum eis fœdus, in die illa, cum bestiis agri, & cum uolucribus cœli, & reptilibus terræ. Donec ponã inimicos tuos sca-
Psal. 110. bellum pedum tuorum. *Sequuti sunt Ægyptii eos, usque in medium maris.* Non debẽt inimici Domini, credere bonis successibus: neq; sequi suas cõcupicẽtias: quoniam sæpius ad malum suum trahuntur, ut seuerius puniantur. *Remouit rotas curruũ.* Mirũ est ualde, quod eos nõ deiiciat, nisi prius rotas curruum subuerterit. Solet Domin⁹, sic à principio inimicos suos punire, subtrahendo illis ea, quibus innituntur: sed taliter, ut arbitrentur sibi naturali modo sub
Isaiæ. 6. trahi, ne conuertantur, & sanet eos. *Fugiamus Israelem.* Dum mali, aliud periculũ fugere uolunt, in aliud grauius incidunt: & ob hoc euadũt minora, ut maiorã incurrãt. *Filij Israel ambulauerunt per siccum.* Vbi mali suffocantur, ibi serui Dei securi sunt. *Vidit Israel manũ magnam.* Ostendere solet Dominus Deus beneficia sua fiiis, & mala à quibus eos liberauit, ut cõgnoscant eã, & grati sint. Hac etiam de causa, eis ostendit mortuos Ægyptios ut uiderent, à quibus eos liberauerit periculis. Solent matres, cum puellis suis metum incutere uolunt: laruas ostẽdere, quos si uiderint plus iusto timere, fantasmã esse ostẽdunt facta sua, & ea corã illis laniãt. Sic Dominus De⁹ mala aspectu terribilia offert, sed postq̃ uiderit timore percussos, mortuã esse ostẽdit, neq; mala esse, sed malorũ figuras. *Timuerunt Dominum.* Qui gaudere debuissent de suffocatis hostibus, timere dicuntur: & qui propter nos inimicos destruit, nos etiam suffocabit, si ex amicis inimici fiamus.

CAPITIS. XV. AD LITERAM annotata.

TVnc cecinit Moseh. Dicũt Hebręi, uerbum Sur, quód hic ponitur significare cãtare, & aspicere. Sed quæ aspicere significant, uidentur potius à radice iassar. Et crediderim Mosch & mares omnes, canticum incepisse, fœminas uero respondisse: ita quód Moseh, aut solus, aut simul cum maribus, canticum prosequebatur: fœminæ uero respondebant, seu repetebant. Cantemus Domino. Quod cõstat ex fine cãtici: ubi initium cãtici, à Miriam repetitur. Quod solebat in aliis canticis fieri: ut patet Psal. 135. ubi unus aut duo dicebant. Confitemini Domino, quoniam bonus: quoniam in ęternum misericordia eius. Postea illi duo. Confitemini deo deorum. Cœtus uero repetebat. Quoniam in seculũ misericordia eius. Et sic consequẽter. Quod etiam deprehẽdes. 1. Samue. 18. Solebant enim prophetæ, choros ducere, dum laudes Dñi celebrarent. Et cum hic dicitur. Cantabo Dño, sensus est, in laudem dñi, aut laudes dñi. *Quoniam eleuãdo eleuauit se.* Significat gaah, eleuare se aut eleuari, quocunq; modo id fiat, siue superbiẽdo, siue ad bonum aliquod. Ezechiæ. 47. Quoniã gau, id est, eleuauerũt se, seu intumuerũt aquæ. Et Iob. 8. Nũquid geeh, id est, eleuabit se iuncus, absq; luto? Item Isaiæ. 2. Dies Dñi, super omnem geeh, id est, eleuatum, aut superbum. Quod uero hic dicitur. Quoniã eleuãdo eleuauit se, methaphoricus est sermo, quasi Deus ad deiiciendos aduersarios, se super eos leuauerit humano more: ut esset eis superior. Aut quoniam eleuando eleuauit se. i. eleuãdo se misericordiã tribuit: ac si dicat. Rem præclaram gessit: quæ causa fuit, quod eleuãdo eleuaretur à nobis. Sed prior sensus germanior est. *Æquum & sessorem: seu equi-*

tē piecit in mare. Dicunt Hebręi, uerbum ramah, significare pücere, & fraudare. Psa. 78. Filii Ephraim, armati, romæ. i. piiciētes arcu. Et Psal. 52. Sicut nouacula acuta, faciens remiiah. i. dolū, aut dolose. Significatiões tñ, nō sunt usquequaq; certæ: licet uerbū sit frequēs in scripturis. Posset tñ dici uerbū significare dolose, quid agere. s. mittēdo sagittas, aut deiiciēdo dolore tñ. Et dicitur Dñs hic dolose deiicisse: quoniā latenter abstulit rotas curruū: quasi dolose faceret ægyptios cadere: accipiēdo dolū, non ut malū sonat, sedut sit idē qđ latēter agere, aut arte. Nā, ut in iure habetur, etiā est dolus bonus sicut dolus malus: est enim dictio amphibologica, queadmodum astutia, & cautela, sciētia, & cōsciētia, ars bona, & ars mala. *Fortitudo mea, & laus Dñs.* Sensus est. Ego in plio aduers⁹ Ægyptios, nihil fortitudinis meæ ostēdi: aut ego ex me, nullā pter Deū fortitudinē habeo. Et ista est causa, quare popul⁹ iste, licet fuerit numerosus, fuit tñ imbellis, & ineptus ad arma, quia Dñs uoluit esse fortitudo ei⁹. Et qđ sequitur. Et laus mea. Verbū zamar, aquo zimrat id est, laus significat hebræis psallere & putare: & de secūda significatione exeplū est Leuiti. 25. Sex annis tizmor. i. putabis uineā tuā. Sed meo iudicio, potius significat cū fragore uocis psallere, uel cantare. Vnde zomirat inuenitur significare sonitū, qui cū fragore fit. Hamos. 5 Zimrat. i. cātū seu sonitū nablorū tuorū nō audiā. Cōstat autē soni tum nablorum, cū fragore fieri, & ex consequenti scindere, & putare: ut à cantare scissa uoce deriuetur secūda significatio. s. scindere: Aut uice uersa proprie significabit frangere, & putare seu scindere, & ex consequenti cantare scissa uoce. Hinc zemorah, quod Ezechiæ. 8. significat crepitum uentris, ubi dicitur. Ecce ipsi mittunt hazemorah. i. crepitum uētris seu pedorē ad nasum suū. Res nō est plene certa. Quod uero sequitur. Dominus. Ponitur hic. Primū nomen Dei Iah, qđ esse dicunt Iehouah abreuiatū. Asserit enim Petrus gallatinus. 2. lib. cap. 18. ueteres Hebræorū, ex nomine Dei inefabili Iehouah: tria conflasse nomina. s. Iah, Hu, Vehu, quorū primū ex prima & secūda litera, cōstat nōis Iehouah, scđm uero, ex scđa & tertia. Tertiū uero, ex tertia, & quarta. Et si uerū est, esse partē nōis inefabilis, idē cū eo significabit, pro parte saltē. Et quod sequitur *Fuit mihi in salutē,* idē est qđ saluabit me. s. ab inimicis. *Iste Deus meus, tabernaculum faciā ei.* Verbum nauah. i. tabernaculū faciā: incerte significatiōis est, apud hebræos: unde aliqui hic uertunt. Decorabo eū. Ex coiecturis tñ, uidetur significare tabernaculare (si sic pmitteret latinus sermo loq̄) aut tabernaculū facere, nō quod cunq;, sed quale est pastorū, seu tuguriū. Vñ naueh. i. tuguriū pastorū Eze. 34. Ibi cubabūt, bena ueh. i. in tugurio bono aut ī caula. Significat etiā caulam ouiū, uel pecudū: & meo iudicio, uult dicere populus, sefacturū Dño tabernaculū, quo protegatur, ad modū tugurii pastorū: queadmodum postea fecit. Videbat enim populus, Dñm habitare in colūna illa nubis & ignis: & indignū sibi uidebatur, ei, qui illi tot beneficia fecerat, nō facere aliqđ habitaculum: queadmodū postea Dauidi indignum uidebatur, se habitare ī domo cedrina arcā uero Dei sui, sub pellibus. Et magis ad literā uertas, tugurium faciā ei, qđ est tabernaculum cōuenies ei, qui p desertū incedit, neq; habet stabilē mansionē. *Deus patris mei* Cognoscit, nō solum esse Deū suū sed etiā patrum suorū: ut ostēdat, eum implesse, q̄ patrib⁹ pmiserat. 1. Samuelis. 7.
Exaltabo eum, scilicet laudibus extollendo. *Dominus uir belli, Dominus nomen eius.* Admonui supra cap. 6. nomē Dei inefabile Iehouah, Deū nō indicasse patribus, quātum ad rē significatā, significare uero cōteretē, ab houah qđ est cōtritio: licet enim prisci patres, Deū cognoscerēt bnficum, & sufficiētē, nō tñ præliatorē, seu cōterētē inimicos, ueluti uir belli, queadmodum nunc. Vnde dicunt. Dñs est uir belli: ac si diceret. Ignorabamus: Deum esse uirum bellatorem, seu p se pugnare, cum tñ ipse talis sit. Similiter ignorabamus eum merito uocari Iehouah. i. cōterentē: qđ tñ modo scim⁹. Quare meo iudicio, locus iste, explicat obscuritatē alterius, qui. 6. cap. habetur: & hoc est nomen, qđ se indicaturum Iudæis pollicetur, qđ patrib⁹ nō indicauit. Idē ergo esse uidetur, cognoscere Deum uirū prælii, & cognoscere Iehouah esse nomē eius. *Electi principes eius, submersi sunt in mari termini.* Verbum taba, significat proprie mergere, & etiā figere, nō qđ re uera semp significet mergere: sed facere descendere rem aliquam, quasi ad ima, licet nō demergatur. Similiter suph, ut sæpius admonui significat finem, aut terminum, & iuncetū, qđ fit terminus terræ, iuxta aquas. Et hic uertendum est in mari termini, seu finito. Dicitur autem mare rubum finitum, quoniā nō ita portenditur, ut occeanus. *Abissi operuerūt eos.* Diximus Gen. 1. de significatiōe nominis tehom qđ aquam significet pfundā, aut locū ubi aqua profunda fuit. *Descēderūt in pfunda; quasi lapis.* Aut in obscura, seu umbrosa. Arbitror enim sul, & salal, esse eiusdem significationis. Solet enim aqua, in profundo esse obscura, & quasi umbrosa, quoniam non penetrant illuc radii solares. *Dextera tua dñe roborata est in fortitudine.* i. roborauit se. Verbum adar, quod hic ponitur, uidetur proprie significare roborare: licet Hebręi addant etiam significare magnificare, sed sine causa: quoniā ubi ipsi uertunt magnificare, tam bene quadrat roborare. Hinc est Adir. i. robustu

robuſtus,& eder.i.palliũ pilloſum;ſic à fortitudine dictum,aut pallium forte robuſtum. Dixim⁹ de ſignificatione huius uerbi Gene.25.Dicit aũe dexteram dñi,roboratã in fortitudine,quia fortiſsimã ſeſe oſtendit,in tã ingẽti clade inimicorũ *Cõfregit inimicũ.*Verbũ raas,nõ eſt uſquequaq; notum,quoniam rarum eſt in ſcripturis, hic.ſ. & Iudi.10.ideo tranſeundum eſt cũ ſignificatiõe, quam nobis hebræi ſubminiſtrãt.*In multitudine eleuationis tuæ*·i.in multa eleuatione tua. *deſtrues inſurgẽtes in te.*i.eleuando te multum:ut ſis inimicis tuis ſuperior,deſtruxiſti eos qui inſurgebãt in te.*Mittes irã tuã,* ueluti .ſ. ignis & comedet.ſ.ira tua eos,ſicut ſtipulã.i. ſicut ignis ſtipulã,*In ſpũ furoris tui:inuolutæ ſunt aquæ.*Solet enim uent⁹ uehemens, aquas reuoluere in mari.Hebræi ſine nlla cauſa,tribuũt uarias ſignificationes uerbo aram.ſ.calidum eſſe, ſeu aſtutum,coaceruare,& nudare,cum re uera, ſignificet inuoluere, ſeu inuolutũ eſſe,& ex cõſequenti calidum eſſe,qđ calidus uideatur inuolutus,ut nemo poſsit,cor eius cognoſcere.Et eadẽ ratione.Erom ſignificat nudum,qđ ſoleat ſe inuoluere,ne nud⁹ apareat.Vnde etiam aremah.i. aceruus,ſic dictus,qđ inuoluta ſint,q̃ in eo congregantur *Steterunt,ſicut cõmotio fluenta.* Alii uertunt.Sicut aceruus,& ſi radix eſt naad, media aleph,qđ eſt uter, optime uertũt,qui reddunt,ſicut aceruus,quoniã naad,utrem & ned, aceruum ſignificat,quoniã uter modum habet acerui:& magis quadrat hic ſicut aceru⁹,quoniã dixerat.Steterunt,q̃ autẽ mouentur,nõ ſtant.Si uero radix ſit nud,qđ ſignificat cõmoueri & moueri,uertendũ eſt.Steterunt ſicut cõmotio fluenta.i.fuerunt commota. Sed primum germanius *Cõdẽſatæ ſunt uoragines,in corde maris*, id eſt,ĩ interiori parte ſeu medio maris.Verbum chapa,dicitur ſignificare,coagulare,cõdẽſare : ue patet Iob.10.Sicut caſeum , tachpieni.i.coagulaſti me.Sophoniæ.1.Viſitabo ſuper uiros hachophiim.i.cõgelatos in fecibus ſuis.*Partiar ſpoliũ,prò ſpolia.*Aduerte qđ uerbum ſalal , aquo ſalal nomen i.ſpolium,ſignificare uidetur cõtraria.ſ.ſpoliare & ſpolium' dimittere , ſeu ſpoliari: & uocat hebraiſmus ſpolium,dimiſionem,quod dimittatur,uel relinquatur ab hoſtibus. Et de priori ſignificatione:ſunt multa exempla.ſ. Ezechiæ.29.Salal ſelalah.i.ſpoliabit ſpolium. Et.39. Ve ſalelu & ſolelehem.i. ſpoliabunt , ſpoliatores ſuos.De.2.ſignificatiõe habes exemplũ. Ruth.2. Et etiam tallolulah.i.dimittẽdo dimittetis ei de manipulis : aut dimittetis ſpolia de manipulis. *Implebitur eo*.i.in eo.ſ.aut polio aut ſpolio ei⁹, aĩa mea.i.ſatiabitur appetit⁹ me⁹,eorũ occiſiõe, aut eorũ bonis.*Hæreditate accipiet eos manus mea.*Alii uertunt.Poſsidebit eos:ſed uerbũ Iaras,uidetur ſignificare hæreditare,& exhæredare,ſiue hæreditate pellere,aut priuare. Spetabãt enim ægyptii,ſe futuros hæredes,tã ipſius populi,q̃ bonorũ eius:ideo dicebãt. Hæreditate accipiet eos,man⁹ mea.*Suflaſti ſpũ tuo.*i.uẽto tuo ſeu à te emiſſo:& neſſeph,eſt nebula ſeu flatus nebulóſus,& obſcurus Iſaiæ.40.Et etiã naſſaph.i.ſuflauit eos,& aruerũt.*Abſorpti ſũt,ſicut plũbũ,in aquis fortibus.* Verbum ſalal,ſignificat proprie obũbrare,unde ſilſal.i.inũbrans:& uerti poſſet hic.Adumbrare feciſti eos, aut obſcurari, ſicut plũbũ in aquis fortibus. Eſt enim plumbũ obſcurũ,& dũ mergitur obſcuratur ſi abſcõditur ſub aquis.Nõ audeo cũ cæteris uertere abſorpti ſunt,aut demerſi,quoniã nuſq̃ in ſacris literis inuenio uerbũ,in hac ſignificatione,& licet magis cõuenire uideatur, nõ tñ ꝓpterea mutanda eſt propria uerbi ſignificatio.Et illud Habacuc.3,Ad uocẽ ſalalu.i.tinnierunt labiá mea,ut noſtri uertunt,uertendũ puto adumbrata ſunt labia mea, pro territa ſunt.Nos dicimus. Dauoz, forõ me⁹ beicos àſombrados:& utimur obũbrare ꝓ terrere,eo qđ umbra,ſoleat hoĩes terrere. Et ſi quis uerteret,operti ſunt quaſi plumbũ,quoniã alluſionẽ aliquã habet operire ad obumbrare , quoniã umbra operire nos ſolet,nõ inepte uerteret. Inuenio tñ ſul ſignificare ꝓfundũ eſſe qđ ſi uerũ eſt,bene uertitur.Profundi facti ſunt,quaſi plũbum qđ uidelicet imma q̃rit. Et etiã ſi opheret cœnũ ꝓfundi ſignificaret,ab aphar qđ ſignificat puluerem:tunc optime uerteretur. Obunbrati ſunt quaſi cœnũ in aquis uehementib⁹,ſeu fortibus.Sunt enim tã uariæ ſignificationes uocabulorum hebraicorum,ut hõ neſciat quo ſe uertat. *Quis ſicut tu in diis,aut fortibus dñe quis ſicut tu:roboratus in ſctĩtate.*Dicitur Deus roboratus ſanctitate,quoniam robur eius, ſeparatum eſt ab aliis diis,ſeu à robore eorũ. Aut magnificus,ſeu eleuatus ſanctitate.i. cuius ſanctitas eleuata eſt,ab aliis diis,illis ſanctior exiſtens , ſed prior expoſitio germanior eſt,uel cuius fortitudo ſancta eſt.Aliorũ enim robur,ut plurimũ eſt ad mala ꝑpetrãda:ſed robur dñi eſt ſanctũ.i.ſeparatum ab iniuria,& oppreſsione aliorum,& hũc ſenſum clauſula præcedens explicare uidetur. *Terribilis laudibus,faciẽs ſeparata.* Explicant hunc locũ noſtri. Terribilis,etiam dum laudaris:cum te nemo poſsit ſatis laudare. Poſſet etiam uerti. Timendus eleuatione , id eſt , dum eleuaris ſeu dũ eleuas te.*Faciẽs ſeparata,*id eſt quę ab aliis diis fieri nequeunt.*Abſorbuit eos terra.*Explicat hic textus, qđ antea nõ explicauerat,fuiſſe uidelicet ægyptios,à terra abſorptos

Duxiſti

Duxisti in fortitudine tua. Verbum nahal, uidetur ꝓprie significare sustẽtare: unde uertẽdũ puto. Sustẽtasti eos, ne scilicet caderent: in fortitudine tua, *usque ad habitaculum sanctitatis tuæ:* licet possit bene tollerari altera significatio. Sunt tamẽ aliquot loci, ubi magis quadrat sustentare: ut Gene. 47. Vaienahalẽ, id est, & sustentauit eos, pro pane: ubi non tam bene uertas duxit, ac si dicat ipsi quidem imbecilles erant ex se: sed à fortitudine tua sustentati sunt: usque ad habitaculum sanctum tuum. Similiter Psal. 31. Propter nomen tuũ duces me, utenachalem, id est, & sustentabis me, aut & enutries. Dubitatur hic de quo tabernaculo dicatur, hic sustentasti eos, usque ad habitaculum sanctitatis tuæ, sed re uera uidetur de templo loqui, id est, ad locum in quo sanctitatem tuam habitare disposuisti. *Audierunt populi, commoti sunt.* Significat ragam, cõmoueri, pręsertim cum sonitu. Aliqui uertunt, tremuerunt: & est sermo, de his qui incolebant terram promissam. *Tũc territi sunt principes Edom.* Verbum bahal, etiam festinare significat: & si uerbum actiue accipiatur, quadraret significatio uertendo. Tunc festinarunt principes edõm, id est, fugerũt, sed primum germanius *Cadet super eos terror, & pauor.* Non bene cõstat, quid intersit, inter ematah, id est, terror, & pacad, id est, tremor, seu pauor. *In magnitudine,* id est, propter magnitudinem, aut eleuationem qua brachium ad percutiendum fortiter eleuas: brachii tui, id est, audiẽtes punitionem, quã castigasti Ægyptios, inuadat eos timor; quò te timeant, in transitu aut ingressu nostro. *Quem possedisti* Nõ est in Hebræo quem. Sed tantum. Possedisti. s. terram aut nos, *Et plantabis,* ut nõ facile euellatur. *In monte hæreditatis tuæ,* id est, in monte Mori iah qui situs est in terra hæreditatis tuæ, aut in terra montuosa, qualis est promissionis quam tuam hæreditatem esse uoluisti. Elegerat Dominus terram illam, quasi portionem: suæ hæreditatis. *Loco habitationis tuæ,* id est, in loco, in quo tibi habitaculum delegisti. *Operatus es Domine,* scilicet habitaculum illud peculiariter, ad cultum tuum. *Dominus regnauit in seculum, & usque,* id est, in perpetuum, & usque, scilicet in sæculum, uidelicet in terra promissionis, ubi habitaculum elegit. *Assumpsit Miriã ꝓphetissa.* Vocatur prophetissa, quoniam Dominus illam allocutus est, ut constat ex uerbis eius Numeri. 12. & uidetur quod antehac habuerit reuelationes Dei, aut dicitur prophetissa à canendis diuinis laudibus quales erant filii prophetarum, in lege ueteri; & lectores in nouo, ut Paulus habet primæ ad Corinthi. 14. Soror uero Ahaaron, potius quã Mõseh dicitur, quia prius fuit soror eius, quàm Mõseh, aut quia illi magis familiaris, ut ex murmure utriusque aduersum Moseh constat loco citato. *In tympanis & choris.* Significat mecholah, chorum, seu multitudinem ordinatam ad modum exercitus: quã nostri chorea uocant. *Et respondit eis,* scilicet uiris Miriam. Ex quo constat, quod in principio capitis diximus: quod uidelicet unus prosequebatur canticum, & alii respondebant. Nam Miriã hic uiris respondisse perhibetur, scilicet cum fœminis. *Cantemus Domino.* Ecce quãliter fœminæ repetebãt initium cantici; quod Moseh inceperat. Potuit etiam Miriam respondisse fœminis, & poni lachem masculini generis pro lahen fœminini. Sed primum germanius est: quod scilicet fœminæ cum Miriã responderent uiris, prosequentibus canticum. *Ad desertum Sur.* Aliqui putant idem esse desertum Sur, & desertum Etham. Sed si descriptioni chartæ, credim⁹: desertũ Sur incipit à fine maris rubri, uersus Palisteam; & mare mediterraneum: desertum uero Etham duas partes habet, quarum altera portẽditur, à fine maris rubri, uersus ripam eius, ad quam uenerunt Iudæi traiecto mare, pars altera etiam in fine maris incipit, & portenditur uersus Ægyptum. Venerunt ergo filii Israel, ad desertum Sur, id est, ad finem deserti Sur, ubi etiam incipit desertum Etham, uersus alteram contrariam partem maris rubri. *Venerunt in marah.* Est marah locus in deserto Etham: non longe distans à mari terminato, seu rubro. Et locus non sic antea uocabatur, sed ab euentu: quoniã ibi filii Israel aquas amaras inuenerunt. Marah enim, & marar, Hebræis amarum est: quod textus expresse dicit. *Et murmurauit populus, contra Moseh.* Parui refert, quod in hebræo habetur. Murmurauerũt populus. Et uerbum lon, significat proprie manere, & meo iudicio persistere, potius quã murmurare: & quadrat significatio, locis ubi uertunt Hebræi murmurare: & maiorem conuenientiam cum propria significatione habet persistere, quam murmurare: & est idem quod ex aduerso stare. Vnde posset uerti. *Et persliterunt contra Moseh.* *Docuit eum Dominus lignum,* aut ostẽdẽdo, aut reuelãdo: sed qđ illud sit ignoratur. Verbũ Iarah, etiã descendere significat, sicut docere,

quod

quod doctrina, à magistro, in discipulum descendat. *Ibi posuit*, scilicet Dominus illi, uidelicet populo. *Statutum & iudicium, & ibi tentauit eum*, scilicet deus populum, ut statim explicatur. Dubitát nostri, quod præceptum, seu statutum, & quod iudiciū hic posuerit eis Deus: & aliqui putant, tunc explicatam sabbati obligationem, quoniam sequenti capite, admonentur obseruantiæ eius: & iudicialia aliquot, quibus populus in Aegypto gubernabatur, & colligitur ex hoc loco Iudæos habuisse præcepta Dei, tam ceremonialia quam iudicialia apud se: de quibus Dominus hic loquitur, ante legis promulgationem. Posset etiam dici, præceptū (quod hic posuisse perhibetur) esse id quod sequitur de audiendo Domino, & de obedientia, ad statuta eius, scilicet furura, aut de non murmurando aduersus eum. Postquam enim dixeratibi, posuit illi statutum, & iudicium, sequitur, & dixit. *Si audiendo audieris*. Vnde uidetur statutum, & iudicium esse, de eo audiendo. Quod autem sequitur. *Et ibi tentauit eum*, Potest ad Deum, & ad populum referri. Nam Deus ibi tentauit populum aquæ pœnuria, ut exploraret eius in eum fiduciam. Ipse etiam populus Deum tentauit, utrum potens esset illi præstare aquam ad bibendum. Prior tamen sensus germanior esse videtur.

CAPITIS XV. AD MORES.
componendos annotata.

T*Vnc cecinerūt Moseh, & filij Israel, canticum Domino*. Solebant olim sancti, & populus Domini, quotiescunque Deus sibi beneficium aliquod præstitisset, dictare sibi nouum canticum, quo non solum beneficii substantiam, sed circunstantias omnes complectebantur, & decantabant. Neque solum cum magna, sed etiam cum parua præstabar: quemadmodum sanctissima illa Anna, mater Samuelis, pro impetrata à Domino prole, præclarum illud canticum ædidit, quod ibidem ponitur. 1.Sam.2 Domine Deus quot nobis & populo nostro, beneficia præclara contulisti, & non solum tibi noua cantica non edidimus, sed neque uetera decātauimus? A quot malis nos quotidie liberas, & socordes, ad agendas gratias tibi reperimur? Cecinit deborah, ob partam ab inimicis uictoriā. Cantauit Zacharias, quoniam filius Ioannes in prophetam electus est. Et Dauid quot Psalmos ędidit pro paruis beneficiis, ita ut uix munus acceperat, & iam Psal. ad decantandum Domino, parabat. Nōne mulro plura uobis quotidie Deus noster confert, & maiora, neque cantamus laudes ei? Discamus ergo fratres à patribus Israel, ad noua & insperata beneficia, nouas laudes, & cantica reddere. *Æquū & ascensorē deiecit in mare*. Audis hic quàm minute, & ad numerū, circunstātias beneficii referant. *Fortitudo mea Dominus*. Nō præsumūt de se sancti, aut de sua fortitudine, licet fortes sint: sed se nihil posse arbitrantur, omnia uero per Deum. Audi Dauidē. Quoniā in te eripiar à tētatione, & in Deo meo, transgrediar murum. *Laus mea Dominus*. Quemadmodum ipse est fortitudo nostra, ita ipse esse debet, quē solū laudare debemus. Quid ergo mortales, & terrenos laudas: qui laudibus statim ueluti fumus euanescūt. Sit ergo ipse laus tua, ut neminem preter eum laudes. *Iste Deus meus: tugurium ei faciam*. Non sat est laudibus Deū attollere, nisi etiam templū facias, aut ornes. Volo dicere, nisi etiam externis ei seruias. Ornanda sunt altaria, templum construendum, & omnia quæ ad eius cultum pertinēt multiplicanda, & decoranda: quę si prestare nequeas, bonus Deus, tuum animum faciendi libenter acceptat. Vis de hac re mirabile exēplum, ex scripturis audire? Cogitabat semel rex Dauid de cōstruēdo templo deo, suo tractans cum Nathan ppheta, quā indignū esset se in domo cedrina habitare, arcam uero Dei sui, sub pellibus esse: uoluitque ei domum construere, quem Dominus per Nathan prophetam admonuit, dicens. Non ædificabis mihi domum. Laudauit Dominus serui sui Dauidis animum, quo ædificare ei domū disposuisset (ut filius Salomōn de eo refert.) Fuit (inquir) in corde patris mei Dauid, ædificare domum nomini Dei Israel: sed dixit Dominus ad eum. Pro eo quod fuit in corde tuo ædificare domū nomini meo, benefecisti, quia fuit in corde tuo. Vbi uides, quanti faciat Dominus uoluntatem ædificandi domum in Dauide, pro qua, domum illi ædificauit stabilem, scilicet regnum Israel. 2.Parali po.6. *Deus patris mei & exaltabo eū*. Quemadmodū homo, sequitur in moribus parētes suos, & eos referrę conatur: ita & in religione, & cultu unius Dei. Vnde Dominus de Iudæis conqueritur in Deut. quod eos sequuti sunt Deos, quos nō coluerūt patres eorū. *Dominus uir belli*. Deu.32. Mira sunt quæ Deus pro suis facit, & quæ propter eos nomina sortitur, ut fiat uir bellator, ad eos tuendos. *Currus Pharoh*. Omnia hęc pertinent ad gratitudinem, qua docente, enumerāt, omnia peculiaria, in beneficio pręstita. Vbi simul expēde, qualiter beneficii Domini admirantur, quod etiam ad gratitudinem pertinet. *Dixit inimicus persequar*. Multa sibi promittūnt mali, aduersus bonos, quæ non succedunt ad nota: quin potius in malum eorum uertuntur.

uertũtur. *Terribilis laudibus.* Expēdant hoc iusti,& sancti,& sciant se non satis Deū laudare, etiam si multum laudauerint: & quod maior omni sit laude: neque laudare sufficiamus. *Audierũt populi,irati sũt: dolores obtinuerũt habitatores Philistiim.* Audis,quales Deus reddat inimicos iustorum. Similiter disce, nihil iustus esse malis terribilius. *Introduces & plātabis* arum est si te Deus ducat ad bona, nisi te in eis plantauerit, ut non facile euellaris. *Redire fecit Dominus super eos aquas maris: & filij Israel ambulauerunt per siccum.* Vbi mali suffocantur, ibi saluantur boni. *Tulit Miriam tympanum.* Ab omnib' uult laudari, & omnibus instrumentis. A uiris à fœminis, in tympano & choro, in chordis, & organo. *Perrexerunt tribus diebus per desertum.* Ostendit locus iste, ut quam primũ à Domino, donum, aut beneficium aliquod acceperis, pares animam tuam ad tentationem. *Murmurauerunt.* Detestanda est murmuratio, maxime aduersus Deum, & seruos eius. Et expende malitiam. Cupiebant aduersus Dominum murmurare, sed non audebant: ideo murmura, in seruum conuertunt. *Docuit ei lignum* Licet Deus murmurantibus nonnũquam concedat quæ uolunt, seruat tamen flagella eis. *Ibi posuit eis statutum.* Mirum ualde est: quod inobedientia sit causa, quare statutā & iuditia nobis imponantur, & multiplicentur: iuxta illud Pauli. Iustis nō est lex posita. Vbi etiam aduerte peccata esse causam infirmitatum, quæ patimur.

CAPITIS. XVI. IVXTA LITERAM annotata.

ET uenerũt in Elim, Hebraicè, Elimah. Nomen est loci: ubi fuit 6. mansio Iudęorum, egredientium ex Ægypto. Et 70. palmæ. Vocat hebraismus palmas, temarim: quo nomine, nos fructum nostro idiomate appellamus. Vocamus enim palmarum fructus, tamaras: quos alii dactilos appellant. Manserunt autem hic, ad quindecim dies, ut Hebræi dicunt. Qui etiam dicunt, fontes ibi fuisse dulces: quod uidelicet palmæ, non nisi iuxta dulces aquas, crescere soleant. *Ad desertum Sin.* Est Sin (si credimus cosmographis) omnis illa solitudo, à mari Erithreo, ad Sinai desertũ. Est etiam aliud Sin, quo Miriā soror Ahaaron occubuit: de quo in suo dicemus loco. Et aduerte hic, Sinai esse nomen deserti, potius quā montis. Nam mons, in quo dominus Moseh loquebatur, uocatur Choreb: licet aliquando dicatur Sinai, quoniam erat mons huius deserti: & mense integro cum dimidio, illud iter, ab Aegypto usque ad Sinai, confecerunt. Et per secundum mensem intellige Iiar, qui immediate sequitur Nissan, qui est primus. *Et murmurauerunt omnis cœtus filiorum Israel.* Verbũ lon, Hebræis duo significat, scilicet pernoctare, & murmurare, seu conqueri. Sed (ut alias probauimus) potius significat permanere, persistere, præsertim pertinaciter, quam alia duo Gen. 32. Et ipse, scilicet Iaacob lan, id est, mansit, nocte ipsa in castris. Numeri. 14. Qui halinotem, id est, persistitis, aduersum me: Vbi alii uertunt. Murmurastis. Posset ergo hic uerti. Et persistiterunt, omnis cœtus filiorum Israel, cōtra Moseh, & Aharon: opponentes, scilicet se eis: & causa oppositionis fuit: quoniam tunc cessauerat pasta, & farina, quam ex Aegypto detulerant, uidentes se in deserto, sine pane, & sine alio cibo. *Quando sedebamus super,* aut *iuxta ollam carnis.* Dicunt Hebræi, nomen sir, significare Ollam, siue ahænum, & secundo spinam. Sed aduerte, quod non solum spinam significat, sed etiam ligna, aut ferra, quibus carnes suspenduntur, quod modum spinarum habeant: & forte hac ratione significat ollam, q́d olle soleant suspendi in huiusmodi lignis, seu ferris: ut constat apud rusticos, qui pinum, aut arborem aliam multis acutis cuspidibus, ad modum spinarum, fixum in terra habent, quo ollas, cacabos, & id genus alia, suspendunt, secũdo Regum quarto habes. Et concidit el sir, id est, super ollam coctionis. Hic uero melius uidetur quadrare olla, quam spina, licet uerti posset. Quando sedebamus iuxta uncinos, seu spinam carnis, id est, iuxta lignum, quo carnes suspendi solent, aut iuxta uerua carnis. Habet enim ueru, spinæ modum: sed primus sensus, melior uidetur. *Pluere faciet uobis panem de cœlo.* Dicitur māna panis, Hebraico more, qui omnem cibum, panem uocat. Dicitur uero de cœlo, quoniam ex nubibus descendebat. *Rem diei in die suo.* Hebraismus est, id est, mensuram diei in suo die: seu unoquoque die, ac si dicat. Singulo quoque die colligent, quod sufficiet ad illam diem. *Vt tentem eum.* Voluit Dominus, eorum obedientiam, ad dandam legem, probare, in præcepto mannæ *Parabunt quod afferent.* Quoniam

hon

Quoniam non licebat, sabbato parare cibum, ideo præcipit, die sexto parare. Erit duplum, ad quod colligunt die, & die, id est singulo quoque die. *Vespere cognoscetis.* Melius. Vespera erit & cognoscetis, *quoniā Dn̄s duxit uos de terra Ægypti.* Obiectabant Hebrei in Moseh, & Aaron, suā eductionē ex Ægypto. Moseh uero, non eos: sed Deum eduxisse eos ostēdit: in miraculo quod ipsi facere nequibant, ac si dicant in miraculo fiendo à Domino: cognoscetis Deum uos ex Ægypto eduxisse, quoniam educti estis in magnis miraculis: que nos non possumus nostra potestate facere. Admonui iam Genesis primo, & supra capite decimotertio: quid proprie significet. Ereb, id est, uespera, & bocher. i. mane. Erāt autē cogniturí in miraculo carnis, quam uespere erat daturus, & panis, quem mane præstare eis disposuerat, eum esse deum suum, qui eos eduxerat, quemadmodum pater potens, & diligens, filios, quos cibis nutrit delicatissimis. Et qđ dicitur. *Videbitis gloriam eius*, per gloriā intelligitur, illa magestas nubis, seu fulgor, qui erat inditiū præsentiæ Domini. Verbum chabad, significat onerare, & diuitē esse: & exconsequenti glorificari, seu honorari, quod diuites, & onusti bonis, soleant esse gloriosi. *Et nos quid*, scilicet sumus? Cum non auderent contra Dominū murmurare, timentes punitionem: in seruos Dei, murmura conuertunt, libentius aduersus Dominum, linguas extensuri, si auderent. *Apropinquate coram Domino.* Voluit Moseh eis ostēdere, quod non contra eos, sed cōtra Deū: murmurassent. *Respexerunt ad desertū.* Melius uerterunt se, ad desertum, unde gloria Domini ueniebat. *Et ecce gloria Domini, uisa est in nube.* Per gloriam Domini, ut diximus, intelligit claritatē, & lucem, quæ Dei uenientis præsentiam indicabat: & est sermo de nube qua Dominus ante Iudæos occultabatur: dirigēs iter eorū. *Inter uesperas*, idest, inter occasum solis & noctem. Nam duplex (ut capite. 12. diximus) est uespera apud Hebræos, altera ab occasu solis usq; ad noctem, aut occasus ipse solis, altera est nox ipsa. Spacium ergo, quod erat inter occasum solis, & noctem: dicitur hic inter uesperas. Dictio uero ereb, ut alias dixi, coniunctionem, seu mixtionem significat. *Ascēdit coturnix.* Crediderim, tūc castra Hebræorum, esse in loco aliquo eminenti: ad quem coturnices ascenderunt, aut ascēdit, id est, uenit. *Iacuit ros, per circuitum castrorum.* Coturnices manserunt super castra, ut libere possent, eas capere iudæi. Man uero, per circuitum castrorum. Dicunt autem Hebræi, talal significare tegere, & tal rorem, quod tegat terram: & putarem tal, non significare qualemcūq; rorem, sed qui rotondæ figuræ, super herbarum folia, cadere solet. Nam tala, cum aleph, in fine, significat punctatum, unde tal significat rorem, quasi minuta grana cadentem. Tota hæc clausula, sic est in Hebræo. Et mane fuit iacentia roris p̄ circuitum castrorum, & ascendit iacentia roris: & ecce in superficie deserti, tenue rotūdū, tenue, sicut pruina super terram. Sensus est quod manefacto, descendebat ros de cœlo, per circuitum castrorum: & sole ueniente liquefiebat ros, & in nebulam ascendebat sursum: & manebant grana, quæ cum rore descenderāt: quæ quidē grana, erāt tenuia sicut pruina. Vide Numeri. 11. Sed ad uerte dictionem chuspas, quam rotundum uertimus, sequentes Hebræos ignotę significationis esse: neq; alibi quā hic, in sacris literis inuenitur. Chaldæus uertit, decorticatum. Hiero. quasi pillo contusum. Infra hoc eodē capite dicitur fuisse quasi semen coriādri albi coloris. Posset etiā uerti. Tenue multiplicatum super terram, aut extēsum sicut pruina. Non quod esset extensum, ad modum pruinæ: sed sic multiplicatum. Volo dicere, qđ nō erat sicut lamina extensa, qualis pruina uidetur: sed rotundum, multiplicatum sicut pruina. Et nota quod dictio chepor, quā omnes pruinam uertunt, est à chapar: quod est linire, operire, expiare: significat autem chepor, pruinā, à tegēdo seu operiendo, qđ. s. terrā operiat. Iob. 38. Vchepor. i. & pruinā cœli, quis genuit? Psal. etiā. 147. chepor. i. pruinam sicut cinerem sparget.

Man hu, id est, man ipsum? quoniam non cognouerunt quid ipsum.

Non conuenit inter rabbinos, à qua radice sit dictio man: neq; quid significet. Videtur tamē manah esse radix, nominis man. Significat autem manah, numerare & parare: inde maneh, id est mina, seu mna, uel libra: genus ponderis, & manah, id est, pars, donum portio. Et man, quod manah uocamus. Et hinc est, quod aliqui dicunt significare paratum: quod paratum, ad comedendum, de cœlo descenderet. Potuit enim, crudum comedi, sine alia præparatione. Alii uero dicunt, significare donum, quod scilicet dono Dei, daretur populo. Sed retinendo propriam uerbi significationem, uidetur proprie significare numerosum quid: quoniam descendebant grana, in magno numero, super rorem. Videntes autem Iudæi, illud in magna copia descēdisse, & ignorantes quid in specie esset: uocarunt Man hu, id est, numerosum ipsum quoniam nesciebant quid in specie esset. Neque uideo quomodo uerti possit. Quid est hoc? quoniam non dicitur in textu, mah, id est, quid: sed man hu, id est man ipsum, & crediderim uulgatū interpretem pro man legisse mah, id est, quid, aut (quod uerisimilius est) quia sequitur. Ignorabāt quid hoc esset, putauit id qđ præcesserat

cesserat, esse interrogationem qua querebant. Quid est hoc. Querere enim solemus de aliquo quid sit: cum illud ignoramus. Neque multum probo qđ hic Iudæi dicũt: habuisse, scilicet man, rorem infra se, & supra, cum textus hoc non dicat: sed solum habuit supra se, qui calescēte sole, in nebulā abibat. Sapor uero eius, (ut Nume. 11. dicitur) erat sicut sapor pastæ oleatæ: licet textus dicat, sicut sapor recentis olei. Aben Ezra, de māna loquens dicit, man esse nomen arabicum: asseritque se uidisse, in regno Arabię quādam speciē rei, conformem mānæ: sed quę solum in mense Nissan, & Iiar, descendit, & soli exposita non defluit, neque per noctem reseruata putrescit, neq; est tam dura, ut in mortario conteratur, & super linguam posita, liquescit: cuius usus, magis est ad medicinam, quam esum. *Vir ad os comedere sui* Hebraismus est, id est unusquisq;, sicut potuerit comedere. *Homer, iuxta summam numeri, animarum uestrarum.* Hebraice est Homer iuxta caput, numeri animarũ uestrarum, id est, secundum numerum capitũ. Erat autem Homer. 10. pars ephah, id est, modii. *Vir secundum quod est tabernaculum suũ accipietis.* Explicatio est præcedentis sententię: quod unusquisq; sicut habuerit domi personas comedentes, sic colligat. *Qui multum, & qui parum*, idest, quidam multum, quidam parum. Collegerant enim, secundũ familiam. *Et non superabundauit qui multiplicauit, & qui minorauit non defecit. Vir iuxta comedere suum colegit.* Sẽsus est, quod licet quidam, plusquam opus esset colligerent, quidam minus nihilominus quilibet inuenit tot mẽsuras, quot erant personæ in domo eius. Sed si quisque collegit homer, ꝓ quolibet capite domus suæ, quid mirum si tantumdem domi inuenit? Ob hoc putarem eos, non ad mensuram collegisse in agro, sed sicut illis uidebatur: & cum domi mensurarent, cum Homer, quisque tot mensuras, quot personas habebat domi, inuenit. *Et scatuit uermibus.* Verbũ Ramã, à quo Rimah. i. uermis significat eleuare, exaltare, & uidetur qđ rimah, uermē significet, ab eleuatiõe, seu qui facile, aut multũ eleuetur. Hiero. aliquãdo uertit tineã, ut Isaiæ. 14. nõnunq̃, ut Iob. 7. putredinē. Induta est care mea putredine, *Collegerunt illud.* s. man, *mane & mane* i. *singulo mane, uir secundũ os comedere sui* i. quisq;, ꝓ ut comedere poterat, aut ut comestores domi habebat *Duo homer singulis.* Parui refert, qđ hebraicè habetur Duo homer uni. *Requies sabbati sancti dño cras.* Cõstat ex hoc loco, ante datã legē fuisse apud Iudæos, sabbati obseruatiã, quare uidetur à principio mũdi fuisse traditũ. *Quod assandum est, assate: quod coquēdum est, coquite.* Ista duo uerba. s. apah, & bassal: idē significare uidentur. s. coquere. Hoc tñ interest, qđ apah, significat coquere sub cineribus: bassal uero absolute coquere. Est ergo sensus: qđ coquēdũ est. s. sub cineribus coquite: & quod alias coquere uolueritis, coquite. *Non scatuit uermibus: & uermis non fuit in eo* Ex hoc loco coniectura nõnulla sumitur, quod baas, non significet uermiculare seu uermibus scatere: sed putrescere. *Dominus dedit uobis sabbatum.* Non constat quã do dedit, putarē, statim à mundi exordio, ut iam dixi *Nõ egrediatur uir de loco suo, ĩ die 7.* scilicet ad colligendum. *Vocauerunt domus Israel, nomen eius man.* i. numerosum, ut diximus, aut ut alii dicunt, donum, uel partem. *Ipsum sicut semē coriandri album.* Figura erat coriandri, sed color, albus erat sicut color abedolach: quod est coloris humani unguis. Vide Numeri. 11. Et aduerte, quod gad. i. coriãdrũ, deriuatur a gadad, quod est exercitum facere, qđ grana coriandri, nascantur in magna copia, & sic ordinata, ut homines in exercitu. Vide quæ de hoc scripsimꝰ Gene. 30. *Sicut lagani cũ melle.* Significat sapichit Hebræis, laganum, frixura cũ oleo & melle. Itali uocant fritella mellata, nos filhoos, oubedoos. *Tolle phialam unam.* Nomen hebraicum sinsenet, quod omnes fere uertunt phialam, & putant esse per se radicem, mihi uidetur, quod sit à radice sanan, quod umbellã, seu scutum significat: & forte erat uas, modũ umbellæ habēs, quod nos uocamꝰ scutellã. *Ante testimonium*, id est, arcã testimonii, seu in qua postea fuit lex, quæ erat testis pacti, inter Deum & Israelitas, unde uidetur quod arca aliqua iam erat facta, aut quia nondum erat lex data: iubetur poni in arca postmodum fabricanda, in qua tabulę reponendę erant. *Ad finem terræ Chenahan.* i. ad cõfines. Et per cõfines terræ chenahan, intelligit confines ultra Iordanē: quoniam terra quę erat citra illũ, nõ dicebatur Chenahan. Quod dico, quia Iosuah. 5. legitur, eos comedisse man, etiã transito Iordane. *Homer. 10. ephah est*, rabbi Selomoh, ita cõputat. Ephah cõtinet. 3. sata: satũ aũt sex cabos, cabus. 4. sextarios, sextarius sex oua: Vñ. 10. pars ephah cõtinet. 43. oua.

Capitis

CAPITIS. XVI. ANNOTATIO- nes ad morum compositionem.

M*Vrmurauerunt omnis cõgregatio.* Mira ualde est hominis impatientia, neque ferre ad horam potest rerum tẽ porâlium defectum. Si enim nou fuerint satura ti murmurabunt, libentius contra Deum mur- muraturi, si non timerent puuitionem: quam
Psalm. quia metuebant, ad seruos conuertuntur. Solent enim irati, & mâle affecti homines, mala sua, re- ferre, etiam in eos, qui nihil culpæ habent. *Vti- nam mortui essemus, per manum Domini, quando sedebamus super ollam carnium.* Grauissimũ est homini, famæ discrutiari, & ma- xime cupit impletus mori. Quare Ieremias thre ho. 4. præferebat gladio occisos, fame interfectis, Melius (inquit) fuit occisis gladio, quam interfe ctis fame. Ingrati animi etiam est, beneficio gra- tias non reddere, nisi cuncta quæ desiderat, con- cesseris. Neq; cõtentãtur his, quibus uiuere pos- sint, nisi satientur. Neque libertatem nactam esti mant, immo pluris ea faciunt, saturitatẽ. *E- gredietur populus, & colliget de die ĩ diẽ.*
Aduerte hæc. Dignum inquisitione est, cur Domine, non dedi sti eis panem ad mensem, aut quem ad ebdoma- dam saltem, seruare possent, sed ad singulos dies? Vult Dominus, nos semper ab eius prouidentia pendere: quoniam nouit, nos nõ adituros eum, nisi indigeamus. Qua in re, melior est pauperũ, quam diuitum conditio. Sunt enim singulis die bus pauperum oculi ad Deum, ut eorũ miserea- tur, & necessaria saltem ad illum tribuat diẽ. Vt etiam nullus transeat dies: quo Dei circa se non sentiant beneficia: & ob id saltẽ, sint semper me- mores Dei. Et uoluit (meo iudicio) nos docere, ut etiam si frumentum, & alia ad uitam necessa- ria penes nos recondita habeamus, ita tamen gra ti simus, ac si singulis diebus, ea ab eo recipisse- mus. Qua de causa, Hebræi arbitrantur, Deum
Leui. 25 uoluisse terrã, septimo quoque anno quiescere: ut illã anxietatem, quolibet septẽnio diuites pa- terẽtur, quã pauperes, singulis dieb⁹, & annis pa- tiũtur. In quẽ sensum arbitror Christũ in domi- nica oratione docuisse. Panem nostrũ quotidia- num, da nobis hodie. Ac si diceret. Panem, quem
Math. 6. quotidie à te expectamus, da nobis hodie illum. *Vt tentem eum, utrũ ambulet in lege mea.* Solet Dominus, in minoribus ꝓbare nos, ad ma iora: quoniam qui minima non seruat, quomo- do maiora seruabit? Et hinc discamus, quãto stu dio, minima etiam pręcepta Dei, seruanda nobis sint. *Vesperi scietis, quod Dominus eduxe- rit uos de terra Ægypti.* Techinas impiorũ, detegere Dominus uult: ut cognoscant se non contra seruos, sed contra eum murmurare. *In die. 6. parabunt.* Audis hic, quãti fecerit do minus sabbati obseruãtiam: ut noluerit Iudæos ea die cibum quærere, neque parare. Vbi simul disce, non tibi de futurum cibum, ob festorum obseruantiam: quoniã nouit Dominus dare du- plũ, ad dies festos, si modo ea eius imperio colas. *Nos quid sumus?* Qui (inquit) uos audit, me audit: & qui uos spernit me spernit: & qui in ser uos peccat, in Dominum peccare conuincitur. *Locutus est Dominus ad Moseh dicendo.* Seruat Dñs grauitatẽ suã: ut populo, locuturus non ad eum sed ad moseh sermonem dirigat. *Inter uesperas comedetis carnes. Et scietis quod sim Dominus Deus uester.* Mun⁹ Do mini est, suis necessaria prouidere. Cõsidera quæ so in quo se Dominum suum ostendat: nõ in bo nis auferendis, sed dandis non in exigendo mini- sterio, sed in donis exhibendis. *Ascenderunt coturnices, & operuerũt castra* Nõ est par cus Dominus, in suos: sed abunde, prouidet illis, panes & carnem. Vbi simul expende, quam præ- tiosa sunt dona Dei: ut noluerit pane terrestri suos satiare, sed cœlestẽ, in tanta copia tribuerit. *Ignorabant quid esset.* Sed Moseh dixit. *Iste est panis.* Hoc interest inter pios, & impios: qđ impii ignorant dona Dei sibi concessa, pii uero optime norunt, quæ à Deo donata sunt, non so- lum sibi, sed aliis. *Colligite ex eo singuli, quantum ad uescendum sufficiat* Non uult
Dominus, ut dona eius prodigas, sed sumere so- lum, quod tibi necesse est. Quid facitis, qui neces saria, aut potius superflua, in immensum multi- Expéde hæc.
plicatis? Sumite ad mẽsuram necessitatis nostræ, dona & munera altissimi. Vbi etiam docemur, quam mala sit superfluitas. Non est parcus Do- minus: sed quia nouit quæ mala abundantia pa- riat, uoluit, nos ad mẽsurã suis uti bonis. Neque tamen ad mensuram, panem de cœlo descende- re fecit, sed in maxima copia: uoluit tamẽ, ex co- pia nos solum quæ necessaria sunt sumere, ut dis camus etiam in rerum affluentia, seruare mode- stiam, & parcitatem. *Non plus habuit qui plus collegit.* Non est ex nobis, nostra satietas, uel pœnuria: sed ex Deo, qui dat unicuique, pro ut ei opus est. Est enim, (ut ait Salomõ) pauper sibi sufficiens, & est diues, qui non potest unquã satiari. *Reliquerunt ex eo usque mane, & uermiculauit.* Maxima est hominis erga Deum diffidentia, ut semper putet necessaria sibi de fu- tura, & ideo asseruare uult, quod sibi putat de fu turum. Fide, quod qui hodie dedit, dabit & cras.

Incaluit sol, & liquefactum est. Munus boni rectoris est, occasiones malorum, suis auferre. Vbi simul disce, quid ualeat obedientia, & quantum inobedientia obsit. *Die. 7. egressi sunt.* Magna est hominis contumatia: & quæ sine ulla causa, & necessitate, Deum tentat, & offendit. *Non egrediatur quisquam è loco suo.* Sicut subiectio, & obedientia, solet esse subiectis causa libertatis, sic rebellio, & inobedientia, causa maioris subiectionis. *Imple homer ex eo, ad custodiam, ut uideant cibum, quem comedere feci uos.* Mira est hominis ingratitudo, ut iã superius admonuimus, ut opus Deo sit, testes suorum beneficiorum adhibere. Quoniam sciebat, eos statim beneficii fore immemores, phialã seruatam, hoc attestari uoluit. In hunc finem arbitror Christũ. 12. cophinos panis asseruare præcepisse, cũ turbas pauit in deserto, ne postea ingrati, bñficii immemores, miraculũ inficias' irét. Vbi simul disce, quã conuenienti cibo, quasi par uulos aluerit Dominus. Hæc enim, ut patet Ezechiæ. 16. reputatur infantia populi Dei: quando, scilicet ex Ægypto egressi sunt. *Filij Israel comederũt man. 40. annis.* Ostẽdit locus iste, non esse quærendam à Domino prouisionem, cum nobis possumus prouidere: quemadmodũ Deus Iudæis non prouidit, postquam terram habitabilem sunt ingressi.

CAPITIS. XVII. AD LITERAM annotata.

ET *profectus est omnis cætus filiorũ Israel.* Significat uerbũ nasa, proficisci, transire, ab uno in alium locum. Gene. 33. Et Iaacob nasa, id est, profectus est in Succoth. Isaię. 38. Generatio mea, uel habitatio mea, nisa, id est, recessit, seu abiit. Item Ecclesiastes. 10. Masia, id est, qui transfire facit lapides, scilicet hinc inde, dolore afficietur ab eis. *Per profectiones suas.* Dicit per profectiones suas, quoniam nõ statim uenerunt ex deserto Sin, in Rephidim: sed ut dicitur Numeri. 33. ex Sin uenerunt in Daphkah, inde in Elusch, & ex Elusch in Rephidim. Est autẽ Rephidim. 11. mansio, iuxta montẽ Dei Choreb, ad occasum. *Iuxta os Domini,* id est, præceptum, siue illud fuerit columnæ motio, siue ore prolatum. *Et castrametati sunt in Rephidim.* Significat uerbum chanah, quod nostri castra metari uertunt, tentorium, aut castra figere per circuitum urbis, ad eam capiẽdam. Isaiæ. 29. Veh ariel, ariel, ciuitas chanah, id est, circa quam castra fixit Dauid, seu castrametatus est. Et primo Samuelis. 26. Venit ad locũ, in quo chanah, id est, castra fixerat Saul, seu castrametatus erat. Aliqui dicunt significare manere: sed prior significatio germanior esse uidetur, iuxta illud Psal. 34. Choneh, id est, castrametatur, seu castra figit, Angelus Domini, in circuitu timentium eum. *Et nõ erant aquæ, ut biberet populus.* Ex Hebræis, aliqui putãt, temeritate potius quadã, quam labore sitis, aquas desiderasse: quod uideli cet man, simul escam, & potum suppleret. Descendebat enim, ad modum pluuiæ, unde non potuit esse, sine magno humore. Mihi tamen, magis placet aliorum sententia, quod uidelicet populus, simul & iumenta, quæ non edebant man, siti laborauerint. Licet enim man, humidũ esset, non tamen tantæ erat humiditatis, ut sitim posset omnino extinguere. *Cur litigatis mecum & tentatis Dominũ?* id est, cur experiri uultis Deum, an possit uel non possit, uobis aquam præstare, quod est eum tentare? Sic in Psal. 77. habes. Percussit petram, & fluxerunt aquæ. Nunquid & panem poterit dare, aut parare carnem populo suo? Verbum enim nasah, significat proprie experiri, & periculũ facere: ut patet primo Samuelis. 17. Quia non nisah, id est, periculum fecerat, seu expertus fuerat: cum armis incedere. Inferius, hoc eodem capite explicatur ista tentatio: quod uidelicet dixerint. Est ne Deus, in nobis, seu in medio nostri, scilicet potens, ad dandũ aquas, & præbendum necessaria uitæ? *Et murmurauit populus.* Posset etiam uerti. Et restitit: quoniam uerbum utrunq; significat. *Quare ascẽdere fecisti uos?* Hebraicè est. Quare hoc? quod alii uertunt. Quare sic. Sed litera potest legi, ut habet, scilicet sic. Quare hoc, scilicet fecisti? Postea sequitur. *Ascendere fecisti nos, ex ægypto, ut occideres me, & filios meos, & pecora mea siti? Adhuc parum & lapidabunt me,* id est, post parum, seu parum absunt, à lapidando me. *Trãsi ante populum,* aut *coram populo.* Dupliciter potest locus iste intelligi. Vno modo sic. Ne timeas populum, uolentẽ te lapidare, sed securus, transi coram eo, me protegente, secundo quoniam Mosch erat in posteriori parte castrorum, iubetur ea antecedere, cũ senioribus, ut irent ad petram, quæ datura erat aquas: qui sensus mihi uidetur simplicior. Iubetur autẽ senes secũ ducere: tum quia isti sunt magis idonei testes, faciẽdo miraculo, secũdo quia de cætero, possent compescere murmura uulgi, utpote maioris autoritatis. *Ecce ego sto ante*

te te ibi, id est, priusquam tu illuc accedas. Aut melius. Ecce ego stās corā te ibi.i assistā tibi iuxta petram, aut supra petram. Est autem sur, id est, petra, à uerbo sur, quod significat stringere, & artare: ut patet Deutero. 14. ubi dicitur. Vesarta achesepli, id est, stringes, seu artabis argentum in manu tua, aut ligabis. Vnde sur significat lapidem, quoniam strictus est, aut quia ligatus: ut non possit se mouere. Hinc sir, id est, legatus, seu cursor, sic dictus, quod soleat uestes stringere dū incedit: aut quia ligat eas: ne sibi in uia impedimento esse possint. Prouer. 26. Sicut scutum niuis, in die messis: sic sir, idest cursor fidelis: his qui mittunt illum. *Venit Hamalech, & pugnauit cum Israel.* Fuit Hamalech nepos Esau, ut patet Gene. 36. A quo Hamalechitę originem traxerunt. Admonui etiam sæpius, uerbum lacham significare proprie comedere: & ex consequenti præliari: quod prælium soleat homines deuorare ore gladii, quemadmodum homo panem. Si quæras huius belli causam, nescirem aliam assignare, quam timorem occupandæ terræ. Timebant enim, quod Israel uellet, eis debellatis, eorum sedes occupare. *Super uerticem*, aut caput collis. Significat geba eleuationem: & exinde collem, quod sit eleuatus. Hinc migbaot, idest mitræ seu thiarę: sic dictæ, quod sint eleuatæ. Inde etiam gabia, id est, ciphus, non qualiscunque; sed eleuatus. *Cum leuaret Moseh manū suā: præualuit Israel.* Crediderim Moseh eleuasse utrāq; manum, tenēs uirgam Domini inter eas; licet textus unius manus meminerit: quoniam infra explicat eum; utranq; manum habuisse eleuatam. Et licet gabar significet fortificare, & uincere: magis proprie tamē uidetur significare prę ualere. *Quando quiescere faciebat manū suam*, pro manus suas, id est, *cum eas demittebat, superabat Hamalech.* Constat autē ex hoc loco, antiquos solitos orare, stādo potius quā sedēdo, ut ex Euangelio Lucæ Constat qui. 18. capite phariseum stantem orasse cōmemorat. Voluit autem Dominus Moseh, dum miracula faceret, uirgam suam, manu habere: ne putaret se propria potestate miracula, & tam stupenda signa facere. *Aharon uero, & Chur, sustentauerunt manus eius.* Fuit iste Chur, si Iosepho fidem adhibeas, maritus Miriam sororis Moseh. Verbum autem hebraicum tamach, significat potius apprehendere, quam sustentare, ut patet Prouerbi. 31. ubi dicitur. Digiti eius tamechu, id est, apprehenderunt colum. Sic Hamos. 1. Vethomech, id est, apprehendent sceptrum de Ascalōn. Quare hic uertendum puto. Apprehenderunt manus eius, ut scilicet eas manibus suis sustentaret. *Fuit manus eius firma, seu stabilis* Aliqui fidelem uertunt: sed uerbum aman, significat proprie stabilire, & firmare, ex consequenti uero fidelem esse, & ueracem, quod tales in uerbis & factis, stabiles sint. Posset etiam uerti. Et fuit in manibus eius stabilitas, seu firmitas: non fuit amplius remissa. *Cōtriuit Iehosuah Hamaleh.* Verbum chalas, dubiæ est significationis. Quidam putant significare infirmare, aut infirmari. Aliis significat sortem proiicere: cōlatis tamen scripturæ locis, quibus uerbum ponitur: uidetur significare succidere aliquid, ne pullulet, aut crescat: ut Iob cap. 14. ubi dicitur. Vir morietur, uaiechelas, id est, & succidetur, quantum ad radices & ramos. Et mortuus est hō, & ubi est. Et præcedunt uerba hæc. Est arbori spes. Si præcisa fuerit, adhuc pullulabit, & tener ramus eius non desinet, quasi dicat. Arbor succisa, & quasi mortua, spem habet pullulandi, & permanendi: non autē homo, postquam semel mortuus est. Isaiæ etiam. 14. habes. Proiectus es in terram, qui choles, id est, succidebas gentes, scilicet è terra. Quare hic uerti potest. Et succidit Iehosuah Hamalech, significatio tamen, nondum omnino est certa. Iohelis. 3. ponitur nomē chalas ubi dicitur. Chalas, id est debilis dicat, fortis sum. Ex quo loco quidam argumentum sumunt; quod significet debilitare: sed ibi uerti posset. Succisus membris, aut mancus, dicat fortis sum. Nō tamē prohibeo, si uertas debilis: & hic. Et debilitauit Iehosuah Hamalech. *Scribe hoc memoriale*, id est, pro memoria, ut scilicet Iehosuah, & posteri; memorentur uindictæ sumendæ de hamalech, id est, scribe hoc in libro, ad memoriam: & pone in auribus Iehosuah, id est, inculca hoc auribus eius, ne, scilicet obliuione deleri queat. Et tacite designat hic, eum futurum ducē: ubi duo præcipere uidetur, scilicet quod scribat hoc in libro: & quod inculcet, aut scripturā, aut uerbis, in auribus Iehosuah uindictam futuram Hamalechitarum: quam postea fecit Saul: ut habetur. 1. Regum. 15. *Quoniam delendo delebo.* Significat machah, erradere, tergere, & delere. Addunt etiam Hebręi perdere, & disperdere, sed est locus Numeri. 24. ubi nulla harum significationum cō uenire uidetur: quo loco dicitur. Vmachah alchetepli, id est, & perueniet, ad latus maris chinneret. Quare uidetur significare, tergere fortiter, faciendo lineas, seu uirgulas, ut fieri solet, cum uasa defricantur ad munditiem; siue stagnea, siue ænea: unde ex consequenti, uidetur significare; lineam, seu limitem facere, qualis fieri solet, ad terminandum aliquid: quare posset locus Numerorum citatus uerti. Et terminabit, ad latus ma-

ris chinneret. Dicunt etiam Hebræi, & nostri, adhuc significare plaudere manu, propter illud Ezechielis.25.Macha acha Iad.i.propter plaudere tuum,manu. Sed re uera,ibi etiam tergere,seu fricare manus,significat:sicut faciunt, qui plaudunt manibus.De huius uerbi significatione abunde diximus Gene.6. *Vocauit nomen eius Dominus eleuatio mea.* Propter incertitudinem radicis nominis nes,incerta est eius significatio.Nostri & Hebræi dicunt, significare uexillum. Quod uero eleuationē significet,ex hoc loco cōstat:& ex.21.cap.Numerorum, ubi dicitur. Fecit Moseh serpentem æneum:& posuit super hanes.i.eleuationem,seu perticam eleuatam:aut locum eleuatum:ubi non tam bene uexillū uertas.Vnde uerbum nasas,à quo nes,ortum habere uidetur,significat Isaiæ.59.eleuari:ubi dicitur. Spiritus Domini,nosasah bo.i.eleuauit me.Vnde illud Isaiæ.10.Erit chimsos nosses.i.sicut cum dissoluit uexillifer (ut nostri uertunt) uertendū puto,sicut cum dissoluitur eleuatio.s. fumi, aut nebulæ. Nam ante hæc uerba habetur. Erit lux Israel in igne,& sanctus eius in flamma: & ardebit,& deuorabit spinam eius,& ueprem eius, in die una:& gloriam siluæ eius, & Charmeli eius: ab anima usq; ad carnem consumet:& erit sicut cum dissoluitur eleuatio.s.nebulæ, aut fumi, ut dictū est,ac si dicat. Et erit,sicut eleuatio alicuius rei dissolutæ. Potest tamen significare uexillum, ratione eleuationis:& si uertas uexillum, optime quadrat. Nā sensus est. Dominus dux meus in prelijs, quemadmodum solet esse uexillifer, eisqui illum sequuntur. Si autem eleuationem uertas,erit sensus. Dominus est,qui me eleuat,super inimicos meos:faciendo me eis superiorem. *Et ait*, scilicet Moseh. Et supplenda est litera. *Ideo delēdo delebitur Hamalech de sub cœlo. Quoniā manus.* s. Dñi *sup̄ solium Dei*, id est,quia Dominus iurauit, per solium suum, ponēdo,scilicet man⁹ super illud, *Quod præliū Dñi cū Hamalech à generatiōe in generatione*, id est, perpetuo: usquequò, scilicet deleat illum. Si causam plenam quæras,huius tam seueræ ulcionis,habes eam Deutero.25.ubi Moseh dicit. Memento quæ fecerit tibi Hamalech in uia, quando egrediebaris ex Ægypto: qui occurrit tibi in uia,& caudam abscidit in te omniū debilium,qui erant post te:& eras lassus,& fatigatus, & non timuit Deum. Hamos.8.iurat Dominus, per celsitudinem suam,notam in Iaacob. Iurat autem per solium suum, ob firmitatem. Habet Dominus,ut ex sacris literis constat,& uos iam Genesis.14.indicauimus,multiplicē iurandi modum. Aliquando enim iurat per seipsum: ut Genesis.22.Per memetipsum iuraui, dicit Domin⁹. Aliquando per thronum suum:ut hic. Nonnunquam per celsitudinem suam:ut Hamos.8. Quarto per uitam suam: ut Ezechielis.18. Viuo ego, dicit Dominus. Nolo mortem peccatoris. Iurandi uero modus eius est: leuando manū suam ad cœlum,iuxta illud Deute.32. Leuabo manum meā ad cœlum,& dicam:uiuo ego in æternum, id est, & iurabo per æternam uitam meam. Ex quo exoleuit,modus ille iurandi sanctorum, & Iudæorum. Viuit Domin⁹,id est,per uitam Dei. Aduerte etiam hic,aquam hāc,de qua hic est sermo, nō esse illam,cuius scriptura meminit Numeri.20 q̄ contradictionis uocatur,in qua duces Moseh, scilicet,& Aharon,domino peccauerunt. Quoniam hæc fuit in Rephidim. 11. mansione, illa uero in Chades, mansione.33.in deserto Sin: Ista antequam populus peruenirent ad montem Sinai,illa post perfectum tabernaculum,ut constat ex Numerorum,citato capite. Potes tñ dicere eādem.

CAPITIS. XVII. AD MORES.

PRofecti sunt ad sermonem Domini: *& non erant aquæ.* Sunt multi iusti,& sancti,ambulantes in uiis Domini, qui scandalū patiuntur,cum aliquid sinistri,eis acciderit,arbitrantes cuncta sibi ad uota uentura,postquā præcepta Domini sequi cœperint:quod non semper ita accidere, locus iste demōstrat:eum isti,ad sermonem Domini, p̄fecti sint,& nihilo secius,aduersa multa,in uia passi sunt. Sic in lib. Iudicum ostēditur.11.tribus,ex imperio domini, aduersus Biniaminitas bellum suscepisse,eosq; bis aut ter hostibus succubuisse:ut cū Domino famulari cœperis,pares animam tuam ad tentationem. *Iurgatus est populus contra Moseh.* Ecce quid lucri,sancti habeant,qui indomitam plebem gubernant,causasq; illorum apud Deum promouent:qui cum in dominum sæuire non possint, neq; audeant,quoniam ultorem timent: in duces conuertuntur *Vt quid ascendere fecisti me ex Ægypto?* Ingrati animi est,si non cūcta quæ postulauerit concedas, in maleficia uertere, accepta beneficia. Nam libertatem, quam pluris facere deberent,in autorem, quasi magnum dispendiū obiectāt. *Clamauit Moseh ad Dñm.* Prodest nonnunquam,sanctos urgere: & quasi cogere,quoniam tunc feruentius orant,& facili⁹ impetrant. Memento quam pie, sumnamitis illa cuius, historiæ liber regum meminit, sanctum Helisæum,ad filii suscitationem artauerit, neq; dimiserit quo usque mortuum filium, prophetæ precibus recuperauerit. Sic & sanctus Iaacob, Angelum ad se benedicendum astrinxit, neque dimisit, ante benedictionem. Et sponsa in canticis,se dilectum non dimissuram profitetur, nisi prius

Aduerte hæc.

4. Re.4.

Gen.32.

Canti.3.

prius in cubiculum genitricis eam includat. Et quemadmodum sancti à nobis urgentur, sic & ipsi quasi urgere Dominum uidentur: ut eum non dimittant, nisi prius postulata concedat. Neque te putes minus religiosum, si pie Domino, aut sanctis eius, uim facias. Non enim de irreligiositate taxatur chananæa illa, quæ filiæ salutem à domino extorsisse uidetur: aut Emorroissa quæ salutē à profluuio sanguinis suffuratur: immo te tanto religiosiorem crede, quanto maiorē ei uim feceris, non quidem impie, sed plorando. Neque puto sanctum Moseh, tāti suam propter se lapidationem fecisse, sed eam Domino obiectasse: ut quod postulabat, facilius impetraret: ut si uisa populi iniquitate negaret, considerato periculo, quod sibi à populo imminebat, concederet. Proni etiā erant ad lapides Iudæi, quoniā lapidei cordis erant: de quibus Bernar. tractans eorum in Christum sæuitiam dicit. O Iudæi: lapides estis, sed lapidem percutitis moliorem, qui pro uindicta, misericordiā uobis postulat. Isti in Moseh lapides parāt, ille uero, ut mitis, & māsuetus, preces pro eis fundit ad Deum. Isti lapidib⁹ eum impetere uolunt, ille orationibus præcatur Deum, ut eis indulgeat. Sic & Christus dum illi clamaret, tolle crucifige, clamabat, pater ignosce. *Transi coram populo.* Debent Domini, ministros iustitiæ suæ, securos, ab impiorum manibus reddere: ut audeant, munera sua administrare. Vbi etiam discimus, malos quantumcunque ad malum paratos: non posse bonos lędere, nisi sibi à Domino potestas tradatur. Non haberes (ait
Ioā. 19. Pilato Christus) Potestatem, aduersum me ullā, nisi tibi datum de super fuisset. Parati isti erant, ad duces lapidandos: nemo tamen ex eis audet, facinus inchoare, quoniam non permittebat De⁹: Obiectatq; eum illis Dominus, neq; audent, in eū lapides mittere. *Tolle tecum è senioribus Israhel.* Admonui frequenter, deum ob nostrā summam ingratitudinem, & obliuionem beneficiorum in nos collatorum: suorum munerum, testes adhibuisse. Hinc etiam arbitror prophetas nonnunquam cœlos, & terram, in testimonium uocare: ut si ingrati: admonitiones negarēt, hæc inanimata sibi factas attestarentur: quæ etsi muta nobis perpetuo sint, deo tamen: aduersus nos expedite loquuntur, cum examinantur. Audi quid Iosue. 24. scriptum est. Ecce inquit, lapis iste, erit uobis in testimonium: quia ipse audiuit omnia eloquia Domini: qui locutus est uobiscum, & erit contra uos in testimonium: ne forte negetis. *Ecce ego sto coram te ibi.* Ne seruus sibi miraculum adscriberet, adest Dominus. Est enim mirabilis hominis uanitas: qui facile sibi ascribit, quod Dei uirtute operatur.

Vocauit nomen loci tentationem, & litem. Oportet nos locorum, in quibus Deum offendimus meminisse: ut quoties nobis locus ille occurrerit, toties ingemiscamus. Quemadmodum enim sancti, loca quibus à Deo beneficia acceperunt, notare solent, ut quoties uiderint ea, in gratiarum actiones prorumpant: ita & peccatores locorum quibus Deum offenderunt meminisse oportet, ut toties eos perpetrati mali pœniteat. Hac de causa sanctus Iaacob, locum quo Deum scalæ inuixum uiderat, & Angelos ascēdentes & descendentes, uocauit Betel, id est, domum Dei: & locum quo Deum auxiliatorem aduersus fratrem fuerat expertus, uocauit Mechanaim, id est, castra: ut quoties huiusmodi loca uidisset, beneficiorum ibidem receptorum memor, gratias ageret, non solum ipse sed posteri, quibus res innotuisset. *Nū est Deus in medio nostri?* Damnat locus iste illos, qui cū beneficia desunt, dubitant de præsentia collatoris: ut scias Deum adesse, non solum cum bona largitur, sed etiam cum subtrahit: immò aliquando, euidentius signum præsentiæ eius est, beneficiorum subtractio: quàm exhibitio. *Et uenit Hamalech.* Cauendum ualde est, ne dubites de præsentia, & protectione Dei: quoniam statim hostis adest ei, qui se præsentia Dei arbitratur destitutum. Similirer aduerte, qualiter sequitur pœna peccatum. Quam primum enim populus peccauit, hostis affuit, peccati ultor. *Pugna cum Hamalech. Ego stabo in uertice collis.* Ecce quid uires sine Deo ualeant. Clamant milites. Quid inquiunt, religiosi in claustris faciunt? Cur nobiscum ad bellum non ueniunt. Nescientes, quod plus uno momento militat oratio iusti: quàm unā die, immò multis infinitus, exercitus. Nisi enim multum faceret adhoc, iustorum oratio, non pro Iere. 7.
hiberet Dominus Ieremiam, ne oraret pro populo. Discimus etiam, bella non solis orationibus, sed etiam uiribus agenda. Quod nostrū est, faciendum est, sed magis præcibus quam uiribus fidendum est: quemadmodum sanctus Iaacob, postquam acies suas disposuerat, mu- Gen. 32.
nera miserat, nuncios, humilibus uerbis instruxerat, ad orationis confugium, se tota illa nocte dedit: ut quod prudentiæ humanæ deesset, oratio supleret. Sic nunc sanctus Moseh, prius de bello agendo ducem instruit, bellatores deligit, ipse uero montem, Deum præcaturus conscendit. *Cras stabo super uerticem montis.* Fuerunt semper altiora loca, præcibus & sacrificiis aptiora: quod uidelicet, cœlo, quo sedere

Deum arbitramur, proximiora sint. Vbi simul cõsidera: ab antiquis nos patribus didicisse: eleuatis ad cœlum manibus, orare: quemadmodum Dauidem fecisse legimus: qui in psalmis ait. In nomine tuo, leuabo manus meas. Quod si inquiras, quid præ se ferat huiusmodi manuum eleuatio: putarem, nos malis inmersos: manus deo extendere, ut ipse suas porrigat auxiliatrices. Quemadmodum homo, ceno aut aquæ, inmersus: manus auxiliatori extendit: ut ab eo auxilium accipiat. Aut ponẽtes nos in manibus nostris, deo nos offerimus. *Moseh eleuante manum: præualebat Israel.* Audis quid ualeat oratio iusti assidua. *Aharon, & Hur, sustentabant manibus suis, manus Moseh.* Adumbrat pulchre locus iste, uiros spirituales sustentandos esse, à sæcularibus & à plebe: ne cogantur præces dimittere, & ab oratione cessare. Secundo disce non esse statim ab oratione recedendum, sed cum opus est, continuandæ sunt preces: quare cum oras, nõ statim recedas, si manus, uel pes doleat, sed persiste, quoniam etiam dolor, orationẽ iuuare solet: modo æquo animo feras illum. Tertio collige sedendum esse, si stare nequeas in oratione, quoniam qui orat de nullo alio quàm de Deo quem orat, & pro quo orat, debet esse solicitus. Vnde sic orãdum est, ne cogaris membra indispostia, aut dolentia curare. *Scribe hoc memoriale in libro.* Expende hic, qualiter pius pater, se præ se ferat in nostra punitione obliuiosum: ut libro, & scriptura sit opus ad memorãdum, ut nobis ostẽdat quàm inuitus puniat, & quàm lento gradu: ita tamen aliquando castigat, ut progeniem omnino deleat. Timendum etiam se præbet: qui licet ad multum tempus uindictam dissimulet, tã dẽ punit & delet. *Ædificauit Moseh altare.* Docet nos sanctus uir: gratos esse diuinis beneficiis, neque tardare in gratiarum actionibus referendis. Istuc pertinet, altaris nomen, quod uocauit Dominus eleuatio mea: ut enim iugis esset beneficiũ accepti memoria, locum à beneficio nominauit. *Manus super thronum Domini.* Ad quid enim Domine, iuramẽtum ut punias? Tuũ est, iuramentum pollicitationibus bonorum adhibere: quemadmodum Abrahæ iurasti, per temetipsum, quod possideret semen eius portas inimicorum suorum. Sic Dauidi iurauit, neque mẽtietur, quod de fructu uẽtris eius: poneret super sedem eius. Omnia hæc pietatem & misericordiã sonant. Nam (ut iam admonui) tam non sua spõte punit, ut non sumat uindictam nisi iuret, facileq; sententiam punitionis mutet, & parcat: cogit tamen eum impiorum nimia improbitas iurare, quod non mutabit uindictæ decretum.

Omnia hæc nota tu digna sunt.

CAPITIS. XVIII. AD LITERAM.

Audiuit Iithro sacerdos Midian, socer Moseh Disseruimus Gene. 14. & 41. de significatione nominis cohen, quod non solum sacerdotem, sed & principem significaret: & hic magis quadrare uidetur princeps: quam sacerdos. Sequens uero dictio, scilicet choten, quam nostri socerum interpretantur, uidetur potius significare, coniunctum, seu affinem: quemadmodũ chatan, coniungi, affinitatem contrahere significat, ut patet Iehosuah. 23. Vehit chatantem bahem, id est, affinitatem contrahite, aut coniunctionem facite, nobiscum. Idem primo Samuelis. 18. Ponitur autem aliquando pro genero, ut Gene. 19. ubi dicitur. Adhuc est aliquis tibi hic chatan, id est, gener? Nonnunquam uero, ut hic, pro socero. Disputant etiam hic, tam Iehudæi quàm nostri, an sit idem Rehuel, qui & Iithro, & Chobah. Et quidam arbitrantur, eundẽ fuisse Iithro & Chobah, quem putant patrem Sephoræ, & socerum Moseh. Rehuel uero dicunt, patrem huius Iithro, qui & Cobah, auumq; ipsius Sephoræ, uocariq; patrẽ Sephoræ, supra cap. 2. huius libri, hebraico more, quo aui & proaui, patres dicuntur nepotum, & pronepotum. Probant autem hoc, ex uerbis scripturæ Numeri. 10. ubi dicitur. Dixit autem Moseh ad Chobah filium Rehuel Midianitem socerum Moseh. Sed isti decipiuntur, putãtes choten, ut diximus solum significare socerum: cum ut admonuimus, generum & coniunctum significet, unde. Sic uertendus est textus ille Dixit autẽ Moseh ad Chobah filium Rehuelis cognatum Moseh. Aut germanius, etiam si socerum uertas. Ad Chobah filium Rehuelis, soceri Moseh. Secundo hoc probant ex. 14. capite libri Iudicum, ubi dicitur Cheber Cheneum, diuisum esse à Chaim, de filiis Chobah, soceri Moseh: sed tu pro soceri, lege cognati Moseh: & oĩa dissoluũtur obiecta. Quod uero idem sit Rehuel & Iithro, constat Exodi. 2. ubi dicitur, quod uenerunt puellæ ad Rehuel patrem suum: ex quo constat, fuisse Rehuel patrem Sephoræ: & ex consequenti socerum Moseh. Qđ uero sit idem, quod Iithro patet ibidẽ cap. 3. quo dicitur, quod pascebat Moseh pecora Iithro soceri sui, principis Midian. Vnde uidetur eundẽ fuisse, Rehuelẽ & Iithro. Quod uero Chobah sit filius Rehuel, scriptura Numeri. 10. expresse testatur: & uerba citata sunt supra. Probatur etiã eũdẽ fuisse Rehuelem, & Iithro: quia eadem epitheta coniũguntur utriq;, in scriptura. s. princeps, aut sacerdos Midian, ut patet hic, Numeri. 10. & supra. 2. & 3. c. Videtur etiam hoc probari, ex magna reuerentia, quã illi fecit Moseh, & quã facile eius consiliis paruerit: & propter seniũ reuerti uoluit ad suos, dimisso apud Iehudæos Chobah filio suo, fratre Sephoræ. Et credibile est, filium. s. Chobah, cũ patre uenisse, & cũ sorore, & cognato, mãsisse. Et cũ tex-

tus

tus dicat hic expresse Iithro reuersum in terram suam, Chobah uero, cũ iudæis mansisse constet numeri.10.manifeste cõuincitur, alium fuisse Iithro, & aliũ Chobab. *Postquã dimiserat eã* Ex hoc loco constat Moseh, uxorẽ remisisse, cũ in Egyptũ iret:eamq; in domũ patris reuersam, & nunc illi restitutam:quod ibi 4.cap. textus nõ expresserat. Nam qđ ibi dicitur in uulgata editione Et dimisit eam hebraice habetur, & dimisit.s. angelus, eum, uidelicet Moseh, quẽ uolebat occidere, cũ uerbum sit masculini generis: ut ibidem explicuimus. *Peregrinus fui in terra aliena.* Dicũt hebræi, uerbũ gur, à quo ger.i. peregrinus, significare peregrinari, & timere: sed meo iudicio, quę timere significant, sunt à radice iagar, & non à gur. Similiter aduerte, nomẽ nochritah.i. aliena, dubiæ esse radicis, & significatiõis. Si enim sit à nachar, quod est occultare, & claudere: significabit alienum, quod uidelicet sit ignotus: si uero à chur quod est peregrinatio, occultatio, ut patet Ezechiæ.39. Super terram meehnratam.i. peregrinationis eorum: tunc significabit peregrinã. Vocat autem hebraismus peregrinum, occultũ, propter causam datam, qđ uidelicet, eius progenies ignoretur. Sonat aũt gersson, peregrinũ, ibi, Elihezer uero Deum meum adiutorem, aut Dei mei adiutorium, uel Dei auxilium. *Et eruit me, de gladio Paroh.* Significat uerbum hebraicum nazal, spoliare & spoliari, & etiam eripere. Ieremiæ.7. Et dixistis nissalnu.i. spoliati sumus, seu exuti. Supra tertio capitulo. Venissaltem id est spoliabitis, seu exuetis Ægiptum. *Ad montem Dei.* i. quo Deus apparuerat Moseh: per quem intelligit Choreb, aut Sinai: sed meo iudicio, desertum uocabatur Sinai, mons uero Choreb, licet nonnunquam etiam mons dicatur Sinai. *Et egressus est moseh, in occursum soceri sui.* Antiqua ualde consuetudo est, ire obuiam nobilibus, cum ad nos ueniunt: quã etiam Abrahã seruasse legimus, cum angeli ad eum uenissent: quemadmodũ exire cum eis paululum, cũ à nobis recedũt: quod & ipse Abraham angelis describitur fecisse Gene.18. *Et osculatus est eum.* Significatio uerbi nassach, non unica est. Significat enim osculari, aut uerius coniũgi, & sese tangere: & ex cõsequenti osculari, qđ nihil sit aliud, q̃ cõiũgi, & se tãgere. Addũt aũt hebræi armare, citantes illud psal.78. Filii Ephraim noseche.i. armati, iaciẽtes arcu: sed ibi melius uertas, cõiũgẽtes se, iaciẽtes arcu. Disputaui de uerbi significatione abunde Genesis.41. uide ibi. *Interrogauit uir fratrẽ suũ de integritate.* i. an cũcta integra essẽt, ita ut nihil deesset. Cõsulto nõ uertimus de pace: quoniam sallam significat potius, integrũ, quã pacificum esse: & sallõ integritatem, potius quam pacem. *Propter Israhel.* Dicũt tã hebręi q̃ uostri, has duas dictiones.s. al & odot, significare propter: & de priori dictione.s. al non est dubium, sed alterius significatio, dubia est: quoniam ignoratur, cuius radicis sit: Vd enim qđ uidetur radix eius, significat torrem. Hamos.4. & Zachariæ.3. & plurale.s. udim, ponitur Isaiæ.7. Videtur tamẽ odot alterius radicis, quoniam plurale odah, est odot, plurale uero ud, udim. Vide q̃ de ea scripsimus Gen.21. Posset tamen dici significare causam: & tũc uertẽdũ esset. Qđ fecit Ægiptus, propter causam, aut sup causam Israhelis. Nam quemadmodum nos lusitani ociose utimur sæpius amoris nomine, ita & hebręi nomine odot. Dicimus enim: Por amor đ ti me feriram a mim, ac si diceres, propter amorẽ tui: percussus sum ego, ubi nomen amoris ociose ponitur. *Et lætatus est Iithro, super omne bonum quod fecit Dominus.* Dubia est significatio uerbi chadah.i. lætari: & dicunt hebręi significare acuere, & lætari: sed diceremus potius significare lucere, aut lucidum esse, politũ, & tersum: & ex consequenti lætari, quod lætus, uideatur lucidam, & tersam habere faciem, præsertim hebræi: qui in die lætitiæ suæ, solebant unguentis, nitidam & lucidam reddere faciẽ: iuxta illud psal. Lucere fac faciẽ tuam super nos.i. hilarẽ ostẽde. Vnde illud Chabach. i. Iechadu. i. acutiores erũt lupis uespertinis, uertẽdũ meli⁹ puto. Lucidiores erũt, lupis.i. lucidioris, & perspicatioris uisus. Sic Ezechiæ.21. Gladius, gladius, huchadah. i. clarus politus: ubi alii uertunt acutus: qđ nõ prohibeo. Iob.41. Sub eo.s. animali feroci, aut equo, chadude chares.i. tersiones artificis. i. spicula aut arma tersa & polita, sicut cũ domum egrediũtur artificis. Sic, puerbiorũ.27. Ferrũ ferro iachad.i. polietur, & uir terget.i. exhilarabit, faciem amici sui: ubi apparet idẽ esse tergere, qđ exhilarare. *Nunc cognoui quod magnus Dominus.* aut melius qđ excelsior p̃ omnibus diis. i. qđ omnib⁹ diis gẽtiũ, sit superior, & excelsior. *Eo quod superbe egerunt contra eos.* In hebræo sic habetur. Nũc cognoui qđ excelsus dñs, p̃ omnib⁹ diis: quoniã in uerbo quo supbe egerũt, cõtra eos, aut sup eos. Et uidetur hic esse sẽsus. In hoc cognoui deũ Israel, esse omnib⁹ diis superiorẽ: quoniam nõ sustiuuit rẽ, quã Ægyptii, superbe cõtra eos.s. Israhelitas, egerunt. *Obtulit holocaustum & sacrificia Deo.* Hebraice habetur. Et accepit holocaustũ.s. ad immolãdũ. Et aduerte qđ nomẽ holah.i. holocaustum, nõ sonat totũ incensum ut fere omnes antiqui putarunt:

,unt:sed sonat ascēdēs.i. sacrificiū, quod totū in fumū ascēdit ad deū. Nā alah,à quo olah.i.holocaustū,significat ascēdere, nō incēdere. Et q̄d ſe quitur. *Et ſacrificia*,putarē p ſacrificiā, intelligēda pacifica,ſeu integritatis. i. q̄ p domus integritate,& incolumitate ſolebat offerri:quoniā in fra dicitur,Moſeh & Aharō, & ſeniores Iſrael, in uitatos ad hoc ſacrificium. Non licebat autem ſæcularibus, de alio quàm de pacifico ſacrificio edere. Si autem quæras, per quem ſacerdotem, obtulit, cum nondum eſſet conſtitutus ſacerdos. Caietanus dicit, Iithro per ſeipſum obtuliſſe:quia textus habet eum accepiſſe holocauſtum: ſed non puto Deum permiſiſſe gentilem idololatram, eiobtuliſſe,ſed per Moſeh hoc factum fuiſſe: aut quod uerius credo, eum poſt ſacerdotum inſtitutionem ueniſſe,licet res ante referatur. Nam in fine capitis decimi noni ſequētis, dicit Dñs Moſeh. Aſcende tu & Aharon tecū,& ſacerdotes: niſi dicas ſacerdotes p principibus poni,quoniam dictio chohen,ut ſæpe admonui,nō ſolū ſacerdotē, ſed & principē ſignificat. Et quod ſequitur, *Coram deo*, arguit tabernaculum iam conſtitutum:aut ſi mauis,coram deo.i. coram columna nubis & ignis,in qua erat Deus. *Stabat populus ſuper Moſeh.* Notat hic textus,populi importunitatem, qui quaſi aues, ſtabant ſuper eum,poſtulantes iudicium.Qua in re aduerte,quanto plura uident in rebus,qui eas ab extra contemplantur, quàm qui adminiſtrant.

Ad quærendum deum.i.ad conſulendum per me. *Oſtendo ſtatuta Dei & eius leges.* Ad duo uidetur populus conueniſſe ad Moſeh: alterum ad iudicium, alterum ad legis explicationē, & promulgationem. Aut dicit, ſe eis oſtendere ſtatuta Dei in iudiciis, diſcernendo inter eos. *Cadendo cades*.i.deficies. *Grauior p̄ te res.* i. grauior q̄ ut eam ſolus poſſis ſuſtinere:& quæ te facile opprimat,ut ſtatim explicat. *Conſulam tibi & erit Dominus tecum.* C. ſi meo acquieſcas cōſilio. *Eſto tu populo corā deo.* Nō plene conſtat quid ſignificet nomen mul. Verbū mul,ſignificat circuncidere, ſcindere, ſeu diuidere:quoniam ſcindens diuidit id quod ſcindit: ut pſal.118. In nomine domini,quia amilim.i.diuidam,aut ſcindam,in eis ſeu eos. Vnde locus iſte, poſſet ſic reddi. Eſto tu populo, diuiſio ad deum: ac ſi dicat. Sis intermedius inter populū & Deū, aut, ut diximus. Sis diuiſio inter Deum & populum. Si tamen uertas coram,non prohibeo: quoniam infra.26. 28.34.&.39. ponitur pro eregione, coram. Et ſi (mul) eſſet à radice milel, quod eſt loqui, optime quadraret: ſed cum non conſentiant hebræi grammatici,tenenda eſt ſententia præcedens. Poſſet non male ſenſus ſic reddi. Eſto tu populo,præciſe ad deum. Sed meo iudicio,ſenſus literæ germanus eſt. Eſto tu diuiſio populi ad eum,id eſt ſis medius inter populum & Deum:quem ſenſum ſequentia probāt.

Et uenire facies,uerba uel cauſam eorum ad Deum. Monebis eos ſtatuta & leges. Significatio hæc uerbi zahar ſcilicet monere, uidetur ubique congruere, uerbum tamen, potius uidetur ſignificare annunciare, maxime explicādo,& declarare: ut patet Dan.12. Qui intelligere fecerint alios,iazhiru, id eſt ſplendeſcent, ſicut ſplendor firmamenti, aut clareſcent. Vnde nomen zohar ſplendorem ſignificat. Poteſt ergo eſſe ſenſus. *Et annunciabis populo ſtatuta & leges*, aut declarabis. *Et docebis eos uiam, qua ambulent*, aut. Et docebis eos, & ambulabunt in ea. *Tu uidebis ex omni populo,uiros fortitudinis.* Significat uerbum chazah,uidere,ut patet Iſai.1. Viſio Iſaiæ,quam chazah, id eſt uidit, ſuper Iehudah & Ieruſalem,ſed turbat hanc ſignificationem,id quod dicitur Iob 8.ubi noſtri uertunt. Iuxta domum lapidum te chezeh,id eſt complicabitur. Sed, ut ſæpius admonui, nolunt expendere, an propria ſignificatio conueniat, ideo eam tam facile mutant. Inuenies uero nuſquàm melius, quàm hic conuenire,ſi uertas. Domus lapidum uidebitur. Quod autem ſic interpretandum ſit,ex uerborum connexione conſtat. Nam ante hæc uerba, dicit Bildad. Iuxta fontes radices eius complicabuntur: & ſequitur. Domus lapidea uidebitur. Loquitur autem ibi,de impio: qui ſpectantibus, uidetur firma radice teneri,ſed ſtatim eradicatur. Dicit ergo. Iuxta fontes,radices eius complicabuntur,ne ſcilicet facile eradicetur:& tā firmus uidetur, his qui eum conſiderant,ut uideatur domus lapidū i.lapidea, quæ non facile euerti poteſt: & iſte procul dubio, eſt illius literæ germanus ſenſus. *Viros fortitudinis.* Significat chaiil,propie exercitum, & ex conſequenti fortem: quòd tales ſoleant ad exercitum uenire:& per uiros exercitus, poſſumus non ſolum fortes ſed ordinatos, ſeu qui optime ordinare ſciunt, quales ſunt uiri exercitus, intelligere. Iſti enim optime norunt, alios gubernare. Si tamen fortes interpreteris, non male uertas: qui ſcilicet ſint fortes, tam corpore ad laborem ſuſtinendum, quam ad repellendum eos qui alios perturbant: quam animo qui ſcilicet non timeant alios, neq; facile flectantur in alteram partem: qui licet non debeāt homines timere ut: eorum timore à recto declinent, debēt tamen deum metuere

ſupe-

superiorem,qui eorum gesta iudicaturus est:iuxta illud Psal.Deus stetit in synagoga deorum:in medio autem Deos,id est,iudices diiudicat. *Viros ueritatis*,id est,qui ueritatem loquantur, & faciant. Aut uiros stabiles:quoniam aman, à quo emet,id est,ueritas nō solum uerificare, sed stabilire significat:ac si dicat.Non solum sint fortes, ut neminē timeant mortaliū,sed stabiles in sententiis suis,non mutabiles,non uarii:qđ maxime in iudice expetendum est. *Odientes auaritiam*.Verbum basa,uaria Hebræis significat.s. concupiscere:calumniari,uel opprimere, uim facere,perficere;in frusta concidere. Sed si quis penitius, loca quibus uerbum ponitur,expendat, uidebit,solum significare cōplere,& satiari. Chabachu.2.Veh bosea besa,id est,implenti se,impletione,id est,qui uult implere se,diuitiis male partis:quod Hieron.uertit.Veh qui congregat auaritiam malam Ioelis.2.Super gladios deiicent se, non libsau,id est,non complebunt.s. se, seu non finient dies suos,aut non implebunt occisionem suam,ac si dicat:licet se uulnerent,non tamē occident,seu cōplebunt se. Quod uero complere, seu implere significet,constat Threno.2.bisa, id est,cōpleuit Dominus sermonē suum. Et Isaiæ. 10.Et erit cum Iebaza,id est,compleuerit Dominus,omne opus suum.Item Iob.6.Soluat manū suam,& base eni,id est,compleat me, seu finiat me.Et clarius Zacha.4.Manus zerubabel fundauerunt domum hanc,& manus eius tebasanah, id est,complebunt,seu perficient. Vnde nomen besa,quod hic ponitur,significat proprie cōpletionem, seu impletionem,aut satietatem:& locus sic uertendus est. Odientes impletionem.i. qui nolint,sese diuitiis,& bonis impleri:sed contenti sint necessariis. Nā qui impleri uolunt, nūquam satiantur.Quod idem est, quod non esse auarum:quoniam auarus nunquam satiatur.Significantius tamē dixit.Odientes impletionem. Vbi aduerte sex cōditiones,quas prudens senex; in iudice requirit,scilicet quod sint præuisi ex populo,id est,electi cōsideratione præuia.Secunda uiri, nō fœminæ:quoniam ineptę sunt fœminę ad iudicandum.Tertia fortes:ut scilicet nullum hominū timeant,iuxta illud Eccle.7. Noli uelle fieri iudex,nisi uirtute ualeas irrūpere in iniquitates.Quarta timētes Dn̄m,sciētes se illi rationē reddituros, de administratione iustitiæ.Quinta uiri ueritatis,quoniā qui mendaces castigare debet,lōge esse debet à mēdatio.Sexta odientes impletionem, id est, qui sint necessariis contenti,alias nihil rectè iudicabunt.Quod si in.5.inter præteris stabiles,qui scilicet non uarient hunc illuc iudicium,optime intelliges. Ex quibus tres, præcipuæ sunt,scilicet quod sint fortes, neminē nisi Deum timentes,quæ est secunda. Quod sint stabiles,& quod impletionem odiant. *Pones super eos tribunos, centuriones, quinquagenarios,& decanos.* Parui refert qđ hebraicè habetur, principes millium,principes cētum, principes.50.& principes.10. *Si uerbum hoc feceris,& præcipiet tibi Dominus,& poteris stare.* Obscure ponitur hæc clausula in hebræo:& tripliciter potest intelligi. Primo sic. Si feceris rem hanc,poteris audire pręcepta dei,seu uacabit, ut audias quæ præceperit Dominus: & poteris stare. Nam duo dixerat illi,scilicet quod cadēdo caderet:& quod esset populo corā Deo: ut scilicet uenire faceret causas eius ad Deum,& anuntiaret illis statuta,& leges Dei: & hæc duo replicat modo,pposterо ordine. Si feceris quod consulo,poteris audire quæ Dominus præcipiet tibi, id est,pręcepta quę dederit tibi ad populū: & non cadendo cades, id est poteris stare,& laborem ferre:ac si dicat.Modo ob multitudinē causarum,uix potes audire præcepta, & leges Dei, ac docere eas populum,& simul stare,sed si mihi credas,ut scilicet onus iudicandi distribuas, ut maiora tantum iudices,habebis tempus, ad audienda,& explicanda,seu annūtiāda præcepta: eius populo,& non cadendo cades.Et iste, meo iudicio,est sensus germanus huius loci.Secund⁹ est. Si rem hanc, quā consulo feceris, facies quę præcepit Deus:& poteris stare.Et iste est sensus uulgatæ editionis:Tertius est,si hoc feceris,pręcipiet tibi Deus,id est,gratū habebit.Sed neuter istorū placet. *Verbum graue adduxerunt ad Mosch*,id est,alicuius momēti rem, seu causam:adduxerunt ad Mosch. Diximus Gene.35. de significatione uerbi chassah,id est, graue, aut durum esse:ibi uide.

CAPITIS. XVIII. AD MORVM elegantiam.

T*Vlit Iithro Sipporah, uxorem Mosch.* Ostendit locus iste,quam molestum sit patri,filiam coniugatam penes se habere,maxime cum filiis, ut cogatur senex,eam uiro restituere.Vbi simul docemur, non esse permittendam uxorem sine uiro suo esse:sicut neque uirū sine uxore sua,Tertio lōge esse debre à cōcubitu,etiam uxorum:qui Deo,& spiritualibus uacant.Nusquam enim legimus Mosch, uxorem aut filios quesiuisse:sed neque illorum meminisse,quod fortius est.Didicerūt enim uiri Dei, propter Deum,uxorem,filios, patrem, & matrem, ac fratres dimittere: quemadmodum carnales propter filios,uxorem,patrem,& matrem, Deū

ipsum relinquere solét. *Post dimissionem.* Quam onerosum matrimonium sit: hic ostenditur: quoniam sanctus Moseh postquã uxorem se mel à se ablegauerat, repetere non curauit. *Quia dixit peregrinus sum ĩ terra aliena.* Solebant sancti patres, nominibus filiorum suorum, statum uitæ suæ referre: & diuinorũ beneficiorum meminisse. *Alterum elhezer, id est, Deus patris mei adiutor meus.* Laudabilis ualde consuetudo, filios, à beneficiis Dei nominare, ut quoties eos uideris, Dei beneficiorũ memoreris: quã consuetudinẽ, utinam nunc omnes haberent. *Egressus est Moseh in occursum eius: & adorauit, osculatusque est eum.* Præter gratitudinem, & humilitatem, docet sanctus Moseh eos, qui ex humili progenie, ad magna euehuntur officia, suos humiles non sperne re, sed summe honorare: & taxat eos, qui cum in sublimi loco sunt, humilitatis suæ & suorum, nõ amplius recordantur, immo neq; parentes, fratres, aut alios consanguineos: in sua sublimitate cognoscunt. Præpositus erat à dño, sanctus uir, innumerabili multitudini: & nihilominus, socerum Æthiopem honorat, audit, & quod summæ est humilitatis, adorat. Vt hinc discas, seruorum Dei hanc esse consuetudinem, ut tanto sint humiliores, quanto Deo propinquiores, & quanto magis à Deo euehuntur. Quoniam ipse humilitatem, disciplinã, & scientiã, suos cõtinue docet. *Narrauit Moseh socero, omnia quæ fecerat Dominus Parhoh.* Narrãda & prædicãda omnibus sunt, beneficia Domini, non solum quæ in nos, sed etiam quæ in proximos collocauit: præsertim præclara gesta, quæ pertinent ad eius gloriam, & honorem. Sic & labores populi narrat, & qualiter Dominᵘˢ eos, ab eis, eripuerit, Tã mala, quam bona, ad gloriam Dei narranda sunt. Amicis, bona & mala, narranda sunt, & potius mala, quam bona, ut cõdoleant, inimicis uero potius bona, ut inuidia torqueãtur. Mala uero minime, ne eis lætẽtur. Noli te (inquit Dauid

2. Samuelis. 1. cum certum nuncium de morte Saulis audisset) anunciare hæc, in Get (quæ urbs erat Philistinorum) ne forte lætentur, filiæ in circuncisorum. *Lætatus est Ithro.* Non solum de bonis aliorum lætatus est, sed in gratiarũ actiones prorupit, dicens. Benedictus Dominus, qui eruit uos, de manu Ægyptiorum. Bonus proximus, qui non solum cum populo gaudet de bono eorum, sed pro eis, & eorum beneficiis gratias agit Deo. Vtinã fratres mei, de beneficiis nobis exhibitis, grati essemus: tantum abest, ut de aliorum bene ficiis Deo gratias reddamus. Nos nostra uix cognoscimus, iste, aliena in Deum refert, & gratias rependit. *Eo quod superbe egerũt cõtra eos.* Dignus est, seruũ amittere, qui eius superbe dominatur, qui natura, par Dño suo est. Quam ob rem Dñs post modum Iudæis præcipit, ne seruis suis superbe dominentur. *Obtulit holocaustũ & sacrificia.* Non satis fuit bone senex, lætari de bonis proximi, aut pro eis, Domino gratias agere, sed (quod omnium summũ esse uidetur) sacrificia offert, pro illorum incolumitate. Quibus omnibus, quid aliud agit, quam nostram ingratitudinem taxare? *Venit Aharon, & omnes seniores Israel, ad comedendum panem coram Domino cum Ithro.* Honorandi sunt hospites extranei nobiles, à nobilibᵘˢ, etiãsi apud alios, recipiantur hospitio. Vbi simul Dei dignationem mirare, qui suos libenter uidet coram se comedentes & bibentes, quasi bonus & pius Dominus, qui summa auiditate, uidet suos epulari, & bibere: quo taxat auaros dños, qui uelent suos continuo ieiunare: & uix dant eis, quæ sibi necessaria sunt: ut discas, quid ualeat Domino seruire. *Stetit populus iuxta Moseh, à mane usque ad uesperam.* Audiant hęc delitiosi iudices nostri, qui uix ad horam, ferunt litigantium importunitatem. Omitto principes, quibus maximũ piaculum est, causas audire: cum hoc eorum præcipuum munus sit. Vbi simul expende, quod dicitur, eos stetisse, iuxta, aut super Moseh: nostros uero, nemo audet tangere. Aduersus quos Dominus apud Isaiam. Principes (inquit) tui, infideles socii furum, pupillo non iudicãt: & causa uiduæ, nõ ingredietur ad eos. *Et uidit socer Moseh.* Esaiæ. 1. Docet senex iste, & si barbarus natione, nos cum aliorum regna, & terras ingredimur, mores tam bonos, quã malos explorare: & si possumus, malos corrigere. Et conuincit locus iste, eos qui sese curiosos spectatores exhibent, oculatius, cuncta rimari & uidere, quam uideant ipsi, qui munus administrant. Quare nõ egreferant artifices, si ab aliis taxentur in operibus suis. Considerauit enim, & deprehẽdit senex iste, in officio ducis, & iudicis, emendanda, quæ ipse Moseh cũ esset à Domino edoctus, uix considerabat. Similiter onera ducis esse distribuenda, ad alleuiandũ eum: ut possit sese melioribᵘˢ exercere: tum etiã, ut populᵘˢ, facilius à negotiis expediatur. Ex quo loco discant principes, qui omnia scire, & per se tractare uolunt, cum uix ad pauca sufficiant, causas per alios: idoneos tamen administrare. Nam si per se cuncta expedire uelint, & cadent ipsi, & populᵘˢ, in suis operibᵘˢ, maximũ patietur dispendiũ. Annotauit beatᵘˢ Greg. in. 2. p. ca. 9. Pasto. in gestis huius gentilis, qualiter infirmi in fide, aut qui scientes uideri uolunt, à uiris spiritualibus tractandi

tractandi sunt, ut scilicet quamuis eis sapientiores sint, fingant se tamen, eorum consiliis indigere: ut saltem sic, eos dño lucretur. Sic & Paulus, cum romanos uideret, de sua potestate & scientia præsumere, & diceret: Cupio uenire ad uos, ut aliquid impartiar uobis, spualis gratiæ, statim, eorũ arrogantiæ non immemor, sententiã corrigere uidetur dicens, id est, simul cõsolari in uobis. Nam quia cogitauerat eos, eum legissent, dicturos: Quis tu, ut doceas nos: doctrinam in cõsolationem uertit. *Iudico inter utrunque, & notifico statuta Dei.* Hæc duo, sunt principũ munera, scilicet leges explicare: & ius suũ, cuiq; tribuere, seu ius dicere. *Audi uocem meam, & consulam tibi.* Tenemur, etiam non petentibus, consilia præstare, cũ nobis, egere uidẽtur. *Considera ex omni populo uiros fortes.* Præcipuum opus principum est, ad examen hominum ad iudicãdũ, oculos super omnẽ populũ habere, ut ex eo rectores deligãt. Ad uiuũ etiam depingit prudens senex, & gẽtilis, quales debeãt esse iudices: cuius gnomon, utinam nostri principes, manu tenerẽt, cum iudices in republica cõstituũt. Et mirũ ualde est, quod inter iudicis cõditiones, scientiæ non meminerit, quod scilicet essent uiri scientes: ut doceret, quod nõ tam exigitur in iudice scientia: quam fortitudo, & stabilitas, & ut auaritiæ sit expers. Magis enim in iudice, expetendus est rectus affectus, quam perspicax intellectus. Notauit etiam hic quidam, à iudice, non solum exigi, ut expers auaritiæ sit, sed quod maius est, odio eam habeat: ut discat, quã longe ab ea, esse debeat. Nulla enim pasio humana, ita insectari iudices uidetur sicut auaritia: ideo, eã maxime fugere docet. *Pone super eos tribunos.* Considera, quàm exanimatas uoluerit senex prudens, iustitiæ causas, ut prius decanorum iudicium subirent, postea quinquagenorum: tertio centurionum, & ultimo tribunorũ. Vbi simul aduerte, qualiter secundum causarũ difficultatem & multitudinem, iudices multiplicauerit, ut ad supremas mille, ad inferiores centum, ad alias infimas quinquagenarios & decanos: ut nos doceat, pluribus oculis opus esse, ad difficiliores, quàm ad alias causas. *Iudicabunt populum omni tempore.* Admonẽtur hic iudices, paratos semper esse ad iudicandum: ne populus remoretur in expectando iudice, aut iudicio. *Paruit Moseh uoci soceri sui.* Mirabilis humilitas sancti Moysi: qui cum esset sapientisimus: patitur se à gentili doceri, & omnia quæ cõsulit, facit: qua in re docentur sapientes, aliorum audire consilia, etsi uisum fuerit, acceptare, & se pati, in aliquibus q̃ nõ cõsiderãt, ab aliis edoceri.

Ad Romа.1.

Ad Romа.1.

CAPITIS. XIX. IVXTA LITERAM annotationes.

IN die ipsa, qua scilicet completi sunt tres mẽses ab egressu de Ægypto, *Venerunt in desertum Sinai.* Et uidetur ex hoc loco, desertum uocari Sinai, potius quã montem: licet aliquando sic uocetur mons: ut hoc eodem capite mõnstratur: qui à sinu arabico. 600. fere miliaribus italicis distare dicitur. *Et Moseh ascendit ad Deum.* Crediderim, ex Domini præcepto cõscendisse. *Sic dices domui Iaacob: & annuntiabis filijs Israel.* Non immerito quæras, cur Iehudæi, dicãtur domus Iaacob, & filii Israel, potius quam domus Abrahæ, & Isaac, ac eorũ filii. Et putarem hoc ideo fieri, quod neq; Abraham, neq; Isaac, habuerint tot proles, quæ merito domum constituerent: cum tam Abraham, quàm Isaac, binam duutaxat habuerint prolem, aut si mauis unicam: quoniam altera, nõ reputabatur in semen: Iaacob uerò. 12. habuit filios, qui omnes, ad sanctum semen pertinebant. Vocat autem (ut sæpius diximus) hebraismus domum, posteritatem & prolem, præsertim copiosam. Vocantur autem filii Israel: quoniã diuisus erat populus per tribus: quarũ capita fuerunt filii Israel. *Vos uidistis quæ feci Ægyptijs*, id est, quæ illi mala ob uestram liberationẽ intuli. *Et portaui uos, super alas aquilarum.* Significat nasa, proprie portare, præsertim supra se, & eleuare: ut supra. 10. capite annotauimus. Et quod dicitur super alas, dictio chanaph, significat proprie alam, & ex consequenti fimbriam, quod modum alæ habeat, & sic extendatur, & colligatur. Neser uero aquilam significare dicitur, licet non plene constet, eam significare: quoniã, ut iam in regulis admonuimus, ignorant Iudæi, significationes nominum, significãtium certum auium, ac iumentorũ genus. Quod ex sacris literis colligitur, est significare auem, ueIociter uolantẽ, ut patet. 2. Samue. primo, ubi dicitur Minesarim. i. aquilis ueIociores, aut auibꝰ illis. Idẽ Threno. 4. Est autẽ sensus. Vos vidistis mala, quæ uestri causa Ægyptiis intuli. Et portaui, uel leuaui uos, super alas aquilarum, id est, tam secure, ac si super alas aquilarum portaremini. Volat enim aquila, alte ualde: quã aliquis non potest, iaculo aut missili petere. In quem sensum arbitror. Dauidem dixisse, Tu es Domine, spes mea, altisimum posuisti refugium tuum, quod scilicet nemo attingere potest. Vnde sequitur. Nõ accedet ad te malum, & flagellum nõ appropinquabit tabernaculo tuo. Posset etiam esse sensus. Vos uidistis quæ Ægyptiis propter uos fecerim, & quàm ueIociter uos liberauerim, & huc usque perduxerim

duxerim: ac si super aquilarum alas portaremini. Prior tamen sensus, mihi magis arridet. Dicũt autem Hebræi: aquilam, præter morem aliarum auium: quæ interpedes, pullos suos portãt, filios super alas leuare, ne à sagittantibus, peti possint: sed timeo hoc esse fictitiũ. Occurrit & alius sensus non contemnendus: iste. s. Vos uidistis, quæ Ægyptiis fecerim, amore uestri, & portaui uos, super alas aquilarum, id est, tali, ac tanto amore, sicut aquila, cum mutat nidum suũ, aut pullos: ab uno, in alium locum. Erant enim Iudęi in Ægypto quasi pulli, sed afflicti, occisi, male tractati: Dominus uero, quasi aquila, quæ ex malo loco, pullos suos, in bonum transfert, ab Ægypto, ubi tam male uexebantur, transtulit in terram bonam, & opulentam, ubi neminem timerent. In quem sensum puto, Dauidẽ dixisse. Vineam de Ægypto transtulisti: eiecisti gentes & plantasti eam. Quod enim Dauid uineam uocat, hic nidum aquilarum, dici puto. Et quod sequitur. s. & adduxi uos ad me, huic sensui concordare uidetur Et tunc cõgruit, id quod de aquila hebræi dicunt: quod uidelicet, super alas, nidum portet, cum illum mutat. Cõfirmatur hic sensus, ex eo, quod Deutero. 32. habetur: ubi sic dicit Moseh. Custodiuit eum, scilicet Israel, ut pupillam oculi sui: Vt aquila, quæ excitauit nidum suum, super pullos suos, cubauit. Expandit alas suas, ac cepit eum: portauit eum super alam suam, ubi pulchre describit, quomodo Dominus, populũ: quem aquile nidum uocat: ex Ægypto, in terrã sanctam portauerit, sub similitudine aquilæ q̃ cum nidum suum, seu pullos ex uno in alium locum transferre uult, duo in itinere facit. Nam aliquando alis suis, pullos tegit, cubans super eos ne in ultum eleuentur, quandoq; cum eos fessos uiderit, alas extendit sub eis: ut sic eos teneat, ne decidere contingat. Prius ergo excitat nidum nolentem egredi, postmodum in uia quamdiu uires ad uolandum habet tegit: quos si fessos uiderit, alis extẽsis sustẽtat. *Eritis mihi thesaurus dilectus.* Vnica est in hebræo dictio, scilicet segulah, cuius significatio non plene nota est hebræis: uidetur tamen significare prætiosum, aut charum, seu peculiare quid. Eccle. 2. dicitur. Coaceruaui mihi argentum, & aurum, ue segulah. i. & præciosum, aut peculiare. Psal. etiam. 135. habes. Quoniam Iaacob elegit sibi Dominus: Israelis gulato. i. in præciosum, aut peculiare sibi. Malachiæ. 3. Erunt mihi, dicit Dominus, in die, qua facio segulah. i. singulare, aut separatum. Sic. 1. Paralipo. 29. dicit Dauid. Et adhuc propter uoluntatem meam, in domo Dei mei, est mihi segulah. i. peculiare, aut præciosum, aurum & argẽtum. Hic uidetur etiam præciosum, seu peculiare significare quia sequitur. *Præ omnibus populis.* Vnde inter hæc significata, præciosum uidetur magis conuenire. *Vos eritis mihi regnũ sacerdotum, & gens sancta,* id est, Eritis mihi regnum tam mundum, tamque impollutum, ac si omnes essetis sacerdotes: quos mundissimos esse uolo. Quem sensum sequens clausula explicare uidetur, ut mos est sacræ scripturæ, ut patet infra cum dicit. Sanctifica mihi populum, hodie & cras: & in quo huiusmodi sanctificatio cõsistat, statim explicat. Et lauet inquit uestimẽta sua. Nã sequitur. *Et gens sancta,* id est, separata à pollutionibus. Hebræis enim, idem est sanctũ, qđ ab immundiciis separatũ. Alio mõ potest sic locus explicari Eritis mihi regnum sacerdotum. i. per sacerdotes administratum, non per prophanum regem. Voluit enim Dominus, ut constat ex primo lib. Samuelis, regnum Israel, p̃ sacerdotes uicarios suos administrare: & arguit eos Samuel, qđ præter deũ, & summum sacerdotem, alium regem uoluerint sibi designari. Potest & tertia interpretatio addi, hæc. s. Eritis mihi regnum sacerdotale. i. cultu diuino applicatũ: sed prior sensus aliis præferendus uidetur: quod si chohanim principes interpreteris, sensus erit. Vos eritis mihi regnum principum, ita quod oẽs eritis quasi principes, nemini nisi mihi subiectos sicut contigit cum nõ erat Rex in Israel, & unusquisque, quod uolebat faciebat Iudicum. 18. *Venio ad te in densitate nubis.* Aut in multa nebula. Nolebat enim Domin⁹ uideri à Moseh: neque à populo, ideo in nube multa, seu densa: se uenturum prædicit. s. ad loquendum cum eo. *Et credant tibi in sæculum.* Cum enim uiderint, me tecum loqui de nube: cognoscent, te uera sibi ex parte mea loqui. *Sãctifica eos hodie & cras.* i. præcipe ab inmundiciis separari: ut. s. non tangant rem pollutam, & lauent corpora, & uestes: ubi explicat, quid sit sanctificare, scilicet mũdare se, & uestes. *Sint parati in diem tertium.* Verbum chum, significat etiam firmare: unde uerti posset: sint certi, & firmi in diem tertium: ut scilicet non extendant, aut minuant dies: sed prior interpretatio uerior est. *Iaculando iaculabitur,* aut iaciendo iacietur, id est, iaculis confodietur. Aut si deiiciendo deiicietur legas, sẽsus erit, quod ab alto loco pręcipitabitur: sed prior interpretatio magis placet: quoniam uidetur uelle Dominus, cum iaculis peti loco lapidum: qui ad montem accederet. *Cum protraxerit buccina.* Verbum iabal, hebræis significat ducere: sed uerius uidetur significare extẽdere, pro-

re, protrahere. Inde fructus arboris, dicitur iebul, ab extensione, seu suspensione, qua ab arbore suspēditur, maxime botrus seu racemus, iuxta illud Chabbacuh 3. Et non erit iebul. i. racemus, seu suspensum, in uineis: ubi alii fructum uertunt. Inde etiam est Iobel. i. iubileus: & ex consequenti buccina, ex cornu, maxime arietino, qđ ea, anno iobilei, fieret sonitus. Clangebatur enim buccina, in principio anni Iobel: ut omnes, se liberos esse scirent. Et uidetur quòd buccina dicatur Iobel, iuxta uerbi, à quo deducitur significationē, ab extensione seu productione. Et forte annus iubileus, sic dictus est, quòd extenderetur à 50. in 50. annos, & uideretur productus ualde, ꝑsertim his, qui in seruitute erant. Et est sensus, qđ cum buccina sonum protraheret, liceret ascēdere in montem. *Sanctificauit populum.* Nō aliam sanctificationem hic intelligo, q̄ separationem ab immunditiis, ut. s. non esset inter eos aliquis, qui aliquod tetigisset immundū, aut sanguine, uel semine, esset fœdatus, qui corpus non lauaret & uestes. Et ad uitandam seminis immunditiam, præcepit eos non appropinquare uxoribus suis: ita ut tam corpora, quam uestes mundas haberent. *Fuerunt tonitrua.* Hebraice est. Fuerunt uoces. Vocat enim hebraismus tonitrua, uoces Dei: iuxta illud Psal. Altissimus dedit uocem suam, grandinem & carbones ignis.

18\. *Nubes grauis,* id est densa & spissa ualde. *Commotus est omnis populus.* Hebræi, & nostri, uertunt. Expauit omnis populus: sed uerbum charad, uidetur potius significare moueri, commoueri, & si terreri aut timere, ideo est, quia timentes & territi, corde commoti sunt, & nō ounquàm corpore, trementes quandoq; ex metu. *Egredi fecit Moseh populū in occursū dn̄i.* Dominus enim ueniebat ad eos, ut eis uidebatur: quoniam uoces, & fulgura, & nubes densa, in qua erat Dn̄s, in dies ad eos appropinquabat. *Steterunt in inferiori parte montis.* Hebraice. *Sub monte.* id est ad radices montis, citra terminos præfixos. *Et mons Sinai fumabat, totus ipse à facie.* scilicit Domini, id est ante Dominū, quòd scilicet descēdisset dominus super ipsum, in igne: id est intra speciem ignis, quæ apparebat. *Et tremuit oīs popul⁹ ualde.* Hic ut superius, uerti posset. Et commotus est. *Et fuit uox buccinæ iens,* id est protenta seu crebra & fortis ualde. Neq; intelligēdū est, extēsiue uocē buccinæ creuisse: quoniā ut dictū est, hoc erat signum recessus Domini, à monte, sed intensiue: nisi dicamus eam extendi, quoniam appropinquabat ad populum. *Respondebat ei,* uoce scilicet humana. *Ne forte destruant* scilicet terminos præfixos. *Ad Dominum ut uideant illum.* s. curiositate quadam ducti. *Et etiam sacerdotes, appropinquantes ad Dominum: sanctificabunt se.* s. separādo se ab immūditiis. Sed cū nōdū essēt sacerdotes instituti à dn̄o, dubiū est qui sint isti sacerdotes. Et hebræi dicūt fuisse primogenitos filiorum Israel, qui tūc sacerdotio ungebātur. Dictio hebraica cohen, nō solū sacerdotē significat: sed etiā princīpē ut sæpius admonuimus: & posset uerti, & principes: sed quia additur, qui appropinquant Domino, uidetur quòd de sacerdotibus sit sermo. Legimus aūt cap. 24. sequenti, pueros principū filiorū Israel, obtulisse dn̄o holocausta, & sacrificia pacifica. Vnde uidetur acceptādū, filios primogenitos principū, ante sacerdotium, sacerdotio functos: licet hoc mihi non plene satisfaciat, ideo crediderim sacerdotes iam institutos, licet scriptura hoc postmodum narret. Manifeste enim conuincitur, scripturam sæpius, non seruare ordinem rerum gestarum: ut cap. 24. sequēti manifestabimus. Admonet aūt sacerdotes peculiariter: quoniā forte uideretur sibi licere, ad dn̄m accedere, ꝓpter munus sacerdotii, ob qđ in sacrificiis accedebāt ad dn̄m. *Ne forte diuisionē faciat in eis Dominus.* Multas & uarias significationes, hebræi tribuūt uerbo paras. s. diuidere, diruere, cogere, multiplicare, trāsire terminū. Sed si quis recte loca quib⁹ ponitur, expēdat, deꝓhendet solū significare diuidere, seu scindere, & multiplicare, quòd id qđ diuiditur, multiplicetur in partes, & de priori significatione exēplū habes. 2. Samu. 5. ubi dicitur. Paras. i. diuisit seu extēdit dn̄s inimicos meos, sicut diuidūtur, seu extēdūtur aquæ. De. 2. uero Gen. 28. Vparasta. i. extēdes te, seu cresces ad occidētē quò in loco, abūde de significatione uerbi, disseruimus. Vnde locus iste posset sic reddi. Ne forte scindat eos, seu diuidat eos cōminuēdo. *Termina mōtē.* i. pone terminos, quos nō liceat populū ꝑterire. *Et sanctifica eū.* s. mōtē. i. sanctū daclara, ut nemo audeat eū tāgere: quēadmodū nō licebat tāgere rē sanctam, seu cultui diuino applicatam. *Sacerdotes & populus non destruant.* s. terminos ꝑfixos. Inuitat loc⁹ iste, acceptare qđ supra diximus: dictionē. s. cohen, nō significare hic sacerdotes sed principes: unde uerti posset. Principes & populus nō destruant terminos. Et qđ dixim⁹ sacerdotes accessisse ad dn̄m, etiā potest de principib⁹ uerificari, qui etiā apꝓpinquabāt ad deū: ut cōstat capit. 24. sequēti: & multis aliis locis. Sed si sacerdotes uertas, non damno.

Cap-

CAPITIS. XIX. AD MORVM elegantiam.

CAstrametati sunt in deserto, e regione montis. Exigit doctrina, secessum, & à mundanis curis expeditum hominem: ideo Dominus: iudęos in desertum locū induxit: ubi expeditiores ab omnibus facti, cœlestis doctrinæ essent capaciores. Apud Hoseam legis. 2. cap. Ecce duco eam in solitudinem: & loquar ad cor eius. Et qđ additur. *E regione mōtis*, insinuat deū: aptissimū ad docendū, selegisse locū, ut ueluti doctor, ex eminētiori loco, mōte. s. posset diuinā, ac cœlestē doctrinā, in suos effūdere. *Vos uidistis quæ feci Ægyptiis.* Nō tā gratū est homini, ut eius gratia, amicos illi⁹ diligas, aut eis benefacias, q̃ ut inimicos ei⁹ odias, & malefacias eis: & quoniā dñs nouerat, hoc summe placere iudęis, hoc illis primū, inter collata beneficia, ꝑponit. Sic & Malachiæ. 1. eis dicit. Dilexi uos, & q̄runt in quo? i. Quæ sūt signa dilectionis, q̄ ostēdisti nobis? Nō ne (inquit) frater erat Esau Iaacob, & Iaacob dilexi, Esau uero odio ꝓsequut⁹ sum, & posui mōtes eius in solitudinē, & hæreditatē eius, in dracones deserti? Cōq̄rebatur etiam sæpius Saul, qđ nemo
1. Sam. 22 esset, qui ei⁹ gratia odiret Dauid. Audite (inquit) filii gemini. Etiā omnibus uobis, dabit filius Isai agros, & uineas: omnes uos ponet tribunos, & cēturiones: quia cōiurastis aduersum me, & nō est qui ex uobis, aperiat aurem meā, cum fœdus inieris filius meus, cum filio Isai: & nō est, qui doleat sup me. *Tuli uos sup alas aquilarū.* Securi ualde sunt serui dei: ut alas aquilæ, opporteat eum prius ꝑcutere: qui eos lædere nititur. Qui uos (in
Zacha. 2. quit) tāgit. lædit pupillā oculi mei. Nō dicit, qui uos ꝑsequitur, aut occidit, neq; qui nos uulnerat: sed qui lædit. Neq; dicit, tāgit corpus meū, pedē, aut brachiū, uel saltē oculū: sed pupillā oculi: cuius dolor intēsissimus est, & acutus ualde. Et Ieremiæ. 2. Sāctitas dño Israel, primitiæ frugū eius: omnes deuorātes eū delinquent: malū ueniet super eos. Isthuc ꝑtinet qđ sequitur. *Eritis mihi peculiare aut preciosum quid.* Queādmodum deus, te ut rē ꝑciosā ꝑtegit, custodit, & recōdit: ita uult te eū habere ut quid ꝑciosum, & desiderabile, queādmodū Dauid habebat, qui in psal. ait, iuxta ueritatē hebraicā. Dixi dño, deus meus
Psal. 15. es tu, bonū meum nō est supra te. i. aliud à te, aut qđ plus te diligā. Nā queādmodum auarus plus in pecunia, q̄ in corpore, cor suum habere uidetur: ita Deus, apud eos quos peculiariter diligit. Quem amorem erga se petebat in Canti. sponsa dicens. Poue (inquit) me, sicut signaculum super cor tuum. *Eritis mihi regnum sacerdotale.* Beatus populus, cuius Dominus rex eius, Audis hic, quales esse oporteat eos, qui regnum Dei esse debent, nempe mundos & ab omni labe separatos, quales sunt sacerdotes dei: ut in eorū mundítia, & puritate appareat, cuius sint serui. Si enim reges mortales, caro & fœnum, tales petunt seruos, ut dicat Dauid, eū sibi administraturū, qui ambularet in uia immaculata, cur nō potius Deus? *Vocauit seniores populi.* Cōstat ex hoc loco, seniores & priores in populo⁹ ipsius po puli uices gerere. Mittitur enim Moseh ad domū Iaacob: & respondentibus senioribus, totus populus respondisse perhibetur. Vbi simul aduerte, apud seniores situm fuisse, ut pro toto populo deligerent sibi deum. Beatus ille populus, in quo senes eligunt, quæ toti populo conueniunt, non iuuenes: qui potius appetitum, quam ratio nem sequuntur. *Omne quod loquutus est dominus faciemus* Facile est legem, & præceptorum ac uotorum obseruantiam polliceri, sed difficile prestare. Mirum ualde est, quam facile homines, innumerabilia, etiam difficillima promittimus: & quam difficile implemus. Et isti ignari, an lex foret facilis, an difficilis, quia non intendebant implere, cuncta facile pollicētur. Debebāt priusscire lege m, uires metiri, numerare præcepta: sed clausis fere oculis, cuncta promittunt, aut potius mentiuntur. Docent tamen nos, hanc mentem erga Deum habere: ut putemus eum, nō impossibilia nobis precepturum, ideo facile promittere possumus, quæ ipse præceperit. *Ecce uenio ad te in densitate nubis, ut audiat popul⁹ me loquētē tecū: & credat tibi* Docet pulchre locus iste, qualiter principes, debeant ministros suos maxime publicos honorare: ne quis de populo, audeat eos paruipendere. Si enim populus uiderit ministros, minoris fieri apud dominos: nō curat eos, neq; eorum uerba. Sic fecisse Pharoh legimus: cum Ioseph Ægypto præfecisset. Ego (inquit) sum Paroh. Absque imperio tuo, non mouebit se quisq̃, in Ægypto. *Sanctifica eos, hodie & cras.* Vides quali munditia opus sit, ad colloquium cum Deo miscendum: & adhuc maiori, ad eum familiarius tractandum. *Pones terminum, per circuitum montis.* Expēde quæso locum istum. Sunt multi nostris temporibus prælati, qui cuncta tuta esse arbitrantur, cum leges posuerint, præcepta, & anathemata multiplicauerint, quo facto, securi in utramque dormiunt aurem, nihil laboris aut uigiliarum apponentes ad gregis sui custodiam. Non sic autem Dominus, sed postquam, semel atq; iterum populū contesta-

Aduersus te hæc.

contestatur:sepem apponit,admonet sæpius, nõ trãsgredi. *Cauete, ne ascẽdatis, neque tãgatis.* Etiam hic, pulchram habent admonitionem prælati: ut cum uelint præcepta sua à subditis seruari, prohibeant initia trãsgressionum. Ob hanc causam, forte Dominus Euæ prohibuit (ea teste) arboris interdictæ contactum, ne contingeret eam uenire ad esum. Sic & Christus Matt.5.&.6. peccatorum initia tam seuere interdicit, ne contingat in grauiora ruere. Quare & hic Dominus, non solum prohibet montis ascensum, sed contactum. Ideo enim prohibet tangi, ne contingeret ascẽdere. Optimum est, si quid præcepto prohibes, sepẽ aut murum addere: quoniam, ut apud prouerbium est, in arca aperta, etiam iustus peccat. Vbi simul disce, quam sit cauendum, peccati terminos accedere, si uis non peccare. *Non tanget eũ manus.* Execrabilis ualde res peccator, præsertim sacrilegus: ut manibus attrectari prohibeatur. *Tam animal quam uir.* Voluit dominus, suis legibus, in bruta etiam animaduertere: ut homines à peccatis deterreret: & scirent se ꝓpter peccata, meritas pœnas daturos: postquam uiderẽt, animalib⁹ brutis, & sine ratione, nõ parci. *Ne appropinquetis uxoribus.* Sunt multi his tẽporibus, (utinã nõ solũ nomine) sancti cõiugati: qui raro, aut nũquã, ab uxorũ amplexibus, & thoro abstinẽt: & nihilominus frequentissime communicãt, frequẽtius colloquia cũ Deo miscere præsumunt, nihil coniugalem cõgressum, sanctitati obesse credentes: quibus frequenter, locus iste obiiciendus esset, ut sanctissima teuerentius tractare discerẽt, scirentq; etiã corporalem immunditiã, puritati diuinæ officere: cognoscerentq;, non solum cor, sed corpus, & uestes, & cuncta mundanda esse, cũ ad Deum accedendum sit. Ex quo loco ortũ puto, apud iudæos, quẽadmodũ.14.cap. Gene. diximus. manus & uestes lauare, cũ ad orationem accedendũ esset. Nullus enim iudæorum, orare præsumit: nisi prius manus quas Deo debet extendere, lauerit. Et licet Dominus in noua lege magis interiorem quam externam munditiem diligat: non tamen corporalem omnino negligit. *Fuerũt uoces, & fulgura: ac terræ motus.* Ad quid hæc dñe deus? Arbitratus est Dominus, qđ quoties lex eius, homini frãgẽda occurreret, tonitrua, ac micãtia fulgura, quæ in eius ꝓmulgatione cõtigerãt, ad memoriã reuocata, eũ à peccato faciẽdo, deterreret, & ad memoriam reuocaret deũ, cuius leges frãgit, horũ dominũ, tonitruo aut fulgure interficere, immo comminuere posse, sed humana malicia, diuinæ formidinis expers: deũ offendere: eiusq; leges quotidie infringere nõ ueretur. *Eduxit Mosch populũ, in occursũ dei.* Docentur pastores, diuini gregis: populũ mũdũ: deoq; acceptabilẽ ei offerre. *Commotus est mons ualde.* Ostẽdere uoluit Dñs peccatoribus ac legũ suarũ uiolatorib⁹, q̃ terribilẽ & potẽtem criminũ suorũ uindicẽ haberent: qui mouere terrã potest: ac terræ hiatib⁹ homines deglutire. *Cõtestare populũ.* Audis quãta sit diuina clemẽcia, quæ toties admonet, ne trãsgressores punire cõtingat. Simili ter q̃ dura ceruix humana, ut nõ solũ duplici admonitione, sed sepe ac uallo, opus sit, ad eã retinẽdam. *Ascẽdat ad dominũ, ut uideat.* Effrenis ualde est, humana curiositas, & quæ uix compesci potest, ne uideat, quæ dñs uoluit eã ignorare. Nõ deũ scrutari, sed amare oportet. *Etiã sacerdotes qui accedũt ad dominũ, sctificẽt se.* Illi maxime admonendi sunt, ut aliquid faciant, qui se putant admonitione nõ indigere, aut sibi ipsis fidũt: quẽadmodũ, admonendi sunt de mũditia, apud deũ, qui se mũdos, in cõspectu eius esse ꝓsumũt. Illi de iusticia, qui suæ iusticiæ fidũt. Illi de fœditate, qui suã iactant pulchritudinẽ. Admonẽtur etiã ꝓlati, eos admonere, quos uiderint negligẽtiores, in his q̃ sibi necessaria sunt. *Nõ poterit popul⁹ ascẽdere.* Nõ debet ꝓlatus, facile subditis fidere: sed ad custodiã, sẽper debet eos habere suspectos: & terminos, ac cõtestationes, & admonitiões multiplicare. Moseh enim tanq̃ nouitius ꝓlatus, facile subditis fidit: ac unica admonitione, uidetur esse contentus: Dñs aũt, qui nouit quid in homine mali lateat, admonitiones multiplicari, terminosq; præfigere præcipit. Notãda admonitio.

CAPITIS. XX. IVXTA LITERAM annotationes.

E*Go dominus, deus tuus.* i. quẽ teneris ex pacto patrũ, ut Deum tuũ colere: sed ultra hoc, teneris me deũ tuũ habere, quoniã ser uns me⁹ es: quẽ eduxi de terra Ægipti, & de domo seruorũ: .i. in qua eras seru⁹: ac si dicat. Duplici iure mihi deuinct⁹ es. s. pacti & libertatis. Quoniã leges debẽt subditis tradi: ostẽdit pri⁹, eos esse subditos suos, & seruos: ut sciãt se astrictos ad leges suas. Addit aũt de domo seruorũ, ne iudæi causarentur, se eductos ex bona terra, in qua erãt dñi, aut saltẽ liberi. Malũt enim homines, in mala terra esse liberi, & dñari, q̃ in bona seruituti addictos esse. Et est sensus. *De domo seruorũ* i. in q̃ eras seru⁹: & tractabaris ueluti seruus: aut de domo seruorũ. i. de domo, in qua cum seruis, non cũ liberis manebas. Solẽt enim homines nobiles, in domibus suis, mansiones habere diuersas, quasdam sibi, aut liberis, qui apud eos manent, alias uero uiliores, ac deteriores, ueluti carceres, ad seruos, ex quibus Dominus dicit se eduxisse illos: ac si dicat:

Ex uilissimis domibus, in quibus manere solent serui, nos eduxi. *Exire feci te.* Non dicit. Vi cõpuli te, ut exires: sed feci, ut tu ipse exires; & q̃d nemo te prohiberet, sed potius te terrahi suam exire Ægyptii cogerent. Sic Ioannis. 1. habes. Dedit eis potestatem filios Dei fieri. Nõ dixit. Fecit filios Dei, licet uerum sit, sed dedit eis potestatẽ, ut ipsi facerent se, si uellent, filios Dei. *Nõ erũt tibi Dij alij, super faciem meam.* Sic in Hebræo est: quod alii uertunt, ante me, aut coram me. Dictio hebraica acher, significat alterum, alium, & alienum: sed frequentius & uerins, alium, quam alienum, ut patet Iob. 31. ubi dicitur. Molat leacher. i. alii uxor mea: & super eam incuruẽ tur acharim, i. alii. Idem Ieremiæ. 6. & Daniel. 11. Si ergo legas alium, sensus erit. Non erit, pro non erunt tibi, dii alii: super faciem meam. i. nullum præter me deũ habebis: in præsentia mea, seu me cum. Et quia ipse, ubique erat præsens, nullibi li cebat iudæo; idolum habere. Si uero placeat alienum legere sensus est. Non erunt tibi dii alieni. i. quos alieni, à te, quales sunt omnes gẽtiles habẽt, uel colunt: in præsentia mea, uel me uidẽte. Chal deus uertit, præter me: quem sensum; litera, infra, hoc eodem capite, explicare uidetur dicens. Non facietis mecum, Deos argenti, uel auri. Et aduerte, quod significantius dixit, coram me, aut super faciem meam, quàm præter me. Nam dicẽdo. Non erunt tibi dii alii, sufficienter alios præter se exclusit, sed dicendo coram me, ostendit eis, se ubiq; præsentem, ne putarent in abscondito, idola habere posse. Posset etiã in singulari uerti. Non erit tibi Deus alius coram me, uel iuxta faciem meam. i. mecum, seu in templo meo. Sũt etiam qui putant, primum præceptum decalogi esse. Ego sum Dominus Deus tuus. Secundũ uero. Non erit tibi alius Deus, præter me. Mihi uero uidetur hoc, secũdum esse primũ præceptum: in quo illa duo includuntur, scilicet non habere alium Deum: & habere me pro Deo. *Nõ facies tibi sculptile.* Significat uerbum Pasal dolare, à quo pesel, id est, dolatũ uel sculptum: siue sit lapis, lignũ, siue cuprũ, siue æs, aut quodcũq; aliud: & est sermo de dolato, quod non est alicuius rei similitudo. Solebant enim gentiles, nonnunquã dolatos lapides, aut ligna, etiam si nullius rei imagines essent, pro diis uenerari. Potest etiam hoc præcepto prohiberi sculptile quod sit alicuius rei imago, & quod sequitur, scilicet. Et omnem similitudinem esse explicationẽ huius. Ac tertio posset exponi. Non facias tibi sculptile. i. imaginẽ alicui⁹ rei, neq; oẽm similitudinẽ, qualiscũq; illa sit: siue imago, siue similitudo imperfecta. Et aliqui dicunt hoc esse secũndum decalogi præceptum. *Et oẽm similitudinẽ.* Hoc enim significat nomen temunah: & autoribus Hebræis, dicitur tam de rebus corporalibus, quã spũalibus: tã de hiis quæ sensu percipiuntur, quã de illis, quæ per imaginationẽ fabricantur: quibus nõ subscribo, quia puto hic de rebus corporeis textũ loqui. Deute. 4. dicitur. Quia nõ uidistis omnẽ themunah. i. similitudinẽ. Idẽ cap. 5. eiusdẽ. *Eorũ quæ in cœlis desuper.* s. sunt: ut solis, lunæ, aut stellarum, aut cuiuscunq; rei cœlestis. *Et quæ,* scilicet, *sunt in terra deorsum:* ut talparũ, lumbricorũ, & id genus similiũ. *Et quæ in aquis de sub terra,* id est q̃ sunt sub terra, aut in aquis: quæ aquæ sunt sub terra. *Non incuruabis te eis, & nõ seruies eis.* Nõ uidetur hoc nouũ præceptũ, sed ad secundũ pertinet: ut. s. non fiat sculptile, aut imago, seu similitudo. s. ad cultũ. Nam Dñs præcepit fieri cherubim, super propitiatoriũ. Et per incuruationẽ, intelligit cultũ, qui corpore, aut mẽbris corporis fieri solet: per seruitutẽ uero, omnẽ cultum, quẽ seruus Dño præstare solet. Nam prius uerbum. s. sachah, q̃d uertimus incuruare, significat proprie humiliari, secundũ uero. s. abad, significat seruire: à quo ebed. i. seruus. *Quoniam ego Dominus Deus tuus, sum deus æmulator:* aut sum fortis æmulator seu zelotes. habens scilicet zelum qui non patitur consortium Et si fortem legas, sensus est. Sum fortis æmulator: quia, scilicet potens sum, iniuriam illatam propulsare, & punire eum qui iniurius mihi fuerit. *Visitãs iniquitatem patrum, super filios, sup tertios & super quartos, odientibus me.* Verbum pachad, ut sæpius admonuimus, non solũ uisitare, sed potius recordari, & memorari significat: & similiter sequens dictio aon, frequentissime in sacris literis, accipitur pro pœna iniquitatis, ut abunde in regulis monstrauimus: & 4. capite huius libri: & 1. Samuelis. 15. ostenditur, ubi text⁹ habet. Pachadti, id est, recordatus sum, eorũ quæ fecit Hamalech Israeli: ubi nullomodo quadrat, Visitaui. Quamobrem, hic optime uertas: Recordans punitionem patrum, in filios, id est, memor punire filios ob patrũ iniquitates: in. 3. & quartos id est, in tertiã & quartã progeniẽ. Videtur enim Dominus obliuiosus, cum iniquum peccantem non statim punit in se: ipse tamen, ut hic explicatur, punitionem eius aliquando seruat in. 3. & 4. progeniem: modo perseueret in eis odium Dei. Dicit autẽ hoc Dñs, ne eum, quis iniustum putet, cum non punit peccatorem, in propria persona: sed sciant enim, sibi pœnam in tertios & quartos seruaturũ. Per id autem quod dicitur. Odientibus me, soluitur obiectum, quod est apud Ezechie. cap. 18. ubi Dominus dicit. Filium, non

portaturum

portaturum iniquitatem.i.pœnã iniquitatis patris: & uterque textus seipsum explicat. Nam hic non dicitur, memorans pœnam patris, in tertios & quartos absolute, sed additur. Odiẽtibus me, id est, in tertios & quartos perseuerantes in odio mei. Textus etiam apud Ezechielem citatus, habet. Si genuerit uir filium, & uiderit omnia peccata patris, quæ fecit, & timuerit, & non fecerit similia, ipse non morietur propter iniquitatem patris sui: ita quod non erit hæres pœnæ patris, nisi fuerit hæres culpæ. *Diligentibus me, & custodientibus præcepta mea.* Hoc additum

1.Ioã.4. est, ne quis seducens se, dicat. Diligo Deũ, & non custodiat mandata eius: qui mendax à beato Ioãne iudicatur. Et uidetur explicare, quis sit ille qui eum diligit, nempe qui mandata eius custodit. Sic & Christus Ioannis.14. Si quis (inquit) diligit me, sermonem meum seruabit. *Non sumes nomen Domini Dei tui, in uanum.* Verbum nassa, quod hic ponitur, significat proprie portare, eleuare, leuare. Vnde ad literam uertendum erat. Non leuabis nomen Dei tui in uanum. Dicit autem non leuabis, quoniam iuramẽtum fieri solebat, apud Iudæos: leuando manum ad cœlum, ut patet Gene.14. Leuo (inquit Abraham) manum meam ad Deum, & cætera. Varie hoc pceptũ, à nostris, & Hebræis explicatur: sed inter oẽs explicationes huius præcepti: istæ uidẽtur celebriores, quarum prior est. Nõ assumas nomen, Dñi Dei tui, in uanum, id est, pro re nihili, seu nullius momẽti. Iniurius enim Deo est, qui nomen eius, pro re futili sumit, iurando scilicet per eũ. Altera quę mihi germanior esse uidetur, est. Non leuabis, id est non iurabis, per nomen Domini, in uanum, id est rem, quam non intendis implere: iuxta quem modum, Dominus in

Psal.88. Psal. dicit. Quæ procedunt de labiis meis, non faciam irrita: ac si dicat: iurando non mentiar. Semel iuraui in sancto meo si dauidi mẽtiar. Et ad literam uertendum erat. Nõ assumes nomẽ Dei tui, mendaciter: seu ad mendacium, aut mentiendo, quæ dixeris: quoniam dictio saue, proprie mendacium ac fictionẽ significat, ut patet infra.23. Non assumes, auditionẽ saue, id est, mẽdacii. Et sic Thargum uertit. Idem Deuter.5. Nõ testificaberis contra socium, testimoniũ saueh.i. mendacii, seu mendax. Alii (teste Sauᵭte) uertunt. Non assumes, nomen Dei tui gratis, seu frustra, id est, non iures, in eius nomine, nisi ob necessitatem, quoniam ueritas non est iuranda, nisi ob necessitatem, sed secunda expositio, cæteris præferenda est. Subditur causa præcepti:

Quoniã nõ innocentẽ reputabit Dñs eum, qui leuauerit, seu portauerit, *nomen suum, ad mẽdacium*: ac si dicat: Puniet eũ, hac de cã.

Recordare diei Sabbati, ad sanctificãdum illum. Hoc est.4. præceptum. Dicit autẽ recordare, quoniã homo, sex diebus, suis ministeriis impeditus, uix seruabit diẽ Sabbati, nisi eius, ante recordetur. Aut quia homo lucri cupidus, uix curabit seruare sabbatum: ideo præcipit eius recordari, ut sanctificet.i. separet ab aliis diebus, aut cultui diuino applicet. Duo enim (ut Gene.1. capite admonuimus) importat chadas, quod est sanctificare, scilicet cultui diuino applicari, & separari, à rebus prophanis, aut immundis. Idem ergo est dictu. Sanctificabis diẽ Sabbati, quod separabis illum, ab aliis prophanis diebus, aut te in eo, ab operibus seruilibus. Vel secundum alteram significationem. Memento, ut illum cultui diuino applices. Et subiũcta ratio, uidetur approbare priorem expositionem: ut sit sensus. Memẽto, ut diẽ sabbati sanctifices, id est, separes illum, ab aliis diebus, abstinẽdo in eo, ab operibus seruilibus: quoniam sic fecit Dñs. Nam sex diebus cuncta creauit.7. die ab operibus abstinuit. *Sex diebus operaberis, & facies omne opus tuum.* Hebraice est. Sex diebus seruies, & significantius, ut comprehendat seruos & liberos. Et prima sentẽtia, scilicet sex diebus seruies, uidetur ad seruos pertinere, quibus præcepit, ut sex diebus seruiãt dominis suis. Ad liberos uero pertinet, quod sequitur, scilicet facies omne opus tuũ: quoniam hoc interest, inter dominum & seruum, qđ Dñs facit opus suum, seruus uero non suum, sed dñi sui: & ab utroq;, die sabbati uacare pcipit. Sonat autẽ sabba septẽ. Et idem est, requiesces die sabbati, qđ requiesces septima die. *Et peregrinus tuus qui est intra portas tuas.* Loquitur hic Dominus de peregrino, non conuerso ad iudaismum: qui quãdiu moraretur inter Iudæos, tenebatur sabbato requiescere, quemadmodum Iudęus. Et esse intra portas, est hebraismus, pro morari in ciuitate, aut inter aliquos. Et aduerte qđ hebraice non dicitur. Qui est intra portas, sed in portis, & significantius: quoniam peregrini, ut plurimum, habitant potius in portis, & sub urbus ciuitatum, quam intra urbẽ. *Idcirco benedixit dominus, diei sabbati.* Admonui Gen. 1.cap. benedicere Dei, esse benefacere, aut bona præcari. Benedixit ergo Deus, diei sabbati, id est, benefecit ei, quoniam, uoluit illum esse ab aliis diebus separatum, ad cultum suum: & ut aliis operaremur, non autem in eo, & ut laborans præstolaretur illum, nõ autem alios: & multa alia, q̃ loco citato enumerauimus bona, quæ Deus contulit diei.7. *Et sanctificauit illum*, separãdo eũ, ut diximus ab aliis diebus, & applicando illũ cultui suo. *Honora patrẽ tuũ, & matrẽ tuã*

Verbũ

Verbum chabad, propriè significat onerare, & grauare: & ex consequenti honorare. & significantius interpretaberis onera patrem, quã honora, quoniã prius uerbũ, non solũ ostẽdit honorãdũ: sed onerandũ donis & muneribus: ut sciat filius, nõ solũ se teneri ad honorem præstandum patri: sed etiam omnia alia necessaria. Potest tamen communis interpretatio tollerari, quoniã eos quos uolumus honorare: muneribus oneramus, & bonis, ut patet Numeri. 22. ubi Balach narratur, misisse nuncios ad Bilham, qui dicerent, Honorando, honorabo te, ualde. Et Bilham intelligens, quis nam esset hic honor, quod uidelicet esset cõferre sibi munera, respõdit. Si daret mihi Balach domum suam plenam argento, & auro, non possum transgredi sermonem Domini. *Vt prolongent se dies tui*. Aliqui legunt. Vt prolongent .s. parentes, suis orationib' & precibus dies tuos. Neq; litera abhac abhorret expositiõe. Aben Ezrah legit, ut prolongẽt .s. præcepta Dei, dies tuos. Sunt qui hanc promissionem, referant in obseruatores legis totius, iuxta illud Leuitici. 18. Quæ faciens homo uiuet in eis. Sed melius ad parentum honoratores referas: quoniam parẽtes, pro talibus orant, illis benedicunt frequenter: quæ causa sunt longioris uitæ. Sanctus Thomas aliã
22.q. affert causam. Nam quia munus uitæ, post Deũ à parentibus habemus, dignum est, ut ei qui gratus est, beneficio uitæ, quod à parẽtibus accepit: conseruetur uita. Quemadmodum enim ingratis, beneficium aufertur: ita & gratis cõtinuatur. *Non adulterabis*. Sunt qui hic uertunt. Non fornicaberis, autorem interpretationis habentes Christum: qui Matth. 6. præceptum hoc interpretatur, ut idem sic adulterari, quod fornicari. Audistis (inquit) quod dictum est antiquis. Nõ mœchaberis. Ego aũt dico uobis: qui uiderit mulierem, ad concupiscendum eam: ac si dicat. Ego explico, omnem concupiscentẽ fœminam, mœchũ esse. Hoc idẽ dicit hic expresse Aben Ezrah; qui asserit omnem concubitum, qui non est uiri cum uxore sua, hic esse interdictum. Et uidetur ex lege probari. Nam lex prohibet meretricem; & scortatorem de filiabus & filiis Israel, ergo prohibet omnem uagum congressum: & per consequẽs simplicem fornicationẽ. Sed his non obstã-
Deut. 23. tibus, potest dici, textum solum adulterium hic prohibere: quoniam uerbum naaph, proprie significat adulterari, ut patet Prouer. 6. Noeph, id est, adulterans, cũ muliere deficit corde. Et Ezechię. 16. Mulier hamenaephet. i. adulterans sub uiro suo. Item Iere. 29. Ienaaphu. i. adulteriũ cõmiserunt, cum uxoribus amicorum suorum. Et ad Christi interpretationem dico Christum non fecisse ex simplici fornicatione adulterium, quæ ab eo longe distat: sed addidisse cõcupiscentiam fœminæ coniugatæ, esse adulteriũ: quod illi forte ignorabant. Aut adulterium pro fornicatione accipit, & fornicationem prohibet, nos uero hic disputamus an hiis uerbis fuerit Iudæis prohibita, quod enim sit prohibita Christianis, manifestum est ex uerbis Pauli primę ad Corinthios. 10. primæ ad Corin. 5. & ad Ephesios. 5. ad Hebræos 12 & Apocalip. 21. An uero alibi in lege ueteri sit phibita simplex fornicatio in uniuersum: crediderim, quod sic, & de filia sacerdotis cõstat Deutero. 22. quæ præcipitur uulcano tradi, si fornicaretur. Num. etiã. 25. taxatur populus, qui fornicatus est cum filiabus Moab. Et Hoseh. 4. Non uisitabo super filias uestras: cum fuerint fornicatę. Videtur etiam quod fuerit lege naturali prohibita, quoniam Iudas damnabat nurũ suam Thamar ad mortẽ ob fornicationẽ. Ad Aben Ezrah, & ad aliud, quod ex lege obiicitur, dicimus, uerũ esse, omnem uagum concubitum lege prohiberi. Non tamen sequitur omnem simplicem fornicationem, fuisse Iudæis prohibitam; quoniã ad solutam, quæ uirum non haberet, posset quis accedere, modo non esset alteri, aut omnibus exposita. Neque sequitur. Fornicatio simplex non prohibetur hic: ergo non est peccatum: quia Sãctus Thomas, & multi alii efficaciter probant, fornicationẽ simplicẽ naturę legibus aduersari: ideo indubie tenendum est, eam esse mortale peccatũ legiq; naturæ aduersari. Et dolendum ualde est, quam facile Christiani, hoc præceptum transgrediantur: quod tam Iudæi quam Gentiles, tanta ambitione obseruant. *Non respõdebis in socium tuum testimonium mendax*. Verbum anah, duo Hebræis significare dicitur, scilicet respondere, & humiliare: sed cum secunda significatio, non uideatur conuenire, acceptãda est prior. Et uidetur esse sensus. Si in fratris negocio, fueris interrogatus à iudice, de ueritate, non respondebis in eum falsum testimonium. Alio modo posset exponi. Quantumcunq; fueris odio habitus à fratre, non respondebis odio illius, falso testimonio in eũ. Sed primus sensus est germanior, Quia etiam Hebræis respondere, est audire, ut patet primo Regum. 18. Aneni. i. exaudi me Domine, exaudi me. Et Psal. 143. Velociter aneni, idest, exaudi me, ubi idem uerbum ponitur: posset ad di tertius sensus. Non audies in socium tuum. i. contra socium tuum: falsum testimonium. Aut non loqueris, ut ponatur respondere, pro loqui. *Non desiderabis uxorem*. Non est distinctũ præceptum hoc, à sequentibus, ut scilicet desiderium uxoris proximi, constituat unũ præceptũ, & desiderare eius bouem, uel asinum, aliud: sed omnia hæc ad idem præceptum pertinent: & uidetur: eo omne malum desiderium aut auaritiã prohibere, scilicet desiderare uxorem, & alia bona eius. Et aliqui ex Iudæis, hoc intelligunt cũ effectu: ut scilicet uelis ab eo uxorem, boue, uel asinum

aſinum habere: neq; prohiberi hic, ſimplicem cō cupiſcentiam: ſed rectius & ſanius intelligūt, qui hic cōcupiſcentiam, etiam nudam, prohiberi autumant. Eſt ergo præceptum non male concupiſcere rem aliquam proximi, quæcunq; illa ſit. *Omnis populus uidētes*, id eſt audientes uoces i. tonitrua, quæ ut in capitis initio dixi, uocantur uoces Dei. *Et lampades*, melius faces, ut patet Iudicum. 15. Et poſuit lapid. i. facem unam, hic uero fulgura ſignificat, quæ ſimul cum tonitruis uidebantur. *Quoniam ut tentaret nos uēnit Dominus.* i. ut expireretur, an timeretis ipſum. *Et non peccaretis*, ac ſi dicat. Ad hoc uenit Dominus, tā terribilis, legem ſuam dare, ut poſtea, cum peccatum contra legem faciendum occurreret, memores eſſetis illius terroris, quem habuiſtis, cum lex primum daretur. *Mactabis ſuper illud, holocauſta tua.* i. ſacrificia: quorū carnes omnino cremabantur: & in fumum ad Deū aſcendebant. *Et pacifica tua.* Melius integra tua. Quoniam huiuſmodi ſacrificia fiebant, pro domus & rerum integritate: & uerbum ſalam, integrum, & perfectum eſſe, ſignificat, ut ſæpius admonuimus. *In omni loco quo memoriam faciam nominis mei.* i. in omni loco, denominato à nomine meo, ſeu qui uocatus fuerit domus Dei. Dicitur autē domus Dei, memoria nominis Dei: quia in ea homines Dei recordantur: & ibi inuocant nomine ſuo eū. Aut in quo faciā homines, recordari nominis mei: qui locus erat à Domino decretus: ut fuit Silò, & poſtea templum. *Veniam ad te, & benedicam tibi.* i. ueniam ad benedicendum tibi. Aut uiſitabo te, ut benefaciam tibi. *Nō ædificabis.* i. dolabis. ſ. lapides attonſione. i. non facies eos exciſos ut ſolet fieri. Solebant enim idolorum altaria, fieri ex politis lapidibus. *Si cultrū leuaueris ſuper illud, pollues illud.* Multas & uarias ſignificationes, tribuunt hebræi, uerbo nuph, quod hic uertimus leuare. ſ. effundere, ſtillare, aſpergere, ſuffire, leuare, cribrare, & concutere. ſed re uera, uerbum ſolum ſignificat leuare, eleuare, & ſuffire, quòd ſit quædam fumi eleuatio; quoniam hæ ſignificationes, ubiq; congruūt. Eſt autem huius loci ſenſus. Si ad immolandam uictimam, cultrum leuaueris ſuper illud. ſ. altare, pollues illud. ſ. ſanguine iugulatæ uictimæ: quoniam altare ex politis lapidibus cum ſit mundum facile fœdatur, & maculas ſanguinis uictimæ immolatæ cōtrahit, ideo uoluit altare eſſe terreū, aut ex impolitis lapidib⁹ in quib⁹ maculæ ſanguinis nō apparerēt. *Nō aſcēdes ꝑ grad⁹ ad altare meū, ne nudetur turpitudo tua.* ſeu reueletur. ſ. his qui inferius ſunt. Aut ne te cadere contingat, & ſic nuditas tua reueletur. Sed lubet hic paululū fuſius, de præceptorum horū diſtinctione, ac numero, diſputare. Et aduerte, quod ex cap. 34. huius libri, & ex cap. Deutero. 4. conſtat, hæc præcepta eſſe decem: ſed qualiter enumeranda & diſtinguenda ſint, non ita. Noſtri communiter diuidunt præceptum, non concupiſcēdi, in duo qđ. ſ. nō ſit concupiſcenda uxor ꝓximi, quod ad adulterium pertinet, & de non cōcupiſcendis aliis rebus, quod ad auaritiam conuenire uidetur. Sed ſi hæc diuiſio uera eſt, tunc bis poneretur præceptum, de non adulterando. ſ. dicendo. Non adulterabis, & nō concupiſces uxorem: Nam ad idem genus moris pertinet, actus interior, & exterior, in eadem materia: ſicut fur eſt, non ſolū qui rem alienam occulte aufert, ſed etiā qui eam, domino inuito cupit auferre. Alii uero pro horum diſtinctione afferunt, quòd alia ſit ratio appetendi res mobiles, & alia immobiles: & quòd ubi eſt ſpecialis ratio appetēdi, ſic aliud ſpeciale præceptum. Sed cum in qualibet re, poſſit fingi, & eſſe ſpecialis ratio appetendi, tot deberēt multiplicari præcepta, quot ſunt appetibilia ſpecialia: tum quia plus differt, in ratione appetibilis, uxor ab equo, uel aſino: quàm mobile ab immobili, quia illa ad concubitum, equus ad miniſterium: & ſic potius diſtinguenda eſſet, concupiſcentia alienæ vxoris, à concupiſcentia equi uel bonis, quàm rei mobilis ab immobili. Vnde meo iudicio, non eſt diuidendum præceptum, de concupiſcentia in duo, cum unicum ſit. ſ. non concupiſcere res alienas, quæcūq; ſint, ſiue uxor, ſiue bos, ſiue aſinus: ſed in primo præcepto, quærenda & explicanda eſt diuiſio hæc. Et ut diximus, quidā ſentiunt, primum præceptum eſſe quòd ipſe ſit Deus. 2. uero quod non ſit alius Deus præter ipſum. 3. nō facies tibi ſculptile, & nō incuruabis te ei, & non ſeruies. 4. ſanctificatio ſabbati. 5. honorare parentes. 6. non occidere. 7. non mœchari. 8. non furari. 9. non loqui aduerſus proximum falſum teſtimonium. 10. non concupiſcere rem alienam. Mihi uero melius uidetur, ut etiam iam admonui illud. Ego ſum Dominus Deus tuus, præambulum eſſe ad præcepta, ut intelligerēt ſe ſubditos, quibus poſſet ipſe præcipere. Primum uero ꝓceptū eſſe, nō erit tibi ali⁹ deus, corā me. i. mecū, ſeu in præſentia mea, & ideo nō faciēdū eſſe ſculptile poſtq̄ nō debet tibi eſſe alius deus. 2. uero. Nō adorabis ea. Aliam uero numerationem ſequētē acceptamus, modo ꝓ. 3. accepte. Nō adorabis ea.

CAPITIS XX. IVXTA MORES annotata.

Ego Dominus Deus tuus, qui eduxi te, de terra Ægypti. Quorsum hæc Domine Deus? Vide legislatoris prudētiā. Solent collata beneficia, hominem retinere, ne benefactorem offendat, & libertas ad memoriā reuocata, seruum quasi cogere ad obedientiam: ideo Dominus hæc duo præmittit, ante legem: ut iudæos inuitaret, ad suarum legum obseruantiam. *Non erit tibi Deus alius, coram me, seu mecum.* Nouit prudens legislator, seruorum malorum thecnas, & subterfugia: ideo omnia, quæ facere etiam latenter poterant, hoc præcepto phibet: & primum aliquem colere deum sine ulla imagine, aut similitudine: qualiter se coli præcipiebat. 2. quodcunque sculptum. 3. imaginem & similitudinem, cuiuscunque rei. 4. cultum: in quo etiam pulchre sapientia diuina relucet. *Visitans iniquitatem patrum in filios: super tertios & quartos.* Vt non miraretur homo, cum se sine propria culpa punitum uideret, admonuit, ut q̄ primū reputaret se innocētē & flagellatū à Deo, iniquitatū patrū suorū recordaretur. Cum semel Christi discipuli (ut Ioannis nono habetur) uiderent hominem, à natiuitate cæcum: inquirunt à Christo, quisnam peccauerit, ipse, an parentes eius. Optima consideratio, ut quàm primum uideris pœnam, culpæ reminiscaris. Quoniam licet nō semper, culpa sit pœnæ causa: optimū tñ est, te cogitare ꝓ culpis ꝓpriis, aut ꝓ genitorū flagellari à deo, ut aliquid in te emēdes. Est & aliud, qđ hic parentes aduertere debeāt: quātū uidelicet, abstinere à peccatis debeant: non sulū, ne propter ea, puniantur ipsi, sed ne peccatorū suorum flagella, in filios transfundant. Audi quid sanctus Isaias dicat, de stirpe regis Assiriorum.
Isaiæ. 14. Præparate (inquit) filios eius occisioni, propter iniquitatem patrum eorum. Et consurgam contra eos (ait Dominus) & perdam Babel nomen, propinquum, filium, & nepotem, dicit Dominus. Annotauit etiam hic quidam, in eo quod dicitur in tertios & quartos, & faciens misericordiam in milibus, quàm pronior sit Dominus ad miserendum, quam ad uindictam sumendam, ut iniquitatem uisitet in. 3. & 4. misericordiam uero extendat, ad mile. Vbi nos docet, iræ non recordari, aut uindictæ in æternum: dilectionis uero in perpetuo memorari. Additur. *Diligentibus me, & custodientibus mandata mea.* Quibus uerbis docet, qui sint, qui custodiant mādata eius: nempe eos qui diligunt eū. Sic & Christus apud Ioannem. Si quis (inquit) diligit me, sermonem meum seruabit: & qui non diligit me
Ioan. 14. sermones meos non seruat. Aduerte etiam hic quantum noceat iniquitas, & quid ualeat dilectio: ut iniquitas non solum noceat facienti, & dilectio non solum prosit ipsi diligenti. *Non assumes nomen Dei tui, in uanum.* Expende hic, quanti faciendum sit nomen Domini, ut nihil, eo interposito pollicearis, quod non intendas implere. Si enim filium aut nepotem, aut rē aliquam preciosam, uerborum tuorum obsidem dedisses, nonne laborares implere, ut obsidem redimeres? Omnino. Si ergo nomen ineffabile dei, cur quod promisisti non imples? Sed proh dolor. Quis nunc, quod iurauit, aut uouit, implere uult? Vbique periuria, ubique irrita uota, ubique etiam mentita fides. *Memento ut diem sabbati sanctifices.* Quæ enim implere cupimus, eorū ante recordamur. Sic uoluit Dominus Deus, nos sanctæ diei memorari, ne eam diebus aliis similem reputaremus, & sine debito honore, præteriremus. Et bene nota, Deum non dicere, quod eius recorderis, ut in eo gaudeas, tripudies, aut tibi uaces, sed ut sanctifices. Multi enim sunt, qui dierum festorū memorantur antequam ueniant non ut sanctificent, aut Deo uacent, sed ut ludant, comedant, & bibant, cæteris diebus licentiosius: & qđ deterius est, tunc uitiis indulgeant, ita ut peccata, ac flagitia seruasse, in diem sanctū uideamur: ac si bona opera essent: cum Dominus nos, eius ad hoc memores esse uoluerit: ut tunc maxime eum colamus, & beneficiorum, creationis uidelicet cunctarū rerū ei gratias agamus.
Aduerte quæ hic dicū tur.
Tu & filius tuus, & seruus tuus, & bos. Considera hic quæso beneuolentiam, & charitatem, summi Dei, ut secum uoluerit omnia quiescere, neque tamen secum iubeat omnia laborare. Solus ipse creat cuncta, & si fas est dicere, sex diebus laborat nobis, septimo uero die, omnia secū ad quietem inuitat. Sic solus CHRISTVS passus est, & torcular calcauit solus ipse, ira ut de gentibus non sit cum eo uir: in die Isaiæ. 63 tñ resurrectionis, omnes sua beata præsentia læti ficat. Omnes enim uult secum resurgere, sed non omnes secum pati. Vbi etiam nos, gratitudinem docet, postquam ipse tam gratus est, totque bona contulit diei septimæ à quo nihil ministerii, in cōdendis rebus accepit. *Honora patrem tuum & matrem, ut prolongent dies tuos:* aut ut prolongentur super terram. Vides hic, qualiter bona alicui collata, eum ad precandum inuitent: similiter quid ualeant, parentum benedictiones, & precationes, quæ tibi longam possint uitam, à Domino impetrare: similiter quanto pluris faciat Deus, parentum honorem, quàm suum, ut quasi

quasi uoluerit, te potius parentes, quam se honorare quemadmodum eos alere potius, quam sibi sacrificia offerre. Et annotauit hic quidam rabbinus.s.rabbi Simeon, scripturam pluris fecisse, parentum honorem quàm Dei, ut uoluerit nos Deum honorare, ex substantia nostra, iuxta
Prouerbior.4 illud Salomonis. Honora Deum de tua substantia, parentibus uero uoluit, filios subuenire, ex labore manuum suarum: & si non habeant, teneantur in pistrino laborare, ut parentibus uictũ quærant. Similiter honorantes se, uoluerit honorare, iuxta illud.1.Samuelis.1. Quicunq; honorifica uerit me, honorabo eum, longæuam uero uitam cõcesserit eis, qui honorauerint parentes. Cõstat autẽ, pluris uitam fieri, quàm honorẽ. *Loquere tu nobis*, Docet locus iste, doctorẽ talẽ esse debere, ad quẽ facilis populi sit accessus: neq; debet esse nimiũ formidabilis. *Vos uidistis, qđ de cœlo loquut⁹ sum uobis*. Etiam uerba hæc ad timorem pertinent, ac si dicat. Cõsiderate, me uobis loco superiorẽ esse, unde uos, si rebelles sitis, facile punire possum, ideo timete. *Altare terreũ facietis mihi, neq; ex lapidibus excisis*. Arguit pulchre locus iste, hominũ uanitates, etiam in tẽplis dei, & ædificiorũ, ac sepulchrorũ. Vult Dñs altare terreũ, nos aũt marmoreũ construimus, & si lapideũ ex lapidibus impolitis, nunc uero cuncta polita ne polluta dicã sunt: ita ut opus, materiam superet. Arbitramur enim Deũ, nostris uani
Caute. tatibus delectari. Et si in ueteri lege, quando deus magna pompa, & apparatu delectari uidebatur hæc taxãtur, quid in noua fieri debet, quæ præ cæteris uirtutibus humilitatẽ prædicat, & extollit, damnatq; ambitionẽ, & superbiã? *Non ascendes per gradus, ad altare meũ*. Summam in sacris honestatem commẽdare uidetur locus iste, quam discere debent, qui altari ministrant, maxime in ascensu & descensu altaris.

CAPITIS. XXI. ANNOTATA IVXTA literam.

HÆc sunt iudicia, id est leges, quibus, seu per quas ius dicetur inter israhelitas. *Si emeris seruum hebræũ, sex annis seruiet tibi*. Significat chanah proprie, possidere, & emere, ut patet Gene.25. Agro, quem chanah, id est emit, Abraham. Et Prouerbiorum.8. Dominus chanani, id est possedit me, aut emit, initium uiarum suarum. Inde michne, pecus minutum: quòd omnis possessio antiquis, in pecudibus esset. Dicit autem seruum Hebræum, quoniam seruos aliarum nationum, licebat in perpetuum habere. *In.7.egredietur liber*. Significat nomen hebraicũ chopsi, non solũ liberũ: sed solitariũ, ut patet.2 regum.15. ubi dicitur. Et mansit in domo hachophsit. i. solitaria, seu sola. Et aduerte allusionem. Quia enim liberi, solent manere in domo seorsum, & per se, serui uero non, sed in domibus dominorũ, uocatur domus in qua quis solus manet, domus libera, domus uero, in qua cũ aliis moratur, uocatur nõ libera. Hebræi dicũt, domũ liberã dici, cũ non cõiũgitur aliis domibus: sed prior allusio uidetur uerior, ut. s. dicatur quis, manere in domo libera. i. quæ liberorũ esse solet, in qua liber solus manet. Additur aũt *Et gratis*: quoniã nõ oportebat seruũ, anno.7. aliquid ꝓ sua libertate donare, sed sine ullo alio precio, aut re: liber egrediebatur. *Sicũ corpore suo uenerit, cũ corpore suo egredietur*. Hebraismus est, quẽ sequens sententia suo more explicat. i. si solus uenerit, ad dñm suũ. s. sine vxore & liberis, & sine substãtia. Quare uenire in corpore suo, hebæris est uenire solũ: unde sequitur. *Si dominus dederit ei uxorem*. Dicitur aũt in corpore suo uenire, cũ nõ secum, alia copora adduxit. s. uxoris aut filiorum. *Si maritus uxoris ipse*. Significat baal (qđ maritũ sumus interpretati) supergredi, superiorẽ esse, quemadmodum uir uxori præest. Et uidetur uerbũ cõpositũ, ex ba quod est in, & al super, quasi insuper seu superius. Aduerte etiam nomẽ hebraicũ gaph, cõmuniter corpus significare. Est tamen locus, ꝑuerbio.6. qui hanc suspectam reddit significationẽ, ubi dicitur. Misit puellas suas, clamauit al gape. i. super summitatẽ ciuitatis: ubi significare uidetur summitatem. Posset tamen uerti. Clamauit super corpus ciuitatis. i. super totam ciuitatem, quæ unum corpus esse uidetur. *Vxor & filii eius, erunt domini sui*. Hinc ortũ habuit lex illa, qđ partus sequatur uentrem, ut cuius fuerit uenter, eius sit & partus. Est etiã hic notandũ, in lege ueteri, non ita esse indissolubile matrimonii uinculũ, quemadmodum in noua: quia hic matrimonium dissoluebatur expleto septenio, & uxor manebat cum liberis, in domo domini sui: uir autem abibat quo uellet. *Adducet illũ domin⁹, ad iudices*: hebraice ad elohim, quod est dii. Vocantur autem iudices dii, quòd debent esse ita constantes, & inflexibiles in ius dicendo sicut est Deus: quibus præcipit, pauperũ in iudicio nõ misereri. *Applicabit illum, ad ostium, uel ad postem*. Dictionem delet, certum est, ostium ligneum, quod mouetur, significare, sed mezuzah, aliqui postem. Chaldeus limen, significare dicit. Ex scriptura, uidetur significare potius postes, quam li-

men quoniam significat ligna aut lapides, quibus posset scribi lex illa. Audi Israel. Dominus Deus noster, Deus unus est. Dicitur enim Deutero. 6. Scribes eã, super mezuzot. i. postes domus tuæ. Diximus de significatione nominis, supra capit. 12. Et sunt ligna recta, ad latera ostii, quibus lignum superius transuerse positum, sustentatur. *Perforabit Dominus aurem eius.* subula. A rasa quod est perforare, est arsea. i. subula sic à perforãdo dicta. *Et erit ei seru⁹, aut seruiet ei in seculum.* i. perpetuo: quod aliqui interpretantur, usq; ad annum Iobel: quando omnes ad libertatem asciscebantur. Sed iam sæpius admonui, uerbum alam significare abscondere, latere, occultare. Quod enim occultare significet, seu latere: sunt multa in scriptura exempla. s. primo regum. 10. ubi dicitur. Nõ fuit uerbum neelam. i. absconditum ab rege. Et ecclesia. 12. super omne elam. i. occulto. Sic leuitici. 4. ueneelam. i. & cælatũ erit uerbũ. Et Numeri. 5. ue neelã. i. occultum fuerit ab oculis uiri sui, & meo iudicio, olam significat tempus absconditum, cuius non est memoria. Ieremiæ. 2. Meollã. i. à seculo, confregi iugum tuum. i. à multo tempore: cuius nõ est memoria. Disputauimus abunde de significatione nominis Genesis. 24. Dicit autẽ rabbi Abraham, significare tempus præcisum, & determinatum: sed melius ut diximus occultum. Fiebat autem huiusmodi fixio, ut seruus sciret, se ad dictum illi domui in seculum. Vnde aurem alicui defigere Hebreis, est esse addictum perpetuæ seruituti. Quare in Psal. 39. dicitur. Sacrificiũ & oblationẽ noluisti, aurẽ autẽ pfodisti aut pforasti mihi. i. me tibi in seruũ perpetuũ addixisti: & sunt uerba Christi iuxta Pauli ad hebræos interpretationem *Cum uendiderit uir, filiam suam in ancillam: non egredietur, sicut egrediuntur serui.* Nam serui egrediebantur cum corpore suo. i. soli, si soli ingressi essent: nõ sic autem ancilla hebræa, quoniam non solum ad ministeriũ, sed ad matrimonium, saltem secundarium, quale erat ancillarum, tradebatur. Et loquitur de ancilla hebræa, cognita à domino suo: quæ uel non desponsatur domino, aut filio eius: sed post coitũ displicebat domino, neq; desponsauit eam sibi, uel filio suo. *Si displicet in oculis domini sui,* ante desponsationem. *redimere faciet eã.* i. facultatem illi faciat redimendi se, subtrahendo à pcio, annos quibus seruiuit sibi. Sed quia nulla specialis gratia ei fiebat, præter alios seruos, qui omnes, isto modo poterant se redimere: uidetur potius lex mandare, ut dominus eam redimat, dimittendo liberam, ac si redimeret. Non tamen improbo priorem sensum, quoniam sequitur. Non poterit eam populo alieno uendere, quasi possit suo. *Populo alieno facultatem,* seu dominium *non habebit uendendi eam.* Per populum alienum, aliqui intelligunt populum alterius loci, in Israel: sed meo iudicio, quia populus alterius urbis, non uidetur alius populus ab Israel: ideo melius intelligitur, per populum alienum, populum gentiũ. *Quoniam spreuit eam,* seu dum spreuit eam, scilicet coeundo cum ea. Verbum bagat, quod hic spernere uertimus, hebræis significat præuaricari, transgredi, fallere, fraudare, decipere, fraudibus aut dolo uti. Et uere dolose, talis egit cum ancilla, quoniam uir congrediens cum fœmina, præ se fert maritum: Cum autem iste nollet esse maritus, uidetur ancillam decepisse. Sed meo iudicio, uerbum bagad, significat operte, seu dolose agere, aut tegere. Vnde beged, id est uestis, quòd ea, quis tegatur & operiatur. Verti ergo posset hic. Quoniam operuit eam, id est quasi maritum egit. Solebat enim uir alicuius fœminæ, in Israel, quàm primum uellet eam ducere, extendere palium suum, & operire eam: ut patet Ruth tertio. *Si autem filio suo desponsauerit eam, secundum iudicium filiarum faciet ei,* id est dotabit eam, quod est ius filiarum, ut scilicet à patre dotentur. Aduerte uerbum iaad, quod hic uertimus desponsare, significare multa Hebræis. Omnia, scilicet hæc. Conuenire, congregare, tempus constituere, parare, & desponsare, sed meo iudicio, solum significat congregare, maxime ad certum tempus, & tempus certum constituere, & quia desponsationes fiebant in iuuenibus & puellis, iuxta certum tempus, inde etiam significat desponsare. Vnde uerti posset. Si filio suo constituerit eam, id est tempus desponsandi certum dederit, faciet illi, secundum iudicium puellarum. *Si alteram sibi,* aut illi, *acceperit. s. simul cum ea: residuum eius, operimentum eius: habitaculum eius: non diminuet.* Miror cur nostri, hic uerterunt pro residuo, uictum, cum dictio, non uictum, sed residuum, seu reliquum significet: ut patet. 1 Samue. 16. Adhuc scaar. i. residuus est, seu remansit minor: sed quia communiter, concubinis dabatur, quod residuũ erat, à principalibus uxoribus, queãdmodũ filiis earũ, qđ residuũ erat à principaliorib⁹ filiis, ut patet Gen. 25. de Abraam, qui dedit omnia quę possidebat Isaac, filiis aut concubinarũ munera, seu qđ residuũ erat: ideo dicitur hic uirũ nõ debere negare ancillę in uxorẽ ductæ

ductæ: residuũ.i.id quod à principali uxore relictum erat: siue esset cibus, siue tempus congressus. Nam quemadmodum residuum cibi, dabatur concubinis, ita tempore quod relinquebatur à principalibus uxoribus, uiri uacabant congressibus ancillarum, aut concubinarum: ut patet de Agar, & aliis ancillis, ad quas maritus, de licẽcia principalis uxoris, ingrediebatur: uidetur tamẽ hic, pro residuo uictus poni, quia sequitur, tegumentum eius, ac si dicat. Non negabit uictum, residuum principaliori uxori, neq; uestitum, seu tegumentũ. De tertia etiam dictione.s. onáh, quam tempus determinatum seu statutũ uertunt, dubium est: quoniam nusq̃, in hac significatione, in tota scriptura inuenitur: sed maon, quod ex hac est radice, significat habitaculũ, ut ex infinitis scripturæ constat locis, quæ causa breuitatis omittimus. Psal.26. Dñe dilexi meon. i. habitaculum domus tuæ. Hinc etiam dicitur, esse onen.i. præstigiatorem, seu qui oculos tenet, uel claudit, ne res uideatur ut est in se: & si iuxta hanc significantiam, locum reddamus, uertendum esset. Et habitaculum non diminuet.i. locũ ad habitandum dabit. Aut non diminuet cohabitationem.i. tenebitur cum ea, ad aliquod tempus habitare, ad concubitum. Est ergo integer, huius legis sensus, iste. Si quis uir, uendiderit alteri filiam suam, in ancillam, (& est sermo de hebræis) uel ille coiuit cum ea, aut non: si coiuit cum ea, aut displicet postea illi, aut placet, si displicet, tenetur eam redimere.i. dimittere, ac si redemisset eam: in precium ablatæ pudicitiæ: aut permittere, quòd redimatur, ablatis à pretio redemptionis ministerii annis. Si uero placet, aut accipit sibi, aut filio suo in uxorem. Si filio, tenetur eam dotare: si sibi, faciat illi, ut uxori. Si alteram sibi acceperit, non diminuet uictum, uestitum, & cohabitationem: & si hæc tria non fecisset, tenebatur eam gratis dimittere, sine argẽto. Et ex hac ultima clausula uidetur, quòd cum dicit textus supra. Redimere faciet eam, debeat intelligi, ut diximus.i. dimittat eam gratis, ac si redemisset eam. Sed quid iuris, si eam nõ cognosceret? Tunc poterat eam habere in ministerium, úsq; ad annũ Iobel: & poterat permittere, ut sese redimeret. Communiter tamẽ, in Israel, homines uendebant filias in ancillas, ut ab eis, quibus uendebantur, in uxores, aut saltem concubinas, acceptarentur. Et concubina erat, quæ ad concubitum asciscebatur solum, non ad hereditatem: & erãt, aut ancillæ, aut min⁹ principales uxores. *Percutiens uirum, & mortuus fuerit: moriendo moriatur.* Ponitur lex in communi, ut omnis percutiens, siue intẽdat occidere, siue nõ: & percussus fuerit mortuus: talis morte erat plectendus: sed statim ponũtur exceptiones, ab hac lege. *Et qui nõ est illi insidiat⁹: sed deus occurrere fecit.s. eũ: ad manũ ei⁹.* Videtur hæc lex loqui, de occidente, cui occurrens, antea fuerat l uurius, & Dominus occulto iudicio, aut potius, ut illatæ iniuriæ pœnas daret, tradidit eum, in manus eius, cui iniuriá intulerat: tali inq̃ occisori, non infligebatur mortis pœna, sed fugiebat, ad aliquã ciuitatem refugii. *Et cũ superbe egerit uir, contra proximum suum, ut occidat eum in dolo, ab altari meò accipies eũ, ad mortem seu ad moriendum.* Verbũ zud, quod uertimus superbe agere, nõ est hebræis plene notũ: uidetur tamen, significare intumescere, aut eleuari, ut ex Psal.124. colligi uidetur: ubi dicitur. Aquæ azedonim.i. intumescẽtes, aut superbæ. Sequens uero dictio.s. ormah, ab arum, qđ est inuolutũ esse, ortum habet: & significat astutiam, maliciam, seu caliditatem, maxime ad malum. Attribuitur autẽ, huiusmodi occursus deo, quoniá nihil potest, subterfugere eius prouidentiá. Dicitur autem tradere aliquẽ, in manus alterius ad occidendum: quoniam eius est, omnibus ius dicere, & uindictam dare, quam non dant iudices, aut quia nolunt, aut quia occulta eis sunt. *Furans uirum, & uendens ipsum, & inuẽtus est in manu eius: morriendo moriatur.* Sed si uendidit alteri, quomodo potest, in manu eius inueniri? Dupliciter potest hæc lex intelligi. Altero modo, ut furans uirũ, & uendens ipsum, i. ut ipsũ uẽdat, & inuenitur adhuc, in manu eius quia nõdũ eũ tradidit ei, cui uẽdiderat: morietur. Alter uero qui (meo iudicio) est germanior literæ, est. Furás uirũ, & uẽdẽs ipsum, & inuenitur in manu ei⁹.s. emptoris, morte moriatur. Sed quid iuris, si nõ esset iá inuẽt⁹, in manibus illius, sed alteri traditus? Crediderim tũc maxime occidẽdũ uẽditorẽ: quoniá magis elõgatur à restitutione: & legẽ sic intelligẽdá puto. Furás hominẽ, & uẽdens, morte moriatur: etiam si homo, furto ablatus, inueniatur in manu eius, aut emptoris *Qui maledixerit patri suo & matri suæ, morriendo morrietur.* Verbum chalal, nõ proprie significat maledicere, sed alleuiare, leuem reputare, & uelocem esse: ut Gene.8. multis autoritatibus, probauimus: hic uero uidetur significare despicere, qđ est leuẽ reputare. Quod si legas maledicere, sensus est. Malá imp̃cás patri suo, aut matri suæ, moriatur. *Cũ lapide, uel cũ pugno.* Nõ est certa significatio egroph, qđ pugnũ uertimus: quoniá inuenitur significare glebá. Ná uerbũ garaph, à quo egroph, significat reuoluere, ut patet Iudicũ.5. ubi dicitur. Torrens chison, gera-

pham.i. reuoluit,seu deuoluit eos.Inde megre-phah.i. gleba sic dicta,ut puto,quòd in aratione reuoluatur.Vnde etiam,hic uerti posset.Percutiés socium suum,lapide uel gleba.Nō tamen dāno,si pugno uertas,licet mihi nullus occurrat,in scriptura locus,ubi dictio egroph, significet pugnū:posset tamen illum significare, ob reuolutionem:quoniam facile digiti reuoluuntur, ad faciendum pugnū: aut quia nihil aliud est pugnus, q̃ digitorū reuolutio. *Tātū requiē,seu cessationem*.i.dies,in quibus cessauit,seu lucri defectum,soluet,& medēdo medebitur.i.soluet medicinas & medicum:aut suis impēsis,sanabit percussum.Vbi aduerte,Deū uoluisse, hominem socio suo,iniuriam gratis cōdonare,modo exoluerer,qđ uacando amiserat,& quod medendo sibi exposuerat. *Vindicando uindicabitur*.s.seruus uel ancilla occisi,de dño suo.s. secundum iudicis arbitrium Vnde oerbum nachan,nō solum uindicare,sed & iudicare significat: quoniā iudicū erat,mala illata uindicare. Sed si p̄ diē aut dies, steterit.i.non moreretur statim:nullas dabat dominus pœnas,& rationem lex subdit. Quoniam pecunia eius est.Et fuit hæc lex tam mitis:quoniam raro, quis seruum suum, sponte occidit.

Cum eleuati fuerint uiri. s. in inuicem. Discessimus hic ab omnibus interpretibus, qui hic uertunt.Cum rixati fuerint uiri.Quoniā uerbum nasah,potius eleuari aut eleuare se, significat,q̃ rixari:& io chal.hebrei cōcedunt,significare uolare,aut eleuari,ut cōstat Threno.4.ubi dicitur.Quia nasiu.i.eleuauerunt se.Et Ieremi.48. Date(inquit)alas Moab, quoniā naso nese.i.eleuādo eleuauit se. Inde nosah.i.ala sic dicta,qđ eleuet aues,aut ea,uolare soleat.Hinc etiā nes.i.accipiter:sic ab eleuatione dictus. In omnibus autlocis,ubi hebræi uertunt, etiam in niphal rixari, tam bene quadrat, si eleuare uertas: quēadmodum.2.cap huius libri diximus:ubi habetur. Ecce duo uiri hebræi,nisim.i.insurgentes.s.in se inuicem,potius q̃ rixantes. Et nō distrahes uerbū, à sua pp̄ria significatione. *Et nō fuerit mors.s. mulieris ,cōdēnādo cōdēnabitur,sicut posuerit sup illos,marit⁹ mulieris: & dabit, ut statuerint iudices*. Quoniam uisus fuerat cōstituere partē iudicē, marītū uidelicet mulieris,addidit qđ sequitur:qđ.s.sol⁹ ipse nō arbitrabitur qđ soluēdū est,p̄ abortiuo:sed cū iudicib⁹. Aliqui intelligūt,qđ uiri isti,essēt soluturi pecuniā,p̄ arbitrio mariti,sed pœna, corpori infligēda,manebat in arbitrio iudicū: sed prior sensus, mihi magis placet.Sed si moreretur mulier,occidēdi erāt ipsi Caietanus noster,hanc legē,etiam ad pueros extēdit:qđ.s.si illi effusi morerentur, etiam pcutiētes matrē, essent morti obnoxii,sed mihi eius sentētia nō p̄batur : quoniam nō uidetur æqui, ut tanta pœna imponatur ei,qui embrionē occiderit,sicut illi,qui perfectū iam uirū. Nā supra,de seruo occiso à domino , noluit lex, eū puniri pœna mortis, quoniam pecunia eius esset.Et licet talis sit uerus homicida, si fœtus animatus erat,nō tamen,pœnam cōsumati homicidæ subibat. *Dabis animā p̄ anima*. Hebraismus est,pro damnabis uitam pro uita ablata. *Oculū*.s.ſanū,uel auferētis eū. *p̄ oculo*.s.ablato *Vulnus pro uulnere*,seu percussionem p̄ percussione.Dicunt hebræi,uerbū pasa,significare p̄cutere,usq; ad sanguinis effusionē: suspectam tamen reddit,hanc significationē, id quod dicitur Deut.23.ubi dicitur.Nō ingredietur pesua.i.attritus attritione, aut fractus : quare aliqui dicunt, uerbū significare frangere, potius q̃ uulnerare. Et posset hic uerti, fractionē p̄ fractione, liuorē p̄ liuore. Verbum chabar,à quo chaburah. i.liuor,significat coniungere, sociare,colligere. Vnde chaburah.i.liuor,quòd in eo sanguis cōiungatur. *Si cornupetierit bos*.Explicat lex hæc, obscurum locum,qui ponitur Gene.9.ubi Dñs dicit, se requisiturum hominis sanguinē, de manu omnis bestiæ; neq; tamen posuerat requirendi modū,quem hic manifestat.Requirit enim Dñs, i.punit hic bestiam,bouē cornupetā. i.& puniendo,requirit hominis sanguinē, de manu eius, cū mandat bouem lapidari,& prohibet, carnes eius in cibum sumere. *Si expiatio imposita fuerit super eum,& dederit redemptionem animæ suæ,secūdū omne,quod impositū fuerit super eum*,subaudi, liberabitur à morte.. Aduerte hic uerbum chapar.i.redimere , ignotæ significationis esse,apud hebræos. Dicunt enim, significare bituminare, expiare,placare, parcere, remouere,& redimere: sed (meo iudicio)uerbū significat,linire,& operire: & quia postquā peccatum opertum est, nō uidetur ad punitionem, significat parcere,& expiare,seu non punire: propria tamen significatio,usque hodie ignota est. Disputauimus abunde, de ea Gene.6. ubi dicitur. Vechaparta, id est & picabis, seu pice linies,eam,uidelicet arcam. *Si filium cornupetierit,aut filiam,secundum iudicium hoc, fiet ei*.i.si contingat, bouem cornupetam, filium aut filiam. s.domini illius bouis, cornupetere : si non erat ab heri & nudius tertius,cornupeta, lapidabitur bos, sed dominus, erit innocens: sed si erat.s.cornupeta, dominus interficietur. Posset etiā esse sermo,de filio aut filia: cuiuscunque hominis

minis,nō solum de filiis aut filiabus domini bo- uis cornupetæ:& hunc sensum, sequens senten- tia, probat dicens. *Quod si cornupetierit ser uum*,uidelicet alicuius hominis,uel ancillam, dabit domino illius serui, argēti. 30. siclos & bos lapidabitur. *Cum aperuerit uir puteum, uel foueam.* Rabbi Dauid dicit,in libro radicum, hoc interesse,inter bor.i.cisternam, & beer id est puteū, quòd bor. i.cisterna, nō est sine ædificio, sed bene beer. Dicit tamen bor,esse cisternam,cu ius aquæ colligūtur,sed nō scaturiunt:sed (meo iudicio)bor significat foueam , siue sit puteus si- ue cisterna,siue carcer, aut etiam sepulchrum. Et potest esse,huius legis duplex sensus. Prior,ut loquatur prima pars , de puteo iam facto, cum quis.s.os eius aperit,& secundus sensus est , ut lo quatur,de puteo & de cisterna, ut bor,uno loco puteum,altero uero cisternam, significet. Est er- go sensus. Cum quis aperuerit puteū , aut cister- nam, scilicet iam factam, sed clausam,& aperue rit os eius , aut cum foderit eam. s. de nouo. Et iste(meo iudicio) est literæ sensus: & decre- tū est clarum. *Domin⁹ cisternæ, reddet argē tum.* Hebraice ad uerbum est:integrabit argen tum,& restituet domino eius. s.bouis , uel asini. Et quod dicitur integrabit argentum , debet in- telligi,quod integrum,ad bouis ualorem,restitu et:seu æquabit argentum boui,& restituet domi no: sed hæc lex , ut ex sequenti constat , intelli- gitur,quando dominus,ignorat bouem esse cor- nupetam, ab heri & nudiustertius: quoniam si sciret,locum habet lex sequens,quòd. s.redditu- r⁹ esset bouē uiuū,pro occiso à cornupeta suo,& cadauer erat illius. Aduerte etiam hic, uerbū cha saph,à quo cheseph, id est argentum , significare amare , & chesepl argētū seu pecunia: qđ ab o- mnib⁹ fere diligatur,& ametur. Similiter, ubi o- mnes hic in fine uertunt. Reddet bouem,pro bo ue,potest reddi: integrabit,bouē pro boue.

CAPITIS. XXI. AD MORUM compositionem,annotata.

Si emeris seruum hebræum : sex annis seruiet tibi. Admonet lex hæc, alio affe- ctu,prosequendos esse seruos, ex gente tua, atq; alio extraneos:ut tuos, non sinas perpetuo serui re , licet possis extraneos,ad hoc cogere. Et in priori capitis sententia,aduerte:principē,non so lum leges debere condere,quæ ad cultum perti- neant,& ad se,sed etiam,quæ ad pacificum perti neāt, rei publicæ cōuictum: unde dicit,hæc sunt iudicia,quæ pones corā eis. Et simul aduerte,qua li affectu, diem septimum prosequatur Deus: ut non solum uoluerit, in eo cuncta quiesce- re , sed etiam ab eo expectare libertatem : & propter.7.diem,sanctificasse.7.annum, & etiam 50. Et simul disce, qualiter uolueris, te seruum tuum tractare , quem septimo anno , nosti fore liberum. Constat etiam ex hoc loco, hominem fidelem, posse in seruum,homini fideli uendi. *Si maritus mulieris erat.* Nouit Dominus, mariti erga coniugem, affectum,ideo noluit,fa- cile separari. Ubi similiter docet,non detinere ali cui,eo inuito,quod maxime diligit. *Dilexi uxo rem meam.* Quas angustias, uir subeat ob con- iugis,& filiorum amorem:pulchre subindicat lo cus iste: ut scilicet seruituti perpetuæ , carceri,& multis aliis malis,se adiici patiatur, propter eos. Mauult enim homo, propter eos, perpetuo ser- uus esse , quàm ad horam sine illis libertate frui. *Sed si Dominus dederit ei uxorem.* Quid il li faciunt,qui non sinunt seruos suos, uti liberta te coniugii? Deberes seruo tuo uxorem dare, si non habeat, & tu prohibes eum, habere uolen- tem : unde serui, in uagos concubitus , & pecca- minosos, frequentissime ruūt:quorū,tu causam esse dignosceris,qui coniugium prohibes. *Uxor & filii , erunt Domini.* Quoniam, omne quod nascitur in fundo meo , meum est. Simili- ter disce , eum operas & oleum perdere , qui in alieno operatur. *Perforabit aurem eius sub ula.* Quāti facienda sit libertas:optime docet lo cus iste:& quas pœnas subire debeat, qui ea non utitur,cum possit. Similiter admonet , non tan- ti faciendum esse,coniugis & liberorum amorē, ut maxima & extrema mala, propter eos subire uelis. Docet etiam, eos puniendos, qui dedecus seruitutis non sentiunt,neque curant,ut sentiāt. *Si uendiderit uir filiam suam.* Potest pater angustia,aut paupertate pressus,filiam uendere, aut filium:& pulchre docet locus iste , nō deho- nestare, cōciuiū nostrorum filias:sed ex ancillis, coniuges facere. Similiter docet, dotem: pudici- tiæ puellarum precium esse. Similiter puellā cō- ciuis tui, ut filiam esse tractādam. *Populo alie- no non poterit eam uendere.* Periculo idolo latriæ,obuiā ire uoluit dn̄s,quoniā nouerat, ꝙ fa cile,fœminæ sequātur mores, immo & fidē côiu gū, & populi apud quē morantur. Maledicti illi (ait dauid ad Saul)qui me,hęreditate dn̄i pellūt, dicentes: Vade serui diis alienis. Quod uero dici- I. Samu tur. *Si displicuerit in oculis Domini,* osten dit,ꝙ magnum malum sit,displicentia uiri, erga uxorem,ut maluerit , inter eos facere diuortiū: ꝙ in perpetua inimicitia uiuere. *Secundum mo rem filiarum faciet ei.* Qualiter tractandæ sint nurus,ostendit locus iste:ut licet uili condi- tione,utpote ancillæ sint,si tamen cōtingat filio

coniungi, tractandas esse, ut filias. Subūt etiā uxor, licet uilis, uiri conditionem & nobilitatem. *Alimentum eius, uestimentum eius, & cohabitationem eius non diminuet.* Hæc tria sunt, quæ uir debet uxori suæ: uictum. s. uestitum, & cohabitationem: saltem ad tempus. Non est enim propter inanem uiri appetitum, uxori auferendum, quod sibi iure debetur. *Egredietur gratis, absque argento.* Pluris faciēda est libertas, q̄ omnia hæc: ubi etiam disce, Deum omnino uoluisse, puellā aliquam suæ pudicitiæ habere recompensationem, ut si contingat eā iniuste auferre scias te ad eā teneri. *Si et nō fuerit insidiatus.* Displicuit semper, & summe Deo, malicia, & studiosa uindicta: & parcit illi, qui iusto dolore prouocatus, inimicum occurrētem occidit. Quo in loco, simul expende, nullū malum, homini casu euenire, sed iusto Dei iudicio, licet nobis occulto, unūquéq; suorum peccatorum pœnas dare, & aliquando, cum maxime securus esse uidetur. *Si uoluntate, ab altari meo, auelles eum.* Audis hic profecto, qualiter Dn̄s, uoluerit homnis uolūtariā, punire cedem, ut nihil ei immunitatis: sacer prestaret loc⁹. Nūc uero sacra loca, homicidarum, & id genus peccatorum, speluncæ facta sunt. Quid enim nunc utilitatis, ecclesiæ minores ordines afferunt? Dicito mihi, quis lectorum acolluthorum, ianitorum, exorcistarum, suum implet munus? Ad id uenit res, ut nunc sacri ordines, in priuilegia facinorosorum hominū, uersi sint. Quare (meo iudicio) ecclesiæ consultum esset, quoniam hac de causa cædes in immensum multiplicari uidemus, si minores ordines, non nisi simul cum sacris traderentur. *Qui maledixerit patrē aut matrē, moriendo moriatur.* Vt scires quanti facienda sit patris, aut matris percusio, hæc lex sancita est: quæ non solum occisorem aut percussorem eorum occidi mandat, sed maledicentem. Et si qui solum mala pareutibus precatur: tales dat pœnas, quales dabit qui percusserit, uel occiderit. *Si percusserit quis proximum suū, & nō fuerit mortuus.* Non præcipit lex hæc ob iniuriam, aliquid soluere, quoniam hæc gratis condonanda esset: sed operarum cessationem, & in medicos expensas. Quam ob rem non sint præcipites confessores: ut preter hæc semper iniuriā exolui iubeant, licet posint, sed quoad possūt, suadeāt lesū: gratis iniuriā cōdonare. Vbi etiā aduerte, solum illum legem hanc damnare ad mortē, qui mortis sufficiētem causam præbuit. *Si quis percusserit seruum, uel ancillam.* Vilis est seruorum conditio, ut nō sit reus mortis, qui seruum suum occiderit. Vbi simul aduerte, ut pluri mum, non esse magnam pœnam infligendā his uitiis: ad quæ homines proni nō sunt. Nā quia rari sunt, qui seruos suos occidant, tam mitis fuit in dominos, seruos occidentes lex. *Argentum eius est.* Ex hoc loco collige, hominē posse precio estimari, & tanti fieri, quanti constitit. *Et egressi fuerint nati eius.* Non tanti fieri debet aborsus, seu occisio puerorum, in matris utero existentium, quanti aliorum puerorū & hominū: qui aut iam nati, uel iam prouectæ ætatis sunt. Similiter q̄ sit cauēda pcussio pregnātis. *Dabit, sicut imposuerit ei marit⁹ mulieris.* Non esse relinquendam peccati pœnam, in partis arbitrio, demonstrat lex hæc, quoniam cæcus est homo, in estimatione causæ suæ. Et posset lex hæc intelligi, ut corporis pœna, esset in arbitrio mariti, taxatio uero pecuniæ, in estimatione iudicū. *Oculum pro oculo.* Æquissima lex, quæ pœnas culpis æquat. *Liberum dimittet eum, pro oculo eius.* Magna auaro mulcta est, seruum perdere, si mēbrum aliquod mutilaret aut perderet⁹ serui sui: & ut abstinerēt ab huiusmodi percussionibus, uoluit seruos perdere, qui mēbra absciderent. *Lapidando lapidabitur bos cornupeta.* Ex hoc loco habes, eum teneri restituere, qui causam damno dare contigerit. Similiter q̄ sit custodiēda res tua, q̄ proximis nocumēto esse potest. *Lapidādo lapidabitur bos.* Audis hic (quemadmodum aliis scripturæ locis) quanti Deus homicidium facit, qd᷑ etiam in brutis uindicat: & q̄ parui homines illud faciunt, qui pro re nihili, hominem occidunt. *Contestatio facta fuerit Domino.* Cum proximus: se aut rebus suis proximis nocet, admonendus est, qui si non custodiat, reus damni est, eosq; ad restitutionem teneri, qui aliquid tenentur custodire & non custodiuut. *Si redemptio imposita fuerit ei.* Habent hic leges prudentes, mortē quā quis non omnino mœretur, posse pecunia estimari ac redimi, quemadmodum mors serui occisi à Domino suo, & puerorum, in matris utero existētiū: quæ cōpēsari pecunia possunt. Estimatur autem hic à lege. 30. siclis serui mors. *Si quis aperuerit cisternam.* Cautos docet esse homines, in huiusmodi, &. 2. teneri ad restitutionem, qui damni causam alicui dat. *Si percusserit bos alicuius, bouem alterius.* Æquissimæ hæ leges sunt, à quibus sapientes gentium, mutuasse uidētur suas.

CAPITIS. XXII. AD LITERAM annotationes.

SI furatus fuerit uir bouem uel pecus. Præcedenti capite egit lex de furto hominis, hic ſtatuit de furtis boum, aut pecorum aliorum: & mandat ut qui furatũ bouem mactauerit, uel uendiderit reſtituat. 5. ꝑ uno boue, & .4. pecudes ꝑ una pecude: & ratio legis eſt; quoniã tales elõgãt ſe, à reſtitutione. Si enim nõ uendidiſſet, neq; mactaſſet, ſat erat duplum reſtituere, ut inferius dicitur. Et aduerte quod dictiõ ſeh, quam pecus uertimus, ſignificat pecus in cõmuni, & extenditur ad agnum, & hędum, ut patet Deutero. 14. ubi dicitur ſeh. i. agnus ouium, & ſeh. i. hædus caprarum, ſeu pecus ouium, & pecus caprarum. Idem ſupra cap. 12. Tollent ſibi unuſquiſque ſeh. i. pecus. poſtea ſequitur. De ouibus, & de capris, accipietis. Si autem quæras, cur pro boue. 5. reſtituere præcipiat. 4. uero oues ſeu pecudes, pro una. Dicunt hebręi. 5. addi bouem, pro miniſterio bouis, quo interim priuatur dominus: non ſic autem homo utitur oue, aut pecude. *Si cum perfoſſorio aut in perfoſsione, inuentus fuerit fur, & percuſſus fuerit, & mortuus fuerit, non illi ſanguines. Si ortus fuerit ſol ſuper ipſum, ſanguines illi, reſtituendo reſtituet: ſi non illi, uendetur pro furto ſuo.* Iſte eſt hebraiſmus: cuius ſenſus, utcunq; obſcurus eſt. Poteſt autem eſſe duplex, ſecundum quòd uerba illa, ſanguines ei, poſſunt ad percuſſorem referri, & ad furem ꝑcuſſum. Et ſi ad percuſſorem referantur, ſenſus eſt. Si in effoſsione. ſ. domus, inuentus fuerit fur ſcilicet de nocte, & fuerit percuſſus. ſ. à domino domus, & fuerit mortuus ex percuſsionibus: nõ illi. ſ. percuſſori ſanguines. ſ. furis percuſsi uel occiſi, imputabuntur. i. non proinde morietur. Si uero orto ſole ſuper furem: dominus percuteret eum, ſanguines illi. ſ. domino imputabuntur furis. Sed fur tenebitur furtum reddere, & ſi non haberet unde, uendẽdus erat pro furto. Qui ſenſus probari uidetur, ex his, quæ de occidente eũ qui urbem refugii egreſſus, à redemptore ſanguinis occiſi, occideretur: de quo textus Numeri. 35. dicit. Si inuenerit propinquus ſanguinis homicidam, extra terminum urbis euaſionis ſuæ, & occiderit, non illi ſanguines. ſ. imputabuntur. Si autem quæras qualiter fur poterat reſtituere, aut pro furto uendi, ſi fuiſſet occiſus. Dicendum, legem loqui, de fure percuſſo non mortuo. Si uero ad furem referas, ſenſus erit. Si in perfoſsione, noctu. ſ. inuentus fuerit fur, & percuſſus fuerit, & mortuus, non illi. ſ. furi ſanguines. ſ. occidẽtis dabũtur, aut nõ uindicabitur eius ſanguis, ſed ſi orto ſole, pcuſſus uel occiſus fuerit: illi ſanguines uindicabutur. i. ultio ab occidẽte, aut à ꝑcutiẽte ſumetur: ipſe tamẽ fur, reddendo reddet ſcilicet furtum, aut ſi non habuerit uẽdetur pro furto. Ex his duobus eligat quem maluerit lector. Aduerte hic uerbũ chatar, à quo macteret id eſt perfoſsio, aut perfoſſorium, ſignificare fodere, ut ex multis locis ſcripturæ conſtat Iob. 24. chatar. i. perfodit in tenebris domos. Et Ezechiæ 12. chatarti. i. perfodi mihi in pariete. Eſt tamen locus Ioneh. 1. qui hanc turbare ſignificationem uidetur, ubi dicitur. Vaiach teru. i. Et proiecerũt anchoras uiri, ut reducerent. ſ. nauem ad aridã: ſed tu melius ſeruata propria ſignificatione, uertas. Et foderunt ſcilicet remis, aut remigarunt. Nam remiges, remis fodere uidentur aquas crebris percuſsionibus. Ex quo loco diſce, non facile propriam uerbi ſignificationem eſſe mutandam, ſed conuenientiam inueniendam, ut ſæpius admonuimus. *Si inueniendo inuenietur in manu eius furtum, ab oue uſque ad aſinum, & uſque ad pecus, uiuentia, duo reſtituet.* Hæc lex exceptio eſt legis poſitæ, in initio cap. ibi enim ſtatutum eſt, furem, qui furto ablatum bouem uendidiſſet, aut pecus, uel mactaſſet. 5. boues &. 4. pecudes, pro una debere reſtituere: ſed ſi ſuffuratus eſſet, & non mactãſſet, aut uendidiſſet, non erat ſtatutum quã eſſet pœna mulctandus, quæ hic explicatur. Et aduertes ex hoc loco, in ſacris literis ſæpiſsime ſententias nõ ſemper ſuo ordine annecti, ſed quandoq; alienam inſeri inter duas, quæ connectendæ ad inuicem eſſent, quemadmodum in regulis admonuimus ex Prouerbio. 1. ubi dicitur. Si dixerint tibi impii, Inſidiemur ſanguini abſcondamus nos contra innocentem gratis: cui ſententiæ ſtatim adiũgenda eſſet illa, quæ reddit rationem quare uelit occulte inſidiari ſanguini innocenti, & non palam illi nocere, quæ ſequitur. ſ. Fruſtra enim ſpargitur rete, ante oculos omnis auis. Ac ſi apertius dicat: Ideo admoneo, inſidiari occulte iuſto ſanguini, quoniam fruſtra, aperte aduerſus eum ageremus, quemadmodum fruſtra ſpargitur rete, ante auium oculos: ſed agendum eſt inſidioſe cũ eo: & tamen inter has duas ſententias, quæ connexæ omnino ſunt, aliæ multæ inſerũtur, ſcilicet Deglutiamus eum. Omnem ſubſtantiam præcioſam reperiemus. Sortem proiice in medio noſtri. Fili mi ne ambules cum eis. Pedes enim eorum ad malum currunt: & tandem ſequitur. Fruſtra ſpargitur rete, quæ locanda inmediate erat poſt illam, cuius cauſam reddit. Et expende hic quanta pro temporum & locorum differentia, ſit legum uarietas, ut apud iudæos fur non eſſet reus mortis, pro ſimplici furto, niſi eſſet hominis. Nunc uero propter furum copiam, fere ubique damnantur ad mortem, ſeu

fuſ.

ſuſpendium. Videtur tamen, quod hominis præcioſa & ſuauis uita, nou deberet pro bonorum temporalium expillatione tam facile tradi, ſed quia fures in immenſum creuerunt, non mirum ſi leges in homines ſeuerius aduertãt. *Cum paſci fecerit quiſpiam agrum uel uineam.* Et explicans qualiter hoc fiat, addit. *Et miſerit iumentum ſuum, ut depaſcatur agrũ alteri⁹, de bono agri ſui, & de bono uineæ ſuæ, reſtituet, aut integrabit.* Loquitur lex hæc de eo, qui ſua ſponte iumentum ſuum mittit, ut depaſcatur agrum, uel uineam, alterius, non de eo cuius iumentum, eo inſcio & inuito, agrum uel uineam alterius comedit. Et ſtatuit talem, damnum alteri integrare, de optimo agri ſui, uel uineæ ſuæ: atq; ſentit meo iudicio, quòd licet fœnum, aut bladum depaſti agri, aut fructus uineæ depaſtæ, non ſint tam bona, ſicut frumentum, aut fructus domini mittentis pecus in agrum, uel uineam alterius, teneatur tamen, de optimis frugibus ſuis, damnum reſtituere: quoniam malicioſe iumentum ſuum miſit in alterius agrũ, uel uineam. Grammatici hic dicunt, mem in dictione metab, non eſſe præpoſitionem, ſed literam hemanticam: & ſenſum eſſe. Bonũ agri ſui & uineæ ſuæ reſtituet: ſed parui refert, ſiue de bono, ſiue bonum legas. Aliqui legunt bonum agri eius & uineæ eius. ſ. qui læſus eſt: reſtituet. i. qui iumentum miſerit in agrum, uel uineam alterius, ad ea depaſcenda: reſtituet bonum agri eius & uineæ eius ſ. qui lęſus eſt. Prior tamen ſenſus, mihi magis arridet. Eſt & .3. ſenſus. ſ. bonum agri ſui, id eſt bonum agrũ ſuum, & bonam uineam ſuam, reſtituet: ita quòd non ſolum fructus, pro depaſtis fructibus, reſtituere teneretur, ſed agrũ ipſum, ſed non placet ſenſus. Verbum baar, ſignificat proprie paſcere, ut patet .1. Regum .16. Ecce ego inabir. i. depaſcam, poſteriora bahaſa. Etiam ſignificat comburere, quòd ignis comburens, uideatur depaſcere & comedere ea quæ comburit, quemadmodum iumentum herbas. Iohelis primo habes. Deuorauit ignis ſpecioſa deſerti. Et abaar, quod (ut diximus) eſt paſcere, oritur beir, quod eſt iumentum, ſic dictum, quòd herbas depaſcat. *Cum egreſſus fuerit ignis, & inuenerit ſpinas, & comeſtus fuerit aceruus, uel ſeges, uel ager, reſtituendo reſtituet comburens combuſtionem.* Non diſtinguit lex hæc, inter eum, qui ſpõte ignem miſit, & qui non ſua ſponte: crediderim tamen legem loqui, etiam de eo, qui non aduertit, & debuit aduertere & impedire. Et huius legis, poteſt eſſe duplex ſenſus: quorũ alter eſt. Si contingat egreſſum ignem, ab eo, qui ad aliquid illũ ſuccendit, inuenire ſpinas. ſ. ſiccas, quibus incipiat enutriri, & poſt ſpinas comedat aceruum, ſcilicet manipulorum, uel faſciculorum. i. ſegetem demeſſam, aut ſtantem, aut agrum. i. agri fœnum: aut fructum: comburens. i. ignem ſuccendens, qui combuſſit hæc: reſtituet, ſeu integrabit damnum, à ſe factum. Alter uero ſenſus eſt. Si egreſſus fuerit ignis, & inuenerit ſpinas, quibus aceruus manipulorum circundari ſolet. Solẽt enim agricolæ, faſces manipulorum iuxta aream congregatorum, ſepe ſpinarum circundare, ne à iumentis depaſcantur, ſimiliter & agros in quibus ſunt fructus. Et poſt conſumptionem harum ſpinarum, comeſtus fuerit aceruus, uel ſeges, uel ager: qui ignem ſuccendit, integrare damnum factum tenebitur. Quia tamen textus dicit. *Si egreſſus ignis inuenerit ſpinas,* uidetur prior ſenſus amplectendus. Et tamen non parua coniectura eſt, quod ſecundus ſenſus uerus ſit, quoniam chos. i. ſpina, quod hic ponitur: non qualemcunque ſpinam ſignificat, ſed quæ circundat & ſuffocat, ſicut uerbum chus, à quo deſcendit: quod ſignificat æſtuari & præ æſtu quaſi ſuffocari. Et per ſpinas uidetur eas ſignificare, quas noſtri ſiluas uocant, quæ ſpiculis quibusdam plenæ ſunt: quibus agri, apud nos cuſtodiuntur. Et aduerte quòd uerbum baar, quod in præcedenti lege, ponebatur ꝓ paſci, hic in ſecũda ponitur ſignificatione. ſ. ꝓ cõburere. *Si quis dederit, ſeu cũ dederit uir, ſocio ſuo.* Loquitur lex hæc, de depoſita pecunia, aut uaſis apud alium: & lex clara eſt. Et nomen cheli. i. uas, achalah, quod eſt implere deriuatur: unde cheli. i. uas ſic dictum, quod impleatur aliqua re, aut quia completum & perfectum eſt. Senſus legis eſt: quòd cum uir, dederit id eſt depoſuerit: apud ſocium ſuum: argentum ſcilicet in numiſmate, aut uaſa, ad cuſtodiam, & fuerint furto ablata: ſi fur fuerit inuentus reddet duplum: ſin minus, facient appropinquare dominum domus, ad iudices (qui hic uocãtur heloim) ſi non miſit manum ſuam, ad ſubſtantiam proximi ſui, id eſt exanimabunt eum, utrum manum miſerit, in ſubſtantiam proximi ſui. Quod autem dicitur. Ad ſubſtantiam ſocii ſui, aduerte, malachah, quod hic ſubſtantiã uertimus, ſignificare proprie opus, ut patet Leuiti. 11. Omne uas, in quo fit melachah. i. opus. Et capit. 16. eiuſdem. Omne melachah, id eſt opus nõ facietis. Ex conſequenti uero, ſignificat omne acquiſitum. Vocant autem hebræi acquiſitum, factum, iuxta illud Gene. 14. capi. Et animas, quas fecerant in aram, id eſt & ſubſtantiam quam acquiſierant. Inde etiam meo iudicio, angelus ſeu nuncius, uocatur malach, id eſt operator, quòd per ipſum Dominus, operetur opera ſua.

Super omnem rem prævaricationis, seu infidelitatis.s.super bouem, super asinum, super pecus, super uestimentum, & super omne perditum, quod dixerit, quoniam ipse hoc.s. amisit: ad iudices ueniet causa amborum: quẽ impium fecerint iudices, seu prævaricatorẽ, restituet duplũ proximo suo.

Tractat lex hæc de preuaricationibus, factis in rebus, quæ alicui in custodiam traduntur: & statuit, quod cũ cõtẽderint depositari⁹, & is apud quẽ rem quamcunque deposuit, & conquæritur dominus rei, de preuaricatione, seu infidelitate depositarii, causa ad iudices adducetur: & quẽ prævaricatorem iudicauerint, reddet socio suo duplum. Et aduerte hebræos dicere, uerbum passa, quod hic uertimus preuaricari, significare rebellare, deficere, & præuaricari, & ut dicit Chimmi, est ex re à uoluntate domini, seu precepto, ex superbia. Et pessa nomẽ, rebellionem & preuaricationem. Sed meo iudicio, uerbum significat infideliter agere, & pessa infidelitatem: quod ad oculum ostendam. Nam Threno tertio dicitur. Nos passanu, id est præuaricati sumus, & rebellauimus. Vbi si passa significaret rebellare, non adderetur. Et rebellauimus. Quod uero significet infideliter agere, patet Isai.48. Vpussea.i.& infidelis, seu infideliter agens, ab utero uocaris tu . Vbi loquitur de Iaacob, qui in utero matris, in fratrem præuaricatus est, & infideliter egit cum eo: unde posset hic uerti. Super omnẽ rem infidelitatis.i. qua quis infideliter agit, cõtra proximum suum, & inferius etiam uertendum est. Quem infidelem, seu infideliter agere iudicauerint iudices, restituet duplũ proximo suo. Si etiam uertas præuaricari, non damno interprettionem. *Cum dederit uir socio suo asinum, uel bouem, aut pecus, & omne iumentum in custodiam, & mortuum fuerit, uel confractũ, uel captum,* scilicet ab inimicis irruentibus: *& non fuerit uidens,* scilicet alius à custode qui possit testificari, *qd̾ uiderit eum qui occiderit, aut fregerit, aut ceperit, iuramentum domini, erit inter duos, si non misit, aut quod non miserit manum suam, in substantiam proximi sui, & accipiet dominus ipsius.s.bouis, asini, pecudis, aut cuiuscunque iumenti, cadauer iumenti mortui; aut iumentum confractum, & non restituet.* s. custos. Aut suscipiet dominus ipsius iumenti, iuramentum, eo.s.iuramento contentus. *Si autem furando furatũ fuerit ab eo, restituet domino ipsi⁹.* Et ratio est, quia tenebatur illud custodire. *Si discerpendo discerptum fuerit.s. à bestia, adducet ipse.s.custos testem, & discerptum non restituet. Cum petierit uir a socio suo.s.mutuo: & confractum fuerit uel mortuum: & dominus ipsius non est cum eo.i.cũ re mutuo tradita, aut cũ mutuatario, restituendo restituet.* scilicet qui rem mutuo accepit, quia ad suam, & non domini utilitatem acceperat mutuum. Secus in depositato, aut custode, qui ad utilitatem domini, rem eius periculo domini custodit. Dicitur si dominus eius non fuerit cum eo, quoniam domino præsente, constat, casu fuisse mortuum uel confractum, non dolo aut culpa mutuatarii. Reddit lex rationem, quare sic statuerit. *Cum mercenarium sit: & uenerit pro mercede sua.* Hæc dixerim, sequendo communem expositionem. Mihi tamen uidetur, propter additam causam, legem loqui de rebus conductis: non de mutuo traditis: & sensus est. Cũ postulauerit uir à socio suo, scilicet conductitie, seu conducendo.s.iumentũ & confractũ fuerit, uel mortuum: domino eius non existẽte cum eo. i.conducente non existente cũ re sua, restituẽdo restituet.s.cõductor: si uero fuerit præsẽs, nõ restituet, quoniã mercenariũ est.s.iumentum, & uenit pro mercede sua. Explicatio est præcedentis sententiæ. Præsumit autem lex conducentem, non posse male animali uti, domino præsente: ideo præcipit non restitui, cũ dominus adest. *Si declinare fecerit quis uirginem, quæ non est desponsata, & coierit cũ ea: dotãdo dotabit eã, sibi in uxorẽ.* Ponuntur in hac sententia duo uerba, obscuræ significationis apud hebræos.s.patah, quod declinare uertimus, & mahar, quod dotare: & prius, dicũt hebræi, significare inclinare, declinare cor, ad ea quæ sunt preter rationẽ, & ueritatẽ, irasci, persuadere: denique uariant eius significationẽ, prout uident, loco quo uerbum ponitur, congruere: quod ideo est, quia propriam ignorant significationem. Expensis tamen locis, quibus uerbum in scriptura reperitur, uidetur proprie significare, declinare à recto, aut ab aliqua parte, inclinando se ad alteram: unde significatio eius uidetur uaria, quia significat, simul ab uno declinare, & ad alterum inclinari, ac si contraria significaret. Hoseah.7. Fuit ephraim, sicut columba,

potah

potah, id eſt declinans, cui non eſt cor, ſcilicet ad ſe dirigendum. Item Deutero. 11. Cauete uobis, ne forte lipteh, id eſt declinet cor ueſtrum. Illud uero Iudicum. 14. de Sinſone, uertendum ſic puto. Pati, id eſt declinare fac uirum tuum, ſcilicet à ſua duritia, aut inclinare fac. Quod alii uertunt. Perſuade: qui etiam hic, perſuaſerit uertunt. Mihi uero magis probatur, altera interpretatio. ſ. Si declinare fecerit uir uirginem. ſ. à propoſito ſuo. Aliud uero uerbum, ſcilicet mahar, dicunt ſignificare accelerare, dotare, inſanire, & ſtultum eſſe. Significatio tamen, qua feſtinare ſignificat, mihi propria uidetur, & quæ fere omnibus locis, quibus uerbum ponitur: quadrare poſsit, ut. 1. Samue. 4. Et uir mihar. i. feſtinauit: Iſaiæ. 51. Mihar, id eſt feſtinauit uinctus: ut ſolueretur. Vnde hic (meo iudicio) uertendum eſt, pro dotando dotabit, feſtinando feſtinabit, ſibi eam in uxorē. ſ. accipere. Et aduerte quòd non loquitur textus de ſola ſeductione quæ per mendacia fit: quoniā ut diximus, uerbum ſignificat facere declinare, quocunq; modo id fiat, quo quis uirginem à propoſito ſeruandæ caſtitatis, declinare facit, ſiue blādiciis, ſiue mendaciis hoc faciat, tenetur feſtinando, eam in uxorem accipere, aut ſaltem precium pudicitiæ reſtituere. Si de blanditiis dubites, lege Caietanū. 22. ſ. t. qui obnoxiam reſtitutioni, mœretricem aſſerit, quæ blanditiis pecunias ab aliquo extorſit. Et hoc expēdāt theologi qui dicūt, uirum ad nihil teneri, ſi uirginem declinare faciat à propoſito caſtitatis blanditiis, modo nuptias non promittat. Si enim mœretrix tenetur reſtituere, id quod blanditiis, fictiſq; uerbis, ab aliquo ultra conſuetam mercedem extorſit, cur non erit reſtitutioni obnoxius, qui pudicitiam uirginis, blanditiis & fictis uerbis, ab ea abſtulit? *Si nolendo noluerit pater eius, dare eam illi.* Conſtat ex hoc loco, non ſemper ſuffeciſſe in ueteri lege, conſenſum utriuſque partis ad matrimonium contrahendum, immo aliquando requiri, ut hic, conſenſum patris, ſine quo non poterat eſſe, inter iſtos coniugium. Quod non paruum argumentum eſt, ad credendum libertatem hanc, nō eſſe naturalis iuris: cuius oppoſitū theologi multi dicunt. Si enim libertas ad cōiugiū naturalis eſſet iuris, non poſſet pater filiæ coniugiū impedire: cuius oppoſitum hic ſtatuitur. *Pecuniam*, ſeu ut hebraice habetur, *argentum appendet, ſecundum dotem uirginum.* Ponitur hic mohar, & uidetur dotem ſignificare, ex quo conſtare uidetur, mahar, ſignificare etiam dotare. Poſſet tamen uerti, ſuſtinendo propriam uerbi ſignificationem, argentum appendet ſecundū feſtinationem uirginum, id eſt tam feſtinanter, q̃ feſtinæ uirgines ſolent ad coniugium peruenire. *Maleficam non uiuificabis. i. occides.* Dicunt doctores legē hanc ſtatim inſertam, poſt legem de nō ſeducenda uirgine, quoniam ut plurimum, itē maleficæ, ſolent uirgines decipere, & ad concubitum trahere. Dicit autem maleficam, non maleficum: quòd huiuſmodi artes & ſuperſtitiones à fœminis, potius quàm à uiris ſoleant exerceri. Eſt etiam aduertendum uerbum chaſſaph, à quo mechaſſephah u. malefica, & mechaſſepheh, id eſt maleficus, ſignificare (autoribus Hebræis) oculos tenere, & præſtigiari. Mechaſſepheh uero, eum, qui leues manus habet, quos nos uocamus treicitadores: & eos, qui tenent oculos. Itali uocant bagatellariós. Diſputaui ſatis, de ſignificatione huius dictionis, ſupra cap. 7. quem locū conſulere licebit: rabbi Abraham, in comentariis loci citati, dicit ſignificare, mutantem aliquid naturàle, ad aſpectum oculi: ſignificatio tamen dictionis non plene nota eſt. *Coiens cū iumento.* Hebraice eſt. Iacens cum iumento. Vocat autem hebraiſmus congreſſum, iacentiam, quòd iacentibus mare & fœmina, fieri ſoleat. *Immolans diis ſuccidatur, præter quàm domino ſoli ipſi.* Verbi charam, quod ſuccidere uertimus ſignificatio, non plene nota eſt. Hebræi dicunt, ſignificare occidere, & cornupetere, cherem uero ſagenam, charū ſimum, naſum: inter quæ, & uerbi ſignificationem, nulla eſt conuenientia: ideo ſignificatio mihi adhuc ſuſpecta eſt, coniectura mihi tamen non parua eſt, ex locis aliis, quibus uerbum ponitur, ſignificare ſuccidere, ſeu ſcindere, aut diuidere: quod ex uerbis Iſaiæ. 11. coniector: ubi dicitur. Vehecherim. i. præcidet aut præcidere faciet dominus linguam maris Ægypti. i. extremām partem maris rubri, quod in fine, aciem, ad modū linguæ habet, ſed Leuiti. 27. fuſius de uerbi ſignificatione diſſeremus. *Peregrinum non opprimes.* Diuinādo dicunt Hebræi, uerbum ianah ſignificare opprimere, cum propriam ignorent ſignificationem: neq; ego ex ſcripturæ locis, quibus uerbum ponitur, potui propriā ſignificationem inuenire. Dicunt autem ſignificare aliorum ſubſtantiam capere, ignoranter aut ſciēter, ui ac uiolētia, ſiue emēdo, ſiue uēdēdo, rapiēdo populādoq; uim inferre, & opprimere: qđ euidentiſsimum ſignum eſt, eos ignorare uerbi proprium ſignificatum, poſtquam ſic ea multiplicant. Nullum tamen ex his uidetur eſſe communius, q̃ (ut diximus) opprimere, ideo uertendum puto. *Peregrinum non opprimes. Et non coartabis eum.* Etiam ſignificatio uerbi lachas, dubia eſt, quod hebræi uertunt opprimere, uim inferre, & coartare: ſed hæc ultima, magis uerbo

conuenire

conuenire uidetur, ut patet.2.Regum.6. Claudite ostium. Vlechaltem.i.& opprimite seu comprimite eum.s.inter ostia.Sic Numeri. 22. Vatilchas i. & artauit asina, pedē Bilham, ad parietem. Vnde nomen lachas.i.arctus.i.Regum.22. Comedere facite eum panem lachas. i. arctationis, seu artū. i. qualem qui artati sunt, comedere solent. Et Isaiæ.30.Dabit uobis Dominus panem arctū: & aquam breuem. Aut melius. Restituet nobis Dominus panem, quem artati comedistis. Ideo melius hic uertendum puto. Non artabis, quàm non opprimes, aut non expilabis, ut uertit Munsterus. *Omnem uiduam & pupillum non humiliabis.* Significat latom, pupillum uel orphanum, ut patet Threno.5. ubi dicitur. Iethonum.i.orphani fuimus, ac si nō esset nobis pater. Et hic sequitur. *Et filii uestri, iathomim i. pupilli seu orphani erunt.* Verbo anah, quod humiliare uertimus, Hebræi multas & uarias tribuunt significationes, cum uerbum solū significet respondere, & humiliare, ut patet Psal. 88. Omnes fluctus tuos, inita. i. humiliasti. Et Deutero.21. Eo quod inatah.i.humiliasti eam. Vocat enim hebraismus congressum humiliationē, eo quòd fœminam humiliando, & deiiciendo, fieri soleat. Quòd uero significet respōdere, ex multis scripturæ locis notum est.s.Ieremiæ.23. Quid anah.i.respōdit Dominus? Item Isaiæ.13. Ve anah i.& respondebunt ululæ, in ædibus eius. Vbi alii uertunt. Et cantabunt. Vsurpant etiam frequentissime hebræi, respondere, pro exaudire, ut Psal. 143. uelociter aneni, id est responde mihi, pro exaudi me, ut uulgatus interpretatur. *Viduam & pupillum non humiliabitis.* s. opprimendo eos. Alii uertunt non affligetis: sed prior interpretatio melior est. Verbum alam, à quo almanah.i.uidua, significat proprie ligare, ut patet Gene.37. ubi dicit Ioseph. Ecce nos leanim.i.ligantes seu manipulantes (si sic loquendum esset latinis auribus) manipulos in agro. Vnde alumah.i.manipulus, sic à ligando dictus: & elem.i.colligatio hominum impiorū, ad malum: ut Psal.58. Nunquid uere elem.i.colligatio, iustitiam loquimini? Significat etiam in niphal, obmutescere, eo quòd mutus, sit quasi ligatus, ut loqui nequeat. Isaiæ.53. Sicut ouis coram tondente se, ne elamah, id est obmutescet, aut ligabitur. Inde etiam uidua dicitur almanah, id est ligata seu muta, quòd nihil facere aut loqui audeat. *Si humiliando humiliaueris eam, clamando clamabit ad me.* Consulto non uerti. Si affligendo afflixeris, quoniam ut prædiximus, uerbum anah potius humiliare, quàm affligere significat. *Si argentum aut* pecuniam (hebraice tamen argentum ponitur) *mutuaueris populo meo humili, aut pauperi, qui est tecum, non eris sicut usurarius, non ponetis super eum, usuram.* Verbum lauah, quod mutuare interpretati sumus, significat mutuo dare, non solum pecuniam, sed omnem rem, etiam seipsum. Addunt etiam hebræi aliam significationem.s. adherere, sed in omnibus fere locis, quibus adherere uertunt, uidetur quadrare prior significatio: sicut Ecclesiastes.8. ubi ait Salomon. Et hoc liluenu.i.adherebit sibi, de labore suo (ut nostri uertunt) ubi tam bene uertās. Et hoc mutuo habebit de labore suo. Nam diuitiæ, & alia bona temporalia, pro quibus tam anxie laboramus, nobis non quidem dari, sed mutuari à Deo uidentur. Hoc ergo homo, de bonis in quibus laborauit: mutuo accipiet, ut.s.lætetur in eis. Psal. etiam.83. ubi nostri uertunt. Assur niluah.i. sociatus est eis, tam bene uertas mutuauit se eis, scilicet pro mercede sua, aut pacto iuuandi eum, cum opus esset. Solent enim reges, alios uicinos hoc pacto in bellis iuuare: quod eis, cū opus fuerit, auxilio sint. Idem Isaiæ.14. Niluah.i. coniungetur aduena ad eos (ut uulgatus uertit) ubi tam bene interpreteris. Mutuo tradet se eis.i. locabit se illis. Vnde sequitur. Et possidebūt eos, in seruos, & ancillas. Non alio modo Gene. 29. dicitur. Iilaueh.i.copulabitur mihi maritus meus, ut omnes fere uertunt: ubi uertere licebit, mutuabit se mihi, quasi pro mercede. Nam Rachel, habebat maritum Leah, quasi proprium, Leah uero mutuatum, quemadmodum ipsa dicit.cap. 30. Ingrediendo ingredieris ad me, quia mercando mercata sum te, pro mādragoris filii mei. Potest tamen.2. significare coniungere, quòd inter mutuantem, & mutuo accipientem, fit quædam societas, & coniūctio contractus. Posset etiam dici, uerbum proprie significare, coniungere, & coniungi, & ex consequenti mutuare seu contrahere, quòd fit quædam societas. Vnde Liuiatham.i.serpens marinus, sic dictus, eo qd' multis inuolutionibus cōiungatur quasi coniunctus. *Non eris illi, sicut exactor.* Non plene constat, quid proprie significet uerbum nassah.i. exigere: neque sunt certæ coniecturæ, ad uenandam eius propriam & genuinam significationem. Nam.2. Parali.6. uidetur significare exigere. Threno. uero tertio obliuisci, nonnunquàm deficere, ut Iere.51. Communior tamen significatio est contrahere, & fœnerari. Et quod sequitur. *Non pones super eum usuram.* Verbum nassah, à quo nessech.i. usura, significat proprie mordere, & nessech morsum. Nam Numeri.21. habes. Nassach, anachas.i. mordeat serpens uirum. Tamdiu enim usura, bona mutuo accipiētis mordet: quousque consumat.

Et sententia statim explicatur in textu, secundũ morem scripturæ. Postquam enim dixerat. Si pecuniam mutuo tradideris populo meo pauperi, aut humili, qui est tecum: non eris illi sicut fœnerator: statim explicando addit. Non pones super eum usuram, seu morsum. *Si obligando obligaueris, aut si in pignus accipiendo, in pignus acceperis, uestimentum socii tui,* intellige non habentis aliud quo se operiat: *usque ad occasum solis, restitues illud illi. Quoniam hoc operimentum eius, solum ipsum, ipsum uestimentũ eius: nuditati eius, in quo iacebit.* Tot ac tam uarias, tribuunt hebræi significationes, verbo chabal, quod in pignus accipere uertimus, ut uix propriam possit homo significationem inuenire. Significat enim eis pignerare, mutuare, corumpere, gubernare nauem, & dissipare. Mihi uero, ex aliquot coniecturis apparet, significare ligare disligare, & obligare, quòd homo obligando se liget. Quarum coniecturarũ prior est, quia nomen chebel, quod ab eo deriuatur, significat funem, ligamen, & laqueum, ut patet Iosuah.2. Ascendere fecit eos bachebel.i. per funem. Idem Iob.40. Vbechebel.i. & fune ligabis linguam eius? Quo nomine, uocatur etiam, collectio prophetarum.1.Samuelis.10. ubi Sauli dicit Samuel. Occurres chebel.i. collectioni prophetarum. Vocat autem collectionem prophetarum, quoniam cum hymnos Deo canebant, erãt ad inuicem manibus colligati in choreis, quemadmodum qui chorizant, seu choros ducunt, facere solent. Secunda, quia hæ significationes, omnibus fere locis, quibus uerbum ponitur, conueniunt: ut Ezechiæ.18. ubi dicitur. Chabol, lochabal.i. pignus non pignorauerit (ut nostri uertũt) ubi tam bene uertas. Obligando non obligauerit. Sic Deutero.24. Quia animam suam ipse chobal, id est pignorat. Tam bene uertas obligat seu ligat. Vnde illud Ionæ primo. Accessit ad eũ rabhachobel.i. magister nauis (ut nostri uertunt) uertendum puto. Accessit ad eum multitudo colligantium seu obligantium: per quos intelligit mercatores, qui homines suis contractibus ligare solent. Est ad hanc significationem tertia cõiectura, quæ & eam omnino conuincit: & quendam scripturæ locum, luculenter explicat. Nam Zachariæ.11. nostri male uertunt. Alteram uocaui chobelim.i. corrumpentes: ubi interpretandũ est, colligationes. Nam sequitur. Et præcidi uirgam meam chobelim.i. colligationes, ut disligarem fraternitatem inter Iehudah & Israel. Quo in loco uides, quam melius quadret, colligationes quàm dissipantes, ut nostri uertũt. Vnde rabbi Dauid, ueritate contextus coactus, uertit funiculos. Voluit enim Dominus, colligationem inter Iehudah & Israel dissipare, quoniam ad malum tunc temporis ligati erant. Est ergo textus hic reddendus, sicuti diximus, & non aliter. Sed durissimum ual de uidetur, quòd Dominus permitteret pauperem, in die nudũ incedere, nisi dicamus hoc permisisse, ne esset oblitus solutionis debiti: præcepit uero restitui, ante solis occasum, ut pauper haberet quo operiretur in frigore noctis. Sed melius dici puto, legem non præcipere, ut creditor omni die posset uestem pauperis auferre, & omni sero restituere, quem sensum fere omnes sequuntur: sed statuere, quòd si contingat creditorem uestem quam solam pauper habet ab eo semel auferre, restituat eam illi, ante solis occasum, nunquam eam amplius accepturus: quoniam ea pauper pro indumento & lecto utitur. Nam crudele alias uidetur uestem interdiu pauperi auferre, qui unicam habet: cum etiam in die frigus pauperẽ premat nudũ, sicut in nocte, Rabbi Selomoh aliter hunc textum legit.s.sic. *Cum abstuleris uestimentum proximi tui in pignus, restitues illud ipsi usque ad occasum solis,* ut scilicet possit interdiu indutus eo apparere, præsertim cum aliud non habeat, quo interdiu cutem tegat, sero uero licebat usque mane auferre, si nocte illa opus non habuerit, si uero nocte quoq; loco tegumenti utatur, nũquam licebit auferre. Sed quia in fine textus sequitur. Tantum illud est pelli suæ, in quo iaceat seu dormiat: prior sensus uidetur textui propinquior. *Iudices non contemnes.* Omnes hic uertunt. *Non maledices iudicibus.* Sed iam Gene.8. multis exemplis ostendimus, uerbum chalal significare uelocem & leuem esse, & ex consequenti contemnere, quòd quæ leuia reputamus, contemnere simus soliti, significat etiã maledicere, quòd qui maledicit, contemnere uidetur eum cui maledicit, Sic enim Paul⁹ in actis hũc locũ intellexisse uidetur, cũ illũ iudæi arguerent, qđ summo sacerdoti maledixisset, ignorare se respondit summum fuisse sacerdotem, probeque nosse, non esse maledicendum *Et principẽ in populo tuo non maledices.* Aliud est uerbum quod hic uertimus maledicere, & aliud cum dictum est in præcedenti sententia, iudicibus non maledices: quoniam prius est chalal, hoc uero arar: & ideo meo iudicio, alia est significatio præcedentis. s. despicere & contemnere, alia huius. s. maledicere, ideo uertendum puto. *Iudices non contemnes, & principem seu eleuatum in populo non maledices.* Parui tamen refert utrouis modo legas.

Pote-

Poterat enim aliquis iudices contemnere, quoniam nonnunquàm sunt ex infimo populo, aut media de plebe, ideo præcipit non contemnere eos. Quod si maledicere legas, ratio legis seu prohibitionis est, ideo non esse maledicendos quoniam rei solent iudicibus male præcari, cum uiderint se ab eis damnari supliciis. *Plenitudinem tuam, & lachrimam tuam, non tardabis.* Non satis constat, quid hic textus per plenitudinem intelligat. Quidam primitias dici putant, sed quare plenitudo dicantur ignorant. Noster uero Sanctes lūga paraphrasi usus est, & uertit. *Primitias sementis tuæ, cum fuerint maturæ, & primitias uini tui, instar lachrimæ condescendentis è torculari: non tardabis.* Sed hebraice est ut nos uertimus. Et de significatione nominum, non est dubium, primum scilicet milet significare plenitudinem. 2. uero. s. dimah, constat significare lachrimam. Ieremiæ. 13. ubi dicitur. Descendere faciet oculus meus dimah. i. lachrimā. Et meo iudicio sensus est. Plenitudinem tuam. i. decimas & primitias aridorum, quæ in magna copia colliguntur, & nascuntur: & lachrimam tuam. i. decimas & primitias fluidorum, quæ ueluti lachrimæ fluunt, non tardabis. s. offerre. Hebræi longe aliter interpretantur, sic uidelicet. Primitias musti tui, & primitias olei tui, primo quoque tempore offeres. Multū enim hebraice meleah. i. plenitudinē dici sentiūt, quòd magna copia è torcularibus fluere soleat, oleum uero lachrimam, quòd guttatim defluat, cum sit in lacu Rabbi Dauid in suis radicibus, sic locum interpretatur. Cum impletæ fuerint fruges tuæ, siue eum ad maturitatem peruenerint, dabis primitias. Et deinde cum collectæ fuerint intra domum, dabis quoq; lachrimam, hoc est uinum & oleum in uindemia, quæ messem sequitur. Vnde secundum ipsum, plenitudo siue primitiæ, ad fruges spectant, lachrimia uero ad liquamina, uinum scilicet & oleum. 70. uerterunt. Primitias areæ tuæ & torcularis tui. *Septem diebus erit cum matre sua* Constat ex hoc loco, quoto die esset tam homo quàm animal, redimendū, aut offerendum Domino, si essent primogenita. Est tamen non parua coniectura, quòd fieret filii primogeniti redemptio, in die purificationis, ex uerbis Lucæ. 2. capite: ubi dicitur Christum in die purificationis esse oblatum. Postquàm enim impleti sunt dies purgationis eius, tullerunt illū in Ierusalē, ut sisterent eum Domino, & darent hostiā pro eo. Potuit tamen esse, ut primogenitū animalis offerretur. 8. die à sua natiuitate, homo uero. 40. in die. s. purificationis matris: licet hoc mihi nō multū ꝓbetur. *Viri sctī eritis mihi,* id est ab immunditiis separati: & statim explicat qualiter, ut scilicet non comedant aliquid immūdum, qualis est caro animalis in agro à fera discerpti.

CAPITIS XXII. AD NOSTRAM eruditionem.

S*I furatus fuerit quispiam bouem.* Æquissima lex, ut qui in substantia peccat ꝓximi: in substantia puniatur. Nisi enim frequens apud aliquos furtum sit, uteunq; immite uidetur, ut uita quis compenset proximi substantiam. Sed quemadmodum lex statuit, adulteriū quoniam frequentissimum apud iudeos erat, morte plecti, ita nunc apud multos furtum, furis uita compensatur. *Quinque boues pro uno boue.* Discant ex hoc loco, qui confessiones audiunt, tanto aliquem, qui rem alterius contrectauit eo inuito, ad plura teneri, quanto res quam abstulit domino suo utilior est. Nam quia bos ad plura utilis est quàm ouis, aut aliud pecus, pro boue restituendi sunt quinque, pro pecude quatuor. Bos enim, præter hoc quòd carnes nobis ad alimentum, corium ad calciamenta, cornua in uarios præstat usus, terram arat, uehiculum trahit, stercus ad terræ fecunditatem: & multa alia bona præstat, quæ pecora alia præstare nequeūt. Est & aliud quod hic aduertas. Aliter. s. puniri, qui bouem aut pecus iugulauerit, uel uendiderit, & aliter qui hæc adhuc apud se retinere deprehensus fuerit, ut scias quod malum sit, abiicere à te facultatem restituendi. *Si in perfossione inuentus fuerit fur.* Ostendit lex hæc grauiori pœna mulctandum, qui in delicto deprehenditur, quàm qui de eo conuincitur. Docet insuper licere unumquemq; sua tueri, etiam occidendo inuasorem. *Vendetur propter furtum.* Licere putat lex hæc, libertatem, licet superioris ordinis bonum sit, bonis temporalibus compensari. Cur non etiam fama, & omnia alia? Constat enim ex hoc loco substantiam, libertate compensari, quam si principes instituerent legem, non essent homines tam faciles ad furta. Pluris enim multi faciunt libertatem, quàm uitam. *Si pasci fecerit quispiam agrū uel uineā.* Abhorret Dominus ab his, qui sponte mala operantur, & nocent proximis suis: secus qui casu iniurii sunt. Et considera hic summam Dei æquitatem. Voluit enim ut plurimum, unumq uęque in ea re puniri, in qua proximum læsit: ut qui in agro læserit, bonum agri sui reddat, qui in oculo, oculum,

cationes, scilicet ferre, sustinere, portare, leuare, eleuare, exaltare, attollere, accipere, auferre, parcere, dimittere, donare, uaticinari, & comburere, cum re uera significet proprie leuare, & portare maxime leuando, cætera uero, ut quandam ad hæc conuenientiam & allusionem habeut, ut iam in regulis admonuimus. Hoc enim significat supra capit. 10. Ventus orientalis nassa, id est leuauit seu eleuauit locustam. Et secundo Samuelis uigesimo. Nassa iado, id est leuauit seu eleuauit manum suam contra regem. Sic in aliis mille scripturæ locis, quos breuitati studentes, citare nolumus: quæ quidem significatio etiam hic conuenire uidetur, & sensus est. *Non feres seu sustinebis auditionem mendacii,* idest non sustinebis audire eũ: qui ad te mẽdacium contra proximum adfer. *Neq; pones manum tuam,* id est auxilium præstabis *impio,* ut scilicet cum eo sis testis conculcationis: proximi scilicet. Et meo iudicio, duo hic prohibentur. Alterum: ne feras alium mendacem testem, audiendo eum contra proximum. Alterum, ne tu sis falsus testis aduersus proximum, ad nocendũ illi: nõ solũ inquã solus non sis testis falsitatis, sed neque ad hoc impiũm iuues. Posset secundo esse sensus. Non eleuabis, scilicet extollendo & laudando mendacium alicuius, neque tu eris testis mendax, in proximum. Tertio posset sic locus reddi. Non portabis hinc inde mendacii auditionem, id est mendacium quod audieris, ac si dicat. Non multiplicabis auditum mendacium, narrando scilicet illud aliis, neque adiuuabis impium ad falsum testimonium. Et iste posterior sensus aliis præferendus est. De significatione nominis chamas, id est conculcationis, aut destructionis, abunde Genesis sexto disputauimus. Chaldeus uertit. Non accipias famam falsam, aut ne falsum rumorem admiferis, & memento hebraismum esse, mittere manum cum aliquo, id est iuuare illum. Sumitur enim sæpius manus pro adiutore, quòd ea auxilium præstare oppresso soleamus. Neque minus peccare hebræi dicunt eum, qui falsò aliquẽ defert, quàm qui abscultat delatorem, asserũtq; omnem qui maligne aliquem traducit, & qui delatorem recipit, omnemq; qui falsum testimonium contra proximum dicit, dignum esse qui canibus proiiciatur. Sunt qui dicunt hic iudices tantũ instrui, ne temere alicui credant. *Nõ eris post multos ad mala: & non responsdebis in causa, ut declines post multos, ad declinandum.* Iste est hebraismus. Potest textus iste iudices tantum instruere, & potest omnes admonere, & si ad iudices referatur, sensus est. Si contingat te iudicem cum aliis esse, & uideris alios ad mala conuenire, non sequeris eos: aut non eris post eos ad mala. s. facienda. Similiter si fueris iudex, aut consiliarius cum aliis, in iudicio alicuius rei: & fueris interrogatus: quid sentias de ea re, non respondebis in causa declinando post multos, id est sequendo multos declinantes, seu quos uideris declinare, ut declinẽt, id est quos studiose uideris declinare. Secus cum declinant, ignorantes se declinare. Posset etiam esse sensus. Non eris post multos, id est non sequeris multos, ad mala facienda: neque etiam sequeris eos, ad male iudicandum respondendo iuxta illorum responsionem: & idem fere est sensus: si instruat multitudinem. Posset etiam prior pars legis omnes instruere: & secunda iudices tantum. *Pauperem non honorabis in lite sua.* Significat nomen dal, attenuatum potius quàm pauperem: siue quis sit pecunia, siue carne, siue quacunque alia re attenuatus: quemadmodum uerbum dalal attenuari: ut patet Isaiæ decimo nono. Dalalu, id est attenuati, seu exsiccati sunt riui. Hinc ægroti, quia tenues carne sunt, uocantur delim, id est attenuati, secundo Samuelis decimo tertio. Cur tu sic dal, id est attenuatus seu macillentus, fili regis? Significatio uerbi hadar, quod honorare uertimus, dubia est & incerta hebræis: ex locis tamen quibus in scriptura ponitur, uidetur significare decorare, honorare: & hadar nomen honorem, aut decorem, ut patet Leuitici uigesimo tertio. Capietis uobis die prima, fructum arboris, hadar, id est decoræ seu pulchræ, aut honorabilis. Quod enim pulchrum & decorum est, honorare solemus. Et Leuitici decimo nono. Non thedar, id est honorabis faciem magni. Est ergo sensus, quòd iudex non honoret pauperem in lite sua, ut à iusto diuertat: ob illius paupertatem. Aut non ornabis scilicet phaleratis uerbis, pauperem in lite sua: ut fieri solet. Cum enim quis pauperi palmam in iudicio uult tribuere, ornat causam eius dicens. Pauper est, & miserabilis: & cui ob miseriam succurrendum est. *Cum uideris asinum odientis te iacentem sub onere suo, desines? derelinques illi? relinquendo relinques cum eo?* Sic hebraismus habet. Obscurum reddit sensum huius loci ignorantia significationis propriæ uerborũ, chadal & azab, quæ uidentur esse eiusdẽ significatiæ: cõmunis tamẽ significatio azab, est relinquere, chadal uero, desinere & cessare significat. Et de chadal exemplum habes Gene18. Chadal, id est cessauit aut quieuit, saræ fieri consuetudo. Et.41. Caldal. i. cessauit numerare. Secũdi uero

Manũ cũ alio mittere quid.

uerbi significationis exempla, in scripturis passim sunt obuia, quorum tibi aliquot citabimus. Nam Ezechielis octauo habes. Azab, id est dereliquit Dominus terram. Et Isaiæ quinquagesimo secundo. Et iudicium Dei sui non azab, id est dereliquit. Est tamen locus Nechemiæ tertio qui hanc communem significationem turbare uidetur, ubi dicitur. Iuxta locum eius instaurauit Chananiah filius Harachachim: & Iaazbu, id est & erexerunt aut instaurauerunt Ierusalem, usque ad murum latum. Sed etiam hic conuenire potest communis significatio, si uertas. Et reliquerunt aut perfecerunt Ierusalem usq; ad murum latum: instaurantes.s.usq; ad illum locum, muri.s. lati, quo opus intermiserunt. Si ergo teneas utriusq; uerbi unicam & propriam significationem, sensus est. Cũ uideris asinum odientis te, iacentem sub onere suo: desines.s. auxilio illi esse, relinquendo illi .s. proximo, onus subleuandi? Et quasi explicans sequitur interrogatiue. Relinquendo relinques.s. eum solum, cum eo.s. asino? Ac si dicat. Relinquẽdo relinques ei, onus subleuandi? Aut relinquendo relinques.s. proximum? Minime: sed cum eo s. subleuabis. Et licet multoties literam hanc reuoluerim, nullus mihi sensus isto germanior occurrit, non distrahendo uerbum à suis significationibus, & secundũ magis probare uidetur scriptura Deutero. 22. ubi fere eãdem sententiã ponit dicens. Non uidebis asinum fratris tui uel bouem cadentes in uia, & abscondes te ab eis. Erigendo eriges cum eo. Qui uero uarias uerbi azab acceptant significationes.s. relinquere & auxiliari, hunc sensum subesse credunt. Si uideris asinũ odientis te, iacentẽ sub onere suo, desines auxiliari ei? Auxiliando auxiliaberis secum. Etiã non nihil difficultatis loco attulit, quòd hebrei carent apicibus & uirgulis indicantibus interrogationes, quod non solum hic, sed in multis aliis locis negotium nobis fecit. *Non declinare facies iudicium mendici tui: in lite eius.* Præceperat non esse honorandum pauperem in lite sua: nunc per oppositum præcipit: non esse peruertendum iudicium contra eum. Nam quemadmodum ob eius paupertatem non est pro eo ius dicendum: ita neq; ob eandem est sua iustitia priuãdus. Et aduerte quòd ab abah, quod est uel le & concupiscere, est ebion.i. mẽdicus: qui cũ omnibus careat, omnia concupiscit. A quo uerbo (meo iudicio) est ab.i. pater, hic dictus, aut quòd filios ut plurimum desideret, aut bona tempora illis. ¶ *A uerbo mendatii elongabis te.* Si ad iudices sit sermo, sensus est, quòd non credant uerbis mendacibus: quoniam hoc iudicibus summe nocere solet. Posset etiam hoc ad priuatos referri, ut scilicet à mendaciis dicendis fugiant. ¶ *Quoniam non iustifico impium,* id est, quoniam quemadmodum non iustificq impium: proferendo scilicet eum innocentem in iudicio, ita nec occido innocentem. ¶ *Quoniam munus excæcabit uidentes.* Verbum hebraicum ut proprie significat suscitare, & eruere. Nam qui aliquid eruit, uel eruerit, uidetur illud eleuare & suscitare à loco à quo ipsum eruit: unde non tam proprie excæcare, quàm eruere significat: & hic significantius uertas. Quoniam munus, euertit seu eruit scilicet oculos uidentis. Ac si apertius dicat. Necdum excæcat uidentes, sed etiam oculos illi eruit. Quod autem uerbum significet eruere, patet Ieremiæ quinquagesimo secundo. Sed & oculos Sidchiahu seu Sedechiæ luer, id est eruit, ut Hieronymus uertit. Posset etiam tollerari propria significatio, scilicet euigilare, & sic uerti. Quoniam munus euigilare facit sapientes, scilicet ad causam, ob quam munus accipiunt, querentes mille uias ad eam euincendam. Aut eleuat sapientes, ut scilicet non considerent meritã causæ, sed munus tantum. Sunt duo uerba, scilicet arah & arar, quasi eiusdem significationis. Significatio tamen propria, nondum mihi plene nota est. Aduerte etiam in eo quod sequitur, scilicet uidentes, quòd uerbum pachah, à quo picheah, id est uidens, significat aperire: ut patet Iob uigesimo septimo. Oculos suos pachach.i. aperuit. Et capite decimoquarto. Pachahtat, id est aperuisti oculos tuos. Vocat autem hebraismus uidentes apertos, eo quòd apertos oculos habere uideantur: similiter uidere, aperire uocat: ut patet Psalmo 146. Dominus pocheah, id est aperiens cæcos seu uidere faciens eos. ¶ *Et peruertet uerba iustorũ.* Solent iusti recta uerba dicere, pronunciantes iustum, qui uere iustus est, & impium qui reuera impius est: sed postquàm muneribus corrupti sunt iam uidebis eos alia habere uerba, scilicet iustificantia impium, & damnantia pium: ita ut quis facile dundicet, corruptum muneribus iudicem. Verbum etiam salaph, quod hic peruertere uertimus: posset etiam significare diuertere, & aliò uertere. Nam ubi Prouerbiorum uigesimo primo, nostri uertunt. Mesalaph id est peruertit, scilicet Dominus impios, ad malum ipsorum, Thargum interpretatur demigrare facit. Hieronymus hic uertit. Et mutat uerba iustorum. Aliqui non uerba, sed res & causas interpretantur. Quoniam munus inquiunt peruertit causas rectas. ¶ *Peregrinum non coarctabis,* ut scilicet non possit uiuere apud te. Aliqui uertunt. Nõ angustiis afficies. Mũsterus. Non molestabis. Significatio tamẽ prior germana

germana esse uidetur, ut abūde ꝓbauimus supra capite. 3. & patet. 2. Regum sexto ubi dicitur. Claudite ostium, ulechastem.i.comprimetis seu arctabitis illum. Sic Numeri.22. Et uidit asinā angelum Domini. Vetilaches.i.arctauit seu coarctauit se ad parietem. Hinc est nomen lachas, quod compressionem significat.1.Regū.22. Vesci facite eum panē lachas.i.strictionis uel compressionis.i.in mensura stricta: quali uesci solent, qui arctati sunt: aut obsessi. ¶ *Vos enim nouistis animam peregrini*, quàm sit astricta & compressa. Non enim audet loqui, aut quicquàm facere. *Et colliges prouentum eius.* Significat uerbum asaph, colligere, & congregare, sicut hic. Vtitur tamen hebraismus eo pro retrahere: quoniam id quod colligitur aut congregatur, uidetur contrahi & retrahi, ne possit uagare hinc inde. Nam Gene.30.dicit Rachel. Asaph.i. collegit Deus, seu contraxit obprobrium meum, ne.s.ultra cresceret, aut iret. Et Isaiæ.4. Esoph.i. collige obprobriū nostrum, pro contrahe, resiste obprobrio nostro, ne ultra procedat. Dictio etiam tebuatah.i. prouentus ortum habet à ba, quod est uenite: & proprie significat id quod ex agro uenit, aut quod illo anno à Domino uenit. ¶ *In septimo dimittes eam, & liberam relinques.* Prius uerbum.s.scamat significat dimittere, & demittere, seu à se proiicere: ut patet Iere.17. Vescamatah.i. Et dimittetur seu remissio erit in te, ab hæreditate tua. Quod uero demittere significet, constat, secundo Samuelis sexto. Quoniam sanatu, id est demittebant eam, scilicet arcam boues, id est deorsum proiiciebant, aut inclinare faciebant. Sic. 2. Regum. 9. Et dixit, scilicet Iehu. Sim tuan.i. demittite eam, seu deorsum eam proiicite. Secūdū autem uerbum.s.natas, significat relinquere, derelinquere, ut patet. 1. Samuelis.10. ubi dicitur. Natas.i. dereliquit pater tuus res asinarum. *Die septimo cessabis*.s.ab opere. Non uertim⁹ requiesces, quoniā uerbum sabbat significat potius cessare, quàm quiescere: ut probauimus Gene.2. *In omnibus quæ dixi ad uos: custoditi eritis*.i. omnia quæ uobis dixi, custodietis. Aut cauebitis: ne omittatis quæ uobis præcepi. *Nomē aliorum deorum*.s.à me *non recordabimini*.s.ad nocandum illos: ut statim explicat dicens. *Non audietur super os tuum, aut per os tuum.* Posset etiam intelligi non audietur per os tuum, scilicet iurando per eos. *Tribus uicibus festum ages mihi in anno.* Præcipit hic tria festa præcipua, scilicet Pascha quam uocant festum infermentatorum Messem primitiuorum, quando data est lex. Et solemnitatem collectionis, per quam intelligit festum tabernaculorum, quod uenit in mense Septembris uel circa: quando fructus colligi solent ideo uocatur festum collectionis. Vocatur autē Pascha, ut textus indicat, festum infermentatorum: quòd tunc sola infermentata comedenda erant. Secundum uero uocatur festum messis primitiuorum: quia tūc primitiæ messis, Domino offerebantur: uel quia tunc messes incipiebāt colligi. Aduerte autem hic, quòd dictio regalim, quam omnes hic uertunt uicibus, significat proprie pedes: neque uices significare inuenitur nisi hic, & Numeri.22. ubi eadem omnino sententia ponitur: quare mihi utcunque suspecta est significatio, & putarem potius hic significare ambulationem quàm uices: ut sit sensus. Tribus ambulationibus festum ages mihi in annó. Nam ut statim explicat, loquitur de festis quibus ascendendum erat ad templum Domini: ideo dicit. Tribus ambulationibus festum ages, ac si dicat: ter mouendo pedes, festum mihi celebrabis. Verbum etiam chagag, quod festum agere uertimus, incertæ est significationis. Dicunt autem hebræi, significare saltare, tripudiare, diem festum agere. Inde chag, id est solemnitas, festus dies, quòd in eo letitia gratia Iudæi saltarent. Mihi uero uidetur significare saltare, moueri, seu commoueri, siue letitiæ siue timoris gratia, aut quacunque ex causa, ut patet Psalmo. 107. ubi sic habetur. Iachogu, id est saltabunt, & mouebūt se sicut ebrius. Et Isaiæ.19. uidetur nomen chag, significare commotionem animi & corporis: ubi dicitur. Et erit terra Iehudah, Ægypto lechoga id est in timorem seu commotionem ob timorem: ubi Hieron. etiam uertit. In pauorem. Nam sequitur. Omnis qui recordatus fuerit illius, sibi timebit à facie consilii Domini. Quo in loco Hieron. sic habet. Melius reor etiam proprium errorem reprehendere, quàm dum erubesco imperitiam confiteri, in errorem persistere in eo quod transtuli, in pauorem, in hebraico legitur lacoga, qđ interpretari potest, in festiuitatem, & in pauorē: quod Aquila significantius transtulit, in trepidationem, cum aliquis pauidus & tremens, circumfert oculos, & aduenientem formidat. Quæ uerba Hieronymi, in eum finem retulimus: ut uideas Hieronymum in interpretatione scripturæ hominem non prophetam egisse: & errare potuisse. Posset etiam uerti. Tribus ambulationibus mouebitis aut saltabitis mihi in anno, recedēdo à domibus uestris, & ueniendo ad domum meam. ¶ *Quemadmodum præcepi tibi in tēpore messis spicæ.* Trāstulit hic Sanctes noster, in sua priori editione. In mēse Iulii, sed male,

cum dictio abib, significet proprie spicam in culmo existentem, & adhuc uiridem, ac si dicat: in mense quo blada spicas facere incipiunt: quod non est in mense Iulii, sed potius in fine Martii aut initio Aprilis. Nam hic idem reputatur mensis spicæ, & mensis quo egressi sunt ex Ægypto; ut textus habet. Cum ergo iudæi non in Iulio, sed in. 15. luna mensis Nissan qui ut prædiximus Martio aut Aprili nostro respondet, egressi sint de Ægypto; sequitur hic nullo pacto posse Iulium uerti. Quare Sanctes ipse, sententiam aliis editionibus posterioribus correxit. *Et solemnitatem messis primitiuorum operum tuorum*, scilicet celebrabis. Per hanc, ut iam diximus, intelligit festum Pethecostes, quando lex lata est: & celebrabatur quinquagesimo die post Pascha, seu post festum infermentatorum. Vocat autem illud festum messis primitiuorum, quia tunc primum, priores messes incipiebant meti, & primitiæ earũ Dño offerebantur. Additur operum tuorum, quia illi erant primi fructus, quos homines ex suo labore lege bant. Prius enim blada quàm alii fructus maturescunt: unde sequitur. *Quæ seminaueris in agro.* Verbum chasar, à quo chasir, id est messis, significat proprie arctare & stringere, & ex consequenti metere, quòd nihil aliud uideatur esse, quàm messem stringere, aut quòd tunc messes à messoribus stringantur: unde messis dicitur chasir à stringendo, quòd uidelicet à messoribus stringantur manipuli. Vocat autem hebraismus messem, non solum blada quæ metuntur, sed etiam palmites, quos uitis emittere solet: ut patet Psalmo octogesimo, ubi dicitur. Mittet chesireah, id est messem seu palmitem usque ad mare quod. s. more messis palmites scindantur & colligantur, & in fasciculos redigantur. *Et solemnitatem collectionis, in reuersione anni.* Hoc fuit, ut iam diximus, festum tabernaculorum, quod in septimo mense, scilicet Thisri, qui pro maiori parte respondet Septembri nostro: & uocatur hoc festum Collectionis, quia tũc omnes fere fructus colligũtur. Sequitur autem. *In reuersione anni*, quoniam tunc annus reddibat ad principium. Ex quo loco manifeste constat, quod hebræi duplex anni initium habuerunt, quorum alterum incipiebat in Marcio, seu Nissan. Aliud uero in Thisri seu Septembri. Et ut Exodi duodecimo annotauimus, ante egressum Israel de Ægypto, à mundi initio, annus in Septembri, quando mundus productus creditur, auspicabatur: qui modus auspicandi postea mansit. Post egressum uero ex Ægypto, in mense Nissan, ex Domini mandato, annus cœpit: & hebræi usque hodie, ad festa celebranda, à Nissan annum auspicantur: in contractibus uero à Thisri. Caietanus interpretatur, in exitu anni quoad fructus, non quòd tunc annus fineretur, aut exiret in se, sed quo ad fructus illius anni, quorum collectio tunc finiebatur. *Non mactabis super fermentatum, sanguinem uictimæ meæ.* Fere omnes sequentes hic Chaldeum paraphrastem, intelligunt hoc, de paschali uictima, & putant Dominum præcipere, omne fermentum abiciendum, cum paschalis uictima esset immolanda. Ego autem arbitror Deum de omni uictima loqui, quòd scilicet non iuguletur simul cum pane fermentato. Solebant enim sacerdotes, ex præcepto Domini simul cum uictima, panem, uinum, & sal Domino offerre: quoniam sacrificia ueteris legis, nihil aliud esse uidebantur, quàm prandia & cœnæ Domini: quod ex tribus cõiector. Primũ qđ Dñs uocat sacrificia panẽ suum & cibũ suũ. Secũdo quia omnia quæ ad mensam necessaria sunt, ibi cõcurrebãt. s. panis, carnes uinũ, & sal. Tertio quia bis in die fiebãt, quẽadmodum prandium & cœna. Nolebat autem Dominus panem sibi offerri fermentatum, sed azimum: ideo præcipit uictimam suam non immolari simul cum pane fermentato. Propter ea tamen quæ sequuntur, uidetur textus de uictima paschali interpretandus secundum communem interpretationem. *Non pernoctabit adeps uictimæ meæ.* Verbum lon, ut sæpius admonuimus, & probauimus: non pernoctare, sed manere & permanere significat: unde uertendum est. Non permanebit adeps. Debebat enim illa nocte comburi, qua offerebatur, quoniã carnes cum in alterã seruantur diem coctæ uel assæ, insipidæ sunt & despectæ, neque tanti fiunt, quanti cum primum decoquuntur uel assantur. Similiter ne sacerdotes, quæ ignis consumere debebat, seruarent sibi in alteram diem: & comederent quod Dei erat. *Principium primitiarum terræ tuæ, adduces in domum Domini Dei tui.* Per principium primitiarum intelligit primos terræ fructus qui Domino offerẽ di erãt. *Nõ coques hœdũ in lacte matris suæ.* Varie tã nostri, quàm hebræi hunc locũ interpretantur. Aliqui sic. Nõ coques hœdũ dũ à matre lactatur, simul cũ matre sua: ac si dicat. Nõ coquas hoedũ dũ lactatur à matre, simul cũ matre. Nam hoc ad crudelitatẽ ptinere uidetur, quẽadmodũ pullos auium simul cum matre accipere. Sed interpretatio hæc dura utcunque uidetur, quoniam lac in simul uertit, ut idem dictu sit, non coques in lacte, ac nõ coques simul cũ matre sua.

Alii quòd nō sit hœdus coquendus, id est immolandus Deo, quamdiu lacte matris utitur, sed hunc sensum exibilat illud quod habetur primò Samuelis septimo. Accepit Samuel agnum lactis seu lac sugentem: & obtulit illum holocaustum totū Domino. Vnde est tertius sensus simplicior & germanior cæteris. Ne scilicet reuera coquatur agnus in lacte matris, ne uidelicet illud hœdo aut agno ad supplicium sit, quod erat ad delicias & delectationem: lac scilicet. Crudele enim uidetur, ut lac quo nutriebatur & delectabatur, illi uertatur in supplicium. ¶*Ecce ego mitto angelum coram te, ut custodiat te in uia.* Intelligit Caietanus noster per hunc angelum ipsum Mosch, sed meo iudicio irrationabiliter. Primo quia de hoc angelo textus dicit, quod non parcet iniquitatibus eorum, & quòd cauerent à facie eius. Non cauebant autem à facie Moseh, & cōstat Moseh sæpius iniquitatibus eorum pepercisse, ac pro eis Dominū orasse postmodum: ut patet capite trigesimo secundo, & trigesimo tertio. Secundo quia angelus iste, erat populum introducturus in terram promissionis: quod non fecit Moseh, licet Caietanus dicat, Moseh peccatū hoc impedisse. Tertio quia Dominus dicit nomen suum esse in medio angeli, id est angelum Deum nominari. Non constat autem in toto itinere residuo Moseh deum uocari. Vnde sequitur. *Si audieris uocem eius, & feceris quæ loquor,* quasi ipse per os angeli loqueretur. Tum quia Moseh non custodiebat israelitas sed angelus, quod in textu de angelo dicitur. ¶*Quoniam non parcet, melius nō feret, non portabit iniquitates uestras.* Hebraice ad literam est. Non leuabit. ¶*Inimic⁹ ero inimicis tuis, & stringentes te, seu angustiis afficiam stringentes aut angustia afficientes te.* Nam uerbum hebraicum sur, significat proprie stringere, coarctare, angustiari. *Et succidam eum.* Verbum chachad: duo hebræis significat, scilicet occultare & succidere, addunt etiam remouere: & prior significatio propria est, aliæ uero mihi suspectæ sunt: nisi dicamus significare ita succidere, ut nihil illius rei quæ succiditur appareat: & sit quasi obruere seu subuertere, iuxta illud Iob uigesimo secundo. Annon nichad, id est subuersa est erectio nostra, aut ita succisa, ut amplius non appareat. Sic ergo pollicetur Dominus, se ita deleturum gentes illas: ut nullum earum uestigium amplius appareret. Vnde Hieronimus Iob uigesimo secundo de lere uertit, & significatio allusionem ad propriam uerbi significationem habet. Quod enim deletur, absconditur, ut amplius non uideatur: & hic uertere potes. Et delebo illum. Et licet Chenanei ad aliquod tempus superfuerint, tandem tamen deleti sunt. ¶*Non incuruabis te diis eorum: & non seruies eis.* Hoc meo iudicio, interest inter sachah, & abad, quòd sachah significat humiliari, incuruari, abad uero seruire, seruitute ut plurimum corporali: unde hic duo prohibet idolis fieri, scilicet incuruationes seu humiliationes corporum, aut mēbrorum. Secundo alia corporis ministeria sicut sacrificia offerre, & donaria, & alia quæcunque. *Non facies secundum opera eorum.* Non solum ad idololatriam hoc pertinet: sed ad alia opera, naturæ aduersantia quæ illi faciebant, qualia erant masculorum cum masculis concubitus, & cum iumentis, cum consanguineis & aliis. Aut per opera intelligit altaria, imagines, & alia quæ gentes faciebant ad idolorum cultum: quoniam sequitur. Diruendo dirues eos: & confringendo confringes: statuas eorum. Posset etiam uerti. Euertendo euertes. Et est sensus. Euertendo euertes, scilicet à fundamentis, eorum statuas: & postea confringendo confringes, ne scilicet integra maneant postquàm fuerint euersa. *Benedicet pani tuo, & aquis tuis.* Per panem omnem cibum intelligit, per aquas omne potabile, & per benedicere multiplicare. *Remouebo languorem seu debilitatem.* Verbum chalah significat langu re: debilitari, & machalah languorem, debilitatem. *Non erit abortiens, & sterilis in terra tua.* Verbum sachal, significat potius orbare seu orbari, & priuari, quàm abortiri, ut probauimus Gene. quadragesimo tertio, ubi dicitur. Et ego quemadmodum sacholti sachalti, id est orbatus sum orbatus sum. Et uigesimo septimo dicit Ribcah. Vt quid escal, id est orbabor seu priuabor ambobus? Et quia aborsus orbat parētes, ut scilicet priuentur filiis, significat secundo abortiri: ut patet Hoseæ. 9. ubi dicit propheta. Da eis uuluam maschil, id est aborsum facientē, quia parentes orbentur, aut orbare facientem. Secundū autem uerbum. sachar, significat eradicare, ut patet Ecclesia. 2. ubi dicitur. Tempus plantandi, & tempus laachor. i. euellendi, quod plantatū est. Et magis ad literam uerti posset. Non erit orbaro faciens, neque eradicata seu sterilis in terra tua. Vbi duo dicit. Alterum, quòd non erit qui filios conceptos & natos perdat, secundo, quòd non erit sterilis quæ non gignere posit filios. Vocat

Cap.II. enim hebraismus (ut in Genesi annotauimus) steriles eradicatos, quoniam filii uidentur parentum radices. Nam quemadmodum succisa arbore, radices manent quæ iterum gignunt, in quibus arbor manere uidetur, ita quamdiu manent filii, uidentur parentes manere. Et per orbare faciente intelligit omne, quod filios seu proles necare potest, siue sit uulua abortiuum faciens, siue hostis, siue pestis, siue quodcunque aliud. Magis autem loco quadrat, & significantius est orbare quam abortiri, quoniam abortiri, unicum modum priuandi liberis significat: neque tantum pollicetur qui promittit tibi quòd non priuaberis filiis p abortum uxoris: sicut qui pollicetur quòd nullo modo priuaberis prole, seu orbaberis. *Numerum dierum tuorum implebo*, id est faciam peruenias ad annos & ætatem, ad quam senes tui temporis attingunt: aut ad annos quibus uiuere solent. Sic Isaiæ. 65. iustis pollicetur Dominus, quòd non egredietur inde, scilicet ex terra Israel aut ex urbe Hierusalem ad sepulchrum infans dierum: & senex qui non impleuerit dies suos. Quia puer centenarius morietur: & peccator centenarius maledicetur. *Terrorem meum mittam ante te: & perdam omnem populum ad quem ingredieris*. id est faciam ut populi omnes, audientes aduentum uestrum, terreantur, non quidem propter uos: sed propter me, scientes. s. me metuendum & terribilem uobiscum esse. Et quod sequitur. *Perdam omnẽ populum ad quẽ ingredieris*. Sunt qui uertant tumultuari faciam, sed uerbum hamam quod hic ponitur, significat proprie frangere, præsertim cum sonitu; ut patet Isaiæ. 28. ubi dicitur. Quoniam non in seculum triturando triturabitur. Vehamam galgal. i. & franget rotam plaustri eius. Sic Ieremiæ. 51. Ahamamanu. i. confregit me Nebuchadresar rex Babel. Posset ergo hic uerti confringam omnem populum, ad quẽ ingredieris. i. faciam ut fracto animo non audeat uobis resistere. Tunc enim conturbati sunt principes Edon, robustos Moab obtinuit tremor: & obriguerunt habitatores philistiim. Müsterus autem uertit. Tumultuari faciam, quoniam hamah & hamam uidentur eiusdẽ significantiæ: & cum hamah significet tumultuari, uidetur quod etiam hamam possit secundum eandem significationem uerti. Et possemus dicere, hamã significare sonare, queadmodũ hamah: & quia sonitus aut fragor deterrere solet: ex consequenti significare deterrere: sed prior sententia mihi uerior apparet. *Dabo omnium inimicorum ad te ceruicem*. Hebraismus

Dare ceruicẽ quid hebræis significat

est, cuius est sensus. Faciam omnes inimicos tuos, fugere te. Solent enim hi qui aliquem fugiunt, uertere illi ceruicem. Sic & latini pro fugit, dicunt: dedit terga, quoniam fugientes, terga uertere solent ad eos quos fugiunt. Verbum araph, à quo oreph, id est ceruix proprie significat ceruicem frangere, deceruicare, (liceat mihi exprimendi gratia sic latinis loqui) & quia ceruix fracta, decidere solet, ex consequenti significat decidere: & prioris significantiæ exempla habes Deutero. 21. Ve arpho. i. deceruicabunt ibi uitulam, in torrente. Idem supra. 13. Si non redemeris naaraphto. i. deceruicabis illud. Secundæ uero Deutero. 32. Iaaroph id est descendat ut pluuia doctrina mea. Vbi alii uertunt, fluat ut pluuia doctrina mea. Neque reiicio hanc significationem, quoniam allusionem habet ad nomen, ceruicem scilicet. Nam quia à ceruice sanguis fluere solet, cum animal aut auis iugulatur, potest ex consequenti significare fluere. Quod malueris elige. *Mittam crabonem*. A uerbo hebraico sara, quod leprosum esse significat, deriuatur sarua id est leprosus: & sireah quod nostri, alii crabonem, alii uespam interpretantur, & hebraico more aliqua conuenientia debet musca hic significata habere ad lepram, aut in colore, aut in fœtore, uel quòd sit leprosis infesta. Sunt autem quædam muscæ magnæ, longi corporis, deserta colentes, quæ uarios colores habent similes leprosis, & uarietatibus leprosorum assimilantur, & iumentis sunt maxime infestæ, nostri moscardos uocant, quas hic credo, per nomen asireah significari. Misisse autem Dominum huiusmodi muscas seu crabones, ante filios Israel: constat Iosue. 24. ubi textus habet. Et misit ante uos crabonẽ, & expulit eos à facie uestra. Deutero septimo iterum pollicetur Dominus, se crabonem ante eos missurum. Rabbi Dauid dicit, nomen significare reptile alatum oculos percutiens, & uenenum infundens & occidens: thargum uespam interpretatur. Dicunt autem hebræi huiusmodi crabones pugnantibus chananeis occurrisse, ac oculos eorum ne pugnare possent percussisse, & sic uenientibus Hebræis succubuisse. Gereundesis arbitratur, reptile api haud dissimile. *Ne forte sit terra desolatio, seu desertum*. Verbum scamam, significat desolari desertum esse, & ex consequenti stupescere, quòd stupidus uideatur uiribus desertus. *Vsque quo fructifices, & possideas terram*. Consulto non uertimus crescas, quoniam ut Gene. primo probauimus, uerbum parah non crescere, sed fructificare significat: & per fructificare intelligit prolẽ produ-

producere, bene tamen hic p multiplicare & cres cere effertur. *Ponam terminum tuum mare Suph.* Est mare Suph, rubrum mare: & supra capite secundo diximus quare nocetur Suph: i. terminatum, ad discriminãdũ illud ab oceano, qui uidetur quasi in immensum extendi, neque terminari. Nam uerbum suph; à quo nomen suph ortum habet, significat proprie terminare, finire. Significat etiam suph, iuncetum, aut iuncum: qui sic dicitur, quia terminare solet flumina. Est enim medium inter aquam & terrã, quare posset dici mare rubrum, caricosum seu iunco sum propter iunceta quib⁹ terminatur ad modũ fluminis. Per mare uero Philistiim intelligit mare mediterraneum, quod à parte occidentali terminat seu finit Palestinam. Et isti termini finiũt terram promissionis à parte orientali; usque ad occidentalem. Non tamen mare Suph seu terminatum est plene ad orientem terræ sanctæ, sed utcunque uersus meridiem: portenditur tamen uersus orientem ex parte qua finitur. *Et à deserto usque ad flumen.* Per desertum intelligunt nostri desertũ Ægypti, quod à parte australi terminus est terræ promissæ, per flumen uero, intelligunt Euphratem, qui ab aquilone terræ sanctæ finem imponit. Sæpius in scripturis præfiguntur termini terræ promissæ, & utcunque uarii, sed tã dem in idem redeunt, nisi quod aliquando magis aut minus extenduntur. Nam Gene. 15. pollicetur Dominus Abrahæ terram, à flumine Ægypti, usque ad flumen magnum Perath, quod nostri dicunt esse Euphratem, & uidetur quòd ibi nõ mare rubrũ, seu finitũ, uocet flumẽ, sed loquatur de fluuio, quẽ nostri riuocorulam uocãt, qui finẽ imponit terræ promissæ, à parte australi. Iosuæ uero. i. alios uidetur terminos præfigere, ubi dicit. A deserto & libano isto, usq; ad flumen magnum, flumen Perath, usque ad mare magnum ab occasu solis, erit terminus uester. Quo loco uidetur ponere Euphratem terminum à parte orientali, sicut re uera est: portenditur tamen utcũq; uersus aquilonem. Ezechielis. 47. alii limites describuntur terræ, ubi dicitur. Hic autem est terminus terræ, ad plagam aquilonarẽ, à mari magno uia chethlon, ad ueniendum in sedad Chamath, ubi uidetur terminus aquilonaris portendi à mari mediterraneo, iuxta quod erat Libanus mons, usque ad chamath. Plaga uero orientalis erat à Chauran & Damesech, & per Iordanem portendebatur usq; ad mare orientale, quod reuera uidetur esse mortuum. Plaga uero meridiana, à Thamar per aquas contradictionis Cades usque ad mare magnum, scilicet mediterraneum: quod uocatur magnum, respectiue ad rubrum & mortuum. Terminus uero occidentalis erat à mari magno qđ erat e regione cades, usq; ad mare qđ erat e regione chamath. Terminos uero hic præfixos, non possederunt iudei, usque ad tempora Salomonis. *Non percuties eis, & diis eorum fœdus.* Significat uerbum charat, proprie percutere, & ex consequenti fœdus inire: quòd. s. uictimas ferirent, cum fœdus inibant quondam: ut patet de Abraham Gene. 15. cui Dominus præcepit uictimas iugulare, antequàm cum eo fœdus iniret, ut iã in hebraismis explicuimus. Quod autem uerbum charat significet præcidere, & percutere, patet secundo Regum. 18. ubi dicitur. Charat. i. & præcidit lucũ. Et Isa. 18. Vecharat. i. & præcidit lucum. Pactum autem, quod cum hominibus pangebatur, erat de pace & concordia seruanda, quod uero cũ idolis: erat fidelitatis, quòd scilicet non haberent alios deos, quòd scilicet illis cultum, & diuinos honores exhiberent, quale fuit pactũ Abrahæ cũ Deo Gen. decimo septimo quòd uidelicet ille nullũ aliũ Deum haberet, illi obediret, eumq; honore diuino coleret: ipse uero pollicebatur se ei & semini eius terram chananæorũ daturum. *Ne forte peccare faciant te mihi.* Habet uerbum chata (ut admonuimus in regulis) contrarias significationes. In prima enim coniungatione, significat peccare, ut patet in fra. 32. chataah. i. peccauit populus iste, in secunda uero, mũdare aut mundari, à peccato, ut patet Leuit. 14. ubi dicitur. Vechite. i. & mundabit domũ. *Erit tibi in offendiculum.* Significat iachas, à quo moches. i. laqueus, irretiri, illaqueari, aut laqueos seu rete extendere. Videtur enim non proprie laqueum significare, quoniam aliquando, dictioni additur laqueus, ut patet Hoseæ nono, ubi dicitur. Prophetã esse laqueũ iachos. i. ruinæ (ut Hieroni. uertit) super omnes uias eius. Posset tamen tenendo priorem significationem interpretari, laqueum illaqueantem, super omnes uias eius.

CAPITIS XXIII AD NOSTRAM ERUDITIONEM.

N*On suscipias auditionẽ mendacem.* Nihil in iudiciis, mendaciis perniciosius. Ideo maxime cauendum ab eis docet, dum iudices instruit. Sed hoc tempore nihil mendacio licentiosius. Expende quæso temporum nostrorum malitiam, quando tam auide mendacia audiuntur & ueritas cunctis tam exosa est, & omnibus fastidio, maxime magnatibus. Sæpe sæpius considerani, cur sancti prophetæ parabolis uterentur & similitudinibus, præsertim cum regibus & principibus loquebantur. Cur Christus tã Mat. 13.

Capit. 13. frequẽter turbis in parabolis loqueretur, q̃d fere (ut ait Mattheus) nihil sine eis turbis prædicaret, cuius hæc meo iudicio, causa est. Considerabant sancti q̃ egre ferrent homines ueritatem audire, q̃ torto uultu, & hirsuto naso, eam aspicerent, & q̃ hilari facie mẽdacia amplexarentur, & cõsiderãtes q̃ necessarium hominibus foret ueritatem audire, ueritatem parabolis & similitudinibus inuoluebant, & uelabant, ut qui ueritatem nudã fastidiebant, & ad mendacia arrectas habebant aures, ueritatẽ saltẽ fictis uestibus tectã audirẽt. Sic prudentissimus ille Propheta Natan, cum sciret regẽ Dauidẽ apertã ueritatem dicenti non auditurum, ouis similitudine rem uelauit, & eũ ꝓprio mucrone cõfodit. Docet ergo hic Dominus non ferendos esse mendaces, quoniam nouerat q̃ libenter audirentur ab omnibus. *Neq; ponas manũ tuam cum impio, ut sis testis mẽdax.* Etsi mendatium ubiq; malum sit, pessimum tamen est in iudicijs. Et qui alicuius causam, suo falso testimonio iuuat, eo pernitiosior esse dephẽditur, quoniam illi magis q̃ parti, in iudicio sidit Iudex. Vnde restitutioni magis obnoxius est.

2. Samu.

Non eris post multos ad mala. Admiranda legislatoris prudentia. Arbitrantur multi iudices & consiliarii se à peccato immunes esse, cum uiderint alios sese in malo præcessisse dicentes. Postq̃ res cõclusa est, uota priora sunt sufficientia, quid in ea odium quæro? Quod extremę demẽtię est. Quid scis, an alii postquam te audierint, sententiam in melius mutabunt? Quam si non mutent, tuo suffragio mendacium & iniustitia roborantur. Cuius rei si practicam cernere cupis, Pilatum considera, qui clamoribus turbarum & principum permotus reliquit (ut Leo inquit) iudiciũ proprium, & in crimen transiuit alienum, ut nõ auderet iudex absoluere, quem omnes cupiebant damnare. *Pauperem non decorabis in causa sua.* Grauissima & pniciosissima sunt mala, quę prætextu pietatis fiunt: & qui ex suo pauperi obulum non darent, facile iniquam ferendo sentẽtiam tribuunt alienum: & cuius non miseretur, ut eleemosinã porrigat, eius miseretur in iniqua sententia. *Si occurreris boui inimicantis tibi, reducendo reduces.* Modici animi conditio est, tunc maxime inimicitię memorari, cum proximum uiderit suo auxilio indigere. Expẽde q̃ belle te Dominus docuit, uindictam ab inimico accipere. Prouerbiorum. 25. Si esurierit (inquit) inimicus tuus, ciba illum, si sitit potum da illi: quoniam si hoc feceris, uiuis eum carbonibus incendes. Nihil enim inimicus inequiori animo ferre solet, quàm cum se uiderit tuo auxilio indigere. Ad hæc. Quid tibi quęso glorię aut triumphi est, si inermem uiceris? Cum enim tuo eget auxilio te inferior est. Quid ergo tibi honoris accrescit, si inferiorem te uiceris? *Non declinabis iudicium mendici tui.* Vbique sanctus legislator, latentibus ac secretis malis, obuiam ire cupit. Putant enim iudices omnem illum iniquam fouere causam, qui premitur aduersa fortuna. Et quia non potest iniquam uindicare sententiam aduersum se latam, neque recompensare: neque habet opes quibus iustã tueat cau sam: libere aduersus eum iniquam proferunt sententiam. Quam ob rem iudex iustam eius causam facile inuertet: nisi oculos in hanc coniecerit æquissimam Dei legem. *Munus non accipies, quia munus excæcat uidentes.* Solent qui munera accipiunt, non suis, sed munerum oculis respicere: & prius munera offerentis uidere, quàm causam: & muneris affectu excæcati, ad iudicandũ pergũt: unde nõ possunt recte merita causæ speculari, cum specillis mali affectus causam intueantur. Et expendendum ualde est, quòd non dixit æquissimus legislator. Munus nõ accipies, ad inique iudicandum: sed munerum acceptionem in uniuersum prohibuit: quoniã nouerat nullum esse munus, quod saltem accipientis animum non inclinet aut debilitet, licet non omnem inuertat. *Peruertit uerba iustorum.* Habent iusti, & iniusti, sua peculiaria uerba. Iustorum uerba quoniam ueritati subnectuntur, semper eadem sunt: iniquorum autem uaria & inconstantia uidebis: cum uero munus uerba iustorum respergit, ita immutat, ut ex ueris falsa, ex constantibus uaria & inconstantia reddat: ita ut non difficile sit, sed omnino facile, iudicis corrupti animum deprehendere. Nam qui antea æqua uerba neque declinantia ad alteram partem ꝓferebat, munere corruptus: alterius partis causam iam ornare incipit: & aliis iudicibus iustam esse persuadere, ne solus uideatur excæcatus. Nemo uestrum ergo fratres, sibi fidat, & perspicacis uisus se esse præsumat. Nullus dicat, constantis animi sum, non mutabor munere: quoniam teste Deo, munus excæcat oculos uidentium, & peruertit uerba iustorum. Quare uoluit Dominus Deutero decimoseptimo ostendere eos causarum ineptos iudices, causamque ad superiores deferri, qui uerba in causis cœperint uariare. Si inquit, latuerit te aliquid in iudicio, inter sanguinem & sanguinem, causam & causam, plagam & plagam, & intra portas tuas, uideris uerba iudicum uariari, (ut uulgatus uertit) ascendes ad locum quem elegerit Dominus Deus tuus. *Peregrinum non angustiis afficies. Vos nostis animam peregrini*

Aduertẽda doctrina.

grini. Coufulit uulgus non petere ab eo, qui a-
liquando mendicauit, non seruire ei, qui ante
seruiuit, & prouerbium uulgare apud nos est.
Non peças a quem pedio, nem siruas a quem
seruio: quoniam qui aliquando eguit, non fa-
cile donat: & qui aliquando seruiuit, raro alte-
rius ministerio cõtẽtatur. Dñs uero docet, libera
lem debere esse in pauperem, qui aliqnando pau-
pertate pressus fuit: & ex malis quæ passus quis
fuit, discere alienis sucurrere. Hoc est quod a-
pud poetam regina dicit, se mali uon ignaram
miseris succurrere didicisse. Hoc est quod san-
cti patres tam crebro consulunt: ut scilicet cum
uideris pauperem, te pauperem fuisse, aut esse
posse memoreris. Sic de peregrino & infirmo
sentiunt. *Septimo anno relinques eam.*
Iustis pauperum querelis uoluit pius pater oc-
currere, quibus incessanter conqueruntur.
Cur inquiunt, isti abundant panibus, ego autem
hic fame pereo? Non est me iustior, neque san-
ctior, & tamen melius cum eo quàm mecum a-
gitur. Ideo cuncta quoque septimo anno com-
munia esse uoluit, ut illo anno dicere posset pau
per. Mea sunt omnia diuitum bona. Et ut (quem
admodum aliàs annotauimus) diuites septi-
mo anno in ea essent anxietate, qua omni tem-
pore pauperes sunt, dicentes. Quid manduca-
bimus, aut quid bibemus? Et quoniam bestia
agri, opus etiam eius est, eumque suo modo lau-
dat, illius curam pius pater gerit. Sicut enim
homines & iumenta saluat: sic homines & iu-
menta curat & nutrit. Qui inquit dat escam
Psalmo omni carni. *Vt requiescat bos tuus.* Consi-
dera quæso legislatoris summam pietatem. So-
let homo cum laborat, quasi inuidus: cuncta sua
secum ad laborem uocare, & omnibus ueluti in
strumentis uti: ideo uoluit eum septimo die qui
escere, ne laborando ministros cogeret secum
laborare. Quando enim homo pateretur sua, se
laborante quiescere? Non debet (inquit) ser-
uus esse maior, aut ociosior domino suo. Dis-
ce o homo auare, à Deo tuo, ut quemadmo-
dum, eo quiescente uoluit cuncta quiescere, quæ
tamen noluit secum laborare, uelis tu tecum qui
escere: quæ tecum cogis laborare. Si enim te
laborante laborant, cur te quiescente non re-
1. ad cho rint. 15. quiescent? *Nomen aliorum deorum non*
memorabimi. Corrumpunt, nec dum bonos
mores, sed fidem colloquia praua. Fornicatio
Ad E- (ait Apostolus) aut immunditia, neque nomi-
phe. 5. netur in uobis, sicut decet sanctos. Nam quem-
admodum diuina colloquia colloquentes in-
flammant, ita & mundana mundanum, & dia-
bolica diabolicum reddunt hominem. Audi
Luc. 24. quid illi dicebant, qui cum Christo colloquia
apud Emaus miscebant. Nonne (inquiunt)
cor nostrum ardens erat in nobis dum loquere-
tur nobis in uia & aperiret nobis scriptnras?
Et sponsa. Anima (inquit) mea liquefacta est Caut. 5.
ut dilectus loquutus est. Et Propheta. Quam Psalmo
dulcia faucibus meis eloquia tua. Vbi similiter
disce, à te abiicere, omnem peccatorum occa-
sionem. Voluit Dominus idolum non nomi-
nari, ne contingeret colere. *Non conspiciemi-*
ni coram me uacui. Iniustus esse uideris: si
Dominus Deus tuus te suis donis & muneri-
bus impleat, tu uero coram eo uacuus & in-
gratus appareas. Sed quid tibi & muneribus
nostris Domine Deus, qui bonis nostris non
eges? Non ut comedat ipse: uult te uacuum non
apparere, sed ut te comedentem coram se ui-
deat, & gaudeat. Non sic principes seculi suos
ministros tractare solent: Vidisti aliquando do-
minum quantumcunque pium in suos, qui eos
coram se uelit comedere, aut eos comedentes
uidere gaudeat de bonis suis? Nullum. Iste ue-
ro suos non solum conspicere, sed comedere
coram se summa auiditate uidet. In Euange-
lio legis, intrasse regem, ut uideret discumben-
tes. Sed quales quæso? Exi cito (inquit piissi-
mus rex) in plateas & uicos ciuitatis, & debi- Mat. 22.
les & claudos compelle intrare, ut impleatur
domus mea. Tales sunt quos rex iste ad aulam
inuitat, ad tauros, altilia, & preciosa fercula com
pellit. Non purpurati, non diuites, non nobi-
les. Tales uult coram se comedere, tales co-
ram se libenter uidet. Neque semel in anno eos
coram se uidere conteutatur, sed ter. Vtinam do
mini temporales, in uita semel uidere uelint su-
os. Talis inter eos reperitur, qui omnibus die-
bus uitæ suæ, seruum suis oculis non dignatur
intueri. *Solemnitatem messis primitia-*
rum. Gratitudinem ex nobis querit Deus uo-
ster, ut quàm primum cœperis beneficium ob-
tiuere, incipias ei gratias agere: & similiter in fi-
ne, cum beneficum fuerit consumatum. Pu-
tant homines se satis Deo gratos esse, si post ac-
ceptum beneficium gratias egerint, sed non sic
docentur à Deo suo hic, immo gratitudinem
ostendere cum primum cœperint spicæ ad ma-
turitatem pertingere: & cum omnes fructus do
mi incluserint. *Nõ coques hædũ in lacte ma-*
tris. Quid aliud quã pietatem, prædicat lex ista?
Non solum in homines, sed in pecudes & uolu-
cres, te pium esse uoluit Deus tuus. Sed qualiter
in bruta pius esse potest, qui sic in homines se-
uit? Videbis enim quosdam in proximos, omni-
bus feris crudeliores esse: qui ita sanguinem hu-
manum sitire uidentur, ut omnibus lupis sint sæ
uiores

uiores. *Ecce ego mitto angelum meum an*
te te, ut custodiat te, & introducat in lo-
cum quem paraui. Duo in nos angelorum mi
nisteria docet textus iste. Alterum ut nos custo-
diant in uia. Alterum ut perducant in patriam.
Et expende quòd non dicit, ad locum quem tibi
parauit angelus ductor: sed quem ipse paraui ti-
bi: Tãtæ enim nobilitatis est locus qui tibi à Do
mino promissus est, ut ab alio quàm ab eo para-
ri nequeat. Oculus (ait Isaias) non uidit, quæ
Isa.64. præparauit Deus diligentibus se. Est enim ciui-
tas illa, cuius (ut ait Paulus) artifex & conditor
Ad he. 11 Deus. *Caue a facie eius: & audi uocem eius.*
Admonemur hic, quales erga rectores nos exhi-
bere debeamus. Nempe ut eos reuereamur & ti-
meamus, & etiam præceptis eorum pareamus.
Hoc est quod Paulus ad hebræos.13. admonet.
Obedite (inquit) præpositis uestris. *Quia non*
parcet præuaricationi uestræ. Melior (inqui
unt sancti) est Deus iratus, quàm homo propiti
us. Ego autem adderem, quàm etiam angelus.
Tu autem Domine Deus meus, cum iratus fue-
Psalmo ris misericordiæ recordaberis. Non sic autem an-
gelus, qui nomen tuũ habet, qui potestatem ha-
bet ut puniat, nõ autem ut parcat. Ideo merito
sanctus Moseh, sic suspectum habet angelorum
ducatũ: ut dicat Domino. *Quia nomen me-*
um in medio eius. Considera hic, quàm
largus sit iste Dominus in seruos, ut non so-
lum dona sua illis communicet, sed & no-
men: ut Dii etiam uocentur. Neque solum
angelis hoc communicare dignatur sed homini-
bus, quemadmodum fecit Moysi, quem Deum
Pharaonis constituit, & omnibus hominibus,
Psalmo quos deos dicere non dedignatur. Ego dixi dii e-
stis. Non sic principes huius mundi facere solent.
Quis enim regum seruis suis quantumcunque di
lectis, regium nomen communicare dignatur?
Ego (inquit Pharao ipsi Ioseph) quem Ægypti
Gene. dominum constituebat, solio te præcedam.
Odio habebo odiẽtes te. Reddidi alias rationẽ,
cur Dominus iudæis polliceretur se inimicũ fu-
turum eorum, qui eis inimicarentur, quoniã no-
uit no pluris facere si amicus propter nos inimi
cos nostros odiat, quàm si nostros amicos prop-
ter nos diligat. Malumus enim amicos nostros
propter nos peccare, quàm bona facere.
Non incuruabis te diis eorum. Maximum
malum est, mala habere exemplaria operum, &
uix potest quis terram aliquam incolere, quin
mores ei⁹ sequatur, siue sint boni siue mali. Ideo
quæ ad malum te possunt incitare, destruenda
sunt, ita ut nihil uestigii eorum remaneat: & quo

niam nihil prodest non colere falsos deos, nisi ue
rum honores, consequenter præcipit, se adoran-
dum. *Benedicet pani tuo, & aquis tuis.*
Multa sunt, quæ obseruatoribus diuinarum legũ
promittuntur, sed cuncta temporalia & corpo-
ralia esse uidentur: quales illi erant quibus pro-
mittebantur: & maxime quæ homines appetere
solẽt, qualia sunt necessaria uitæ: ut cibus, potus,
copia filiorum, & longitudo dierum sine lango-
re. Ex quibus didicimus, peccata in leges Dei: cau
sam fore penuriæ omnium istarum rerum.
Mittam crabonem ante te. Vide & expende
quibus copiis, quo militum apparatu, quàm in-
ermi exercitu Dominus militet aduersus insen-
satos, & inimicos fortissimos. Nempe muscis &
crabonibus. Nunquid ingressus es thesauros ni-
uis, ait Dominus Iob. 38. & thesauros grandinis
uidisti? Quos retinui ad tempus angustiæ, ad tem-
pus belli & prælii. Solet Dominus, quæ infirmio-
ra esse uidentur eligere, ut fortia destruat. *Non*
eiiciam à facie tuo uno anno. Arbitrantur iu-
sti sibi beneficia negari, cum differuntur, aut pau-
latim conferuntur: quod non ita esse ostendit lo-
cus iste: sed propter bonum nostrum: non nobis
integra statim cõferũtur. Et ob duas causas solet
Dominus nobis inimicos relinquere. Altera ut in
eis nos exerceat, altera, ne fortiores & deteriores
patiamur. Reliquit enim iudæis chenaneos, ne be-
luas & feras paterentur infestiores. Quo in loco,
disce acceptare, q̃ tibi pi⁹ pater mala immittit, ne
maiora & deteriora patiaris. Audi huius rei ex ip
sius scripturæ fonte, exemplum mirabile. Cum
enim Achaz rex Iudah, ægre ferret duos reges,
qui aduersus se dimicabant Rasin. s. regem Siriæ,
& filium Romeliæ: audiuit à Domino, per Isai-
am. Pro eo quòd abiecit populus hic aquas Silo- Isa.8.
ach, quæ uadũt quiete, qd᷑ statim explicat: gaudi-
um, scilicet Resin & filii Romeliæ, ascendere fa-
ciet Dominus super eos, aquas fluminis fortes &
multas, regem uidelicet Assur, & omnem gloriã
eius: & ascendet super omnes torrentes eius: &
ibit super omnes ripas eius. Et transibit Iehudah
& innundabit, usque ad collum pertinget, & e-
rit extensio alarum eius plenitudo terræ tuæ o
Imanuel, & uult dicere. Quoniam abiicitis ma-
lum præsens, quod cum gaudio sustinere debuis-
setis, maius eueniet uobis. Et aduerte quòd uo-
cat minora mala gaudium. s. respectu maiorum.
Ponam terminum tuum à mare Suph, us-
que ad mare Philistiim. Non dilatat multum
Dominus terminos suorum, sed arctos & quasi
conclusos eos habere uult. Impinguatus est Isra-
el, & calcitrauit: impinguatus, & dilatatus. Et de Deu.32.
reliquit Deum factorem suum. *Non percuties*

cum eis fœdus, & cum diis eorum. Non solum non debemus amicitiam cum malis & peccatis habere, sed neq; fœdus inire: quoniam semper malum machinantur aduersus nos. Ad hoc enim inimici solēt ad inuicē fœd⁹ inire: ut sint ad bella futura fortiores, reparando uires tempore fœderis. Sic & peccata, ut fortiora in nos insurgant, nobiscum aliquando dissimulant. *Non habitabunt in terra tua.* Non minus malum est inter impios habitare: quàm eos tecum habitare permittere: ideo utrunq; fugiendum est. De qua re, sæpe sæpius admonet nos scriptura sacra. *Erunt tibi in laqueum.* Solent esse peccata, retia punitionum & pœnarū, ita ut qui cupit pœnam fugere & mortē, peccata fugiat necesse est.

CAPITIS XXIIII. AD LITEram annotationes.

Septuaginta ex senioribus Israel. Sunt qui dicunt præceptum quo Dominus Moseh præcepit ascendere in montem cum senioribus, ante datas leges fuisse. Cum enim Dominus leges promulgaret, populus erat inferius prope montem, seniores in monte, sed procul à Domino, Moseh uero in caligine. Quia sequitur immediate post hæc uerba. *Et uenit Moseh, & narrauit populo omnia uerba Domini.* Et reuera credo hæc uerba, scilicet & uenit Moseh, debere immediate sequi finem præcedentis capitis, & ponenda in principio huius. Quoniam ut in regulis admonuimus, frequentissimum est in sacris literis, sententias transponi, & rei gestæ ordinem negligi. Nam post datas leges descendit Moseh de monte, ubi cum Domino fuerat, legitq; coram populo leges ipsas, petijtq; populi consensum, quo dato, immolauit iuuencos, legem & populum sanguine respersit, quæ omnia non in monte facta fuisse, constat ex textu. Dicit enim textus, Deum præcepisse, populum non conscendere, sed solū seniores septuaginta cum Moseh & Aharon, Nadab, & Abiu. Similiter constat, populum ex sanguine respersum: neq; est credibile quòd ex sanguine uitulorum in monte immolatorū, populus respergeretur, qui tunc erat in planitie, & senes in monte: cum textus dicat, altare sub mon[te] non supra montem construct[um]. Est etiam alia ad hoc coniectura, quia textus dicit, statim post initum fœdus inter Deum & populū: sen[ior]es cum Moseh conscendisse. Postquā enim Moseh populo dixerat. Ecce sanguis fœderis, sequitur. Et ascendit Moseh & Aharon: & ita proculdubio tenendum est: Moseh. s. post colloquium cum Deo, quod in monte habuerat descendisse ad populum, legesq; diuinas populo proposuisse, consensumq; expetiisse: quo oblato: fœdus cum populo iniisse, ad cuius firmitatem uitulos iugulauit, & eorum sanguine librum legis, & populum aspersit: tandem ex mandato Domini cū fratre, nepotibus, & senioribus montem conscendit. Ex quibus disces, non esse semper sequendū ordinē, quem litera prima fronte ostēdit. Causa quare in pactis uictimæ iugulabātur, & offerebātur Deo, fuit (ut aliàs diximus) quòd pacifcentes Deum precarentur, ut non stantes pacto iugularet, ad modum uictimarum immolatarum. Aut dignum esse qui immolaretur & iugularetur, qui pactum initum frangeret. Vel tertio ut ostenderent pecorum occisione, pactum tamdiu duraturum quamdiu mors illorum: & quemadmodum perpetua erat mors uictimarum, ita & fœdus initum. Sanguis autem quo & liber & populus aspergebatur, adumbrabat pœnas sanguinis daturū, qui fœdus initum uiolaret. Immolabantur ergo uictimæ Deo, quoniam testis pacti erat, à quo sperabant uindictam & punitionem infligendam illis, qui pactum infringerent: & adumbrabant, ut diximus, sanguine & iugulatione pœnas quas daturus erat qui pacto non staret. Voluit autem Dominus senes montem conscendere: quoniam rectores populi erant: & populū ad seruandam legem inducere debebāt. *Narrauit populo omnia uerba Domini.* Verbum hebraicum sapar, significat proprie numerare: & quia narrans, unum post aliud dicit, ac si numerasset, extenditur ad significandū narrare: quo scemate nos lusitani & omnes hispani utimur, qui pro narra mihi hoc, dicimus conta me isso, id est enumera mihi hæc. *Scripsit Moseh omnia uerba dñi.* Mirum ualde fuit, quòd Moseh omnia uerba Domini mente retineret, & postea in libro scriberet, quemadmodum dicitur hic. *Et surrexit mane.* Opinio hebræorum est, uerbum sacham significare mane surgere, seu manicare, quo uerbo usus est Hieronymus Lucæ. 21. ubi uertit. Omnem populum ad Ioannem in deserto manicasse. Quod uero mane surgere, non sit eius propria significatio, constat: quia uerbo sæpius adiungitur nomen bocher, id est mane, quod non fieret, si uerbum significaret mane surgere. Quod uero hoc ei addatur, constat Isaiæ quinto ubi dicitur. Ve maschime baboker, id est ue surgentibus in mane. Idem supra octauo & etiam hoc loco, quo dicitur. Vaiaschem babocher, id est surrexit mane. Vnde uidetur uerbum potius significare matu-

rare

rare ad surgendũ, quàm mane surgere. Nõ enim significat surgere, eadem ratione, quoniam Psal. 127. ei additur surgere, & dicitur. Vanum est uobis maschime chum, id est maturantibus surgere (ut Sanctes noster uertit). Est tamen non parua coniectura quòd significet leuare se, quoniam ab hac radice est sechem, id est humerus, sic ab eleuatione dictus: quare posset sic textus efferri Et leuauit se Mosch mane. *Ædificauit altare sub monte.* Ex hoc loco constat, sacrificium & fœdus Dei cum populo non fuisse in monte, sed in planitie, ut diximus, & post fœdus Mosch cõscendisse cum senioribus montem. *Et duodecim statuas.* Non putes fuisse idola, aut hominum effigies: sed erant duodecim lapides erecti. Nam iassab significat proprie erigere, seu stare facere. Si quæras quare Dominus uoluerit huiusmodi adesse statuas, cum populus astaret: dico quòd ad ostendendam pacti perpetuitatem, quam lapides ad multum tempus duraturi ostẽdebant: & quod non solum cum præsentibus fœdus iniret, sed etiam cũ posteris in perpetuum. *Iuxta duodecim tribus Israel.* Hebraice habetur. Iuxta duodecim uirgas Israel. Vocat hebraismus uirgas filios, quòd ueluti uirgæ seu rami à trunco progrediantur filii. *Et misit pueros filiorum Israel.* Quidam ex hoc loco euincere uoluerunt, primogenitos olim fuisse sacerdotes: sed nisi hoc aliunde probent, non uideo qualiter ex hoc loco, hoc habere possint. Non enim textus dicit, Mosch misisse primogenitos, sed pueros filiorum Israel: per quos possumus tam famulos filiorum Israel, quàm filios eorum intelligere, & per eos, meo iudicio, intelligit iuuenes expeditos, qui ei liberius ministrare, in sacrificio possent. Et licet dicatur hic quòd ascẽdere fecerunt holocausta & mactauerunt uictimas, quòd munus sacerdotum erat, potest hoc nõ solum ad eos referri, sed etiam ad Mosch: ut scilicet simul cum eo obtulerint. Non enim solus Mosch hoc facere poterat: sed ministris opus habebat ad hoc. Et aduerte uerbum naar, à quo naar, id est puer, significare proprie excutere, præsertim cum sonitu: ut fieri solet, quociescunque res aliqua excutitur: ut patet Isaiæ. 33. ubi dicitur. Noer. i. excutiens manus suas ab omni munere. Sic Iudicum. 16. Veinacher, id est & excutiã me, dicit Sinson. s. à uinculis. Addunt hebræi significare etiam rugire, & discernere, propter illud Ieremiæ. 51. ubi dicitur. Naaru. i. rugierunt sicut catuli leonum, & primo Samuelis primo. Vehanaar naar, id est & puer discernebat. Quod Sanctes noster uertit. Et puer erat nimium puer. Sed meo iudicio, idem significat in his locis, quod in omnibus aliis, scilicet excutere. Et illud quod ex Ieremia citatum est, uertendum puto. Excusserunt se, sicut catuli leonum. Solent enim feræ, cum primum ex antris egrediuntur, aut ex somno euigilant, excutere se, ut. s. pellem mundent à puluere: super quo iacuerunt. Aut excusserunt. s. prædam ueluti catuli leonum. Quod uero ex libro Samuelis adductum est, uerti potest. Et puer excussus erat. s. à lacte. Nam ante uerba hæc, dicit textus. Et ascendere fecit. s. Ana, eum scilicet Samuelem secũ, eum ablactaret eũ, seu postquàm ablactauerat eum. Hinc est neoret. i. stupa: sic dicta quòd à lino excussa sit, seu separata. Vnde naar significat puerum, non qualemcunq; sed separatum à lacte, auulsum ab uberibus. Quod autẽ dicitur. *Et ascendere fecerunt holocausta,* intelligendum est super altare. *Sacrificia pacificorum.* Admonui sæpissime, uerbũ salam, non significare proprie pacificum esse, sed integrum, & incolumem esse, tam in corpore quàm in substantia: & hæc sacrificia offerebantur pro integritate & incolumitate domus, & rerum omnium: & uertendum est: sacrificia integritatum, id est quæ pro domus integritate immolabantur. *Posuit in crateribus.* Significat dictio hebraica agan, uas magnum speciem uentris habens, & utcunque rotundum, ut patet Canticorum septimo, ubi dicitur. Vmbilicus aut uẽter tuus agan, i. est crater tornatilis: id est rotundus. Nostri Isaiæ. 22. uertunt phialas. *Accepit librũ pacti.* i. in quo pactum scriptum erat. Aut super quo paciscebatur, & hoc uidetur uerius. *Et legit in auribus populi.* Verbum chara non significat proprie legere, sed uocare, & clamare: & hic significat, alte seu magna uoce legere: neque potuit aliter esse, quoniam oportebat populum totum, aut saltem partem magnam illius audire. Non enim sine miraculo poterat simul à toto populo audiri, sed crediderim eum sæpius in diuersis locis, aut eadem diuersis auditoribus legisse. *Ecce sanguis pacti, quod percussit Dominus uobiscum.* Vocatur sanguis animalium immolatorum sanguis pacti, quia eo pactum inter eos & Dominum firmabatur. *Et ascendit Mosch in montem,* scilicet post sacrificium & firmatum fœdus. *Et uiderunt Deum Israel.* i. quandam eius similitudinem. Neque crediderim eos totam illam effigiem humanam qua sese Deus illis ostendebat uidisse, quam noluit Dominus Mosch, qui sibi gratissimus & familiaris ualde fuit ostendere: sed uidisse solum pedes, & ea quæ sub pedibus eius erant. Nam sequitur.

Et

Et sub pedibus eius quasi opus lateris saphirini, & quasi robur cœli in munditia. Significatur quòd sub pedibus Dei erat, non quidem lapis, sed later: aut lapis formam lateris habens, saphirini coloris. Est autem lapis saphirus, ut dicitur, coloris cœlici, aut cerulei, & aureis pũctis collucere solet. Dicunt autem hebræi, Deum laterem eis sub pedibus ostendisse: ut scirent quòd ex populo seruili, populus diuinus & liber facti essent: ita ut lutum illud in quo in Ægypto operati fuerant, in preciosissimum lapidem mutatum esset. Quòd autem uertimus. Quasi robur coeli, uerti potest. Quasi corpus coeli in munditia, id est cum mundum sine ulla nube apparet. Aut quasi robur coeli.i. coelum robustum & forte, cum mundum est. *Et ad separatos filiorum Israel non misit manum.* Significat uerbum asal, à quo asil separare, ut patet Gene.27. Nonne asalta, id est separasti seu reseruasti mihi benedictionem? Sic numeri.11. Ve asalti, id est separabo, de spiritu qui est super te. Asil uero separatum proprie significat: & quia magni & nobiles, ab aliis separati sunt: significat quoq; magnum & nobilem. Posset etiã nomen asil, deduci ab esel, quod est apud, iuxta: ut patet Nehemiæ secundo, ubi dicitur. Et consiux seu regina sedebat eslo, id est apud eum. Et Gene.41. Et steterunt esel, id est iuxta uaccas, & sic asil significaret propinquum seu proximum, qui uidetur esse iuxta, & sic sensus esset. Et ad propinquos filiorum Israel non misit manum: ac si dicat. Et ad eos qui erant iuxta illũ, licet illi appropinquarent, non misit manum. Est autem hebraicum schema, mittere manum, pro percutere: quòd percussio soleat extensa manu fieri: ut in hebraismis diximus. Dicit autem hoc, quoniam solebat Dominus non se alicui ostendere, citra uitæ discrimen. Sic miratur Iaacob Gene.32. quòd uiderit Deum facie ad faciem citra uitæ ablationem. Et quantum ex hoc loco colligi datur, id quod infra capit.33. dicit Dominus. Non uidebit me homo & uiuet, intelligendum est facie ad faciem: licebat enim citra periculum uitæ partem aliquam Dei uidere: quemadmodum isti pedes uiderunt, & Moseh posteriora. Neq; mihi obiicias illud Genesis citatum. Vidi Dominum facie ad faciem: & quod etiam infra dicitur Numeri.11. Facie ad faciem loquor ei. Quoniam ut iam aliàs admonui: stat quòd aliquis loquatur alicui, facie ad faciem, & tamen nõ uideat faciem eius: ut patet de duobus loquentibus simul in loco obscuro quo se mutuo non uident: & tamen loquuntur facie ad faciem, & isto modo loquutus est Dominus Moseh, cum quo amictus nube, aut nebula loquebatur: & sic etiam luctabatur cum Iaacob noctu: licet de Iaacob non sit opus hoc dicere, quia textus expresse dicit fuisse angelum, licet idem iudicium esset apud hebræos de uisione Dei & angeli, ut patet Iudicum.13. de Manoach, qui postquàm angelum Domini nouit, eum qui ei & uxori loquebatur, ait. Moriendo moriemur: quia uidimus Dominum. Probat autem textus, non fuisse mortuos seniores Israel, quoniam post illam uisionem, comederunt & biberunt. *Dabo tibi tabulas & legem.* Potest nomen torah, id est lex deduci à iarah, quod est docere, & descendere, quòd uidelicet doctrina à doctore in audientem, descendat, iuxta illud Deutero. Descendat ut pluuia doctrina mea: fluat ut ros eloquium meum. De Cap.32. riuari etiam potest à thur, quod est explorare, scrutari: quòd iugiter sit exploranda & meditanda, quemadmodum Dauid de uiro iusto dicit, quòd in lege Domini meditetur die ac nocte: quòd magis probo. Vnde illud.2.Samuelis.7. quod nostri uertunt. Hæc est lex Adam Domine Deus, posset uerti. Hæc est meditatio seu cogitatio hominis, Domine Deus: ac si dicat. Hoc est quòd ego possem cogitare, & desiderare pro utilitate domus meæ, quod mihi tu tua sponte polliceris. Vnde sequitur. Quid addet ultra Dauid, ut loquatur ad te, cum tu omnia quæ ego Bonus desiderare poteram prædixisti? Quod uero sequi sẽ uer tur. Dabo tibi tabulas lapideas, & legem & præ borum cepta, quæ scripsi. Dubium est, an Deus solum Daui scripserit præcepta, quæ erãt in tabulis, an omnia dis. quæ Moseh ab ore eius hausit, & crederim, solũ decem in tabulis scripsisse uerba. Quia tamen dicitur, legem & præcepta quæ scripsi, ut doceas, potest teneri Deum cuncta scripsisse: ut filii Israel habentes scripturam Dei, pactum de ea seruadã inirent. *Ascende in montem Dei.* i. in quo est Deus, aut quo loquebatur Deus cum eo. i. in Choreh qui dicitur mons Dei, quoniam in eo loquebatur. Moseh. *Manete hic.* Hebraicè est. Manete nobis hic, & est sensus. Expectate nos hic, id Vide q̃ est me & famulũ, scilicet Iosuah. Est etiam phra scripsi sis linguæ. Manete nobis. Neq; est sensus. Ad uti mus Ge litatem nostram: quemadmodum rabbi Selo ne.12. moh exponit infra illud quod Dominus Moysi dicit. Præcide tibi duas alias tabulas, quod rabbinus ille interpretatur. Præcide ad tuam utilitatem. Sic Gene.12. Vade tibi. Et in Canticis. Ibo mihi. *Et Chur uobiscum.* Dicunt hebræi, hunc fuisse maritum Mariæ seu Miriam sororis Moseh: sed textus hoc non explicat. *Quisquis habuerit causas.* Hebraice est. Quis dominus uerborum, seu quis superior uerborum: & sensus est. Qui fuerit in lite actor, qui uidetur esse superior ad reum

culum fœderis. i. conferam uos legi, & fœderi, quod mecum pepegiſtis. Et eligam ex uobis rebelles, & præuaricátes in me: è terra incolatus eorum educam eos,& ad terram Iſrael non uenie̅t, & ſcietis quòd ſum Dominus. *Legit in auribus populi.* Colligo ex hoc loco, hominem paciſcentem, debere cognoſcere ea ad quæ ſe obligat, & pacta eſſe legenda, antequàm firmentur. Et conſidera quòd non ſufficit Domino, narraſſe Moſeh uerbo, omnia uerba ſua, ſed uoluit poſtea legi, in auribus populi, ut nemo illorum poſtea cauſeretur, ſe ignorare ea, ad quæ ſe obligabat. Eſt autem ſanguis, teſtis fœderis: quoniam non facile deleri poteſt. Sed quid prodeſt Domine, corpora ſanguine reſpergi, ac librum, niſi ſimul cordibus legem tuam inſcribas, quemadmodum apud Ieremiam polliceris? *Aſcendit Moſeh, & Aharon, & ſeniores Iſrael: & uiderunt Deum.*

Ca. 31. Si eos qui ſolum legem ſe facturos promittunt, ſic Dominus Deus exaltat: ut dignos ſua faciat uiſione, quid eum facturum putas eis, qui quæ promiſerunt opere compleuerunt? Et diſce ex hoc loco prudens lector, nõ uanam eſſe bonorum faciendorum pronuſsionem, quæ tanto premio digna eſt. *Sub pedibus eius ſicut opus lateris ſaphiri.*

Expende hæc. Premebãtur (inquit ſcriptura) ſerui Dei, filii ſcilicet Iſrael in Ægypto, operibus duris, luti, & lateris. Nunc uero laterem quo anxie premebantur præcioſum uident ſplendere ſub pedibus Dei, ut diſcas quid ualeant labores, ſudores, & quæcunq; mala, propter Deum perpeſſa, lutoſa & latericia, ac immunda tibi uidebuntur, & his qui terrena ſapiunt, ſed apud Deum præcioſi lapides ſunt, quibus ſedes eius decoratur. Expende ergo quanti Deus faciat hæc. Viſi ſunt oculis inſipientiũ mo-

Sa. 3 & 5. ri, & inſenſati, uitam eorum eſtimant inſaniam, ſed illi in pace ſuut, & lutum laboris illornm, in ſaphirum uerſum eſt, & margaritam. Cuncta opera humilitatis, & abiectionis, uilia & inutilia, & pene nullius momenti eſſe uidentur: ſed nihil apud Deum eſtimabilius, & præcioſius. Ex-

Pſalmo celſus Dominus (ait rex humiliſsimus) ſed humilia reſpicit, eaq; miratur, alta uero aut negligit, aut à longe cognoſcit. *Et ſicut corpus cœli in munditia.* Quid quæſo luto immundius & latere, quid uero mundius aut pulchrius cœlo? Non ſat fuit Domino, lateres terrenos, in cœleſtem ſaphirum mutaſſe: niſi etiam in cœlum lutum mutet. Neq; in qualecunq; cœlum, ſed in mundiſsimum. O beata uilitas, humiliantis ſe, propter Deum, quæ in cœleſtem munditiam tã facile commutatur. *Ad principes Iſrael non miſit manum.* Propitius eſt Deus his qui faciunt uoluntatem eius, ita ut etiam impune eum uideant, qui autem curioſus ſcruptator eſt maieſtatis, à gloria Domini opprimi ſolet. In harenã deſcendit Iaacob cum Domino, ſed quia humiliter premebat eum, & urgebat: licet Deum facie ad faciem uiderit: ſalua tamen facta eſt anima eius. *Dabo tibi tabulas lapideas & lege̅.* Ne ſuſpectã lege̅ poſtea haberet manibus delatã Moſeh prædicit: Dñs ſe eam illi daturum. *Ecce Aharon & chur nobiſcum.* Docentur hic reges & gubernatores, non relinquere ſuos ſine duce, & iudice: ne ſeditio in populo oriri poſsit. Similiter duces tales relinquendos eſſe, qui autoritatem iam habeant in populo: & quibus populus facile obediat. *Aſcendit Moſeh in montem, & operuit nubes montem.* Sapie̅ter ualde noluit Dominus, populum cognoſcere, quid familiaritatis ſeruus apud ſe haberet, ne alios inuidia permotos in eum prouocaret. Et uide qualiter prudentiſsimus artifex, cuncta temperauerit. Noluit populum uidere, quàm familiaris illi ſeruus eſſet, ne inuidia torqueretur: & uoluit ſeruum, ad ſeptem dies eum in monte expectare: ne ex familiaritate ſuperbiret. Vbi ſimul diſce, Domini maieſtatem & grauitatem, qui ſeruum tam diu expectare permiſit, etiam ſi illi dilectus ualde eſſet. Ne temere te aut in Deum, aut in ea quæ Dei ſunt iniicias. Sic & Abrahæ dilectiſsimo ſuo fecit, ad quem, & ſi aliquando deſcendere dignatus eſt, nunquàm tamen domum eius ingredi uoluit. Solet enim homo etiam iuſtus, ex diuinis fauoribus inſoleſcere, ideo ad menſuram ſibi cuncta oſtendenda ſunt & preſtanda.

CAPITIS. XXV. AD LITERAM annotationes.

ET *locutus eſt Dominus ad Moſeh dicens.* Præcipit hic Dominus, colligere ea, quæ ad tabernaculum faciendum erant neceſſaria: quoniam diſponebat cum eis familiarius cõuerſari: & uolebat domum apud eos habere, mobilem tamen: quoniam caſtra eorum ſepiſsime mouenda erant: quo in loco eum ad omnia quæ inquirere uellent, ad manum haberent: & ex quo cuncta, tanquam gubernator eorum dirigeret. *Accipiant mihi oblationem.* Sunt in hoc capite uocabula multa hebraica, quorum ſignificationes ignorant hebræi: ut infra conſtabit. Dictio autem terumah, quam uertimus oblationem, eſt à radice rum, quod eſt leuare, eleuare, &

& proprie eleuationem significat, & ex consequenti oblationem & donum, aut quia cum Domino offerebatur eleuabatur sursum, aut quod magis probo, quia ab aliis offerẽtis bonis leuabatur, & separabatur: & ex. 48. capite Ezechielis uidetur significare, quod eleuabatur ex bonis tanquam primitiæ. Dicitur enim ibidem. Et erit sacerdotibus terumitah mituramat. i. oblatio seu eleuatio de eleuatione seu ablatione terræ: sanctitas sanctitatum, iuxta terminum leuitarum. Quorum uerborum sensus est, quòd portio quæ in diuisione terræ dabitur sacerdotibus, erit sicut eleuatio primitiarum, ita quod non poterunt eam uendere, aut cõmutare, uel transferre, quoniã primitiæ sunt terræ, ut statim ibidẽ explicatur. Dicit autẽ. Accipient mihi, quoniam ipsi apud se, debebant separare, & eleuare ab aliis bonis suis, quæ Deo offerenda erant: & nullus ab eis debebat ea exigere. *Ab omni uiro, cuius sponte offeret cor eius.* Vnicũm est in hebræo uerbũ. s. lidebenu, quod significat spõte aliquid elargiri, aut donare: ut patet infra. 35. Omnis uir & mulier, quorum nadab. i. sponte obtulit cor eorum ea. *Hiacintum, purpurã, coccũ, bistinctum & bissum, & pillos caprarum.* Nihil certi habent de his rebus hebræi. Vnde constat, quàm parum in huiusmodi eis fidendum sit. Dicunt enim hiacintum lanam esse blauam aut blauei coloris, nos uocamus cardeo, seu ceruleum. Si thechelet. i. hiacintũ sit integra dictio, ut scilicet tau sit radicalis litera, ignota est significatio eius, uidetur tamen ex cõiecturis significare lanam aut fila serica aut lanea subtilia ualde, ex quibus uelum fieri potest: quoniam ex huiusmodi techelet, dicitur uelum tabernaculi factum sequenti capite. Ex capite. 35. sequenti uidentur significare tam hiacinthũ quàm purpuralanã & sericum potius quàm fila: quoniã ibi dicitur mulieres attulisse netũ thechelet & argaman, id est hiacinthum & purpurã. Erãt ergo hæc, res quæ filari seu neri poterant à fœminis: ex quo constat fuisse lanam aut sericum, ut iam diximus, & etiam fila quæ ex huiusmodi lana aut serico filabant fœminæ. Si uero techelet non sit à tachal, sed à chalah uel achalal, quod est perficere, & finire seu complere, tunc significaret fila, ex quibus fiunt extremitates pannorũ, quas nos uocamus ourelas. Res incerta est: & considera quàm oculatos duces habeamus in sacris literis, qui omnium istorum nominum proprias significationes ignorant: & necessariũ est eis fidere, aut potius cum eis cæcutire. Sequens uero dictio, scilicet argaman, tam obscuræ est significationis, sicut præcedens. Rabbi Dauid in libro radicum dicit significare rubeum colorem, qui uocatur charmen, id est carmesinus. Sed rabbi Saahadiah dicit sequentes duas dictiones, scilicet tholaat, sani, significare carmesinum: quod si uerum est, tunc argaman significabit alium colorem, quem rabbi Dauid dicit uocari lacha, qui in arabico uocatur arguan. Si radix nominis sit ragam à quo regem, quod hebræi dicunt principem significare, tunc per argaman significaretur purpura, quòd scilicet regum & principum indumentum sit. Si uero à rag, quod est fusus, tunc significabit fila, quæ fuso inuoluuntur. Vnde ꝓbabile ualde est, quòd significet aut purpuram ipsam, aut (quod uerius credo) fila ex quibus fit: quoniam Deus nolebat factos pannos, sed potius ea ex quibus texerentur & fierent, quoniam facti aut non conuenirent, aut uiles essent: utpote humanis usibus contrectati. Tertia dictio. s. tholaat, significat uermem. Isa. 14. Et operimenta tua toleah. i. uermis. Et Psalm. 22. Et ego tholaat. i. uermis, & non uir. Quod uero significet uermem rubri coloris, ex uerbis Isa. primo capite constat: ubi dicitur. Si fuerint rubra. s. peccata tua chatalas. i. tanquam uermiculus: uelut lana alba erunt. Item Threno. 4. Qui alebantur super thola, id est uermiculo: amplexati sunt stercora. Ex quibus constat pãnũ, aut fila potius rubei coloris per tholeah significari. Et quod sequitur. Scamni, si sit à radice scanah quod est duplicare, iterare, significabit duplicitatem: ut sit sensus. Et accipies uermiculum. i. fila rubra duplicitatis, seu duplicata. Sunt enim huiusmodi fila aliquando simplicia, nonnunquam duplicata. Quartum nomen scilicet sches, bissum, quod est linum candidissimum, significare dicitur, ut patet Gene. 41. ubi dicitur, Pharaonẽ induere fecisse Iosephum uestibus sches, id est bissi seu bissinis. Idem Prouer. 31. Sches. i. bissus, & purpura, indumentum eius. *Et pilos caprarum.* Nulla in hebræis pilorum fit mentio, sed dicitur, bissum & capras, sed optime subaudiuntur pili, ex quibus factum est, unum è tegumentis tabernaculi. Fiunt autem ex caprarum filis panni præciosi: qui apud nos, simbalot uel chamalotes dicuntur. *Et pelles arietum.* Deriuatur nomen orat, id est pelles, ab arah, quod est nudare: quòd scilicet ab animali extrahantur, dum denudatur. Apud nos nõn est usus, harum pellium rubicarum. Dum superioribus annis agerem in Flandria eas uidi, & pulcherrimæ sunt, & uidentur carmesi: de quibus in canticis habes. Sicut pelles Salomonis. Et quod sequitur *Arietum.* Dictio elim, abaial, quod est fortitudo deriuatur: & forte non arietem, sed aliud animal forte, significat, & si arietem, non quaẽcũq; sed qui iam annũ transiieri significabit, ut hebræi

ut hebræi etiam dicunt. *Pelles thechasſim.* Incertum eſt quæ ſint animalia quæ hic uocantur thechaſsim. Hebræi dicunt eſſe animalia munda,narii coloris: ſed meo iudicio diuinant. Nam quid proprie nomen ſignificet ignorant, ſicut & nos. Idem ſentit Chaldeus paraphraſtes. Duo de huiuſmodi pellibus ex ſcripturis uenatus ſum. Alterum eſt eſſe groſſas ac duras, & quæ uim imbrium facile propulſare poſſunt. Alterum uero eſſe tales,ex quibus calcei fieri poſſunt. Et primum conſtat ex trigeſimo nono capite ſequenti huius libri, ubi dicitur. Facies operimentum pellium hathecaſsim, id eſt taxorum: & loquitur de ſupremo operimento tabernaculi, quod imbrium & aliarum aeris intemperierum iniuriam propulſabat. Secundum uero conſtat ex capite decimo ſexto Ezechielis, ubi Dominus enumerans delicias quibus Iſrahel à ſua infantia enutriuit, dicit ſe eum calciaſſe thachas, id eſt taſſo ſeu pelle taxorum: niſi dicamus eum per taſſum non pellem ipſam ſed uarios ipſius colores ſignificare uoluiſſe:ut idem dictu ſit,calciaui te taxo:ac ſi diceret calciaui te diſcoloribus,ut multi locum interpretantur. Sunt apud nos in deſertis locis animalia quædam,quæ uulgo dicuntur texugos: quæ forte per nomen hebraicum ſignificantur: ſed eorum pelles licet duriſsimæ ſint, nullus tamen eſt, qui eis ad aliquid utatur: & nomen congruere uidetur. Hieronymus Numeri quarto, hiacintinas interpretatur pelles, & ſe re in omnibus ſcripturæ locis, idem ſentit. Rabbi Selomoh dicit, animal notum illis diebus ſignificari,ut uideas quàm probe Iehudæi nouerunt hæc. Quod mihi de hac re certius uidetur eſt, eſſe pelles quorundam animalium quæ noſtri amtas uocant: ex quibus fiunt apud nos magna ſcuta coreacea, quæ noſtri adargas appellant:quibus in congreſſu cum ſarracenis utuntur, qnoniam leniora ſunt aliis ſcutis ligneis: & fere totum hominem tegunt: & ſunt alba ex quibus etiam calcei albi fieri poſſunt.

Et ligna ſittim. Non minus uarii ſunt hebræi in huiuſmodi lignis ſittim dicognoſcendis,quàm fuerint in cognoſcendis ſignificationibus præcedentium uocabulorum. Si radix nominis eſt ſut, quod eſt circuire aut potius extendere,ſignificantur ligna extenſa: neq; crediderim cedros, aut pinus: quoniam Iſaiæ trigeſimo tertio. Et Ezechielis uigeſimo ſeptimo, uideo ſaut, & maſſot, remum nauis ſignificare. Vnde uidetur ſignificare ligna, ex quibus remi fieri ſolent in nauibus: quæ ſunt ligna fortia, & quæ non facile ſub aquis computreſcunt: cedrus autem & pinus parum ſub aquis durant: ideo crediderim eſſe ligna quædam, quæ noſtri nocant bordos, aut fayas: ex quibus aſſes librorum fieri ſolent. Huiuſmodi enim ligna pulchra ſunt & fortiſsima: ex quibus tecta domorum nobilium tegere ſolent, & in precio apud nos ſunt: quibus abundat Germania & inde ad nos deuehuntur in maxima copia, Quod ſi uerum eſt, non mirum ſi prope Sinai ſilua huiuſmodi lignorum eſſet. Inquirit hic rabbi Selemoh. Vnde erant eis in deſerto, ligna ſittim. Reſpondet fuiſſe ſententiam Rabbi Tanchuma. Iaacob patrem eorum cognouiſſe per ſpiritum, ſcilicet quòd filii Iſrahel eſſent in deſerto, tabernaculum Dei conſtructuri, quare attulit in Ægyptum cedros, ac plantauit: iuſsitque filiis ſuis ut ea ſecum deferrent, quando ex Ægypto eſſent egreſſuri, in quibus rabbinus delirare uidetur. Quid enim hoc mendoſius dici poteſt: Rabbi uero Abraham in eandem ſententiam declinat. Sunt inquit,ex antiquis noſtris dicentes, Iaacob patrem noſtrum plantaſſe illas cedros: & Iſrael eduxiſſe illas imperio Moſeh ex Ægypto: ad quod probandum citat illud quod Exodi trigeſimo quinto dicitur. Omnis cum quo inuenta ſunt ligna ſittim. Et ſi ita (inquit) dicamus,mirum eſt, cur huiuſmodi adduxerint ligna, cum non opus haberent. Sed omiſsis hebræorum mendaciis, alterum è duobus puto. Aut quòd prope Sinai fuerit huiuſmodi lignorum ſilua; aut quòd Iudæi ad tabernacula propria componenda ea ſecum adduxerint ex Ægypto. Et uerba citata, ex capite trigeſimo quinto huius libri,præ ſe ferunt,Iudæos ſecum huiuſmodi ligna detuliſſe. Quod autem rabbinus ille quærit, quid ſcilicet reſponderent Ægyptiis quærentibus iudæi ad quid ſibi uellent huiuſmodi ligna: facilis eſt reſponſio,quòd ad tabernacula conſtruenda. Radix tamen nominis, non uidetur eſſe ſut,ſed ſittat ex geminatis.

Et pro ſuffimento aromatum. Dicũt hebræi nomen ſam, ſignificare aroma in communi: qnod probant ex eo quod capite trigeſimo ſequenti dicitur. Cape tibi ſamim, id eſt aromata. Et ſtatim explicat qualia. Nam ſequitur. Stactem,& onicham. Poſſet tamen dici, eſſe propriam ſpeciem aromaticam, ex qua fiebat ſuffitus ad ſuffiendum coram Domino. Vnde uerti poſſet.Et ſuffitum aſamim. i. illius ſpeciei aromaticæ uidelicet accipe. Aut pro ſuffitu aſamim.i.illius ſpeciei aromaticæ accipe oleum,ut uidelicet cum illo miſceas.Et ſic eſſet accipiendũ oleum ad tria.ſ.ad lucendum in luminaribus,ad oleum unctionis quo ungebantur ſacerdotes, tabernaculum, & omnia utenſilia eius, & ad ſuffitum. Meo tamen iudicio, ſignificatio nominis

sam aut famam ignota est hebræis & nobis. *Lapis soham.* Dicunt tam hebræi quàm nostri soham, significare lapidem onichen, qui colorem unguis humani habet, res tamen incerta est. *Lapides plenitudinis.* Vocari possunt lapides plenitudinis, aut quia integri erant, non cauati, aut (quod uerius credo) quia implebant sacerdotis pectorale: unde statim sequitur. *Ad ephod & ad pectorale.* Si radix ephod, est a phad, quod est stringere aut cingere, tūc ephod significabit cingulum, aut ornamentum, quo quis cingitur. Sumitur etiam pro ueste stricta, qua minister accingebatur, & stringebat se: dū expedite aliquid facere uolebat: & possemus rectius dicere uerbum aphad, significare stringere, & ex consequenti cingere, quòd cingens stringat se: & similiter ephod strictam uestem qua quis stringebat se, seu quodcunque aliud: & ex consequenti cingulum, quòd eo soleamus nos stringere. Nam primo Samuelis secundo habes de Samuele. Puer accinctus ephod, id est stricta tunica linea. De Dauide etiam primo Samuelis sexto, Dauid inquit accinctus ephod id est stricto lino, aut accinctus stricta tunica linea. Quod autem sequitur. Et ad pectorale, etiam dictio chossen incertæ significationis est apud hebræos: neq; est coniectura ad cognoscendam eius propriam significationem. Dictio ponitur ter, infra capite uigesimo octauo, ubi est sermo de pectorali iudicii. Quare autem dicatur pectorale iudicii, ibidē dicemus. Erat autem ornamentum pectoris, qđ scilicet super pectus quibusdam cathenis suspendebatur: quod plenum erat lapidibus præciosis. *Facietis mihi sanctuarium.* i. locum sanctū, seu separatum utcunque à uobis. Et quod sequitur. *Habitaibo in medio uestri,* idem dictu est, quòd habitabo inter uos. *Secundum quod ego uidere facio te ædificium.* Consulto non uertimus secundum similitudinem, quemadmodum omnes nostri uerterunt: dicentes tabnit significare similitudinem, cum re uera, significet fabricationem, & ædificiū. Nam ubicunque isti dictionem tabnit similitudinem uertunt, tam bene uertas ædificium, seu fabricam: ut Deuteroni. 4. ubi nostri cum hebræis uertunt. Similitudinem masculi, & fœminæ, tam bene uertas: ædificium seu fabricā masculi & fœminæ. Sic Psal. 100. Mutauerunt gloriam suam betabnit. i. in similitudinē bouis, tam bene uertas, in ædificiū bouis. O mitto quòd banah qđ est radix tabnit, nō a similari, sed ædificare significat: ut ipsimet dicunt. Et rabbi Dauid, ab ipsa ueritate coactus, Ezechielis quadragesimo capite mibneh, quod est huius radicis, ædificium uertit: quo loco habetur. Super secundum ædificium ciuitatis: ubi nostri interpretantur: secundum similitudinem ciuitatis. Et licet illud quod in monte monstrabatur, esset similitudo eorum, quæ à Moseh erant facienda, erat nihilominus id quod uidebatur fabrica seu ædificiū: aut saltem fabrica uidebatur. Potest etiam alia ratio ne exemplar dici ædificium, quòd ad eius imitationem ædificium fiat: quemadmodum similitudines, eorum quorum sunt similitudines, nomina sortiuntur. *Facies arcā lignorum sittim.* Nomen aron, significat arcam, à quo etiam orē, quod arborē significat Isaiæ. 44. Et meo iudicio, non quācūq;, sed ex qua arcæ cōmuniter fiebant: ut aliqua allusio sit inter nomina: ut mos est nominum hebraicorum. Vnde rabbi Dauid dicit, oren significare arborē ad opus bonum: cuius meminerunt doctores dicentes. Et nomen arborū cedri aranim. Est & proprium uiri nomen, ut habes. 1. Para. 2. *Duo cubiti & dimidii erit lōgitudo eius.* Ponitur hic nomen amathiim, qđ hebræi ab em quod est mater deriuant, non intelligentes pulchram allusionem nominis, ad suam radicem. Nam ab em, quod est mater, deriuatur à methaiim, quod est duo cubiti, seu duæ mēsuræ paruæ: quæ ab aliqua ueluti matre filiæ deriuantur. Cōtinet enim mensura magna, alias paruas, ueluti mater filias, queadmodū uia biuiū aut triuium, & quatriuiū, uocat hebraismus matrē uiarum: à qua scilicet multæ semitæ oriuntur: ut habes Ezechielis uigesimo primo, ubi sic dicitur. Stetit rex Babel in em, id est matre uiarum. Quod Hieronymus uertit, in biuio, id est in uia, à qua ut matre aliæ ueluti filiæ oriuntur. Ciuitatem etiam, quæ sub se multa oppida aut uillas habet, matrem hebraismus appellat: ut patet, secundo Samuelis uigesimo capite, quo in loco habetur. Ve em id est & matrem in Israel, scilicet tu delere uis: ubi urbem matrem uocat, ea de causa, quòd scilicet par ua oppida aut uillas (ut diximus) ueluti mater sub se contineat. Aduerte etiam dictionem orech, quam longitudinem sumus interpretati, hebræis etiam significare sanitatem, mutato holem in uau. s. aruchah: ad quod persuadendum citant illud Ieremiæ. 30. Curabo aruchah. i. sanitatem tibi. Sed in hoc meo iudicio, non bene dicunt, cum unica sit nominis significatio. Et aruchah significat non sanitatem sed percussionē oblongam, seu scissionem, quæ solet esse oblonga: & dicitur de re tam animata quàm inanimata: ut exempla monstrabunt. Nam capite trigesimo tertio ipsius Ieremiæ habes. Ecce ego curo ei aruchah, id est scissuram seu percussionem

Quid Ephod.

Pectorale quid.

ſionem oblongam. Et capite octauo. Cur non eſt curata aruchah, id eſt fiſſura ſeu ſciſsio tua, aut uulnus oblongum, filię populi mei? De re inanimata exemplum habes Nechemiæ quarto, ubi habetur. Cum audiſſent, quòd curata eſſet aruchach, id eſt fiſſura ſeu rima in muro Ieruſalem. Dicit enim hebraiſmus murum curatum cum reparantur in eo rimæ & fiſſuræ. Neque te terreat illud Iſaiæ quinquageſimo octauo. Sanitas tua, cito germinabit (ut noſtri uertunt) ubi non uidetur quadrare ſciſſura, quæ nou erat germinatura, ſed ſananda, quoniã uerbũ ſamach, quod noſter Sanctes germinare uertit, ſignificat proprie (eo etiam autore) creſcere: & ſenſus eſt. Et fiſſura ſeu partes uulneris oblongi tui, cito creſcent, id eſt cito ad inuicem coniungentur, ut ſcilicet ſanentur. Immo tenendo priorem ſignficationem optime uertas. Percuſſio tua cito germinabit, id eſt coniungent ſe partes eius, ueluti rami germinantes: & extendent ſe ut ſanetur uulnus. Omitto quòd ex contextu conſtat: ſententiam illam Ieremiæ, priori loco citatam, non poſſe interpretari eo modo, quo ipſi interpretantur: quoniam ſanitas non curatur ſed infirmitas ſeu plaga. Vnde improprie uertas. Curabo ſanitatem tibi: ſed recte. Curabo plagam tuam, aut uulnus. Et hinc aduertes quàm parum ſolliciti ſint iudæi in quærendis & inueſtigandis, propriis uocabulorũ ſignificationibus.

Et teges eam auro. Significat uerbum ſapah, proprie tegere & operire, & ex conſequenti ſpeculari, quòd ſpeculantes, ſoleant ſe tegere & operire ne uideantur. Inde ſopeh, id eſt ſpeculator eadẽ ratione: quam alluſionem ſeruare meméto.

Intus & extra. Hebraice ad literam eſt. Ex domo ſeu à domo: & extra ſeu ab extra: ſed eſt hebraiſmus: bene per præcedentia uerba explicatus. Vſurpat enim hebraiſmus eſſe in domo pro eſſe intra: quòd ea quæ domi ſunt, intra eſſe uideantur. Et idem hebræis eſt, eſſe domi & extra, quòd eſſe intus & extra. Quem hebraiſmũ ſeruabis cum ſua explicatione, quoniam frequens eſt in ſacris literis. Vnde hoc eodem capite habes. Erunt annuli, lebatim leuadim, id eſt intra uectes: hebraice, in domibus uectium. Vocat autem annulos domos uectium, quòd uectes intra illos eſſent, ueluti in domibus ſuis: quemadmodum nidos appellat domos auium. Pſalmo octogeſimo quarto. Paſſer (inquit) inuenit ſibi bait. i. domum: quòd ibi ueluti in domibus includantur, & quieſcant. Quo etiam ſchemate nos luſitani frequentiſsime utimur. Inquirentes enim an aliquis ſit domi uel foris dicimus. Eſtaa em caſa ou fora, ac ſi eſſe domi, ſit eſſe intus.

Facies ſuper eam coronam auream in circuitu. Verbum hebraicum zarah, à quo zer, id eſt corona, ſignificat proprie uentilare. Sed cum nullam ad ſuum uerbum habeat alluſionem, arbitror zer eſſe potius à radice nazar, quod eſt ſeparare aut elongare, aut à zur (quod idem ſignificat) quàm à zarah: quod eſt uentilare, unde anazar, quod ut diximus, eſt elongare, oritur, nezer, id eſt corona: & meo iudicio, zer quod idẽ ſignificat, coronã ſcilicet eam ſignificat, aut quòd à capite ſeparari queat, aut quia lamina coronę oblonga ſit, & in circulum redigatur. Erat autem hæc corona parua lamina aurea: quæ circuibat, ſeu ambiebat totam arcam per circuitum.

Fundes illi quatuor annulos aureos. Radix tabaat, id eſt annulus eſt taba, quod proprie eſt figere, uel figi, ſeu ſubmergi, ut patet Pſalmo ſexageſimo nono, ubi habetur. Thabati, id eſt fixus ſum, ſeu infixi me: in limo profundi. Inde thabaat, id eſt annulus, ſic dictus: quòd intra eum digitus figatur, ut nou poſsit ab eo exire niſi remoueatur, quemadmodum homo aut res, in luto defixa.

Dabis ſuper quatuor angulis eius Omnes noſtri hic angulos uertunt, quemadmodum primo Regum ſeptimo. Sed dictio paam uidetur pedem potius ſignificare, ſicut paam cũ chamets: & meo iudicio, arca inferius habebat quatuor pedes quibus ſuſtentabatur, & quibus annuli uectium inſigebantur. Verbum paam, ſignificat proprie frequentatis ictibus conculcare, aut maleare. Inde paam, id eſt pes, quòd frequentatis pcuſsionibus terram conculcet, aut eã maleare uideatur. Ex quo etiam paamen, id eſt tintinabulum, quòd multiplicatis percuſsionibus collidatur ſeu maleetur. Vnde illud Iudicũ, 13. quod de Samſone ſcriptura loquitur. Cœpit ſpiritus Domini conterere eum, uertendum eſt. Cœpit ſpiritus Domini lepaamo. i. frequétare eum: ſeu crebro ſuper eum uenire: aut maleare, & couterere eum, ut noſtri uertunt: ſed prior expoſitio eſt melior.

In latere eius uno. Duo ſignificat nomen ſela, ſcilicet coſtam, & latus, & prius latus: coſtam uero quòd ad latus ſit animalis: ſignificat etiam trabem quæ domus tectum ſuſtinere uidetur: & quandoq; eas quas nos aſinas uocamus, quæ ſunt in domo ueluti coſtæ in humano corpore. Addũt hebræi, ſignificare etiam claudicationẽ, uertentes illud Pſal. 38. Ego in flagella paratus ſum. Ego leſala, id eſt ad claudicationem paratus ſum. Sed male ſic interpretãtur, & optime uulgatus interpres, retéta enim ꝓpria ſignificatione, qua latus aut coſtam ſignificat, optime uertendum eſt. Et ego ad coſtam ſeu ad coſtas aut latus paratus ſum. Solent enim homines qui ad uerbera parantur, coſtas ſeu late-

ra nudare, ut uerberentur. Vnde idem dictu est. Ego ad costas seu latera paratus sum, ac si dicatur. Ego ad flagella paratus sum: ut optime uertit uulgatus interpres. *Facies uectes.* Nescio quid de nomine bat, id est uectis dicam, cum uideã tam hebræos quàm nostros, nihil certi dicere de significatione eius. Offendes enim apud Sanctem omnia hæc significare, scilicet linum, mendacem, fortem, filium, uectem, ramum, membra & diuinum, seu magum, quo quid incertius esse posit, ignoro, cum nihil conuenientiæ aut allusionis sit inter hæc omnia. Ignoratur etiam, an bad sit per se radix, uel potius deriuetur ab adad. Sed significatio utriusq; nominis tam uaria est, & tam diuersa altera ab altera, ut non uideatur ad eandem radicem pertinere. Videtur tamen bad, significare subtile, gracile, & ex consequenti linum à subtilitate, similiter propaginem, gracilem, & subtilem intelligentia hominem. Diuinum uero, quoniam induti erant uestibus lineis. Res mihi tamen nondum plene certa est, neque ex coniecturis potui, ppriã significationẽ inuenire. Eadẽ ratione potest significare uectẽ, aut quia subtilis est, aut quia longus seu extensus. *Dabis in arca testimonium.* Vocat Dominus legem testimonium, quia testificabatur pactum: inter se & populum. Erat enim instrumentum ueluti publica scriptura, uel publicum instrumentum: quam uolebat Dominus sibi asseruari, ne postmodum iudęi pactum mentirentur. *Facies propiciatorium.* Secundum diuersas significationes uerbi chappar, diuersa est interpretatio nominis chaporet, id est propiciatorium. Quia enim uerbum significat propiciari: inde nomen propiciatorium significat. Sed si quis loca, quibus uerbum ponitur expendat, deprehendet, significare linire, operire, tegere: ut patet Gene. sexto. Chaparta.i. bituminabis, aut picabis seu pice linies eam, uidelicet arcam. Ex consequenti significat expiari, seu condonare peccata: quod huiusmodi expiatio seu condonatio nihil aliud esse uideatur, quàm tectio uel linitio, iuxta illud Psalm. Beati quorum remissæ sunt iniquitates: & quorum tecta sunt peccata. Inde chaporet, potius tegmen quàm propiciatorium significare puto. Vocatur autem tegmen, quoniam tegebat arcam, uel quia tegebatur alis cherubim, quemadmodum is, qui sedebat super illud. Diximus abunde de significatione uerbi, Genesis trigesimo secundo. Erat autem hoc tegmen, tabula quædam sustentata super manus cherubinorum: eiusdem mensuræ cum arca, ab ea tamen distincta, & eleuata: & erat ueluti sedes sedentis, qui habebat super

Quid propiciatorium.

arcam pedes: quæ quidem arca erat uelut scabellum pedum Dei. *Facies duo cherubim.* Cherub (inquit Aben Ezrah) genus est, & uniuersale nomen ad omnem figuram: nisi quod ea quæ sunt in lege, humanam habebanr effigiem, quo pacto modo depinguntur: quæ uero sunt in Ezechiel, quatuor animalium ibidem descriptorum figuram habebant. Putarunt etiam rabbini (teste rabbi Dauid) chaph in nomine cherubim esse seruile non radicale, & radicem esse rabiah, quod puerum significat: ac si dicatur. Sicut pueri, quòd puerorum haberent effigiem. Si tamen radix esset rabbab quod est multiplicare: tunc cherubim significaret pueros seu angelos: quod in magna sint copia: & idem esset cherubim quòd sicut multi, seu sicut multitudo. Dictio tamen mihi integra uidetur, & significationem eius à rabbinis & nostris ignorari. Neque longe sum, ut putem huiusmodi cherubinos figuram animalium apud Ezechielem descriptorum potius habuisse, quàm puerorum. Quoniam nusquàm inuenitur, eos faciem seu figuram puellorum habuisse, quemadmodum apud Ezechielem legimus, habuisse diuersorum animalium. Est ad hoc alia coniectura. Nam si hominum facies, & membra humana haberent, non possent recte alas extendere ad partem anteriorem, impedientibus utcunque brachiis. Si uero alia essent animalia: melius alas extendere possent ad tegendum sedentem super propiciatorium. Est & tertia, quòd ut habetur apud Ezechielem decimo capite, facies cherub conditur faciei hominis. Dicitur enim ibidem. Facies unius, facies hacherob: & facies secunda facies hominis. Caietanus tamen noster oppositum sentit, & putat facies fuisse humanas: quia infra dicitur. Et facies eorum uiri ad fratrem suum. Sed eius argumentum parum urget, quia infra de cortinis dicitur. Mulieris ad sororem suam: & de brutis ingressis in arcam dicitur, Vir & uxor eius, Genesis sexto. Non deest tamen coniectura alia ad probandum, quòd haberent hominis faciem, ex uerbis tertii capitis Gene. Vbi scribitur Deũ posuisse cherubim & flammeum gladium, ad custodiendam uiam ligni uitarum, ubi uidentur fuisse horti custodes. Sed locus non multum urget. Posset enim dici Deum huiusmodi animalia ibidẽ statuisse ad huiusmodi custodiã: & pter ea ferreũ gladiũ. *Duro aut graui facies illa.* Sensus est graui auro facies illa.s. duo cherubim. Omnes nostri uerterunt. Ductili auro. Sed dictio hebraica michsah significat durũ & graue esse: hic uero significat aurum non uacuum intus, sed plenũ. Nos significantius uocamus mocizo,

quod

quod nihil uacuitatis intus habet. Poteſt tamen ductili tollerari: quoniam dictio ex conſequenti ductile & extenſum ſignificat. *A tegmine facietis cherubim, ſup duas extremitates eius* Poſſet etiā uerti. *De ꝓpiciatorio.* i. ex materia tecti, aut ꝓpiciatorii *facietis cherubim.* Aut de tegmine ſeu ꝓpiciatorio facietis cherubim. i. ut ꝓcedāt à ꝓpiciatorio. Et prior interꝓtatio uidetur melior. Quod aūt dicitur. Super duas extremitates eiꝰ. Meliꝰ uertas. Iuxta duas extremitates eiꝰ. *Cherubim extendent alas ſuas, ſuperne, tegentes alis ſuis propiciatorium.* Dubium & incertum eſt, an huiuſmodi cherubim eſſent locata ſupra ꝓpiciatoriū ſecundum totū corpus uel potius à medietate: ita quòd à cinctura, & infra eſſent ſub ꝓpiciatorio tenentes propiciatorium ſup manus ſuas: à medio uero corpore & ſupra ſuper tegmen ipſum: & mihi magis placet, quòd medietas corporis eſſet ſupra propiciatorium. Altera uero ſub eo & ſuper arcam: quoniā ſtatim ſubditur. *Loquar tibi de medio cherubim, qui ſunt ſuper arcam teſtimonii.* Quia tamen locus utcunq; difficilis eſt, ponam totum textum, ut in hebræo eſt, poſtmodum quid ſentio dicam. Eſt autem iſte hebraiſmus. *Facies duos cherubim aureos, graui aut ductili facies illos à duabus extremitatibus tegminis ſeu ꝓpiciatorii. Cherubim unū facies ab extremitate hinc ſeu iſta, & cherub alterum, ab extremitate altera. De propiciatorio facies cherubim ſupra uel iuxta duas extremitates eius. Et erunt cherubim expandentes alas ſuas ſuperne, tegentes alis ſuis propiciatorium. Et facies eorum erit, alterius ad alterum. Ad propiciatorium erunt facies cherubim.* Sunt autem hic certa hæc. ſ. quòd materia cherubinorū debebat eſſe aurum. Non quidem uacuum ſed plenum intus, quod nos (ut iam dixi) uocamus moçiço, aut extenſum ſeu ductile. Pro comperto etiam habeo, nón fuiſſe humanæ figuræ, ut ex capit. 10. Ezechiel. citato conuincitur, ubi ut diximus facies cherub contra faciem hominis diuiditur: ſed cuius eſſent ſpeciei huiuſmodi cherubim, me ignorare fateor: conſtat tamen ex eodem Ezechie. capite, non eſſe leonis, neque aquilæ, quæ etiam illi condiuiduntur quemadmodū facies hominis: certum etiam eſt, alterum ex his cherubinis eſſe à dextris, alterum uero à ſiniſtris propiciatorii. Non eſt etiam ignotum quod uerſis uultibus ſeſe reſpicerent, & uerſi eſſent ad propiciatorium. Dubia uero ſunt hæc, uidelicet an huiuſmodi figuræ ſuſtentarent ſup capita ſua ꝓpiciatoriū, uel potius ſaltē ꝓ ſui medietate, excederent illud. Puto enim, quòd quemadmodum in prophetis, & aliis ſcripturæ locis ſcribitur, Deum ſedere ſuper huiuſmodi cherubinos, ita eos à principio fuiſſe diſpoſitos. Legimus autem Ezechielis decimo, huiuſmodi imagines, ſeu animalia ſuper capita ſua, ſuſtentaſſe ſedem Dei. Ibi enim dicitur. Et uidi, & ecce ſup firmamentum quod erat ſuper caput cherubim, tanquam lapis ſaphiri. Eſt ad hoc, quòd multis ſcripturæ locis dicitur Deꝰ ſedens ſuper cherubim. Præbet etiam litera hic non paruam coniecturam ad hoc, dicens cherubinos debere alas ſuas eleuare ad tegendum propiciatorium: quod non tegerent, ſi ſuper ipſum pro medietate exiſtentes alas ſuas ſuperne eleuarent. Si uero ſuper capita propiciatorium ſubſtentarent, poſſent ſuperne alas eleuare, ad ipſum tegendum. Arbitror enim cherubinorum alas propiciatorium clauſiſſe: ut nullo modo uideretur ſedens ſuper illud, neque hoc ex meo fingo cerebro, ſed ex uerbis ſcripturæ apertis habeo. Vbi enim noſter uertit primo Samuelis quarto & ſecundo, capite ſexto. Sedens ſuper cherubim, hebraica ueritas habet, habitans cherubim, quòd uidelicet (ut diximus) cherubini alis ſuis propiciatorium claudentes, Deo domunculam conſtituerent. Eſt & aliud dubium: uidelicet, id quod in textu dicitur. *A ꝓpiciatorio,* uel *de propiciatorio facietis cherubim, a duabus extremitatibus eiꝰ.* Et poteſt eſſe ſenſus. A propiciatorio, id eſt ab initio propiciatorii, ſeu in initio ipſius ex utraque parte facietis cherubim. Quem ſenſum more ſuo ſtatim explicat dicens. A duabus extremitatibus eius. Volo autem per hæc omnia ſentire, cherubinos conſtitutos in extremitatibus propiciatorii: ita quòd ſuper illorum capita tegmen ſuſtentaretur: ex quo loco ſuperne extendebant alas ſuas, quibus propiciatorium tegebant, reſpicientes ſeſe, & propiciatorium quod erat in medio, ueluti ſedes Dei. Et ſic uerificatur, Deum ſedere ſuper cherubim, ſeu ſuper capita eorū: ut ex Ezechie. citatū eſt. Si tamen ſequendo communem opinionē arbitreris, cherubinos pueros geſtire, & propiciatorium ſuis manibus ſuſtentaſſe: alaſque ad propiciatorium tegendum ſuperne expandiſſe, non prohibeo, præſertim ſi manibus eleuatis tegmen ſuſtentarint. Poſſemus tertio imaginari, cherubinos ad latera fuiſſe propiciatorii ſuperiores eo, imaginantes propiciatorium eſſe lo-

catum immediate super arcam, non eleuatum super eam: & sic etiam cuncta consonant: quoniam tunc cherubini inuicē se respiciūt, & uersus propiciatorium, quod isto modo sub faciebus suis haberent, respicerent. Et secundū hanc imaginationē nō erat sub pedib⁹ Dei, sed prior interptatio omnino uera est & amplexāda. *Coueniā tecum ibi.* Significat multa hebræis uerbum ia ad.i.conuenire: ideo uarie ab interpretib⁹ redditur. Aliqui uertunt testificabor tibi inde: noster tamen Sanctes rectius conueniam interpretatur. Nam uerbum potius significat conuenire ad tempus constitutum & certū, q̄ quæcunq; alia. Posset etiam bene uerti, constituam tibi ibi, & loquar tecum, & per cōstituere intelligo constitutiones edere, sed prior expositio germanior est. Significatio uerbi non plene nota est.

Facies mensam de lignis sittim. Describit nunc textus fabricā mēsæ ppositionis, in qua panis, omni sabbato ponebatur. Vocatur hebraice sulchan, à salach quod est proprie mittere, & ex consequēti extēdere, quòd mēsa extendatur seu extēsa sit: uel quia super eā mātilia extendantur.

Facies ei clausurā paruæ mensuræ seu *mēsuræ.* Ignota est ppria significatio uerbi tapach, à quo topach, qd' uertim⁹ mēsurā. Dicit aūt rabbi Dauid in libro radicū, significare mēsurā quatuor digitorū ad inuicē iunctorū: quę parua est. Verbū & nomē multis locis scripturæ ponūtur: sed uix sciri potest ex cōiectura loci, propria significatio. Isaię.48. habes. Dextera mea tipechah i. mensurauit paruis.s. mensuris cœlū, aut mēsa est. Et cap.40. Et cœlos palmo mensus est, inde tepach.i. mensura parua, de qua Psal.79. Ecce tepachot.i. mesuratos posuisti dies meos. Sic Threno.2. Paruulos quos, tipahti.i. mensuraui, inimicus meus consumpsit. Dicit autem mensuraui: quoniam solent fœminæ matres, paruulos suos dū crescunt, frequenter mensurare, saltē palmo. Idē capit. eodē ubi dicitur. Nun comedent mulieres fructū suum, paruulos tipuchim. i.mēsurarum, seu quos frequenter metiri solent, aut paruulos paruæ mensuræ? Ruth uero.3. Mitpachac uidetur significare linteum strictū, quo fœminæ italæ, & orientales, uti solēt super alias uestes: & idem significat Isa.3. Est ergo sensus. Facies.s. mensę clausurā, mensuræ.s. paruæ, forte quatuor digitorū, ut hebręi dicūt. Et mensa hæc habebat coronā in extremitate per circuitū: & præter coronam quæ eam p circuitū ambiebat, erat huiusmodi clausura quatuor digitorum pro labio seu extremitate ipsius mensæ: intra priorem coronam: quæ quidem clausura etiam coronabat eam in superiori parte. Vocatur autem clausura, quoniam claudebat arcam mensę ne quod in ea erat posset decidere. *Contra clausuram erunt annuli.* Omnes nostri hic uertunt. Contra uel eregione, sed meo iudicio, non recte. Nā radix leumat qd' hic uertūt cōtra uel eregione: est à ·nut, quod dicunt signficare socium citantes ad hoc illud Leuitici sexto. Vel oppresserit & amito, id est socium suum. Et eodem capite. Et negauerit baamito, id est socio suo. Vnde leumat, putarem potius significare societatem. Nam ubicunque isti eregione uel contra uertunt, tam bene quadrat societas uel coniunctio, ut patet Ecclesia. 5. ubi nostri uertunt. Quemadmodum uenit sic ibit: melius uertas. Omnis societas, scilicet hominum, quæ uenit, scilicet in mundum, ibit scilicet à mundo recedendo per mortem. Similiter illud secundi Samuelis decimo sexto, quod nostri interpretantur. Et Simmhi ambulabat in latere mōtis, leumato, id est contra ipsum: tam bene uertas. Ad coniunctionem ipsius, seu iuxta ipsum, scilicet montem. Sic & hic pro contra clausuram erunt annuli, uertendum puto, iuxta clausuram, aut coniuncti ad clausuram. Est autem sensus, quòd annuli uectium debebant esse fixi in grossicie mensæ iuxta clausuram, quam crediderim pro sui parte fuisse à parte inferiori ipsius mensæ: quo modo annuli in grossicie fixi erant iuxta eam, aut eregione ipsius, si communem teneas interpretationem. Nam ex ipsa litera, hoc loco uidetur conuinci, clausuram illam ligneam uel auream, non totam fuisse supra mensam, sed pro sui parte sub ea, ut solet fieri, ne uideantur pedes mensæ in parte superiori. Si uero clausuram teneas, superiori mensæ parti solum fuisse affixam, tunc dicendū erit, annulos fuisse infra tabulam affixos, eregione clausuræ quæ erat in superiori parte. *Facies scutellas eius, & cochlearia eius, & medios calamos, & ciathos eius ex auro.* Dubia & incerta est significatio nominis chearah: quam hebræi, & ex nostris aliqui, scutulam uel scutellam uertunt: Hieronymus acetabulum, quod heminam dicunt. Neque est coniectura certa, ad inueniendam propriam significationem. Quod autem sequitur. Et cochlearia. Dictio capaph significat proprie curuare: inde chippaph, id est ramus sic à curuitate dictus. Et caph, id est uola manus aut planta pedis, eadem ratione. Sic & cochlear, quòd curuum sit ad modum uolæ manus: unde & cappot, id est palma, quod modum manus seu uolæ habeat. Nomen etiam sequens, scilicet chessot, id est medii calami, ignotæ significationis est apud hebræos: licet rabbi Selomoh scribat hic, esse medios calamos scissos per longitu-

tudinem, in quorum similitudinem fiebant aurei, qui manebant super dorsum panum, & diuidebant inter panem & panem, ut inter illos aer ingrederetur, ne mucidi fierent. Dicunt etiam hebræi, sic uocari in arabico, sed reuera significationem propriam omnino ignorant. Hiero. aliquando uertit crateras, nonnunquàm thuribula: sed uidetur quòd citius panis mucidus fieret ex contactu metalli, auri scilicet, quàm si calami essent arundinei. Quod additur. *Et ciathos eius*. Verbum nachah, à quo menachiio, quod nostri uertunt ciathos, significat mundare: unde menachiiot proprie mundatoria significat, quæcunque illa sint. Hebræi uarii sunt. Quidam furculas esse dixerunt instar pallorum aureas, quæ stabant in terra & supra mensam eleuabantur, ad sustentandum calamos, ne pōdere panū frangerentur. Aliis uidetur chesso tau fuisse prædictas furculas, Menachiiot uero calamos, sic uocatos, quòd panem mundarent, ne mucidus fieret. Et quia sequitur. *Quibus tegetur*, scilicet panis. Videtur fuisse instrumentum, quo panis tegebatur. Neque erant mantilia, quoniam præcipit Dominus ex auro puro fieri. Possent etiam esse diuisoria quædam, aut quæ inter panes diuiderent, ut de calamis diximus, aut cultri ad panes scindendos: quoniam uerbum sachah tegere, & diuidere significat. Sanctes uertit ciathos, quibus libabatur. Mihi nihil uero similius uidetur, quàm esse mantilia quædam, quibus panis, & alia uasa operiebantur. Et quod sequitur. Ex auro mundo facies, referri ad alia uasa, non ad mantilia. *Dabis super mensam panem facierū, coram me semper*. Non constat, quare iste panis, dicatur panis facierum: sed quia sequitur. Ad facies meas iugiter, uidetur dici facierum, quòd coram Domino, seu ante eius faciem semper esset: unde. 70. uerterunt. Panes præsentes, & expositos. Nonnulli hebræorum dixerunt, panem facierum appellatum, quòd quatuor angulis esset expressis, ac si esset later, quos illi facies uocāt. *Facies candelabrum ex auro mundo*. A nir quod est lucerna, deriuatur menorah, id est candelabrum, seu locus quo lucerna ponitur: & secundum hebræos, nir, non solum lucernā, sed arationem significat: quod ex decimo tertio cap. Prouerbi. colligi putant: ubi dicitur. Multus cibus, nir, id est in aratione magnatum, seu principum. Et si uerbum nur, significat arare, ut uidetur haberi, Ieremiæ quarto, & Hosæ decimo: non mirum quòd nir significet arationem: sed locus ex prouerbiis citatus, posset uerti. Multus cibus in lucerna magnatum. i. multū olei, quod est cibus lucernæ. *Graue aut ductile fiet cādebrū*. Cōsulto non uertimus cū aliis ductile quoniam, ut iam hoc eodem capite admonuimus, uerbum chassah significat durum & graue esse, & significatur quòd non sit intus uacuum, sed plenum, quod nostri (ut diximus) moçiço appellant, ut scilicet solidius & fortius esset, diximus tamen posse etiam ductile uerti. *Hastile eius, & calamus eius, ciphi eius, & sperulæ eius, & flores eius*. Multa significat hebræis dictio iarech, scilicet fœmur, latus, pedem, hastile, & stipitem. Sed si quis recte expendat, deprehendet proprie significare stipitem: & ex consequenti omnia illa quę formam stipitis habent, sicut fœmur, hastile, limes, quem nostri uulgo marco uocant. Gene. 24. habes. Pone manum tuam sub ierech, id est fœmore meo. Et. 49. Veiarchato, id est limes, seu terminus eius iuxta Sidon: ubi nostri uertunt. Plaga eius. Hic uero hastile, seu stipitem significat, quod erat ueluti truncus arboris, à quo rami egrediuntur. Sequens uero dictio, scilicet chanah, id est calamus, significat calamum, siue sit mensorius, siue non: & dictio cō sonat significatę rei: hic uero significat ramos illos, quoniam egrediebantur à stipite ueluti à corpore brachia: & cannæ speciem habebant, hoc excepto, quòd intus plena erant. Dictio hebraica quæ sequitur, scilicet gabiah, à gaba deriuatur: unde geba, id est collis eleuatio; & meo iudicio, significat ciphos, ad modum collis, seu amigdalarum factos. Vnde gabia, id est ciphus, nō qualiscunque, sed qui modum collis, uel amigdalæ habet: ut patet Gene. 44. Inuentus est hagabiah, id est ciphus in sacco Biniamin; quare hic uertendum est, ciphi eius modo prædicto. Quod uero talis fuerint figuræ, constat ex his quæ infra dicuntur: ubi uocantur ciphi amigdalarum, id est modum amigdalarum præ se ferentes. Dictio quarto loco posita, scilicet chapetoreah. i. spherulæ eius iudæis significat pomum, aut uas ad speciem pomi: ideo nostri hic sphærulā sunt interpretati: sed posset uerti. Poma eius. Dicunt etiam hebræi dictionem significare superlimare, Hamos nono. Et Capedociam, Hamos primo, & Genesis decimo. Quinta uero dictio, scilicet perach, quam omnes hic flores uertunt, ortum habet à uerbo parach, quod significat germinare, pullulare, & florere: inde perach, id est flos, aut gemma. Et huiusmodi flores aut gemmæ erant in extremitate brachiorum candelabri, & forte intus erant lucernæ. Et hæc quinque debebant esse ex substantia candelabri, non inserta. *Et in candelabro, erunt quatuor ciphi*. i. in trunco seu stipite medio: erunt quatuor ciphi, ad modum prædictum: quemadmodum scilicet in brachiis seu cannis lateralibus. Habebat au-

tem quælibet canna tres ciphos, sphęrulam,& florem: stipites uero quatuor, quia unus ciphus erat inter cannas seu brachia & pedem cum sua sphęrula & flore. Alii uero tres ciphi, inter tres ramos seu brachia, quę à stipite egrediebantur, locati erant cum suis sphęrulis & floribus. Et est ex hoc loco coniectura huiusmodi flores, non fuisse in extremitatibus calamorum, sed prope: quia dicitur. Et flores eius, quod uidelicet stipes haberet flores, qui in fine non essent plures, sed unicus: licet de calamis sustineri posset, fuisse unicum florem in fine cuiuslibet. *Sperula sub duobus calamis: ex ipso.* Erant, ut dictum est quatuor sperulæ. s. tres sub sex calamis. Nam ex eadem spærula procedebant duo calami, alter ad unam partem, alter ad alteram: & quartus ut diximus, erat sub omnibus calamis, inter radicem & ramos: quæ quidem spęrulæ erant ex ipso stipite, illi uidelicet continuæ. *Omne ipsum unũ. aurum mundum.* Significatur, nõ fuisse in cãdelabro diuersas partes, sed totum unũ, quod nostri efferunt. Non auia de ser de peças. *Facies lucernas eius septem.* Ex his uerbis constat, lucernas fuisse distinctas à candelabro: & uidentur fuisse lampades aureæ: quæ super extremitates brachiorũ & hastilis ponebantur. *Et ascendere facies lucernas ei⁹. & lucere cõtra faciẽ ei⁹.* Sẽsus est. Fac ut lucernæ eleuẽtur. s. sup extremitates cãdelabri. Et qd' sequitur. Et lucere fac cõtra aut sup faciẽ ei⁹: posset uerti. Sup trãsitũ faciei eius. Videntur lucernæ rostra habuisse, quæ hic uocat facies: quæ rostra uersa erant ad medium locum: per quem erat transitus in sancta sanctorum. Nam ex altero latere erat candelabrum: ex altero mensa, in qua erant panes: in medio uero, erat transitus eregione arcæ in qua erat sedes Domini: & forte in medio transitus sacerdotes orabant ante propiciatorium. Quod enim nomen eber, quod hic ponitur significet transitum, constat ex. 4. capite Deutero ubi dicitur. Et omnem solitudinem eber. i. transitus iordanis, seu trans Iarden. Si tamen eregione uertas, nõ dãno. *Forcipes ipsius.* Significat uerbũ lachah à quo melchachaiim. i. forcipes, accipere: unde uerti posset, accetabula: sed quia etiam forcipibus carbones & alia accipiuntur, significat forcipes. Hic uero emunctoria, quibus emungebatur lichinum lucernarum. Quod autem forcipes, significet, constat Isa. 6. ubi dicitur. Et uolauit ad me unus de seraphim: & in manu eius carbo, quem bemelchachiim. i. forcipibus tulerat de altari: & dictio est pluralis numeri propter duo brachia seu fauces forcipis. *Et receptacula eius.* Dictio machtah hebræis significat uas, quo prunæ ex camino accipiuntur: & secundo omne uas quo aliquid ignitum accipitur, quemadmodum superfluitates lucernarum. Aliqui thuribulum aut accerram, nõ tã bene uerterunt: quoniã dictio non, proprie eam significat: sed ut dixim⁹ instrumentum quo prunæ à foco extrahuntur. Leuitici tamen decimo pro thuribulo poni uidetur. *Ex talento auri mundi facies illud: & omnia uasa eius.* Nullam uideo rationem quare hic talentum uertamus, cum dictio chichar, partem seu portionem aut frustum significet: ut patet Prouerbiorum sexto ubi dicitur. Vsque ad chichar, id est frustum panis mendicabit homo, propter mulierem meretricem. Et Ieremiæ 37. habes. Dedit illi chichar lechem, id est frustum panis. Diximus abunde de significatione nominis. Gene. 13. Hic etiã optime quadrat portio seu frustum: ut sit sensus. Ex frusto: seu portione auri mundi faciet illud, scilicet candelabrum: subaudi artifex. *Vide, & fac: secundũ similitudinem.* Hebraice ad uerbum est. Secũdum ædificationem eorum.

CAPITIS. XXV. AD MORUM compositionem annotata.

Loquere ad filios Israel & accipient mihi eleuationem. Expendant ex hoc loco principes, tam ecclesiæ quàm sæculi, quales exactores esse debeant, in populos sibi commissos. Nunquid quod à populo uos exigitis, uos de distis ei, quemadmodum Dominus qui suis con cessit expoliare Ægyptum? Non mittit ministrum, qui domos subditorum ingrediatur, & tollat quod sibi placuerit: sed uult unumquemque apud se deligere, quid Domino sit oblaturus. *Ab omni uiro, cuius cor sponte offert.* Hilarem datorem diligit Deus (ait apostolus) 2. Co. 9.
& licet sacerdotes cogere possint populum ad ea quæ pertinent ad cultum Dei: melius tamen est, hæc in eorum arbitrio relinquere: quoniam ut ex hoc loco constat, plus offert populus Deo sponte, quàm exactus. Similiter considera, qualiter omnia quæ Deus à nobis exigit, in nostram conuertit utilitatem. Omnia enim hęc postulat: ut ei domus qua inter eos habitare posset cõstruatur. Vnde sequitur. *Facient mihi sanctuarium: & habitabo in medio eorum.* Sæpissime aduersus iudæos ira permotus sum, qui Deum uolentem nobiscum habitare, è terra suis facinoribus expulerunt. Quid enim hominibus utilius esse poterat, quàm Deum secum morantem habere, quem in suis necessitatibus interpella-

terpellarent? Et mirum ualde est quòd nullus hominum, quàmdiu in terris egit, ipsum pro suis peccatis delendis accesit: sed fere omnes temporalia & caduca ab eo exigebant. Quis nunc mihi daret Domine Deus meus, te sic ad manū & interrogantem & respondentem habere, ut libertatem quam mihi ad mala dedisti, tibi restituerem: & peterem uoluntatem in bono confirmari, aut continuum adiutorium quo possem te non offendere: quod si quandoq; contingeret, ueniam precarer: neque à te discederem, nisi prius audirem quod peccatrix illa audiuit. Dimittuntur tibi peccata. *Secundum omnia quæ ego uidere facio te.* Quàm eleuata sunt à nostris, opera tua Domine: ut nihil in terris inueniatur, ad cuius imitationem fiant, quæ pertinent ad cultum tuum: sed opus sit exemplari cœlesti, cui quæ ad tuum ministerium pertinent, assimilentur. Et hinc perpendes, quid nostra quantumcunq; pulchra ac subtilia uideantur ualeant ad eius obsequium, nisi sua infinita bonitate uellet ea acceptare. *Facies arcam.* Nouit Dominus mendacia nostra, & quàm facile pacta rescindimus: ideo uoluit arcam fieri, qua pactum quod cum iudæis pepigerat asseruaretur. Et considera quàm bene nouit, quæ ad domum necessaria sunt requirere, quæ sunt quinque, scilicet domus ipsa, arca, mensa, candelabrum, & sedes: sine quibus domus constare nequit. Similiter expende, quàm bene domum suam in tres partes diuiserit, scilicet in atrium, ubi serui manent, in domum ubi alii serui magis familiares, & cubiculum quo dominus manet & requiescit: tertio quàm bene domui prouiserit, ut in ea panis semper sit ad alendam familiam.
Cap. 3. Audi quid de hac re dicat apud Melachiā. Afferte omnem decimam in domum thesauri: & sit quod rapitis in domo mea. *In annulis arcæ erunt uectes.* Præferre nouit Dominus utilitatem pulchritudini, ueluti prudens: ut licet indecens uideretur, huiusmodi uectes affixos esse arcæ: ne tamen contingeret tempore opportuno deesse, uoluit nō separari. *Pones in arca testimonium quod dabo tibi.* Audis hic, quàm curiose seruentur scripturæ & testimonia, quæ aduersus nos sunt: ne putes aliquo tempore, corrūpi aut uitiari posse. *Facies propiciatorium.* Nusquam legimus Deum instituisse in hoc mundo domum iustitiæ, qua reos puniret, aut saltem iudicaret: sed cum sit clemens, domum qua peccatis nostris propiciaretur instituit, non unicam sed pene infinitas. Quot enim sunt ecclesię, tot sunt domus propiciationis: sed non ideo putes te impune peccaturum: quoniam tanto seuiorem in alio mundo construxit, quanto in hac uita constituit benigniorem. Raro etiam in hac uita domum illam damnatorum, qua dæmones & peccatores discruciantur ostendit, raro saltem aliquem damnatorum, quemadmodum ostendit gloriam beatorum in sua gloriosa transfiguratione, ne nos cogeret ad uirtutem, & inuiti faceremus, quæ nos uoluit nostra sponte peragere. *Facies duos cherubim.* Sunt cherubim, ut ex scripturis constat animalia uelocissima, cursum ad omnem plagam paratum habentia, super quibus Dominus sedere dicitur: ut adumbret nobis, quàm uelox ueniat in adiutorium nostrum. Eze. 10.
Equitauit (ait puer Domini) super cherubim, & uolauit, uolauit super pennas uentorum. Sed ad quid Domine, tam præceps uolas? Eruet (inquid) me de inimico forti: ab odio habentibus me, quoniam fuerunt robustiores me. *Cherubim extendent alas suas, tegentes propiciatorium.* Considera queso, quid te hic admoneat Deus. Summus benefactor est, & nihilominus tectus: ut te doceat benefacere & nolle uideri. *Facies eorum altera ad alteram, ad propiciatorium.* Docent nos suis aspectibus sancti angeli qualiter semper intenti esse debeamus ad uoluntatem Dei, & ad Deum ipsum. Defecerunt (ait quidam) oculi mei, suspicientes in excelsum. *Pones propiciatorium super arcā.* Psal. 17. Isa. 38.
Optima rerum coniunctio est hæc: arcæ seu legis quæ in ea delitescebat cum propiciatorio: ut si contingeret in lege peccare, ad manum esset propiciatorium. Quod si te seueritas legis deterreat, consoletur propiciatorium: quod ad legis rigorem flectendum factum est. *Pones super mensam panem facierum.* Quid tibi & panibus Domine? Nunquid manducabis carnes taurorum, aut panibus facierum uesceris? Considera qualiter ministros suos cibet Dominus. Voluit etiam semper coram se panem habere: ut continue nostræ indigentiæ memor esset, quemadmodum pia mater panis frusta ante se ponit, ut paruulis frequenter egentibus subueniat. Sed ad quid Domine, in domo tua, uis candelabrum cum lucernis septem habere? Ne putares homo in domo eius posse male conuersari, & occultari. Siue enim in die, siue noctu impie egeris, ab eo uideris. Dixi (ait homo secundū cor Dei) forsitan tenebræ conculcabunt me: & nox illuminatio mea in deliciis meis. Quia tenebrę non obscurabuntur à te, & nox sicut dies illuminabitur: sicut tenebræ eius, ita & lumen eius. Psal. 138.

CAPITIS. XXVI. IVXta literam annotationes.

Facies

Recipientes erunt mulier & soror sua, quoniam dictio chabal, à qua machbilot, id est opposi ti, ut nostri uertunt, Hester. 4. significat recipere: ubi dicitur. Et non chebel, id est recepit Mardocheus, scilicet uestem. Et ut diximus, istæ ansæ non recipiebant se mutuo, cum omnes meo iudicio essent fœminæ, sed mulier & soror eius recipiebant uncinos, de quibus statim fit mentio. Potuit etiam esse, & melius meo iudicio, ut huiusmodi cortinæ coniunctæ, quinque & quinque cõiungerentur, quinq; ex una parte, & quinque ex altera, & uncinus ingrederetur ansas duas, unã ex altera parte, alterã ex alia: & istæ cortinæ coniungerentur in medio tecti tabernaculi: aut si tectũ erat, ex aliis cortinis in medio sctĩ sanctorũ, & tũc bene quadrat quod dicitur. Oppositi erunt laqueoli, seu ansæ altera ad alterã: quoniam tunc ansa erat eregione alterius ansæ: & uncinus aureus medius capiebat ambas ansas, & coniungebat cortinas. *Facies quinque uncinos auri.* Hebraice est. Facies quinque curuos aut curuatos aureos. Nam uerbum charas, incuruare aut iacere significat. *Facies cortinas è pilis caprarum.* Hebraice est ex capris: sed sensus redditus est. Neque putes uile hoc fuisse opermentũ: quoniam præciosus pannus fit ex huiusmodi pilis: quem nostri uocant simbalotum, uulgo chamalote: quo nobiles in æstate utuntur ob frigiditatem. *Tabernaculo sup habitaculum.* Aliqui uertunt. Ad tegendum super habitaculum. Posset etiam uerti. Ad tabernaculum super habitaculum, id est ad faciendũ tabernaculum super habitaculum. Vocat enim inferius tabernaculum habitaculum, superius uero tabernaculum. Nam ohel, licet aliquando pro habitaculo ponatur: ut plurimum tamen significat tabernaculum, quale est pastorum: & uidetur, quòd utcunque haberent huiusmodi cortinæ tugurii seu tabernaculi figurã: quoniam sic aptiores erant ad imbrium iniuriam ꝑpulsandam. Differũt aũt huiusmodi cortinæ à prioribus in multis. Primo in numero: quia aliæ decem, istæ uero undecim. Secundo in materia, quia istæ ex pilis caprarum, priores ex bisso, hiacinto, purpura & uermiculo, cocco. Tertio quia priores erant uiginti octo cubitorum, istæ triginta. Quarto quia priores iungebantur uncinis aureis, istæ uero æneis. Quinque istæ segregatæ seu diuisæ in quinq; & sex, aliæ uero in quinque & quinque. Quinto quia priores omnes, erant omnino extensæ, istæ uero non, sed una illarum ex parte ingressus tabernaculi, erat reflexa in seipsam in dimidio sui, ut magis obstaret contratus: in anteriori parte tabernaculi. Et hoc est quod in textu dicitur. Duplicabis cortinam. 6. contra faciem tabernaculi, id est ante introitum tabernaculi. Nam ut inferius dicitur, sexta cortina pro sui medietate cubitis, scilicet duobus pendebat à parte anteriori, & aliis duobus à posteriori. Erant enim quatuor cubitorum latitudinis, quemadmodum & aliæ. Dicitur autem à parte anteriori duplicari, quia pro sui medietate eleuabatur super tectum, ut per ostium lux ingrederetur. Superabat etiam corpus huius cortinæ alteram, in longitudine duobus cubitis, ut in litera dicitur: ut uersus terram excederet ex utroque latere priorem. Nam prior non descendebat usque ad terram ex parte laterum, sed deerat cubitus, ex parte unius & alterius lateris. Superior uero usq; ad terram descẽdebat, omnia operiens: quoniam extensior erat priori, duobus cubitis. *Vndecĩ cortinas facies* Significat uerbum asat, à quo aste, id est unus proprie nitescere, ad quod unus nullam uidetur allusionem habere, sed quia etiam significat cogitare: dicunt hebræi nomen sic appellati, ob cõgitationem finis & principii illius, quod post decẽ cogitamus numerare. Nam esre id est decem, finis est numeri: dicuntq; aste, id est unum, allusionem habere ad estonah, quod est cogitatio, ut patet Psalm. 146. In die illa peribunt omnes estonatau, id est cogitationes eius. Sed meo iudicio, ignorant allusionem. *Facies quinquaginta laqueolos.* Omnia hæc, sunt iam hoc eodem capite exposita. Et aduerte attente, quod supra diximus de huiusmodi laqueolis seu ansis, quòd uidelicet erant ex una & altera parte, & uncini eas ex utraque parte ingrediebantur: quoniam hoc mihi negocium fecit. Emendare oportet etiam Sanctis uersionem hic: qui hic sæpius pro tabernaculo uertit tectum: quod mihi textũ inintelligibilem reddidit. *Facies operimentum tabernaculi è pellibus arietum rubricatis.* Hoc fuit. 3. operimentũ tabernaculi. Et inferius, sub quo erat Dominus, uocatur habitaculum: quoniam sub eo immediate habitabat Dominus. Secundum uero uocabatur ohel, id est tabernaculum: quod operiebat habitaculum. Tertio loco erat tegmen ex pellibus arietum rubricatis: & hoc tegebat tabernaculum. Vidi ut iam aliàs dixi, huiusmodi pelles rubricatas in Flandria, quæ pulcherrimæ sunt. Quarto uero loco erat tegmen pellium taxorum, de quibus iam diximus capite præcedenti. Iam etiam diximus de dictione ehm, quod significet animalia fortia, & si arietem, non nisi qui iam annũ transierit, testibus hebræis. Constat autem ex hoc loco, ut præcedenti capite admonuimus, huiusmodi taxorum pelles durissimas fuisse: quoniã

etant

erant ultimũ tabernaculi tegmen, quod omnibus aeris iniuriis expositum erat. *Facies tabulas tabernaculo, lignorum sittim.* Agit nũc de tabulis seu asseribus, quibus sustentabantur cortinæ: quæ tabernaculum constituebant. Et de dictione sittim, diximus præcedenti capite: ut autem sub breuibus dicamus, quæ de tabulis in textu dicuntur, aduerte eas fuisse quadraginta octo, de lignis sittim, uiginti ad latus meridianum, & uiginti ad aquilonare, octo uero retro uersus occidentem. Quælibet autem tabula erat longitudinis decem cubitorum, & unius & semissem, latitudinis: habebat autem quælibet duas manus, quibus alteram tabulam ingrediebatur: bases uero erant argenteæ duæ ꝓ q̃libet tabula: & sic erant .96. bases. Difficultas est in duabus tabulis angulorum, qualiter uidelicet essent dispositæ. Nam si illæ duæ tabulæ tegerent alias angulares, ut angulus esset fortior, deberent esse quatuor, & non duæ. ut scilicet altera tegeret ultimam tabulam lateris occidentalis, altera uero ultimam lateris aquilonaris, & sic ex alia parte: in textu uero ponuntur tantum duæ: quare putarem illas duas diuisas in quatuor medietates, & quamlibet medietatem operire medietatem ultimæ tabulæ angularis. Potuit etiam fieri ut huiusmodi binæ tabulæ, locarentur post illas sex lateris occidentalis: ne scilicet tabulæ aliorum duorum laterum quę ipsis erant multum occuparent de tabulis lateris occidentalis: ideo noluit hoc latus duabus tabulis augeri. Res tamen nondum mihi perspicua est. *Duæ manus tabulæ uni coniũctæ, mulier ad sororem suam.* Habebat unaquęque harum tabularum duas manus, id est duo frusta, quibus altera alteram ingrediebatur ab utraq; parte. Verbum autem salab, cuius participiũ mesulabot, id est coniunctę hic ponitur, ignotæ significationis est apud hebręos: unde quidam hic uertunt. Duæ incastraturæ erunt tabulæ uni, dispositæ ut gradus scalæ altera ad alteram, aut mulier ad sororem suam, ut in textu habetur. Hieronymus uertit. Quibus tabula alteri tabulæ connectatur. Nomen selabim huius radicis, ponitur primo regum septimo, quod Hieronymus uertit iunctu ras. Rabbi uero Selomoh gradus, res incerta est. Sunt qui arbitrantur huiusmodi manus ingredi bases: sed quia dicitur mulier ad sororem suam, uerius intelligitur, quod ingrediebantur altera alteram, illis manibus. *Ad latus meridianum. Ad austrum.* Quod additur ad austrum: explicatio est præcedentium uerborum hebraico more, ut in regulis admonuimus.

Difficilis locus.

Quadraginta bases earum argenteæ. Ab adon quod est dominus, dicitur eden, id est basis, ratione grauitatis, aut dominii, uel sustentationis. Nam sicut domino populus innititur & sustentatur, sic domus basibus, aut quia sicut dominus sedere solet in solio, sic basis in terra seu fundamento domus. Et sub qualibet tabula erant duæ bases, quibus iungebantur manus inferiores tabularum basibus suis: unde quælibet tabula habebat quatuor manus, scilicet duas ad latus quibus alteri coniungebatur, & duas inferius quibus coniunctæ erant basibus. *Duas tabulas facies in angulis tabernaculi, in lateribus.* Locum hunc difficilem reddit ignorantia ꝓpriæ significationis uerbi chasa, à quo michsoa, id est angulus. Dicunt autem hebræi uerbum significare abradere seu decorticare, corticem, uel lituram remouere, propter illud Leuitici. 14. Et domum iachsia, id est abradere faciet. Est tamen nonnulla coniectura, quòd significet angulari (liceat mihi sic explicandi gratia loqui) seu per angulos circuire, ad quod ex duobus moueor. Altero quòd michsea significare angulum dicitur, & chesiah casiam, quæ curua est iuxta caput & angulum facere uidetur. Altero quòd michsuot significat (meo iudicio) instrumentum fabrorum, quod ad modum anguli dispositum est, & eo ferreo utuntur ad regulandũ, & habet duo brachia: cuius scriptura meminit Isaiæ. 44. ubi dicitur. Faber lignarius extendit lineam, formabit illud filo phoeniceo, faciet illud bamachsuot, id est regulis suis, scilicet ad modũ anguli. Quod autem ex Leuitico citatum est, uerti potest. Et domum angulabit, id est per angulos discurret, & mundabit illam. Potest autem esse sensus huius loci. Duas tabulas facies in angulis tabernaculi, in lateribus, id est ut latera sint fortiora. Volebat enim tabulas angulares duplicari ut angulus esset fortior aut coniungant, & angulos constituant: & uidentur huiusmodi tabulæ à parte interiori ad constituendum angulos positæ: ita q dimidii cubiti angulum constituerent, & alterius semicubiti ex alio latere: residuum uero tegebat ultimas duas tabulas duorũ laterum, aut partes illarum. Moueor ad hoc, quia latus occidentale uidetur habuisse decem cubitos longitudinis, sex autem tabulæ constituebant parietem nouem cubitorũ, quoniam quælibet habebat cubitum & dimidiũ latitudinis, & uidetur unus solus cubitus deesse, quem duæ tabulæ angulares constituisse uidetur. Residuũ uero .i. cubit⁹ ex utraq; parte operiebat, ut diximus, tabularũ utriusq; lateris partes, medium cubitum ab uno latere, & medium

ab

ab alio. *Et erunt geminatæ infernæ, & pariter ipsæ erunt geminatæ super caput eius ad annulum unum.* Difficilis intellectu est litera, ut iam diximus, & duplicem uerborum sensum expressimus. Est & alius, quòd uidelicet istæ angulares tabulæ supra & infra haberent partes alterius tabulæ assutas, ut huiusmodi frusta essent quasi capita & bases angulorum, ideo dicitur in litera. Et erunt geminatæ infernæ & super caput. Et quod sequitur. Ad annulum unum, significat frustum superius locandũ immediate sub uecte summo, & frustum inferius locãdũ immediate sup uectẽ infimum. Qui-
Cayetanus. dam intelligit duas istas tabulas esse in ordine aliarum sex, quæ erant in latere occidentali, quod constitutum erat ex octo tabulis, sed duas extremas quæ erant in angulis fuisse geminatas superne & inferne ratione assutarum: neque sensus à litera alienius est. Alij putant eas fuisse geminas ad annulum unum, quia infra basibus sustentabantur: & superius uno annulo ligabantur uectibus. Posset ultimo intelligi. Et duas tabulas facies in angulis, id est in quolibet angulo tabernaculi: quod statim explicans dicit: quæ tabulæ erunt geminæ, non solum inferne sed superne, id est totę erunt duplicatæ. Quæ quidem tabulæ erant alijs assutę: ita quod non habebant inferius bases: sed alijs quibus coniunctæ erant innitebantur. Si autem queras quare huiusmodi tabulæ additæ sunt alijs angularibus, dico quod ut anguli essent crassiores & obstrusiores, ne quis per eos cernere quicquàm posset: & coniungebãtur istæ duæ tabulæ in quolibet latere ad annulum unum: quoniam annulus unus utranq; trãsibat, ut uno uecte cum alijs ligarentur. Forte etiam anguli non erant acuti omnino, sed tabulæ hæ constituebant angulos ex utraq; parte nõ omnino acutos, & hoc est quod in textu dicitur. *In lateribus*, id est ad latera constituenda. Erant geminatæ inferius & superius, propter assutas partes, ut dictum est, aut quia erant spissiores inferius & superius quàm in medio, ut anguli essent fortiores. Et ad annulum unum: quoniam ut diximus unico annulo coniungebantur asseres cum suis assutis. Eligat prudens lector quã maluerit ex his interpretationibus. Et forte uectis medius ligabat istas angulares tabulas, sursum & deorsum. *Facies uectes.* Ortum habet beriach, id est uectis, à barach quòd est fugere & transire: quòd uectis uideatur dum ostium aperitur fugere, & dum clauditur accedere: aut melius à transeundo. Quod autem barach fugere significet: constat Gene. 31. ubi dicitur. Nunciatũ fuisse Laban die tertio quòd barach, id est fugisset Iaacob. Quod uero transire, constat ex his quæ statim hic sequuntur. Nam de uecte medio dicitur. Maberiach, id est transiens ab extremo ad extremum. *Facies uelum.* Fuit hoc uelum, quasi medius paries, diuidens sanctum à sancto sanctorum: & erat ex eadem materia qua priores cortinæ, quę in textu dicuntur habitaculũ: & eædem dictiones ponuntur hic, quæ ibidem scilicet thechelet, id est hiacintus, argaman, id est purpura, tholaat quod uermiculum significat, sani, id est coccus, & sches quod bissus, moscar, id est duplicatum seu tortum: de quibus diximus præcedenti capite, ibi uidere licebit. De dictio-
ne uero parochet, quæ uelum significare dicitur, aduerte, quòd parach à quo parochet, hebræis significat duritiam aut superbiam, ut patet Exodi primo ubi habetur Ægyptios seruire fecisse filios Israel beparech, id est in duritia: aut superbia. Idem Leuiti. 25. & Ezechie. 34. Vnde parochet uidetur uelum non quodcunq; significare, sed durum & forte: erat ex panno quem nos uocamus damascum: aut cetinum seu uelutum. Vel dicitur cheporet ab eleuatione, sed primum germanius. Erat autem huiusmodi uelum ex spisso serico, ne quæ in sancta sanctorũ erãt, uideri possent. Et quod sequitur. *Opere excogitato*, iam expositum est præcedenti capite. Vocat autẽ opus excogitatum, quod magna cogitatione eget ut fiat: quod itali uocant rechamato, nos broslado. *Dabit illud super quatuor columnas.* Dicuntur columnæ, hebraice à mude, ab amad quod est stare, quòd scilicet sint stantes & erectę. *Vncini earum aurei.* Ponitur hic in hebræo dictio uauim, quam quidam ex nostris capita uertunt. Alij uero uncinos. Et meo iudicio, ignorãt propriam significationem. Dictio est rara in scripturis, ponitur tamẽ hic & sequenti capite, neq; est mihi coniectura bona, ad uenandam propriam significationem. Est tamen aliqua, quòd non significet capita sed potius uncinos, ex uerbis sequentis capitis, quibus dicitur. Columnas eius quinque uauehem, id est & uncinos earum: *& texit capita earum.* s. columnarum, quo in loco ponitur raschem proprium nomen capitis, ubi si uauehem capita significaret, uertendum erat. Columnas eius quinque, capita earum, & texit capita earum: & esset eiusdem inutilis repetitio. Est etiam eadem pro alia parte coniectura quæ magis urgere uidetur: quoniam hic ponitur dictio charas, quæ proprie uidetur uncinum significare à curuitate, & sequenti capite magis quadrat si capita uertas quàm si uncinos. *Dabis uelum sub uncinis.* Erant huiusmodi uncini in capitibus columnarum, à quibus uelũ suspendebatur. *Introduces illuc intra uelum.* Quid uelum:

Parui

Parui refert, quòd pro intra uelum, hebraice habetur, de domo ueli, seu in domum ueli, quoniam ut sæpius admonui, utuntur hebræi domo pro intra. *Diuidet uelum uobis, inter sancti tatem & sanctitatem sanctitatum.* Vocatur locus extra uelum sanctitas, intra uero: sanctitas sanctitatum, id est locus sanctior alio exteriori, intra uelum uero erat arca, & ibi Dominus manebat & loquebatur: in sancta uero quotidie sacerdos ingrediebatur ad componendas lucernas, & ad alia ministeria incensi. *Dabis propiciatorium super arcam.* Ex hoc loco colligi potest, huiusmodi propiciatorium seu tegmẽ fuisse tabulam ab arcæ opertorio distinctam, & eo superiorẽ quasi sedẽ sedentis. *Candelabrũ contra mensam,* aut eregione mensæ. *Facies auleum,* id est operimentum, quoniam sachach, à quo masach, id est auleum seu tegmen, significat proprie tegere & operire: ut patet Threnorũm tertio. Sachata, id est operuisti nube, ne transeat oratio. *Opere acupictoris.* Dictionis racham propria significatio non plene nota est hebræis: nostri cum eis dicunt significare intexere uaria, seu diuersorum colorum fila, quod ita li uocant rechamar, nos uero broslaar. Et quia teste Plinio, ars hæc in Phrygia inuenta est: uocauerunt huiusmodi uestes acupitas, phrygionicas. Hiero. plumario opere uertit, seu acupictum, aliquando opus polimitarium appellauit, id est diuersorum filorum seu litiorum. Ponitur dictio Iudicũ .5. ubi fœminæ seu anus matri Sisaræ dicunt. Spolium discolorium Sisare, spolium discolorium ricmah, id est discolor aut acu pictũ. Ricmathaim, id est duo acu picta, mihi uero uidetur esse pannum sericum diuersorum colorũ: ex quo uelum nauis festiuum fieri potest, ut patet Ezechielis uigesimo septimo ubi dicitur. Ebis so bericmah, id est in uarietate colorum texta, seu ex Ægypto fuit cortina seu uelum tuum. Et quod sequitur. *Fundes illis quinq; bases æneas:* potest uerti. Extendes: quoniam tasach fundere & extendere significat, sed prior expositio melior est.

CAPITIS. XXVI. AD MORVM. compositionem annotata.

F*Acies tabernaculum.* Nouit Dominus hominum curiositatem, & quàm facile in contemptum ueniant, quæ nobis sunt familiaria: ideo licet delicias duxerit, esse cum filiis hominum, uoluit tamen ab eis multis opeculis occultari. *Cherubim opere phrygionico facies.* Videtur Dominus cherubinorum figuris, quæ sunt maximæ uelocitatis delectari, ut ostendat nobis quantum delectetur in his, qui summa diligentia faciunt uerbum eius. Vbi simul expende, Deum pannos & metalla præciosa non aspernari, immo uoluisse homines talibus ei seruire. Et similiter aduerte, quàm ordinata & quàm bene disposita sint, quæ Deus ad ministerium suum fieri præcipit, ut nihil inordinatum aut indecens in eis appareat. *Facies uectes.* Noluit dominus onera tabernaculi, bobus aut iumentis portari, sed humeris sacerdotum & leuitarum: ut nobis ostendat, neminem se ante eum debere alicuius momenti aut dignitatis reputare: sed maiores & digniores inter homines, uiliora munia ante eum exercere debere, quemadmodum rex Dauid fecit, qui ante arcã Domini: uilibus indutus saltauit. *Fundes eis* 2.Samu. 6.&.1.Paral.1.5.
quinque bases æreas. Mirum ualde est, quòd Dominus iubeat omnes tabularum bases argenteas fieri: bases uero portæ seu ingressus in sancta, æreas. Separata sunt à nostris opera tua Domine. Consueuerunt filii Adæ, quicquid præciosum aut pulchrum habent, in ingressu domus suæ locare, ut qui personam ignorant, cognoscant eius uanitatem. Non sic autem Deus tuus, sed præciosa ponit in occulto, uilia in ingressu. Disce ergo à Deo tuo, præciosa tua escondere, & uiliora ostendere.

CAPITIS. XXVII. IVXTA LITE ram annotata.

F*Acies altare lignorum sittim.* Postquã docuit fabricam ipsius domus, nunc docet qualia esse debeant quæ extra domum in atrio scilicet, locanda erant: & primum de altari holocaustorũ qđ erat in atrio sub diuo agit. Ad uerte autem quòd à zabach quod est sacrificare & mactare, deriuatur mizbeach, id est altare, qđ scilicet in eo uictimæ Domino mactarentur, & sacrificarentur. Significat etiam offerre, ut ex Psal.50. conuincitur, ubi habetur. Zebach, id est offer Deo sacrificium laudis. Quo in loco non tã bene quadrat, macta Deo. Et aduerte aliquos putare, hoc altare fuisse intus plenum terra usque ad summum, aut fere, circumdatũ lignis sittim opertis ære, & habuisse rete æneum, quod circũ dabat altare à parte exteriori, à medio usque ad imum: ne scilicet terra appareret: & hic dicendi modus firmatur ex primo capite Leuiti, ubi præci-

præcipit Dominus ignem strui super altare, ubi etiam sanguis spargi mandatur super altare. Mihi uero hæc sententia probabilissima apparet, licet alium dicendi modum sequar. *Quadratum erit altare.* Significat rabba quatuor seu quadratum, ut etiam patet Ezechie. 45. ubi dicitur. Merruba, id est quadrum in circuitu. Extendunt etiam uerbum ad coire: ad quod probandū aliquot loca ex sacris literis citant: & primum illud Leuiti. 20. Mulierem quæ accesserit ad quodlibet animal leribat, id est ut coeat cum eo, occides. Et capite decimo octauo eiusdem. Mulier nō stabit ante animal leribat, id est ut coeat cum illo. Et eodem libro capite. 18. Animal tuum non tarbita, id est coire facias cum alio genere, seu animali alterius generis. Sed meo iudicio, sine ulla causa mutarunt uerbi significationem. Debuissent saltem: allusionem pulchram ostendere. Vocat enim hebraismus congressum fœminæ cum bruto quadrare, quòd ad huiusmodi cōgressum, fœmina se disponat ueluti quadrupes, aut quadrupedem agat. Vnde citata loca sic uertenda puto. Nam illud Leuiti. 2. sic redde. Occides mulierem quæ accesserit ad quodlibet animal, ut quadret se illi, id est ut quadrupedem agat ad illud. Illud uero capitis decimi octaui, sic. Mulier non stabit ante animal, ut quadret se illi, id est ad modum quadrupedis se illi exponat. Et eodem modo, quod ex decimo nono citatum est. *Facies quatuor cornua super quatuor angulos eius.* Erant meo iudicio, huiusmodi cornua in quatuor angulis altaris posita ad sustinēdum rete seu cribrum æneum, quod erat in uacuo altaris intrinsecus: super quod ponebantur cremandæ carnes. Vnde Dominus præcepit, reti annulos fieri, quibus uidelicet ad huiusmodi cornua suspendi posset. *Ex ipso erunt cornua eius.* Non debebant huiusmodi cornua esse assuta altari, seu partes adiunctæ, sed illi continua, ac simul fusa. *Operies illud ære.* Nō est sensus, quod mensa altaris sit ære operienda, quoniam altare intus uacuum erat, cum super rete quod in medio eius erat, cremandæ carnes ponerentur: sed est sermo de parietibus eius per circuitum, qui æreæ esse debebant. Et miraculo dandum est, quòd ligna sittim quæ intra æs erāt, non comburerentur ab igne, qui sacrificia cremabat. *Facies lebetes eius ad decinerandum illud, seu ad cineres remouendos: & scopas eius, & crateras eius, & fuscinulas eius, & receptacula eius.* Sunt significata dictionum quæ hic ponuntur utcunq; obscura: & prior, scilicet sir significat cacabum uel ollam, maxime æneam. Secundo uero significat spinam: hic uero significat uas quo cineres colliguntur, & extrahuntur: sequens uero dictio, scilicet dessen proprie significat pinguedinem, & ex consequenti cinerem, non quemcunq;, sed ut plurimū pinguedine respersum: qualis erat qui ab altari holocaustorum remouebatur: licet nōnunqhàm etiam communem significet. Inde fit uerbum in piel, scilicet dissen, quòd est cinerem remouere seu decinerare (si sic loqui latini permitterent) ut patet hic. Possemus etiam dicere uerbum dissen, proprie significare cinerem remouere, à quo dessen, id est cinis: & ex consequenti pinguedo: quod super cineres aspergatur. *Scopas eius.* Dictio iaau quam Sanctes uertit scopas eius, incertæ est significationis. Hebræi dicunt radicem eius, scilicet iaah, significare remouere, ad quod probandum citant illud Isaiæ uigesimo octauo. Veiaah .i. remouebit grando spem mendacii: quam ob rem hic aliqui uertunt palas, id est instrumenta ad remouendos cineres. Hieronymus forcipes, noster Sanctes scopas. In hoc omnes conueniunt, quòd significat instrumentum quo cineres remouebantur. Sunt qui dicunt significare fuscinulas, quibus carnes ab olla uel cacabo extrahuntur. Sed quia infra ponitur dictio significans fuscinulas, arbitror non acceptandam hanc significationem. Sequens uero dictio, scilicet mizrechotan, quam Sanctes uertit crateram: est à radice zarach, quod significat spargere, fundere: unde nomen mizrach, id est aspersorium: quare duo potest hic significare, scilicet aspersorium, quo spargebatur sanguis nictimarum: aut uas quo sanguis aspergendus includebatur. Et ideo Sanctes hic crateras uertit, id est uasa quibus sanguis fundendus continebatur: quod Munsterus pelues uertit. *Fuscinulas eius aut tridentes eius.* Nomē zalag, significat instrumentum quo carnes ex olla extrahuntur: ut patet primo Samuelis secundo, ubi dicitur. Puerum sacerdotis uenisse, & accepisse quicquid faciebat ascendere hamamleg, id est fuscinula, aut tridenti, nos uocam⁹ gadanhós, siue ungues. *Receptacula ei⁹.* Radix nominis machtah, id est receptaculum est chatah, quod est capere, & accipere. Isaiæ. 30. Iachtot, id est ad capiendum ignem de incendio. Et Prouerbiorum sexto. Haiachteh, id est Nun capiet uir ignem in sinu suo, & uestes eius non comburentur? Significat ergo machtah instrumentum quo prunæ ex igne capiuntur: quod aliqui thuribulum, aliqui acerram interpretantur. Aliqui quibus potius subscribendum puto, pateras uertunt. *Facies illi,* scilicet *altari cri*

bru

brum opus retis ænei. Verbum hebraicum chabbar, à quo michbbar, id est cribrum, significat ꝓprie multiplicare seu multum esse, à quo chabbir, id est multum, ut patet Iob octauo, ubi dicitur. Spiritus seu uentus chabbir, id est multus, eloquia oris tui. Item capite decimo quinto eiusdem dicitur. Etiam canus, etiam decrepitus, inter nos est chabbir, id est multiplicior, die bus ꝙ patres tui, id est senior patribus tuis. Inde michbbar, id est cribrum, sic à multitudine foraninũ, aut iũcorũ, uel pilorũ ex quibus fit, dictũ. Vnde Hamos nono dicitur. Quemadmodũ mouebitur bachebbarah, id est in cribro, subaudi triticum, aut grana quæ in cribro mundantur. Sic primo Samuelis decimo nono. Ve & chebbir hai zim, id est cribrum (aut uerius) pellis caprarum, sic à multitudine seu extensione pilorum dicta. Idem secundo Regum octauo. Tulit hamachbber, id est pannum ex multis setis seu pilis aut pellem ipsam, & intinxit in aquam, & expandit super faciem eius: ubi est sermo de Asaele & Be nadab rege Syriæ. Disputauimus abunde de nominis significatione, Gene.35. super illud. Adhuc chibrat, id est multũ terrę, quod alii miliare uertunt. Et quod sequitur. *Opus retis,* Aliqui uertunt opere reticulato, id est ad modum retis facto. Erat autem huiusmodi cribrum ad modum retis factum: extensum intra uacuum altaris, quatuor annulis suspensum: ad cornua altaris super quod ponebantur comburenda: sub quo erat ignis, qui reti suprapositа comburebat. Arbitror autem annulos retis, cornibus altaris inni xos, hoc cribrũ seu rete sustẽtasse, licet aliqui dicãt suspẽsum fuisse clauis intra altare affixis. *Dabis illud,* scilicet rete *subter circuitũ altaris.* Dictio charchab quam circuitum uertimus, aut ambitũ, non plene nota est hebræis: quia tamẽ Chaldeus paraphrastes circuitum uertit, omnes fere hebræi, eum sequuntur. Vnde rabbi Selomoh in comentariis dicit. Omne quod circuit quippiã in girum in rotundum, uocatur char chob: & secundum doctores hebræos (ut inquit rabbi Selomoh in comentariis, & rabbi Dauid in libro radicum) erat duplex circuitus. Prior qui ambiebat altare, & alter quo ambulabant sacerdotes ministrantes, ne illorum pedes nutarent. Ex quo constat hebræos putare, huiusmodi rete æneum fuisse positum ad custodiam altaris, quasi sepes seu limes ne cuiquàm esset accessus ad altare, nisi solis ministris. Mihi tamen propter annulos, & quia textus dicit, dabis illud sub circuitu seu ambitu altaris, uerius uidetur, fuisse intra altare ad munus prædictum. Hiero. arulam uertit. *Et erit rete usque ad medium altaris,* id est descendet à partibus superioribus altaris usq; ad mediũ: quoniam ut diximus, à cornibus suspendebatur, & descendebat intus usque ad medium: & manebat cubitus & dimium carnibus supponendis à parte superiori: & tantundem ad ignem supponendum à parte inferiori, si uero teneas rete fuisse extra altare, dicito rete ascendisse sen esse eleuatũ usq; ad medium altaris. Erat enim altare trium cubitorum altitudinis. *Cum uacuo inter tabulas facies illud.* Sensus est, quòd inter parietes altaris, debebat esse spacium uacuum a parte interiori: quoniam ut diximus, ibi ponebantur carnes superius, & ignis inferius. Posset etiam esse sensus quòd non haberet tabulas quasi parietes, sed solum transuersa ligna superiora cum pedibus. Tu tamen aduerte hebræos ignorare radicem dictionis nebub, quam hic uacuum uertunt, quidã deducunt ab ib, cuius propriam significationem ignorant: putant tamen uacuum significare propter illud Iob undecimo. Et uir nabub, id est uacuus, excors erit, aut possidebit cor. Et Ieremiæ 52. Et grossitudo eius quatuor digitorum nabub, id est uacua. *Facies atrium tabernaculi.* Erat huiusmodi atrium spacium ambiens tabernaculum cortinarum, quasi campus sub diuo cum herbis, & erat longitudinis centum cubitorum, latitudinis uero tam ad orientem quàm ad occidentem quinquaginta. In litera non explicatur, quantum distabant parietes atrii seu columnæ à tabernaculo ipso. Portendebatur autem ab oriente in occidentem secundum longitudinem: & ab aquilone ad meridiem, secundũ latitudinem. Et aduerte, quòd dictio casar, quã uertimus atrium, significat ꝓprie campum uiridem, seu pratum: unde casir, quod aut pratum, aut uiride significat, ut patet Isaiæ.34. Erit umbraculum serpentum, casir id est pratum seu uiride, filiabus structionis. Et trigesimo quinto Casir id est pratum calamo & iunco, aut pratum calami & iunci. Item primo Regum decimo-octauo dicitur. Si forte inueniatur casir, id est pratum: ubi alii uertunt, herba. Et clarius Isaiæ 15. Aruit casir, id est herba uiridis, aut pratum. *Ad angulum australem ad meridiem.* Secunda dictio, scilicet ad meridiem est explicatiua prioris, scilicet ad angulum australem, more hebraico. *Cortinæ erunt atrio è bysso retorta.* Difficile ualde est cognoscere allusionẽ chelaiim, id est cortinæ ad propriũ significatum uerbi chala, quod est funda iacere, à quo chelaiim, quod hic cortinas uertimus: unde quidam hebræorũ dicunt cortinas sic uocatas, quòd fundarum imagines depictas haberent. Quod enim uerbũ chala significet funda proiicere, ex multis scripturæ locis constat. Primo Iudicũ uigesimo ubi dicitur.

Omnes

Omnes isti cholea,id est funda iacientes lapidem ad capillum:& non peccare facient,id est non errabunt. Sic Ieremiæ decimo. Ecce ego cholea, id est funda proiicio omnes habitatores terræ. Item primo Samuelis decimo septimo. Tulit inde lapidem: uaiechala, id est funda iecit illum. Idem capite uigesimo quinto eiusdem, & secundo Regum tertio. Possemus etiam dicere cortinas factas ad modum fundæ non pictas eius imaginibus: ut scilicet manerent in eis foramina quædam: quibus qui erant extra atrium, possent uidere quod intus erat & fiebat, præsertim fœminæ, quibus non licebat ingredi atria. Quem sensum ualde iuuat uox chaldaica sarada,id est rete quasi huiusmodi cortinæ formam retis haberent. Addunt etiam hebræi uerbum significare sculpere: propter illud quod primo Regum habetur. Vechala, id est & sculpet cherubim. *Vncini columnarum, & fila eas cingentia, argentea.* Ponitur hic dictio illa uaue, de qua superiori capite disputauimus, & ex hoc loco uidetur, potius capita columnarum significare quàm uncinos. Iubentur ergò hic fieri huiusmodi capita columnarum argentea. Et quod sequitur. Fila eas cingentia, in hebræo unica est dictio, scilicet chasuch dubiæ significationis, quæ quantum ex coniecturis cognosci permittitur, significat circulum columnam cingentē, qualibus uinaria dolia, cingi apud nos solent. Verbum chasach quod est radix nominis chasuch, uidetur propriè significare complecti, ut patet Deuterono.7. ubi dicit Moseh: chasach, id est coniunxit se Dominus uobis, aut complexus est uos. Vnde circulus dicitur chasuch, à complectendo: dictionis tamen propria significatio nō plene nota est. *Latitudo atrii ad latus orientale, ad orientem: quinquaginta cubitorum.* De cortinis atrii est sermo, potius quàm de spacio atrii: & sensus est, quòd cortinæ ad latus orientale: erunt quinquaginta cubitorum secundum latitudinem: quemadmodum dixit de cortinis plagæ occidentalis uersu præcedenti. *Et quindecim cubitorum erunt cortinæ lateri uni.* Omnes nostri uertunt hic lateri uni: sed dictio chateph, non solum latus sed etiam humerum significare constat Isaiæ undecimo, ubi dicitur. Et uolabunt bechateph.i.in humerū Philistiim, aut in latus: rectè tamen interpretes latus uertunt, quòd huiusmodi postes: latera uideatur ostiorum: & meo iudicio est sermo de ostio atrii ad latus aquilonare & ad meridiem: in quolibet enim latere, erat ostium quindecim cubitorum. Ostium uerò ad orientem ut statim sequitur, erat uiginti, ita quòd ex uiginti columnis quæ erāt ad latus aquilonare, tres erant ad ostiū, & totidem ex uiginti quæ erant ad latus meridianum: & quatuor ex his quæ erant ad orientem ad ostium orientale. *Et portæ atrii erit aulæū uiginti cubitorum.* A uerbo sachach quod est tegere & operire, est masach quod est tegmen seu aulęum. Est autem aulęum uelum picturarum, aut pannus picturatus: uulgo panno de raso. Hiero. in his locis omnibus uertit tētoriū. *Latitudo quinquaginta in quinquaginta.* Replicat quod iam dixerat, spacium.i.atrii secundum longitudinem: fuisse centum cubitorum. Et quod sequitur, latitudo quinquaginta in quinquaginta, significat latitudinem tam in parte occidentali quàm orientali fuisse quinquaginta cubitorum, sicut antea de cortinis dixerat. *Ad ascendere faciendum lucernam semper.* Nō nulla cōiectura ex hoc loco est, huiusmodi lucernas deponi, & postea sacerdotum ministerio eleuari: quia non dicitur in textu ad accendendū lucernas, sed ad ascendere faciendum: nisi dicamus lumē ascendere dum lucerna accenditur. Aut ad sursum ferendū lucernas iugiter. Quod uerò sequitur iugiter, quidam ex hoc loco acceperunt lucernas die & nocte fuisse accensas: sed textus sequens explicat solum noctu: sicut & in Leuitico explicatur capite uigesimo quarto. *In tabernaculo testimonii extra uelum, quod est supra testimonium, ordinabit eam.s.lucernā Aharon.* Aliqui uertunt hic. In tabernaculo ecclesiæ, sed si intelligatur ad quod conueniēbat ecclesia, ut scilicet in eo ingrederetur, falsum est: nisi dicamus ecclesiam ad illud cōuenisse. i.ad atria quæ erant iuxta illud. Si uero testimonium uertas, sensus est. Ad tabernalum aut in tabernaculo testimonii.i.in quo erat testimonium seu testificatio inter Deū & populū: quod erat lex ipsa. Vocabatur autē totum tabernaculum testimoniū, à principaliori cōtēto: pacto.s.inter Deū & Israel. Nō tamē reiicio alterā expositionē.s. in tabernaculo ecclesiæ uel cōuentus, quoniā dictio moed est à iaad, quod magis significat cōuenire ad certū tempus q̄ testificari, licet etiam hoc significet. Et quod sequitur. Quod est supra testimoniū: explicandū est, quod est iuxta testimoniū.i.iuxta arcā in qua est testimoniū, aut supra illud: quoniā pēdebat ante arcā testimonii. Vel ponitur supra pro ante. Et quod dicitur. Ordinabit eā Aharon, uerbū arach significat ordinare, & æquare, & hebraice non habetur: ordinabit illā.s.lucernā, sed illud uidelicet candelabrum. *Statutū sempiternū generationibus eorum à filiis Israel.* i. da

re olium pro lucernis, & ordinare lucernas, erit statutum perpetuum in generationibus eorum, inter filios Israel: includendo inter eos sacerdotes & sæculares. Oleum enim administrare, erat opus secularium & populi, lucernas uero accendere & emungere, munus fuit sacerdotum. Aut statutum perpetuū erit Aharon & filiis eius, ordinare & accendere lucernas in generationibus eorum, à filiis Israel.i.inter fillos Israel. Aut quod statutum seruare facient filii Israel.

CAPITIS. XXVII. AD MORES annotata.

F*Acies altare*. Magna Dei dignatio fuit, uelle ut uictimis & holocaustis posset gens illa apud eum carnis immunditias delere: & mortem quam commeruerat, pecorū occisione compensare. *Facies atrium tabernaculi*. Nihil in ecclesia confusum esse debet, sed cuncta suo ordine dispositæ: in qua statuendus est locus pro sacerdotibus, sæcularibus, & fœminis, quemadmodum in templo erat sanctū à sancto sanctorum diuisum. Nunc cuncta in ecclesia confusa sunt, uiri inter religiosos, fœminæ quoque passim inter uiros. Aduerte etiam atriū habuisse tres portas, ut facilis esset omnibus ingressus & egressus: ne homines timentes cōprimi in ingressu ab ecclesia recederent, aut abstinerent. Vbi similiter disce, sancta uallis multis & sepibus esse custodienda: ne homines passim, & sine ulla reuerētia se diuinis & sacris ingerant. *Afferēt ad te oleū oliuæ purū*. Omnia quib⁹ Deo sumus ministraturi, pura & selectiora esse oportet: aduersus eos qui uilia Deo offerunt: neq; curant. Et aduerte quòd præcipit ad sacerdotem deferri, anteq̃ offeratur Domino: ut sacerdos illud examinaret & uideret an dignū esset quod offerretur Domino. Similiter aduerte inter cætera oleū oliuæ præstare, non solum ad esum, sed etiam ad lucernas. *Disponet eā Aharon*. Munus sacerdotū erat, lucernas emungere & cōponere: ut discamus maiores, quæ uiliora esse uidentur in domo Dei ad ministrare debere: iuxta illud. Psal. Elegi abiect⁹ esse in domo Dei mei, magis q̃ habitare in tabernaculis peccatorū. Nūc uero etiā inferiores, supre ma ecclesiæ munia abiicere nō uerētur. Neq; solum lucernas emungere, munus est sacerdotum, sed etiā altare à cineribus mundare, & uictimas occidere & excoriare: quæ in eum finē adnotauerim, ne uouæ legis sacerdotes, uereantur quæ uilia sunt in ecclesia ministeria efficere.

CAPITIS. XXVIII. IVXTA literam annotationes.

E*T tu appropinquare fac ad te Aharon*. Postq̃ domū sanctam instituerat, de ministris, & ministrorū uestibus agit. Verbū aūt hebraicū charab, significat proprie appropinquare, & nōnūq̃ rē cū fœmina habere: ut patet Gene.20. ubi dicitur. Abimelech nō charab. i. appropinquauerat ad eam. *Facies uestes sanctitatis* i. quibus sacerdos in loco sancto ministret Domino, aut applicatas cultui diuino, uel separatas ab aliis, pphanis indumētis. Admonui enim sæpius chadas, à quo chodes. i. sanctitas, significare separare à prophanis, & cultui diuino applicari. *Ad gloriam & decorem*. De his duabus dictionibus. s. chobed. i. gloria & tipheret. i. decor, sæpius differui: quarum prior significat grauitatem, sicut chabad grauare, onerare, diuitem esse quòd diuites sint onusti & grauati diuitiis. Hic autē uidetur nomen chebod significare grauitatem quandam & maiestatem, secunda uero dictio decorem & pulchritudinē significat. Et uestium gloria seu maiestas maiestatem & gloriā ostendebant Dei, quemadmodū earum pulchritudo pulchritudinem ipsius Dei. *Loqueris ad omnes sapientes corde*. Licet dictio chacham, omnem sapientem communiter significet, præcipue tamen significat prudentem in agibilibus. Dicit autem eos spiritum sapientiæ impleſſe: quoniam sapientes uidentur intra se spiritum habere: à quo ea quæ exterius agunt procedunt: qui si à Deo sit, dicuntur impleti spiritu Dei. Vocat autem eos sapientes corde: quia sunt quidam qui tantum ore sapientes sunt: aut potius dicuntur: corde uero sapiētes, quia eorum sapientia non uidetur: cum intus eam habeant, nec eam operibus sapientiæ prodant. Dubium tamē hic est: an isti sapiētes corde: haberēt antea aliquid artis, humano more adeptæ: & Deus eos impleuerit, ut sapientiores essent, & ut scirent facere quæ Dñs dispoſuerat: uel potius eis à primis principiis artē totam infuderit. Et licet litera cōiecturam nobis aliquam præbeat, eos uidelicet habuisse aliquid artis humano more adeptæ, quia dicit loquere ad sapientes corde, mihi tamē uerius uidetur, Deum eis plene artes multas infudisse fabriles: quia in textu sequitur: quos impleui spiritu sapientiæ, quasi antea repleti nō fuerint: cum hoc tamen arbitror, eos in adiutorium alios artifices habuisse: ut capite. 31. sequenti dicitur. *Ad sanctificandum ipsum*. id est ad ad applicandū ad sanctitatē seu cultū Dei. *Hæc sunt uestes quas faciēt. Pectorale, & suphumerale, & palliū & tunicā opere phrigionico oculis contextā, cidarim, & baltheū.*

Ponun-

Ponuntur hic sex ornamenta pontificis, & in fine capitis adduntur adhuc tria, scilicet lamina aurea, in qua scriptum erat, sanctitas Domino, mitra bissina ad tegendum caput, & tertiũ fœmoralia linea. Quid autem significent nomina hebraica quæ huiusmodi uestium genera significant, tam nostri quàm hebræi ignorant. Nos autẽ uocabulorum radicibus inspectis, conabimur, proprias eorum uenari significationes, licet non ad plenũ assequi eas speremus: quoniã aliquot sunt, ad q̃ cognoscẽda nulla est cõiectura, aut leuis ualde. Et prior. s. choschen. i. pectorale, incertæ est significationis. Quale aũt fuerit huiusmodi pectorale, textus infra explicabit. Prius enim describit superhumerale: quàm pectorale, quoniam pectorale ponebatur super superhumerali. *Faciet superhumerale ex auro.* Vocatur superhumerale hebraice ephod, quod deriuatur ab aphad, qđ est cingere: ut patet capite sequenti, ubi dicitur. Ve aphadta, id est cinges illũ balteo ephod. Erat autem indumentum ad modum thoracis, & super humeros habebat duos magnos lapides p̃ciosos, in quibus sculpta erant nomina filiorum Israel: cuius materia erat aurum, hiacinthum, purpura, coccum bis tinctum, & bissus retortã: opere excogitato. Coniungebantur autẽ duæ partes huius superhumeralis, altera quæ erat ante: & altera quæ retro, in duobus humeris, ut textus dicit. Duæ inquit oræ iũctæ erunt ei i ad duas extremitates eius: & coniunctæ erunt. s. in humeris. *Excogitatum balthei eius, quod est super illud, sicut opus ipsius. Ex eo erit.* De cingulo quo cingebatur huiusmodi superhumerale sermo est: quod erat ex eadem materia qua & illud: & erat stricta fascia, quæ cingebat superhumerale. Et quod dicitur. *Ex ipso erit*, hũc habet sensum, quòd huiusmodi cingulum erat ex materia ipsius superhumeralis, qđ statim explicat dicẽs. *Ex auro & hiacĩtho.* Dicitur autẽ huiusmodi superhumerale ephod. i. cingulũ aut indumentum strictum, quia cingebat hominem. Posset etiam dici ephod duo significare, scilicet strictam uestem ad modum camisię, & cingulum quo huiusmodi uestis stringebatur. Dicit autẽ rabbi Dauid loquẽs de ephod, quòd erat uestis linea, qua accingebantur colentes Dominum, aut seruientes ei, qui differebant ab aliis hominibus: & tam sacerdos quàm leuita, quàm Israel accingebat se illo, sicut de sacerdote scriptũ est primo Samuelis uigesimo secundo. Et mortui sunt illa die octoaginta quinque uiri portantes ephod lini. Et de Samuele qui erat Leuita, dicitur primo Samuelis secundo. Puer accinctus ephod lini. De

Quid ephod.

Quid ephod apud rabbi Selomoh.

Dauide uero secundo Samuelis sexto. Et Dauid accinctus ephod lini, seu lineo. Et meo iudicio, hoc superhumerale non descendebat ad terram, sed parum post cincturam finiebatur. *Accipies duos lapides onichinos.* Hebraice habetur. Duos lapides soham. Disputauimus abunde de hoc genere lapidis, Genesis secundo, & supra uigesimo quinto. Et dicunt hebræi, esse coloris unguis humani: ideò onichinum uocant: sed re uera ignorant qualis sit. Neque est aliqua bona coniectura ad uenandam nominis propriam significationem. *Et sculpes super eos nomina filiorum Israel.* Hebraice est. Et aperies super eos, quòd sculptura nihil aliud sit quàm apertura eius in quo fit, siue sit lapis siue metallum. Et quod sequitur. *Secundum generationes eorum*, sensum hunc habet, id est secundum ordinem natiuitatis eorum: ut scilicet prius sculperetur nomen illius qui prius genitꝰ fuerat. *Opere fabricatoris aperturis sigilli, aperies ambos lapides.* Iubentur literæ sculpi, quemadmodum in sigillis aperiuntur. *Circundatos inclusoriis auri: facies eos.* Noster Sanctes uertit, circundatos palis aureis. Munsterus, Curabis ut circundentur atque includantur auro. Alii uertunt, circundatos oculis aureis. Verbum sabats, ut hebræi dicunt, significat ꝓprie facere aliquid oculate, seu opere phrygionico, uulgo italico rechamare aochi, sicut cũ uestis est plena oculis intextis: & secundum rabbi Sahadiah si latine dici fas esset, oculare aut ocellare, seu oculeare, oculis circundare. Inuenitur enim apud latinos occellatus, id est qui habet ocellos, & oculeus, id est qui habet oculos. Suetonius in Augusto ocellatas nuces dixit, pro multis foraminibus distinctas. Plautus in Aulularia. Quos si Argus seruet, qui totus oculeus fuit, id est plenus oculis. Inuenitur & oculo. as. i. oculus fieri puto, apud Tertulianum in Apologetico. In agnitionem ueritatis ocularet. Rabbi uero Selomoh deducit uerbum à misbesõt, id est à palis annuli. Pala enim est pars annuli planã & latior, in qua gemma inseritur, etiam sine lapide, sic dicta quòd sit palam. Cicero libro tertio officiorum. Ibi cũ palam, eius annuli, ad palmam conuerterat, à nullo uidebatur. Rabbi Selomoh appellat huiusmodi palas, sedes annuli. Alii capsellas. Sed si quis uerbum & nomina ab eo deriuata expendat, deprehendet significare includere seu stringere, præsertim ad modum palę quæ gemmam includit: moueor primum ex Chaldæo paraphraste, qui hoc eodem capi-

Admonui in regulis, hebræos ignorare significationes nominum lapidum, animalium, & auiũ: immo periisse dicunt apud eos: ideo nihil fidendum significationibus quas nobis tribuunt. Ex radicum tamen significationibus uidebimus, an aliquid ueritatis eruere possimus. *Sardius.* Dictio hebræa odem quæ hic ponitur, est ab adam quod est rubescere: quare significat lapidem rubei coloris, quicunq; ille sit: dicunt tamen fore sardium, quoniam rubei coloris est. Ponitur dictio hic, & infra. 39. Et Ezechi. 28. *Topazius.* hebraice Pitdah. Aliqui hebræorum smaragdũ arbitrantur, quòd in lingua arabica uocetur zamerad, id est smaragdus: asseruntq; esse coloris uiridis. *Smaragdus.* Dictio hebræa barechet à barach quod est fulgurare, seu fulgorẽ emittere ortum habet: & mea sententia, significat lapidem fulgurantẽ, seu radios ad modum fulguris emittentem: quem Sanctes in lexico dicit esse crisolitum: qui colorem habet aureum: & ardentes in star fulguris scintillas emittit. Quod uero barach significet fulgurare, constat primum Psal. 144. ubi dicitur. Beroch barach, id est fulgura fulgur. Et Ezechielis primo. De igne egrediebatur barach, id est fulgur seu splendor. Accipitur nonnũquàm pro splendore seu acie splendida, politi & tersi ferri: ut Deuter. 32. ubi dicitur. Si acuero berach. i. aciem gladii mei, seu splendorem aut fulgur gladii mei. Et quod dicitur. Ordo unus, idẽ est quod ordo primus: sicut una sabbati. i. prima. *Carbunculus.* Hebraica dictio nopech, ignotæ est significationis apud hebræos: plures ex eis in carbunculo consentiunt. Sanctes tamen sequẽs rabbi Dauid in libro radicum, dicit in lexico, esse lapidem nigri coloris. Dictio ponitur infra ca. 39. & Ezechie. 27. & 28. Thargum smaragdum uertit hic. Et iste est primus secundi ordinis. Erant enim in quolibet ordine tres. *Saphirus.* De hoc non est dubium, quoniam hebraice dicitur sappir: nostri caphiram uulgo uocant. Radix. s. sappar numerare significat, & forte à copia sic dicetur: quod sint in magna abundantia. Ego magis arbitror esse iaspidem, qui multitudinẽ diuersorum lapidum & diuersorum colorum in se continet: & per sequentem, intelligerem potius adamantem, quàm iaspidem. *Et adamas.* Nostri hic communiter iaspidem uertunt. Si radix nominis hebræi tahalom quod hic ponitur, est halam, ut hebræi sentiunt: quod est frangere conterere, ut patet Iudicum quinto. Tũc hallemu. i. contritæ sunt ungulę equorũ: tunc tahalom significabit lapidem durissimũ qui alios frãgit: & cum talis sit adamas, & sit preciosissimus, forte significabitur hic dictione hebræa. Quam sententiam (teste rabbi Abraam) sequitur quidã magnus rabbinus hispanus. *Et ordo tertius ligurius.* Dicitur iste lapis preciosus hebraice lesem: quem diuus Hiero. ligurium uocat sequens Iosephum: quem Plinius lib. 37. cap. 4. non ligurium sed linguriũ appellat, dicitq; esse gemmã e lincis urina coactam: de qua Sanctes dicit, se hic copiose scripsisse: cuius scriptura nondum ad nos peruenit. Significatio nominis meo iudicio ignota est, neq; est coniectura, ad uenandam propriã significationem: quoniam rara est in scriptura dictio. *Achates.* Hebraice appellatur lapis iste sebo, & si radix nominis est sabah qđ est captiuum ducere, inde petenda est significatio aut saltem allusio: & forte à strictione sic dicetur. Septuaginta etiam achates uertunt. Targhũ tharcheia, ual de ignota est significatio. Rabbi Dauid scribit eius colorem declinare ad hiacinthum. i. aereũ siue ceruleum. *Amethistus.* Dictio hebræa achlamah, à chalam quod est somniare ortum habere uidetur: unde dicunt hebræi significare lapidem, quem qui in digito gestat: semper uidebit somnia: sed timeo hoc esse hebræorum fictionem: harabice appellatur alchalmah, uel ahalamah. Sequentes Chaldæum, dicunt esse lapidem, qui oculi uitulini similitudinem præ se ferat. Certum est, incertam esse nominis significationem.

Ordo quartus Tharsis, Onichinus, & Berillus. De tharsis nulla est ambiguitas, quoniã nomen in hebræo ponitur. Quidam pro tharsis uertunt crisolitum sequentes septuaginta interpretes: rabbi Dauid chimmi dicit esse cerulei coloris: & uidetur à mari: unde prouenit: nomẽ suũ esse sortitum. Sanctes in lexico dicit, eius colorẽ declinare ad colorem hiacinthi, ad quod citat rabbi Dauid pagina. 24. 29. Hiero. & Aquila. Chrisolitũ Simmacus hiacinthum, septuaginta Ezechiel. 10. nomen tharsis, carbunculũ uertunt. Radix nominis. s. rasas, aut rus significat pauperare, depauperare. Danielis decimo habes. Et corpus eius sicut corpus tharsis. Et Ezechielis decimo. Aspectus rotarum sicut color lapidis tharsis. Dictio etiam soham, quam omnes hic fere onichinũ uertunt, ignotæ significationis est, ut sæpius diximus: cõmuniter tamẽ dicitur esse coloris unguis humani. Tertius scilicet iaspis notus lapis est, & communis: & in hebræo dictio ponitur. s. Iospeh septuaginta berillum uertunt. *Inclusi auro erunt, in plenitudinibus suis.* Vocat plenitudines lapidum, loca seu palas quibus includebãtur: quæ inclusoria erant aurea: ac si dicat. In suis inclusoriis aureis inclusi erunt lapides: aut in plenitudinibus suis. i. in locis quæ implere debent.

Lapides erũt iuxta nomina filiorũ Israel. id est tot erunt lapides, quot sunt nomina filiorum Israel, quoniam in quolibet lapide erat suũ nomen. *Apertionibus sigilli erit, uir iuxta nomen suum: duodecim tribus*, id est cuiuslibet uiri nomen erit sculptum in lapide, sculptura sigilli, sic ut sint duodecim tribus. *Facies in pectorali catenas termini, opere pplexo.* Admonui hoc eodem capite, huiusmodi catenas fuisse ueluti limbum pectoralis, quæ terminabant ipsum: quemadmodum in extremitatibus operis, seu artificiati solent poni, aut flores aut aliquid simile: quod nostri uocant cercadura: quod per circuitum artificiati ponatur. Et quod sequitur. *Opere perplexo*, significat catenas huiusmodi fuisse inuicem ligatas: & perplexas. *Facies in pectorali duos annulos aureos.* Debebat pectorale, in angulis superioribus habere duos annulos aureos: quibus suspendebatur ad alios annulos, qui erant in ephod. Et in his duobus annulis, ponendi erant duo funiculi aurei, quibus ligabatur pectorale, cum superhumerali seu ephod. Et in extremitatibus superhumeralis, id est super humeros eius. ponendæ erãt duæ funium extremitates, quæ extremitates ligandæ erant cum funiculis pectoralis: & similiter ad inclusoria lapidum, quæ erant super humeros ephod. Et quod dicitur, contra faciem eius, scilicet superhumeralis, significat huiusmodi funiculorum extremitates ponendas à parte superiori ipsius superhumeralis: non ab inferiori. Posset etiam intelligi huiusmodi extremitates funiculorum qui erant in pectorali, non esse diuisas ad inuicem: sed sermonem hic esse de extremitatibus funiculorum, qui erant super annulos pectoralis, quæ extremitates erant ligãdæ ad inclusoria superhumeralis. Et per inclusoria possemus intelligere palas lapidum onichinorũ, qui erant super humeros ephod, & posset esse iste uerborũ sensus. Duas extremitates, duorum funiculorum, scilicet pectoralis, seu qui ligati sunt ad annulos pectoralis, pones in duobus inclusoriis superhumeralis: contra faciẽ eius

Difficilis loc^{9}. s. suphumeralis. *Et facies duos annulos aureos, & pones eos, in duabus extremitatibus pectoralis, in labio ipsius (seu in ore ipsius) in latere superhumeralis intrinsecus.* Loquitur modo de aliis duobus annulis, in angulis inferioribus pectoralis, aut in lateribus sub brachiis existentes: qui annuli cum suis funiculis ligabãtur ad annulos ephod. In latere. i. uersus

latus suphumeralis. Et qđ sequitur, intrinsecus idẽ est quòd à parte interiori ipsius superhumeralis, aut in latere superhumeralis intrinsecus. i. interioris. Erat enim duplex ephod. s. superius & inferius. Habebat enim pectorale quatuor annulos in quatuor angulis seu lateribus suis cum suis funiculis: quorum duo ligabantur in parte superiori superhumeralis, alii uero duo ad latera ipsius superhumeralis, seu ephod. Quod mihi hac in re scrupulum ingerit, est, an isti annuli essent in angulis pectoralis inferioribus, uel potius inter angulos, prope eos tamen: quoniam textus nihil de angulis loquitur, sed de extremitatibus. *Facies duos annulos aureos: & pones eos in duobus lateribus superhumeralis inferne, eregione faciei eius contra coniunctionẽ eius super excogitatũ super humeralis.* De duobus annulis superhumeralis nunc loquitur, ad quos funes seu uitæ, quæ erant in annulis lateris pectoralis ligandæ erant: & quia huius modi annuli erant in latere superhumeralis, infra humeros: ad quos ligabatur pectorale à parte superiori, ideo in litera dicitur inferne. Placet tamen hic exprimere totum hebraicum textũ, ut iacet in hebræo: ut ex eo eruere possit prudẽs lector: genuinum eius sensum. Est autem hic hebraismus. *Facies super pectorale duos circulos auri: & dabis duos circulos super duas extremitates pectoralis. Et dabis duos funes auri, super duos annulos ad extremitates pectoralis. Et duas extremitates duorum funiculorum, dabis super inclusoria: & dabis super humeros aut latera ephod seu superhumeralis, ad eregionem seu præcisionem faciei eius. Et dabis duos annulos,* scilicet alios *auri, & pones illos super duas extremitates pectoralis super labia ipsius, quæ sunt ad transitum, aut eregione ephod intrinsece seu ab intrinseco. Et dabis duos annulos auri, & dabis illos super duos humeros aut latera ephod inferius eregione faciei eius ad coniunctionem ipsius desuper ad ingeniosum ephod, & stringent pectorale ab annulis eius, ad annulos ephod uita hiacinthina, ut sit supra excogitatum ephod, & non separetur pe*ctorale

ctorale à superhumerali seu ab ephod. Et sensus meo iudicio germanior est, quòd facturus esset duos annulos ponendos super duas extremitates pectoralis, uidelicet super angulos, & super extremitates lateris superiores: in quibus annulis funiculi aurei ligati erant: quorum funiculorum extremitates ligabantur ad inclusoria seu palas .s. lapidū superhumeralis ad latera ephod seu suphumeralis, e regione faciei ei⁹, quā .s. respiciebat pectorale. Erant alii duo annuli super alias duas extremitates, scilicet pectoralis e regione ephod, scilicet ad cingulum. Erant & alii duo annuli in superhumerali super latera ephod inferius: ad quos ligabatur pectorale ad cingulum seu ad latera ephod. Duo sunt quæ locum difficilem reddunt. Alterum quia dicitur in textu, ad duas extremitates, per quas duos angulos aliqui interpretantur, & forte non significantur anguli. Secundū quia dictio cheteph quā humerum sumus interpretati, dubiæ significationis est apud hebræos, dicentes significare humerum, latus, & angulum: & quod horum proprie significet ignorant, humer⁹ tamē hic magis cōuenire uidetur. Et quod dicitur. *Iūgēt pectorale,* aduerte uerbū hebraicum rachas non esse pleue notū hebræis: & licet cōmuniter dicāt significare iungere, inuenitur tamen significare eleuare, quā significationem etiam noster Sanctes illi tribuit in lexico: & nomen ruchas quod ab eo deriuatur, superbiam seu eleuationem significat. Psalm. 31. ubi habetur. Abscondes eos in abscondito faciei tuæ: meruchse, id est à superbiis uiri. Sic Isaiæ quadragesimo. Erunt torta in rectitudinem, & harechasim, id est excelsa in planiciem. Vnde uerti hic posset. Et eleuabūt pectorale, ex annulis ipsius ad annulos superhumeralis. *Filo hiacinthino.* Variant ualde Hebræi, de significatione uerbi patal, à quo petil: quod filum hic Sanctes uertit. De cuius significatione, abunde disputauimus Gene. 30. & ut ibi probauimus, significat uerbum, tortum esse, & inuolutum, & similiter nomen, tortum & inuolutum: & exinde filū tortum: unde bene uertitur. Filo hiacinthino: & uerti posset, torto hiacinthino.

Dabis in pectorali iudicii: haurim & hathumim.

Ignorant omnino, tam nostri quàm hebræi, quid istæ dictiones, scilicet urim & thumim significēt: de quibus sic dicit Chimi in libro radicum. Non est (inquit) manifestum apud nos, quid ista significent. Videntur enim aliud esse, quàm lapides pectoralis. Rabbi Selomoh dicit, fuisse scripturam nominis expositi, id est Iehouah: quam ponebant inter plicas pectoralis, per quam lucere faciebat & perficiebat uerba sua Deus. Sed ueritatem (inquit) ignoramus. Hieronymus ubique uertit doctrinam & ueritatem: qua in re septuaginta interpretes sequitur, qui interpretantur, declarationem & ueritatem. Alii uero dicunt fuisse opus, non artificum sed Dei & Moseh: in quo summus sacerdos percipiebat, quid Dominus super unamquamq; tribum iudicaret. Ad quod citant quod habetur Numeri. 27. Et stabit ante Elhazar sacerdotem, qui consulet pro eo iudicium urim coram Domino. Fingunt etiam hic hebræi modum & dispositionem, cum sacerdotis, tum etiam hominis per eum inquirentis. Si huiusmodi delectaris, lege Iosephum libro tertio antiquitatum capite duodecimo & Suidam. Dicam & ego quid sentiam, præmittendó duorum nominum significationes, ex radicibus suis. Et primum scilicet urim, est plurale, ur, quod ignē significat aut flammam seu lucem: ut patet Isaiæ trigesimo primo ubi dicit. Dixit Dominus, cui ur, id est flamma, seu lux, aut ignis est in Sion. Et capit. 50. eiusdem. Venite beur, id est in flama aut luce ignis uestri. Item Genesis decimo quinto. Ego Dominus, qui eduxi te de ur, id est igne, aut flamma Chaldæorum. Vnde meurah .i. fenestra seu foramen, per quod lux domum ingreditur. Isaiæ undecimo. Et super meurah, id est foramen reguli. Et uerbum or, à quo omnia hæc nomina oriuntur, significat lucere, & in secunda & tertia coniugationibus, illuminare, ut patet primo Samuelis decimo quarto, ubi dicit Ionathas. Quod oru, id est illuminati sunt oculi mei. Et Isaiæ sexto. Surge ori, id est illuminare Ierusalem. Significat ergo urim, si non est dictio quadrata sed plurale ur, luces uel flammas seu illuminationes. Erit ergo hic uertendum. Dabis in pectorali iudicii, id est memoriæ urim, id est luces seu splendores: per quos nihil aliud intelligo quàm præciosos lapides fulgentes & rutilantes: qui erant super pectorale. Sequens uero dictio, scilicet thumim, à thamam, quod est perficere & complere, ortum habet, unde thumim perfectiones & completiones significát. Quod uero thamam significet perficere, patet Genesis quadragesimo septimo. Si tam, id est perfectum aut cōpletum est animal, id est si amplius animalia nō habetis. Sic Threnorum quarto. Tam, id est perfecta est iniquitas tua. Nomen uero thumim, quod hic ponitur, inuenitur Esdræ secundo, ubi dicitur. Donec stet sacerdos leurim ulethumim, id est habens splendores & perfectiones, scilicet lapidum. Sic Nechemiæ septimo & Deutero. 33. quo in loco dicitur. Ad Leui dixit. Tu mecha ueurecha, id est perfectiones tuæ, & splendores tui. Per thumim ergo nihil aliud intelligo quàm completum lapidum numerum, seu loca impleta lapidibus: & est sensus clausulæ. Dabis ad pe-

ctorale iudicii seu admonitionis haurim, id est splendores seu lucẽtes aut flammãtes. s. lapides: pfectiones seu cõpletiones. s. lapidũ, aut cõpletos & pfectos lapides: & iste (meo iudicio) est planus & suauis literæ sensus. Est ad hoc, qđ ca. 25. liui' libri, huiusmodi lapides uocantur lapides plenitudinũ, seu completionis, quòd scilicet complerent & implerent totum pectorale. Omitto qđ alii afferunt, nullam uidelicet fieri mentionem de fabrica urim & thumim, sicut de aliis etiam minutissimis: qđ non fieret si res tanti momenti esset, & ab aliis distincta. Ad id uero quòd ex Numeris citatum est, ubi uidetur innui, fuisse rem per quam sacerdos iudicabat, dicendum quòd cum dicitur, consulet pro eo in iudicio haurim, sensus est: cum pectorali iudicii in quo sunt splẽdores. s. lapidum, seu cum splendoribus qui sunt in pectorali iudicii. Sic quod hic inferius dicitur. Et portabit Aharon, iudicium filiorũ Israel, id est pectorale iudicii, aut memoriale. Fingunt hic hebræi mirabilia mendacia: qualiter lapides eleuarentur secundum diuersitatem iudiciorũ: quæ si uacat, & huiusmodi delectaris, uide Fagium super hunc locum. *Facies pallium totũ hiacintinum.* Dictio hebraica meil dicitur ab hebræis deriuari à maal, quod est præuaricari, mentiri pactum, iuramentum aut promissum. Iehosuach. 22. Nonne Hachan filius Zerach maal maal, id est præuaricatus est preuaricationẽ. i. nõ stetit decreto meo de anathemate? Sed meil nihil ad hanc significationem habet communicationis: & forte est potius ab alah, quod est ascendere, quàm à maal. Dicunt autem hebræi, nomẽ meil significare pallium ornatum, aut gloriosũ: sed (ut mea fert sententia) potius significat tunicam utcunque strictam, clausam totam: cui significationi argumento est, quod dicitur primo Samuelis secundo, ubi habetur. V meil chaton. i. & tunicam paruam faciebat ei mater eius. Pallia enim nõ erãt tã apta ministris: q̃ tunicæ utcũq; strictæ. Videtur autem fuisse clausa, ob id quod dicitur Iob primo. Et scidit & meilo, id est tunicam suam, quæ si à parte anteriori scissa esset, nõ scinderetur. Et erat uestis, qua non solum sacerdotes, sed etiam seculares utebãtur: ut patet Iob primo, & primo Samuelis decimo quinto de Saule, & secundo, capite decimo tertio de filiabus regis. Hic significat tunicam: que erat sub ephod seu superhumerali. Si tamen pallium uertas nõ reiicio interpretationem, præsertim quia statim textus tunicæ meminit. Quod autem sequitur, totum hiacinthinum, dictio chelil significat integrum perfectum & impletum, ut patet Threnorum secundo. Hæc est ciuitas, de qua dicent chelelat, id est perfecta decore. Inde chalah. i. sponsa: quòd in die desponsationis suæ sit perfecta, & impleta, ita ut nihil illi deesse uideatur. *Erit os capicii ipsius in medio eius.* Vocatur os capitis huius tunicæ foramen, per quod caput ingrediebatur, dum sacerdos indueret. Et quod sequitur. *Labium erit ad os eius*, id est limb' erit circundans os ipsius, ne scilicet facile rumperetur: ut textus indicat. *Opere texentis.* Non debebat huiusmodi limbus, seu labium oris, ex assutis fieri pannis, sed opere ipsius texentis: ut fortius esset. Vbi aduerte hebræos dicere, dictionem ereg significare radium texentis, propter illud Iob septimo. Dies mei, uelociores fuerunt mihi areg, id est præ radio textoris: sed meo iudicio, significat omne id quo aliquid inuoluitur, sicut est fusus, & lignum quo texens inuoluit textum pannum. Nam de Sansone habẽs Iudicum decimo sexto. Profectus est cum clauo aereg. i. inuolutorii, id est quo crines erant inuoluti. *Sicut os loricæ.* Dicũt hebræi tachara significare loricã, sed meo iudicio, ꝓpriã significationẽ ignorãt, neque est certa coniectura ad eam inueniendam. *Facies super fimbriis eius mala punica.* Dubium est, an huiusmodi mala punica fuerint acupicta in huiusmodi tunica, uel potius separata, quemadmodum tintinabula, & ad eam suspensa: & textus innuit fuisse potius acupicta: & est sermo de inferioribus fimbriis. Quod autem sequitur. Et mala punica. Dictio rimon significat proprie malum punicum, quod nos lusitani usque hodie etiam uocamus romam, ab Hebræis forte mutuantes nomen. *Tintinabulum aureum & malum punicum.* Dictio paamon, id est tintinabulum à paam, quod est frequentatis ictibus aliquid contundere, ortum habet: unde paamon, id est tintinabulum, quod frequentatis ictibus pulsetur. *Sup fimbriis uestis per circuitum.* Quia textus dicit huiusmodi malogranata, & tintinabula fuisse super fimbriis uestis, dubium est an essent tintinabula assuta, uel poti' suspẽsa: neq; magna intelligas sed parua. Si quæras quare Dñs uolebat sacerdotẽ ante ingressum audiri. Dico, hoc ad Dei grauitatẽ pertinere. Nã quemadmodum nemo audet intrare domum alicuius magni domini furtiue, sed ante ingressum pulsat: sic nolebat Dominus quempiã eius domum intrare, nisi pulsaret & audiretur primum. *Facies laminam auri mundi.* Tam uarias tribuunt Hebræi significationes uerbo saias à quo sis, id est lamina: ut hoc indicio se propriam uocem ignorare ostendant. Dicunt enim significare florere, aspicere, ostendere, splendere, seu scintillare. Nomen uero sis significare putant florẽ, laminam, alam, si sit uero fimbriam uestimẽti,

cincinũ

cincinum capitis: & ita uaria est nominis significatio, ut nescias quæ tibi sit in hoc loco deligenda. Pensatis tamen locis quibus nomen ponitur, uidetur significare id quod in panno de textura remanet, uilos inquã, quos nos uocamus cadillios: cum extremitatibus à quibus pendent: & secundo huiusmodi extremitates: & ex consequenti pennas alæ, aut alam ipsam, quasi ex multis subtilibus pennis contextam: & ut unico uerbo dicam, significat aliquid subtile ueluti subtegmen, in quo sunt multa fila ueluti capilli, non tamen texta sed in marginibus alligata. Hinc etiam sisit, id est cincini seu capilli captis, qui sunt ueluti subtegmen ut patet Ezechielis octauo. Accepit me besisit, id est in cincino capitis mei. Videtur etiam laminam significare, quia erat quasi extremitas seu limbus mitræ sacerdotalis. Significat autem florem, quoniam flores solent poni in extremitatibus & marginibus pannorum: quoniam ut diximus, dictio sis significat proprie limbum, marginem, seu terminum cuiuscunq; rei: & ex consequenti illa quæ in terminis seu marginibus poni solent, ut flores. Isaiæ quadragesimo habes. Cecidit ses, id est flos: de significatione uerbi magis dubito, uidetur tamen significare egredi ut flos, prominere, & extendere se, quemadmodum se extendit aut prominet uirga, cum ab arboris trũco egreditur: aut folia cũ extẽduut se: Nam Ezechielis septimo habes. Sas, id est extendit se uirga, scilicet iam ad percutiendum: ubi nostri uertunt. Floruit uirga: prior tamen expositio contextui magis quadrare uidetur. Præcedit enim. Ecce dies, scilicet punitionis, ecce uenit, egressa est sententia, extendit se uirga, germinauit superbia aut eleuatio, punitio surrexit in uirgam percutientem impietatem. Item Cantico. 2. Eu ipse stans post parietem nostrum prospiciens è feuestris, mesis id est, prominens è cancelis, aut ex inuolucris. Significatio tamen propria nou omnino mihi certa est, quam cum certiores coniecturas nactus fuero, indicabo. Potes ergo hic laminam uertere, aut si malueris florẽ. Infra uocatur nezer quod hic dicitur lamina seu sis: significat autem nazar, separare. Erat autem huiusmodi lamina filo hiacinthino aut fune suspensa à superiori (ut reor) parte mitræ: seu cidaris sacerdotis, pendebatque super frontem ipsius, in qua sculptum erat literis sigilli. Sanctitas Dominò. Et quod dicitur. *E regione mitræ erit*: hunc habet sensum, quòd huiusmodi lamina locanda esset, super exteriorem partẽ thiaræ, quæ facies eius dicitur. Scriptura uero laminæ, hunc sensum habere uidetur. *Sãctitas Domino.* i. sit dominus sanctus seu mundus, & separatus ab omni immunditia. Aut munditia tribuatur Domino, qui solus mundus est. Aut tertio lamina hæc sit Domino applicata: sed prior expositio germanior uidetur. Vel quarto, meminerit sacerdos ut sit Domino sanctus, id est separatus ab omni immũditia, & hunc sensum sequẽs clausula probat qua dicitur. Erit super frontem Aharon ut portet iniquitatem. i. pœnam iniquitatis quæ committitur in sanctificationibus filiorum Israel, ac si dicat. Erit summus sacerdos sanctus Domino, quoniã si talis non fuerit, portabit pœnam iniquitatis. *Erit supra mitram.* Dictio misnephet. i. mitra aut cidaris, significat ornamẽtum quod capiti inuoluebatur: sed cuiusmodi fuerit ignoratur. Quod uero capiti inuolueretur constat ex eo quod Numeri. 16. dicitur. Vbenismephet. i. Et cidari linea inuoluet se: neq; eius usus erat solũmodo sacerdotum, sed etiam fœminarum, ut dicitur Isaiæ tertio. Et sindoues uehaseniphod. i. & cidares: ubi de muliebri cultu sermo est. *Et erit super frontem Aharon.* Nomen hebraicum mesach hebræis significat frontem, & ocream æream. Et prioris significationis sunt multa exempla Ieremiæ. 3. Vmesath, id est frons mulieris meretricis fuit tibi. Secundæ uero illud quod Samuelis decimo septimo. Vmiscat, id est & ocrea æris in pedibus eius. s. gigantis. *Erit supra frontẽ Aharon, ut portet (seu leuet) iniquitatem sanctificationum, quas sanctificabunt filii Israel in omnibus donis sanctificationum eorum.* Difficilis utcũq; est sensus horum uerborum, uidetur tamen esse iste. Cum dominus debeat esse sanctus seu impollutus, & nihil immundum debeat illi offerri, quidquid immuditiæ fuerit in sacrificiis uel oblatiouibus Domini, uicio Aharoni dabitur: cuius muneris est hæc dispicere: qui pro ea re dabit pœnas: & uidetur accipi in textu iniquitas pro pœna iniquitatis: ita quòd portare iniquitatem sanctificationum est portare pœnam immunditiæ uel defectus, si quis esset in rebus Domino sanctificatis. Non enim in rebus Domino sanctificatas saltem in animatis poterat esse immuditia culpæ: ideo melius pœnã uertas. *Et erit supra frõtem eius iugiter, ad beneplacitum eorũ coram Domino.* i. ut ipse aut munera ipsa, bene Domino placeant. Nou enim munera peccatorum placent, neq; Aharonis placebant, nisi esset sanctus Domino: quod præ se ferebat lamina illa, quã super frontẽ gestabat. *Stringes tunicã bissinã & facies mitrã bissinã.* Verbũ sabats quod stringere uertit Sãctes: significat (ut hoc capi. iã diximus) includere maxime stringẽdo quẽadmodũ pciosi lapides in annulis includũtur. Mul

tũ

tū ex hebræis uertūt: ocelabis, id est ad modū oculorū includes. Includūtur autem lapides in auro, ueluti oculi in foraminibus suis. Et tunica hæc descendebat ad talos, & erat sub ephod summi sacerdotis. *Et cingulū facies, opere acupito.* Significat dictio abnet, cingulū quod cingit seu stringit femoralia: hic uero significat uitam acupitam qua cingebatur tunica. *Cingulos & pileos facies eis*, scilicet *filiis Aharon*. Non est eadem dictio, quæ significat mitras, & huiusmodi pileos. Nam migbaot, id est pilei ab eleuando ortū habēt. Est enim geba collis: & ita significat aliquid eleuatū. Non sic misnephed, qđ significat inuolucrū capitis, ut diximus. Vnde misnephet uidetur significare capitergium non eleuatum: migbaot uero pileos seu mitras eleuatas. *Ad gloriam & decorem.* Diximus hoc eodem capite de significatione duarum dictionum hic positarum: & uertimus. Ad grauitatem & pulchritudinem: *Implebis manus eorum.* Nihil aliud erat, huiusmodi manuum impletio sacerdotum: quàm implere manus eorum sacrificiis Domini. Cum enim sacerdotes iniciabantur, oportebat eos manibus suis portare Domino munera, qui eos ab omni alio populo segregatos sibi ministros delegerat. Sunt qui putant huiusmodi manuum impletionem, unctionem qua manus eorum ungebantur fuisse. Sed quia unctio præcedit, non uidetur per impletionem manus, intelligēda unctio. Dicit enim textus. Et unges eos: & implebis manus eorum, nisi intelligas, implebis manus eorum, scilicet unguento. Sanctes noster uertit. Et consecrabis manus eorum. *Fac eis fœminalia linea.* Dictio canas colligere significat, unde michene sagim, id est fœminalia quasi collecta, quòd colligantur dum stringuntur. Aut quia duæ eorum alæ, ad inuicem congregentur, ut dicit rabbi Selomoh. *Ad operiendam carnem turpitudinis suæ.* Hebraicę: nuditatis eius. Vocant enim hebræi pudenda: nuditatē. Leuiti. decimo octauo. Nō reuelabis nuditatem patris tui; id est pudenda uxoris eius, seu matris tuæ *Et non ferent iniquitatem. i. pœnam iniquitatis*: quod statim explicat dicens. Et morientur. Quasi pro eodem reputet ferre iniquitatem & mori. *Statutum perpetuum ipsi*, scilicet induere se prædicto modo, & facere cuncta quæ illi præcipiuntur hic.

Vocantur pudēda nuditas quia nō debēt esse nuda

CAPITIS. XXVIII. AD MOrum compositionem.

APpropinquare fac ad te Aharon fratrem tuum. Ad quid Domine Deus, du eis fratrem, sacerdotem constituis? Turbari solet ecclesia maxime & respublica Christiana, cum inter principes & sacerdotes non conuenit. Et uice uersa, uidemus cōcordiā in populo summā, cū inter reges & sacerdotes fuerit pax: qua de causa uoluit Dominus ex germanis, alterum ducem, alterum uero summum facere sacerdotem. Omni enim tempore quo rex Ioas sequutus est cōsilia Ioiadæ summi sacerdotis, optime præfuit: cū uero ab eo recessit, defecit, & regnū eius maxime turbatum est. 4.Reg.12
Vbi simul disce, quondam principem instituisse sacerdotes, sed ex imperio Domini, neque putarem Moseh ueluti principem fratrem & nepotes constituisse sacerdotes: sed ut sacerdos, de quo in Psalmo habes. Moseh & Aharon in sacerdotibus eius. *E medio filiorum Israel.* Duo hic aduertere licebit. Alterum non fuisse quondam sacerdotes intrusos, neque eos qui se ad hoc munus ingerebant admissos: sed à Deo electos, & uocatos ex nomine. Magnam enim in ecclesiæ gloria, maculam dedit, sine delectu sacerdotes admittere. Alterum non fuisse ad missos ex aliena gente seu populo. Debet enim, qui pro aliquo orare debet, eū diligere, ut feruētius oret. Nosti qualiter Sunnamitis illa Heliseum sanctum pro filii salute & uita interpellauerit, quot clamores etiam euangelica illa Chananæa pro liberanda à Demonio filia apud Christum emiserit, neque nisi obtenta filiæ sanitate ab eo recessit. Tertio aduertes, quid sancti consanguinis ualeant. Vidensenim Iesus (ut Ioannes narrat) flentem Martham & Mariam sororē Capit.11.
eius, manum ad Lazari fratris suscitationem admouit. Non ingredietur (ait Dominus de rege Assiriorum) huc, scilicet in Ierusalem: neque iaciet in illam sagittam: sed protegam eam, propter me & propter Dauid seruum meum. Sic & 4.Re. 19.
propter eum, dedit Dominus tribui Iehudah lucernam in Ierusalem. Apud Isaiam etiam habes 3.Re.15.11
orantem Prophetam. Ecce inquit iratus es postquam peccauimus: propter ipsos iustos, in seculum salui fuimus. Quemadmodum enim nihil est consanguineis & patriæ perniciosius iniquis: ita nihil eis est iustis utilius. Audi quid sanctus Isaias de iniquis dicat, sub typo regis Assur. Non unies (inquit) te cum eis: uidelicet patribus tuis in sepultura. Sed quare? Quia terram tuam disperdidisti, populum tuum occidisti, non uocabitur in æternum semen pessimorum. Preparate Cap.14.
(inquit) filios eius occisioni, propter iniquitatem patrum eorum. Et ut unico uerbo duo hæc concludam, aduerte qualiter Dominus pollicitus sit

Sic & hic

se nisitaturũ mala parentum in tertiam & quartam progeniem: & misericordiam se facturum in mille generationes, eorum qui diligunt eum. Sic & hic credendum, sanctum Domini Aharon, in sacerdotem ob fratris sanctitatem electũ. *Facies uestes sanctas Aharon.* Non uult Dominus nos uidere, neque sacerdotes suos, uestimentis propriis sed sanctis indutos, neque contentatur uidere sacerdotem, unica ueste sed pluribus tectum. Immunda & prophana sunt omnia nostra coram Domino: ideo si illi placere uolumus, eius indumentis uestiri necesse est. Audiquid Paulus dicat ad Galat. Quicunque in Christo baptizati estis: Christum induistis. Non est Iudæus neque Grecus, non est seruus neque liber, non inquam masculus aut fœmina. Tolle Christum uestem, & iam Iudæos à gentibus discriminatos prospicies: sed si eos consideres Christũ indutos, iã nõ erit quo barbarum à Iudæo seu græco distinguas. Induit Rebeca Iacob filiũ suũ uestibus bonis Esau, & patrem cæcutientem uestibus fratris indutus, decepit Iaacob. Si ergo hominibus uti debet Deus, eos primũ inunctos oleo suo esse oportet, ut nõn odorem nostrum, sed suum Dominus in eis odoretur. Est & aliud quod aduertere debeas, non solum patrem sed filios in sacerdotes adiungi, ut doceat à pueris in sacerdotes institui debere. Mirũ ualde est, quod sartorem, calcificem, & alias mechanicas artes à puero discas, sacerdotem autem & episcopum uir & nonnunquam senio confectus agere non uerearis. *Loqueris ad omnes sapietes corde* Sapientia nostra ait Paulus, stultitia est apud Deum: ideo opus est, ut ipse sapientes faciat, quos diuina operari disposuit. Sed quemadmodũ (ut diximus) tabernaculi exemplar è celo est, ita & sapientes qui instrumenta ministrorum sunt facturi è cœlo edoctos esse oportet. *Facies uestes Aharon ad sanctificandum eum.* Solet homo uestes sanctificare, si sanctus sit: hic uero uice uersa, uestes sacerdotes sanctificant: & admonentur hic sacerdotes, ut cum se sanctis uestibus indutos uiderint, reminiscantur se ad Dei potius quàm hominum familiam pertinere. *Accipies duos lapides onichinos: & sculpes in eis nomina filiorum Israel.* Quid sibi, bone Deus, uolunt omnia hæc? Ad quid filiorum Israel nomina in præciosis lapidibus sculpta, & deportata in humeris sacerdotis tui? Audiant hoc pontifices, audiant sacerdotes, quali animo ferre oues suas debeant, & super humeros suos infirmas portare. Audiat quid pastor ille euãgelicus, perditæ ex grege fecerit oui. Super humeros (inquit) suos imposuit gaudens, amicos & uicinos conuocauit ad gaudium inuentæ pecudis. Sic & idem apud Isaiam habes. Sicut (inquit propheta) pastor gregem suum pascet, brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas ipse portabit. Sed quid nunc dicam, de sacerdotum & pastorum sæuitia. Pro eo (ait Dominus) quòd in latus & in humerum impulistis, & cornibus uestris cornupetebatis omnes infirmas, donec dispergeretis eas foras: seruabo pecudes meas. Expende quæso pastorem & pastores. Ille super humeros portat: isti humero eas impellunt: ille sinu suo fouet, isti latere suo excutiunt, ille fœtas ducit, isti cornibus uentillant: ille congregat, isti dispergunt. Et aduerte sacerdotẽ ueteris legis solum nomina super humeros & pectus portasse: nouæ uero legis pastor, re ipsa nostram ouem super humeros portat, ut scias umbram præcessisse ueritatem. Vbi etiam aduerte, non atramento, sed stillo ferreo: nomina filiorum Israel super lapides inscribi, ut nouerit diuinus sacerdos, nullam obliuionem debere delere memoriam ouium suarum apud Deum. Sed quia forte ad latera nomina earum habens, dissimularet: uoluit ea etiam super pectus habere, ut quocunque se uerteret, semper ea ob oculos haberet. Vbi sunt qui rixosis, & contentiosis disputationibus antistitẽ à suis ouibus auferre conantur, & ouibus suis perpetuo abesse posse affirmant? Aduerte etiam sacerdotem in summa: nomina earum super humeros portasse, in pectore uero seorsum: ut discat sacerdos nõ sufficere summatim pro omnibus ouibus preces effundere, sed quasi pro unaquaque nominatim orare debere. In lapidibus autem præciosis adumbratum cerne, quàm præciosa debeant esse nomina ouiũ apud antistitẽ. In ordine uero nominum, ordinatas debere esse põtificis preces deprehendes. *Accipiet Aharon iudicium filiorum Israel coràm Domino.* Causas populi coram Domino agere debet sacerdos: & illorũ iudicium super se portare, ut cognoscat se pœnas daturum pro delictis populi. *Facies tintinabula aurea in fimbriis.* Ad quid Domine uis, sacerdotem tintinabulorum strepitu intrare & exire domum tuam? Vt audiret populus eius ingressum & egressum & pro eo oraret: aut ut Dominus eius recordaretur in ingressu & egressu, & non occideret eum quasi furem latenter ingredientem aut egredientem. *Facies laminã in qua scriptũ sit. Sanctitas domino.* Talis debet esse sacerdos Domini, ut uidentes eum in eius fronte sanctum Domini esse cognoscant

Marginal notes: Ad ga. 3. — Gen. 27. — 1. Cor. 3. — Lucæ. 15 — Isaiæ. 40 — Ezec. 34

cant,ut ipse se sanctum Dei cognoscat, id est impollutum & ab immunditiis segregaret se. *Faces eis fœminalia linea.* Quàm honesti debeant esse ministri Dei, locus iste ostendit,ut nihil turpitudinis eorũ appareat, sed omnia tecta sint,maxime coram Domino.

CAPITIS. XXIX IVXTA literam annotationes.

HOc est uerbum quod facies, id est hoc est præceptnm quod opere adimplebis. Aut hæc est res quam facies .Incipit hic Dñs tractare sacrificia,quibus initiandi sacerdotes erant. *Accipe iuuencum filium bouis.* Putat rabbi Dauid nomen par,id est iuuencus:non solum iuuencum, sed etiam senem bouem significare: cuius sententum locus iste probare uidetur: quoniam addidit filium bouis:ad designandum iuuenem bouem seu iuuencum. Alii arbitrantur phrasim esse hebraicæ linguæ, sicut hircus capra rum,id est filius caprarum,seu unius ex capris. Hieronymus uertit: tolle uitulũ de armento, seu filium armenti aut bouem,id est unius ex bobus armenti:quemadmodũ diceretur. Tolle agnum de grege.Mihi uero illorum sententia magis probatur,qui linguæ idiotismum esse putãt, quemadmodum Numeri septimo sæpius repetitur,filius caprarum,& alio in loco filius colũbæ.Non tamen illorum reiicio sententiam, qui putant discriminis causa additum esse, filium bouis: quoniam paruum bouem seu uitulum, hebræi uocant egel. *Et arietes duos.* Admonui non semel,dictionem hebræam elim, non qualescunque arietes, sed solum fortes significare: seu(ut dicit rabbi Dauid) qui iam annum transierint,quoniam dictio el,à qua elim,significat ꝓprie fortitudinem,seu fortem. Quod autem sequitur. *Immaculatos.* Dictio hebraica temimim,significat proprie completum & perfectũ: quare melius uertas, perfectos seu completos, quibus scilicet nihil desit.Non sint manci,neque debiles, aut infirmi: neque reputabatur macula uelleris. *Placentas infermentatas mixtas oleo.* Significat chalot proprie, id quod primum ex pasta desumitur, quod alii libum uocant, iuxta illud Pauli. Quod si delibatio sancta, & massa. Videntur autem huiusmodi placentæ oleo mixtæ fuisse: quas uocamus uulgariter bollos dazeite,non qualescunque, sed qui ante fermentationem ex pasta fieri solent. *Lagana in fermentata uncta oleo.* A uerbo rachach qđ est attenuare,aut tenue esse, deriuatur nomẽ rachich: quod significat quid tenue uel subtile. Vnde Genesis quadragesimo primo habes. Rachot bassar,id est tenues carne.Inde etiam roch, id est excreatio uel sputum,sic à tenuitate dictũ: & putarem crustulas,quoniam textus non dicit mixta, sed uncta oleo. Aut potius panes frixos, quos itali fritellas uocant, nos uero filhoos:quorum pasta anteq̃ in frixorio decoquatur, oleo ꝑungitur, & subtilissima est. *Ex simila triticea facies ea.* Significat nomen hebraicum solet hebræis farinæ purgatissimæ florem: de qua apud Martialem. Nec poteris similæ dotes numerare,nec usus.Et Gene.decimo octauo, dicit Saræ Abraam.Accelera tria sata,farinæ solet, id est similæ seu purgatissimæ. Omnia enim quæ Deo erant offerenda: opportebat esse mundissima. *Dabis illa super sportam aut canistrum unum: & appropinquare facies ea in sporta, & iuuencum, & duos arietes.* Verbum salal, à quo nomen sal,id est sporta, significat ꝓprie terere, & tritum esse: quemadmodum uia ꝑ quã multi incedũt & freq̃uẽs:detrita esse solet. Hebræi dicũt sed nõ recte(meo iudicio)significare eleuare. Nã ubicunq; ipsi eleuare uertũt,multo melius quadrat conculcare,seu calcare, assuescere: quod multis exemplis probabimus. Nam Prouerbiorum.15.habes. Semita rectorum selulah,id est assueta,detrita, in qua nullus errare potest:quod Hieronimus uertit.Absq; offendiculo. Et clarius Ieremiæ decimo octauo. Impingere fecerunt eos prophetæ eorum: ut relinquant semitas longi temporis: ut ambulent per semitas uiæ non selulah,id est calcatæ seu assuetæ:quo in loco Hieronymus uertit. Itinere non trito. Vnde illud Isa. quinquagesimo septimo. Solu solu, quod nostri uertunt.Eleuate eleuate:germanius uertas:Terite terite, uiam scilicet, seu assuetã facite:aut calcate, ut scilicet in ea nemo errare possit.Hiero. Viam facite, prebete iter. Idem capite sexagesimo secundo, ubi habetur. Solu solu hamesilah. Quod nostri interpretantur.Eleuate eleuate semitam. Melius uertendum arbitror.Calcate calcate semitam, seu facite assuetam. Rabbi Dauid.Tollite lapides,& offendicula de uia.Prouerbiorum quarto, etiam hebræi & nostri uertunt.Salseleah,id est lauda eam, & exaltabit te. Vbi tu germanius uertas. Assuesce ei,scilicet sapientiæ:& exaltabit te. Citabo adhuc locum unũ apud Ieremiam, quo rem omnino concludã:capite quinquagesimo. Salauah chemo aremim Quod nostri ab ipsa ueritate coacti uertunt.Calcate eam sicut aceruos,quemadmodum triturãtes,aceruos conculcare solent manipulorum.Disputauimus satis de uerbi huius significatione capite nono huius libri:tractantes illud. Adhuc tu

mysto-

mistolel, id est conculcas aut teris pop ul u m meum? Dicitur autem canistrum sal, à conculcatione, quòd cum fit, conculcetur ab artifice. Solent enim canistrorum artifices, dum ea conficiunt, uimina calcare pedibus suis. Aut ab assuetudine, quòd scilicet soleat manibus contrectari, maxime si sit sporta, qua panes includuntur. Et quod dicitur. Appropinquare facies, intellige ad Deũ aut ad altare, ut scilicet Deo offerrentur huiusmodi panes simul cum uitulis & duobus arietibus. *Accipies uestes, & induere facies Aharon tunicã.* De his uestibus omnibus, præcedenti capite diximus quod nobis uidebatur. Constat autem ex hoc loco, septem fuisse pontificis ornamenta præter femoralia linea, scilicet tunicam inferiorem lineam, pallium quod eam tegebat, ephod quod erat ad modum thoracis, pectorale, baltheum, seu cingulum latum, mitrã quæ erat capitis ornamentum, & diadema sanctitatis, in qua scriptum erat nomen Domini ineffabile. *Pones diadema sctitatis sup mitrã.* Ponitur hic dictio, nezer.i. diadema à uerbo nazar, cuius ꝓpria significatio non bene nota est hebræis. In multis locis uertunt diuidere & separare, & meo iudicio, aut separare aut elõgare significat, ut patet Zachariæ septimo. Nunquid flebo & hinazer, id est separabo aut elongabo me, scilicet à cibis? Inde nazir, id est nazareus sic dictus à longa cesarie quam gestabat, aut à separatione qua erat separatus à multis ciborum generibus. Et nezer, id est cęsaries longa seu longi capilli. Ex quo etiam nezer, id est corona quæ ad modũ cęsariei caput circundat. Et mezarot, id est longi extensi. Nahum tertio. Minezaratich, id est lõgi uel extensi aut maiores tui: sicut locusta. De hoc diademate iam præcedenti diximus capite. *Cinges eos baltheo.* Non erat hic baltheus ephod, sed uidetur fuisse cingulum lineum, quo fœminalia ligabantur. Nã Leuitici decimo sexto dicitur. Et fœminalia linea erunt super carnem eius: ubeabnet, id est cum baltheo seu cingulo lineo cincta. Potest tamen omne cingulum significari. *Et ligabis eis mitras.* Ex quo constat huiusmodi mitras fuisse ornamenta quæ capiti alligabantur *Implebis manum Aharon.* Sũt qui hic pro implebis, uertunt consecrabis: sed uerbum (male) implere significat: & per impletionem manuum donaria & sacrificia, quæ manibus eorum imponebãtur ad offerendum Domino ueniunt intelligenda. Primo Regum decimo tertio habes, quòd tempore Iarobham qui uolebat implebat manum suam donis & muneribus regi aut diis offerendis, & fiebat sacerdos excelsorũ. *Coram tabernaculo ecclesiæ.* Admonui sæpius nomen moed, id est ecclesia: à duobus uerbis posse deriuari, scilicet à iaad, qđ significat congregari maxime ad certum tempus seu locũ, secundo ab auad, quod est testificari, & sic significat testimonium, unde aliqui uertunt. Coram tabernaculo adunationis seu ecclesiæ. Alii uero coram tabernaculo testimonii. Dicebatur autem tabernaculum ecclesiæ seu adunationis, quoniam ibi coueniebat Israel ad orandũ, & legem audiendam: testimonii uero, quod in eo asseruaretur lex, quæ pactum testificabatur, inter Deum & Israel. *Coniungent manus suas super caput uituli.* Varias significationes tribuunt hebræi uerbo samach, scilicet iũgere, imponere, appropinquare, circuire, stabilire & confirmare. Sed (mea sententia) solum significat coniungere & sustentare, quòd ille qui se alicui coniungit, eum sustentare uideatur. De uerbi significatione disseruimus Genesis uigesimo septimo ubi uidere licebit. Ratio autem, quare immolans coniungebat manum suam, uictimæ suæ (ut iam aliàs admonui) est: ut protestaretur se dignum qui immolaretur cum hostia sua, & Dei clementia se seruatũ. Aut quòd se simul cum uictima sua offerret. *Dabis super cornua altaris.* Ex uictimæ sanguine tingenda erant cornua altaris holocaustorum. *Omnem sanguinem fundes ad fundamẽtũ altaris.* Aduerte hebræos dicere, uerbum iasad à quo iesod, id est fundamentum, significare non solum fundare, sed & consiliari, citantes ad hoc illud secundi Psalmi. Principes nosedu iachad, id est cõsiliati sunt pariter: quod germanius uertas iuxta priorem significationẽ, fundati sunt pariter seu mutuis auxiliis: quoniam alius aliũ fulciebat consilio & adiutorio: quare statim sequitur. Disrumpamus uincula eorum: & proiiciamus à nobis iugum ipsorum. Conabantur enim mutuis copiis, legem Dei infringere. Et per fundamentum altaris intellige inferiorem partem parietũ ipsius, seu parietum radices à parte interiori, ut sanguis ab igne consumeretur: indecens enim uidebatur quòd sanguis esset ad radices parietum altaris à parte anteriori, quoniam tanta sanguinis copia: sacerdotum ministeria impediret & horrorẽ uidentibus faceret, nisi ibi esset fossa aliqua q̃ illũ reciperet circumcirca. *Fibrã.s. capies, cũ epate.* Prior dictio.s. ioteret quod fibram uertimus, à iatar quod est residuum esse seu remanere oriũ habet. Altera uero scilicet chabed grauitatem significat, unde locus sic reddendus est. Accipies residuum quod est super graue: p quod graue, meo iudicio, intelligit aut epar, aut illa q̃ animal grauare solent. Et per residuũ intelligit aut residuũ

Quare offerens coiungebat manũ suã hostiæ suæ.

adipis

adipis, aut epar, splen, & alia quæ uidetur utcūq; separata ab animali, quemadmodum uiscera. Est ergo sensus. Accipies omnē adipem operientem intestinum, seu intrinsecum, scilicet ipsius animalis: quod nostri fressuram uocant, & residuum, scilicet adipis quod est super epar. *Et duos renes.* A chalach quod est implere, descendit chelaiot, id est renes, sic dicti quòd sint impleti. Hebræi tamen quia putant chalah significare desiderare, arbitrantur chelaiot significare renes quòd in eis sit coitus appetitus, seu desiderium: sed primū melius. *Suffire facies in altari.* Si quæras quid sibi uelit huiusmodi adipum fumus, paucis hoc accipe. Fœtent ualde uicia nostra Deo nostro, quare quàm primum nares eius huiusmodi fœtor tangebat, excitabatur furor eius ad delendos nos, quemadmodum nobilis si fœtorem domi olfaciat, clamat, conquæritur, cui bonus & odoriferis suffitibus occurritur, & ab ira quiescit. Sic Dño peccatorū nostrorū malo odore cōcitato, huiusmodi suffumigationibus occurrebatur, ne in peccatorem sæuiret: unde sæpius huiusmodi suffitus, uocatur odor quietis, quòd humano more Deum ab ira quiescere faceret: quem odorem, non tam rectè uulgatus interpres uertit, odorem suauitatis. *Et fimum eius combures igni extra castra.* Ortum habet nomen peres, id est fimus à paras, quod est diuidere, separare. Leuitici uigesimo quarto. Posuerunt eum in carcere, scilicet colligentem in sabbato ligna, lipros. i. ut diuideret seu discerneret eis, scilicet Mosch iuxta os Domini: aut ut explicaret. Et Ezechielis trigesimo quarto. Cum fuerit ipse, in medio ouium suarum niprassot, id est diuisarum, seu dispersarum. Dicitur ergo fimus peres, quòd separari soleat à ciuitatibus, & in locum immūdum proiici: aut quia ab animali soleat separari cum paratur ad cibum. *Peccatum ipsum,* id est hostia pro peccato, ideo debet cōburi extra castra: cuius rei mysterium tibi ostendemus, cum moralia huius capitis tractauerimus. Dicit autem rationem combustionis assignans. Peccatum ipsum ac si diceret. Ideo hoc illi facere præcipio, quia peccatū adumbrat, quod usq; ad feces consumi desidero. *Holocaustum ipsum Domino.* Diximus aliàs, olah id est holocaustū non sic dictum, quia totum incendebatur Domino, sed quia totum in fumum, sursum ad Dominum ascendebat. Non enim alah à quo olah, id est holocaustum significat incendere, sed ascendere. *Flatus quietis.* Diximus paulo supe rius, quare huiusmodi fumus odoriferus, uocaretur quietis: quòd uidelicet Deū ab ira furori sui, humano more loquendo quiescere faciebat: & etiā quia eo delectabatur, nō propter se, sed propter offerentium deuotam mentem. Neque uertas tam significantius suauitatis, quàm quieris, ut diximus: quoniam noach à quo nichoach, id est quies, quiescere significat potius quàm suaue esse. *Adipem & caudam.* Dubium est, an dictio aliah, id est cauda, sit ab aiah, quod est execrari, quasi sit pars execrabilis propter podicem quem operit: quia tamen Deo offerebatur, non ausim hanc probare interpretationem: ideo putarem potius ab el, quod est fortitudo, ortum habere: quòd sit pars fortis, propter spinam, cuius ossa sunt perplexa. Quod autem sequitur. *Adipem operimenti,* id est quod operit intestina, interpretare ut supra hoc eodem capite. *Et armum dextrum.* Non plene cōstat, quid proprie significat uerbum such, à quo soch, id est armus. Hebræi dicunt significare concupiscere desiderare. Sed si quis rectè expendat locos quibus uerbum in scriptura ponitur, deprehendet significare potius fluere aut currere, & ex cōsequenti desiderare, quòd hominum desideriū hinc inde discurrat. Moueor ad hoc, quoniā Naum secundo dicitur. Iistach sechun, id est currēt per plateas. Et Iohelis secundo. Vehesichu, id est currere facient torcularia uinum. Dicunt autem hebræi, soch non solum armum significare, sed plateam, propter illud Prouerbiorum septimo. Transiens bissoch, id est per plateam. Et cantico rum tertio. Et circuibo ciuitatem basseuachim, id est per plateas. Sed in his locis uidetur potius significare uias, aut decursus: & si plateas nō nisi quòd ibi sit hominum maximus concursus. Armū uero meo iudicio, non significat, sed crus à cursu: quare hic potius uertendum putarem. Et crus dextrum. Sic Iudicum decimo quinto. Percussit eos soch al iarech, id est crure super coxam. Ex quo constat non significare coxam, quoniam inutiliter repeteretur, coxa super coxā. Secundo ducor, quia sachach quod uidetur esse eiusdem significantiæ, significat eis autoribus iugiter ambulare & discurrere: rem tamen non plene diffinio, quoniam coniecturis ducor. *Quoniam aries impletionum ipse,* id est quo sacerdotum manus implentur. Aut ut nostri uertunt. Quoniam aries consecrationis ipse, uel aries sacrificii consecrationis, sacerdotum ipse. Sed quia infra statim dicitur. Et pones omnia super uolas Aharon, uidetur per impletionem intelligere impletionem qua illorum manus huiusmodi sacrificiis implebantur. Pro torta uero panis, frustum uerte, licet quasi idem sit. Iam etiam explicauimus quid significet placenta & laganū, hoc eodē

Ad quid aromaticus suffitus in lege.

Melius odorē quietis ꝗ suauitatis dici.

Holocaustum quid & quale dicitur holah.

eodem capite. Nam primum significat libum, seu illud quod ex pasta ante fermentationem aufertur & decoquitur: secundum uero subtiles panes oleo litos & fritos. Diximus iã hic de dictione sal, id est canistrum: & uidetur quòd semper fuerit coram Domino cum panibus: quoniã uolebat Dominus, ut dicitur Melachi. I. panem sem per fore in domo sua. *Pones omnia hæc super manus Aharon.* Ecce quare huiusmodi sacrificia impletiones uocantur, ut diximus. *Eleuabis ea eleuationem coram Domino.* Fiebat huiusmodi eleuatio ad præsentandum huiusmodi sacrificia & oblationes Dño, qui in cœlo est, queãdmodũ solent homines, qui mun⁹ alicui domino deferũt, ea eleuare & exaltare, ut quid magnum uideatur: uerbum autem nuph, non plene notum est hebræis: à quo tenuphah, id est eleuatio: dicunt tamen significare, effundere, stillare, aspergere, suffire, eleuare, orbare, & concutere. Distrahunt autem uerbum in tot significationes, quia propriam (ut in regulis admonuimus) ignorant, & uertunt quemadmodum uident cõ textum exigere, sed si recte consideres, inuenies uerbum solum significare leuare, & suffire, quòd suffitus nihil sit aliud quàm eleuatio fumi, seu fumus eleuatus. Prouerbiorum septimo dicitur. Naphti, id est suffiui cubile meum mirrha: quod uulgatus uertit aspersi. Infra trigesimo quinto. Omnis uir qui heniph, id est eleuauit eleuationẽ auri domino. *Et suffire facies altare super holocaustum*, id est post holocaustũ, facies suffire intestina, & alia minuta, scilicet pedes, manus & cætera. Aut suffire facies omnia hæc super altare: in holocaustum. Ordo autem seu dispositio holocaustorum erat, quòd prius concidebatur animal in frusta, & huiusmodi portiones ordinabantur, super quas ponebantur crura, caput, & intestinum cum adipibus suis. *Oblatio hoc Domino.* aut oblatio est Domino. Ad literam uertendum est. Ignitum hoc Domino, seu oblatio ignita, hoc est, Domino. Nam isseh, non qualemcunque significat oblationem, sed ignitã, quoniam radix isseh est es, quod ignem significat. *Accipies pectus eleuationis*, id est quod eleuatum est sursum ad præsentandum Domino, ut diximus, aut quod separatum est ab animali ut Domino offeratur. Verbum chazah à quo chazeh, hebræis significat uidere. Videtur autem pectus dici chazeh à uidendo, quòd aruspices in eo uiderent diuinationes suas. Aut quòd sit id quod primum in animali, cum nobis occurrit, uidemus. *De ariete plenitudinis*, id est quo manus Aharon & filiorum eius impleti. Aut de

Quare ueteris legis sacrificia eleuabantur anteq̃ Dño cõsecrarentur.

Dispositio eorũ quæ Dño offerebantur.

ariete consecrationis, id est qui oblatus est in cõ secratione eorum. *Erit tibi in partem.* Erat pectus animalis sacerdotis offerentis portio: & quia Moseh sacerdotem tunc agebat, præcipitur accipere sacerdotis partẽ. Et aduerte, quòd manah à quo manah nomen, id est pars, significat numerare: & manah partem numeri seu multorum. Vnde man sic dicebatur à numerositate, quòd in magno numero huiusmodi grana de cœlo caderent. *Et sanctificabis pectusculũ.* id est separabis illud Domino, ut scilicet sit sacerdotis iure perpetuo. *Quia eleuatio est, & eleuatio est à filiis Israel.* Subindicat hic textus, huiusmodi eleuationem, esse separationem, qua quæ Domino offerebantur, ab animali aut à Domino uictimæ separabantur. Cum enim dicitur: Quia eleuatio est à filiis Israel, uidetur esse sensus. Quia separatio est, qua filii Israel separare debent huiusmodi partes animalium oblatorũ assæ, & dare illas sacerdotibus. Si tamen eleuationem priori modo intelligas, & proprie, dicito. Quia eleuatio est, quã eleuare seu eleuando præsentare debent filii Israel Domino per sacerdotes. Dicunt autem hebræi, quod duplex erat in sacrificiis eleuatio. Altera qua sursum & deorsum mouebatur, quæ hebraice dicebatur thumah ab exaltando. Altera antrorsum & retrorsum, dextrorsum & sinistrorsum, hoc est, ab oriente in occidentem, deinde ab aquilone in meridiem agitabatur, & mouebatur: qua agitatione, Deum totius terræ esse dominũ significabant: quæ hebraice dicitur tenuphah, id est mouenda: & de hac hic agitur. Autumant etiam hac agitatione in quatuor partes significari, ut quiuis homines, ex quibusuis climatibus mundi Hierosolymam uenirent, saluos & incolumes eos futuros, optimaque aura quæ ibi temperatissima est fruituros: ad quod probandum citant illud Isaiæ trigesimo tertio. Non dicet habitator ęgrotaui, sed populus qui habitat in ea, dimissus est ab iniquitate. Item illud Psalmi quadragesimi octaui. Pulcher locus, & gaudium uniuersæ terræ, est mons Sion: latera aquilonis, ciuitas regis magni. *Ad ungendum cum eis, & implendum cum eis manus eorum.* Sensus est filius sacerdotis debebat esse hæres uestium sacerdotalium patris, quibus indutus debebat ungi & offerre sacrificia, de quibus manus implere debebat in die consecrationis suæ, quando primum initiabatur. *Septẽ diebus induet eas sacerdos loco ipsius de filiis eius.* Debebat sacerdos cum initiabatur, induere huiusmodi uestes septem diebus, & eis indutus

Duplex in sacrificiis eleuatio.

ductus inungi. Et quod dicitur. Ad implendum cum eis manus eorum, aliqui uertunt. Ad consecrandũ: sed si priori modo uertas, sensus est. Ad implendum, id est quando sacrificiis Domini, manus eius impletæ fuerint in sua consecratione seu institutione. *Comedent ea*, scilicet sacrificia *quibus propiciatus est eis, ad consecrandum manus eorum, ad sanctificandum eos.* Verbum caphar, quod propiciari uertimus, significat proprie linire, operire, & ex consequenti propiciari, ut diximus Gene. 6. quoniam tunc Dominus erat peccatori propicius, cum peccata eius
31. nolebat uidere ad punitionem, iuxta illud Psal. Beati quorum remissæ sunt iniquitates: & quorum tecta sunt peccata. Et quod sequitur. *Ad consecrandum manus eorum.* Hebraice est ad implendum manus eorum, scilicet huiusmodi sacrificiis, uel unguento. Ad sanctificãdũ eos. i. ad applicandum diuino ministerio: aut ad separandum eos, ut Domino præ ceteris ministrent. *Alienigena non comedet: quia sanctificatio sunt.* Significat zur, aut nazar, à quo zar, id est alienigena, elongare, & separare: & inde zar, id est elongatus, scilicet à patria sua, aut se paratus ab ea. Sumitur autem hic pro alieno seu elongato aut separato à genere sacerdotali, qui non poterat huiusmodi sanctificata comedere. *Nõ comedetur, quia sanctitas est.* i. quia separata Domino sunt hæc: aut quia diuino cultui applicata. *Et iuuencum pro peccato facies*, id est pro peccati expiatione. *In die*, id est singulis dieb⁹ septenarii. *Super propiciationibus, aut linitionibus:* quia uerbum, ut iam diximus linire significat. *Mundabis altare.* Verbum chata & peccare, & à peccato mundare significat, ut sæpius admonuimus. *In propiciatione tua super ipsum*, id est quando reconciliaueris illud Domino, aut quando linieris ad applicandum illud Domino. *Septem diebus expiabis altare, & sanctificabis illud: & erit altare sanctitas sanctitatum*, id est septem diebus mundabis altare, & separabis illud diuino cultui, & erit altare sanctitas sanctitatũ, id est sanctissimus. Aut erit sanctitas sanctitatũ, id est non solum erit sanctum ipsum, sed uirtutem sanctificandi habebit. Quem sensum sequẽtia probant. s. Omnis qui tetigerit illud sanctificabitur, id est sanctus reputabitur, ut oporteat cum Domino satisfacere: aut à sanctificatione

Quid sanctitas sanctitatum.

mundabitur, ut scilicet reconciliatione indigeat. *Hoc est quod facies super altare.* i. hoc est sacrificium qđ offeres singulis diebus sup altare, & etiã his septẽ diebus, ad applicandum altare cultui meo, aut ad separandũ illud à prophanitate. *Agnos agniculos duos in die.* Hebraice est, agnos filios anni, id est unius anni, & est hebraismus. Et quod dicitur. In die, idem est quod singulis diebus. Loquitur textus hic de sacrificio iugi, quod exigebat duos agnos singulo quoque die, alterum mane & alterum uesperi, ut habetur Numeri nigesimo octauo. *Inter uesperas.* Genesis primo disputaui abunde, de hoc nomine uespera, & admonui duplicem esse uesperam hebræis. Alterã, quæ est ab occasu solis usque ad noctem: q̃ pprie dicitur uespera: & hebraice uocatur ereb, id est mixtio, quia mixta est ex luce & obscuritate. Alteram uero, quæ est nox ipsa: de qua Genesis primo dicitur, quòd factum est uespere & mane: dies unus, id est ex nocte seu obscuritate & luce diurna dies una, quam naturalem uocant. Erat ergo secundus agnus offerendus inter uesperas, id est inter occasum solis & noctem: & hoc memoriæ commenda, quia re uera mihi negocium fecit. *Secundum libamen eius facies ei.* Admonui supra, sacrificia Domini, esse quasi conuiuia eius: quemadmodum prandium & cena, quæ sacerdotes Domino parabãt: & ideo omnia quæ in prandio & cena homines habere solent, sacerdotes Domino ministrabant, scilicet panem, carnes, uinum, oleum & sal. Et sensus uerborum est. Offeres huiusmodi agnos seu iuge sacrificium: cum libaminibus suis, id est cum sua mensura olei, & uini. Mensura autem panis erat decimum similæ, olei quarta pars Hin: & eadem erat mensura uini offerẽdi. Est autem Hin hebræis mensura liquidorũ, quemadmodum Ephah aridorũ. Dicunt autem hebræi Hin cõtinere duodecim Login, Log uero sex cõtinere oua. Sic enim hebræi pro more suo mensuræ genera per oua explicant, ut constat ex rabbi Dauid in suis radicibus. Homer autem continet tres Ephi, hoc est mille ducenta nonaginta oua. Ephi seu Ephah continet tria sata, id est sex modios: decima uero pars Ephi continet mẽsuram quadraginta trium ouorum. Aduerte etiam dictionem nesech, quod libamen uertimus, esse à nasach quod significat proprie fundere, & extendere: cuius significationem tam hebræi q̃ nostri æquiuocam ualde faciunt, dicentes significare abscondere, fundere, conflare, magnificare principem constituere. Si quis tamen locos, in quibus huiusmodi mutant significationes expẽdat, deprehendet propriã in omnibus optime cõuenire

Vespera quid sit hebræis.

Sacrificia Dñi conuiuia.

Quãtũ cõtinebat hin mensura liquidorũ apud hebræos, similiter de ephah mẽsura aridorum.

conuenire,ut patet Isaiæ.26. ubi nostri uertunt. Nassach.i. operuit super uos Dñs. Quo in loco melius uertas. Effudit super uos Dñs spiritum soporis. Et ca.28. ue aneassechah,quod nostri uertunt. Operimentũ angustum,potest tã bene uerti. Extensio angusta. Sic Psal.2. Et ego nassachti. i.regnare feci regem meũ,ut nostri interpretantur. germanius uertas. Et ego fundere feci.f. oleum sup regẽ meum.i.unxi. Aut extendere feci regem meum.i.dominium regis mei. Regnũ enim Mesiæ quod initio humile & angustum fuerat, Dñs amplissime dilatare & extendere fecit. Vnde hic pro libamine posset uerti fusum: sed sensus redditus est. *Holocaustum iuge, ad generationes uestras.* i.erit hæc oblatio quasi cõtinuum holocaustũ, quàmdiu generationes uestræ durauerint. Dictio dor.i. generatio aut congregatio à dur ortũ habet, qđ est generare, congregare,ut patet Psal.84. Elegi potius in limine esse in domo dei mei, mi dur.i.ꝓ generatione seu congregatione impietatis, seu potius q̃ misceri generationi impietatis. *In quo conueniam uobiscum illic,* id est morabor aut congregabor, quemadmodum dux moratur inter suos, & ad eos congregatur: & quod sequitur. Et loquar ad te ibi, uult significare quòd licet esset simul cum eis moraturus, non tamen erat cum omnibus locuturus, sed cum solo Moseh. *Et conueniam ibi cum filiis Israel.* id est, manebo aut morabor, ut dictum est. *Et sanctificabitur in gloria mea.* i.licet conueniam & maneam uobiscũ ibi, sanctificabitur tamen domus mea.i. separabitur ueluti sanctum à prophano, cũ gloria mea.i. ꝑ præsentiam meam, aut propter nebulã in qua loqnebatur, quam sæpius uocat gloriam suam. Aut clarius. Et congregabor ibi cũ filiis Israel ueluti uicinus cum uicinis suis, & sanctificabitur. f. habitaculũ meum.i.in reuerentia habebitur ueluti res sancta, cum gloria mea.i. cum præsentia mea, aut cũ nebula quæ est signũ præsentiæ meę. *Et sanctificabo tabernaculũ ecclesiæ.* i.separabo ab aliis ueluti res sanctas à prophanis, aut applicabo cultui meo.

CAPITIS. XXIX. AD MOrum compositionem.

Hoc est qđ facies ad sanctificãdũ eos. Mirũ ualdᵉ est, quanta ambitione uoluerit Dñs sacerdotes ministros suos parare, anteq̃ illi ꝑstarẽt munᵘ obsequii: quo nos uoluit admonere, paratos esse & circũspectos, cũ ad Dei obsequiũ uocamur, aut nostra spõte accedimᵘ. *Tolle iuuẽcũ unum filium bouis.* A sacrificio ꝓ sacerdotis peccato, incipit ꝑparatio sacerdotis, quõniã prima sacerdotis cõsideratio cũ ad ministrãdũ deo primũ accedit, debet esse cogitare se peccatorẽ, & sacrificio atq; oblatione indigere. Voluit etiã dñs sacerdotes admonere, ut cogitarẽt se dei cõuiuas esse.3. q̃ delicate enutrire noluit ministros suos: ut nõ nisi similæ panes comederẽt: qualibus ipse si ab eis pascendus esset uesceretur. *Lauabis eos aqua.* Nõ arbitreris deũ sola interiori mũditia cõtentari: amat etiã externã: unde grauiter illũ offendere putarẽ, qui rẽ sacrã illotis (ut aiũt) manibus aut cõspurcatis cõtrectare ꝑsumeret. *Accipies oleum unctionis, & fundes sup caput eius, & unges eum.* Discę sacerdos dñi esse misericors: quoniã ad hoc iuberis inungi: immo erubesce esse crudelis minister & seruus, cuius dñs tanta mĩa abũdat. Est & aliud qđ locᵘ iste admonere uidetur: q̃ bonæ famę debeãt esse sacerdotes: ut bonᵘ odor eorũ nares dñi ꝑtingat, anteq̃ ipsi in cõspectu eius appareãt. Ad hoc enim ungũtur, ut nõ suũ fœtorẽ sed dñi odorẽ ad nares eius ꝑmittãt. *Erit eis sacerdotium in statutũ perpetuũ.* Nõ uoluit dñs nouicios sacerdotes ad eius ministeriũ uenire, sed qui hoc munus à pueris didicissent: ut hinc discas, q̃ assuetus debeas ad eius accedere ministerium. *Offerre facies iuuẽcum.* Etiã ex munere discimus q̃ grauia sint peccata sacerdotũ: quãto enim peccata essent grauiora, tãto ꝑciosiori uictima expiabãtur. *Iungẽt Aharõ & filii eius manus sup caput iuuẽci.* Profitebantur hac ceremonia (ut sæpius diximus) offerentes: se dignos qui iugularẽtur ꝑpter peccata sua: dñi uero mĩa eorũ necẽ uictimæ oblatæ morte compensari. *Carnẽ iuuẽci, & pellẽ eius, & fimũ eius cõbures igni: extra castra. Sacrificiũ ꝓ peccato est.* Aptissime locus iste ostẽdit, q̃ abhorrea Deus à peccatis nostris, qđ nõ solum feces & fimũ sacrificii ꝓ eo: relegare iubeat, sed & carnes extra castra, in locũ immũdũ ꝑiici: nihil reliqui arũ remanere ꝑmittẽs: ut ex hoc loco discamus, non solũ peccata lõge à nobis ablegare, sed nihil reliquiarũ eius in nobis ꝑmittere: ne Deus reliquiis offensus: oculos à nobis auertat cũ uiderit. *Arietẽ in frusta cõcides.* Discant hinc sacerdotes, quàm ordinata debeant esse Domini sacrificia. Nam ut hic docemur, dissecanda erat uictima, crura lauãda, caput super frusta ponendum, & super caput crura lota comburenda. *Capies de sanguine eius, & pones super fibrã auris Aharõ & filiorũ eius dextræ,*

& super pollicem manus eorum dextræ, & super pollicem pedis eorum dextri. Quid sibi nolunt Dñe Deus, huiusmodi linitiones auris, & pollicis, pedis, & dexteræ manus? Voluit (meo iudicio) hac ceremonia Dñs sacerdotes admonere: daturos se pœnas sanguinis: si negligentiores in audiendis mãdatis eius, aut in suis ministeriis se exhiberent. Istuc ptinet, qđ de aspersione eorũ & uestiũ, text⁹ qui sequitur, ostẽdit. Nihil enim aliud huiusmodi sanguinis respsione adũbrari uideo, q̃ sacerdotum punitionẽ si ministeria sua nõ curarẽt, aut agerẽt negligẽter. Vngũtur etiã oleo & sanguine, ut scirẽt olei misericordiam, cum rigore sanguinis temperare.

Tolles ab ariete adipem & caudã. Annotãt hoc in loco hebræorũ doctores, Dñm p sacrificio suo exigere animalia illa & mẽbra, quæ cõcupiscẽtiæ subseruiunt. Nõ enim uult animal infirmũ habere, aut qđ testiculis priuat⁹ sit: requirit renes, qui cõcupiscẽtiæ prima sunt officina: uult habere epar, quod roborat libidinẽ, & adipes qui effrenẽ faciũt concupiscẽtiã: iuxta illud Deute. 32. Impinguatus est Israel & recalcitrauit, quæ omnia Dñs in suo uult sacrificio: nõ quòd illum renes delectent, sed quòd hæc significent mortificanda esse mẽbra nostra quæ sunt super terrã, ut Paulus admonet.

Ad Col. 3. *Eleuabis ea eleuationem coram Domino.* Nõ tanti faciebat Dñs sacrificiũ, quanti huiusmodi ptestationẽ quæ hac eleuatione fiebat, qua eũ uniuersi mundi Dñm ptestabantur, ac cœlũ pro sede sua habere. Qua in re etiam disce Dñi liberalitatẽ: qui nihil ex præsentatis sibi muneribus pter psentationẽ ipsã tollebat, omnia statim sacerdotiũ usibus relinquẽs.

Et uestes sanctæ, quæ sũt ipsi Aharõ, erũt filiis eius post eũ. Quẽadmodũ filius est hæres dignitatis parẽtũ suorũ, ita & uestiũ sacerdotaliũ Vnde mos inoleuit quòd pluris faciamus uestes & alia ornamẽta: quę à parentibus & proauis iure hereditario habuimus.

Coques carnes in loco sancto. Tria hic aduerte, primũ uoluisse Dñm sacerdotes carnes coquere in loco sancto. Secũdo debere eas in loco sanctificato comedere. Tertio phibuisse alienigenis qui nõ erãt de semine sacerdotali earũ esum: ut discas, q̃ egre ferat Dñs, sancta pphanis misceri: meliusq; esse talia cõburere, q̃ prophanis usibus applicari: quem admodũ statim statuit, ut si quid carniũ nsq; mane residuũ fuerit, igni cõburatur. Aduertes etiã hic, q̃ freq̃ẽter hoc cap. accipiatur facere pro sacrificare: unde cum dicitur. *Iuuẽcũ p peccato facies*, idẽ est ac si diceretur, sacrificabis. *Quid quid tetigerit altare, sanctificabitur.* Quidam sancta tangunt ad malũ suum, & coinquinantur. Alii uero ad sanitatem. Quo in loco etiam recole, q̃ bonũ sit sanctis coniungi, nõ solũ hominibus sed etiam inanimatis: ex quorum contactu tangentes sanctificãtur.

Agnũ unũ facies mane & alterũ uesperi. Audis hic summi Dei dignationẽ, uolentis apud nos prandere & cœnare ueluti unus ex nobis, similiter paucis contentari cibariis in prandio & cœna.

Conueniam ibi cum filiis Israel. Magna & incomparabilis fuit huiusmodi populi dignitas, apud quos ille quẽ cœli, & cœli cœlorum capere nequeunt, domicilium elegit, quo quasi uicinus cum uicino loquebatur, & cõmunicabat. Neq; possum iudæos non arguere, qui suis facinorosis gestis Deũ tam familiariter conuersantem abire compulerunt. Quis mihi daret, Deus mi, nũc te tam facile loquentem & respondẽtem inuenire posse q̃ facile te illius temporis homines inueniebant: ut accederem te & apud te onera peccatorũ meorũ quibus iram tuam prouocaui deponerem: & scire ex te possem utrum odio uel amore tuo dignus essem.

Ero eis in Deum Ecce ad quid uoluit inter eos morari, ut p Deo haberetur & coleretur. Veh mihi, Deus mi, qui te neglecto diuitias ac delitias ueluti idola mea continuecolo.

Eduxi eos de terra Ægypti, ut habitarẽ in medio eorum. Sed nunquid Dñe non poteras cũ eis in Ægypto habitare? Quàmdiu inter immundos uersantur pii, licet cum eis Deus sit, non tñ moratur inter eos: quoniam à sordibus abhorret. Si ergo uolumus Deum habitare nobiscum: à fecibus & immunditiis recedendum est nobis.

CAPITIS. XXX. IVXTA literam annotationes.

FAcies altare suffimenti. Explicat nũc, quale esse debeat altare: quo adolendũ erat thimiama, qđ locãdũ erat ex altero latere tabernaculi, e regione cãdelabri. Altare thimiamatis quid.

Ex ipso cornua eius. Quẽadmodũ altare holocaustorũ habebat cornua sua, quæ sanguine uictimarũ inungebãtur: ita in hoc altari thimiamatis, ad eundẽ effectũ iubẽtur fieri ex eadẽ materia huiusmodi cornua. Et altare nõ erat sola mẽsa, sed habebat parietes suos circũquaq;. Et de lignis sittim dixim⁹ ca. 25. hui⁹ libri, hebræos sentire esse optimæ cedri genus. Radix. s. sut, circuire significare dicitur, unde uidetur arborem quæ quasi circulum ramis suis facit significare: non tamen certũ est, quam speciem arboris significet.

Tectum eius, & parietes eius. Hebraica dictio gag quæ hic ponitur, significat partem superiorem domus:

quæ

quæ in terra promissionis erat sub diuo,& solarium dicitur. Nostri uocant eirado: hic uero significat partem superiorē altaris, seu mensam: & per parietes intellige tabularum ædificium, quod à mensa altaris, descendebat ex omni parte usq; ad terram. *Facies illi coronam aureā.* Corona hæc erat limbus ambiens mensam à parte superiori. Dictio hebraica zarah à qua zer, id est corona significat uentilare,& dispergere :sed quia nihil allusionis habet uerbum ad nomen, putarem potius esse à zur, quòd est comprimere & contrahere:unde corona,id est contracta, quòd.s.nō sit extensa, quemadmodū inferiores parietes, sed quodam modo contracta. Erat aūt huiusmodi mensa, ad modum domus: & pars superior præ se ferebat solariū. Nā quēadmodum solarium est planum,& in circuitu habet paruos parietes,pinnas, ac flores pulchros: ita & tabula mensæ superior erat quidē plana, sed circūquaq; habebat limbū ad modū coronæ. *Pones illud* scilicet altare, *ante uelū quod est super arcā testimonii.* Non erat uelū ꝓpriè super arcā, sed iuxta eam à parte anteriori: & sic uerti posset: dicitur tn̄ fuisse super arcam,quia super eam pēdebat à parte anteriori. *Coram propiciatorio.* Diximus ꝓpiciatoriū esse tegmē arcæ: seu tabulam quādā:quæ arcæ imminebat:unde sequitur. *Quod est super arcam testimonii.* Dicitur aūt arca testimonii,quia cōtinebat legē, q̄ testabatur pactū inter Deū & Israhel. *In quo conueniā tecū.* Posset etiā uerti, quo testificabor. Sed prior lectio magis placet. *Suffire faciet super illud Aharō:suffimentum aromatum.* Incertū est hebræis, an dictio sam. i.aroma,significet aromata in genere,uel potius certā aromatū speciē:ex his tn̄ quæ dicūtur infra cap.35.cōiectura est,significare aroma in genere,ubi dicitur. Cape tibi aromata: & statim explicat q.s.Stactē, & Onicham, & Galbanū. *Suffire faciet illud Aharō singulo mane.* Parui refert, quòd hebraice est,mane, mane,quoniā,ut in hebraismis admonuimus,solet hebraismus,eiusdē nominis
Supra.c.8. geminatione multitudinē significare : sicut con-
Gene.14. gregauerūt eas.s.ranas aceruos aceruos.Et uallis siddim putei,putei,id est multitudo puteorum. *Quādo aptabit lucernas.* Hebraice ad literā est. *Quando bonificabit lucernas, seu pulchras fecerit.* Hoc enim significat uerbū tob: quare potius uertēdū puto. Cū mūdauerit lucernas,qđ est eas pulchras facere. Et tēpus mūdādi lucernas erat mane. Nā uesperi acc ēdebantur, & tota nocte domū illuminabant: mane uero mūdabantur,& iterū uesperi accēdebātur. Erat aūt thimiama apponēdū mane & uesperi, ut hic dicitur. *Nō ascendere facietis super illud: incēsum alienū.* Quidā ex nostris hic uertūt. Nō offeretis: Alii. Nō adducetis: sed non sunt facile mutandæ significationes uerborū. Et si zarah.i. alien⁹ est à radice zur, qđ ut diximus est cōstringere,contrahere, dicitur alienus zar, quòd sit cōtractus ut nō audeat loqui aut extēdere se. Si uero à zarah qđ est dispergere & uentilare: dicetur alienus zarah, quoniam dispersus & uētilatus est hinc inde. Significatur & ꝓcipitur hic sacerdotibus,ne aliud seu adulterinū thimiama coram eo adoleant,aut ex aliis specieb⁹ aromatū. Præcepit etiam,ut sup hoc altare,nullū sacrificii aut libaminis genus offerrēt: qđ licebat facere super altare holocaustorū. *Expiabit Aharō sup cornua eius: semel in anno.* s.in die expiationis: & ut diximus uerbū chapar, qđ hic ponitur significat linire:unde uerti posset. Liniet Aharō super cornua eius. *Sāctitas sanctitatū est Dno.* i.res sanctissima. *Cū leuaueris capita filiorū Israhel secundū numerū eorū, dabūt unusquisq; redēptionem animæ suæ Domino.* Vocat hebraism⁹ numerare, leuare capita,quòd numeratio fieret eleuātib⁹ numeratis capita suà: aut quia solem⁹ ꝑ capita numerare: unde & pastores dicūt,habeo tot capita boum.i. tot boues. Si queras quare propter numerationē contingeret plaga in Israhel nisi soluerēt qđ hic solui ꝓcipitur,lege cap.27. prioris Paralipome, ubi describitur ꝑcussio grauis populi: propter huiusmodi numerationem, & uidebis quòd quia ꝓmiserat dn̄s Abrahæ Gene.15. multiplicaturū se semē ei⁹ sicut stellas cœli & arenam quæ ad littus maris est absq; numero, noluit supputari: qđ sine numero ꝓmiserat se multiplicaturū: ideo tā graue ferebat supputationē Israhelitarū, ut in eos sæuiret quoties numerabātur, quare uoluit eos soluere pro redemptione sua pecuniam taxatam. *Dimidiū siclum iuxta siclum sanctuarii.* Dulpex erat apud hebræos siclus.s.uulgaris qui secundū rabbi Selomonē habebat.4.aureos. Alter sanctuarii, qui duplus erat ad usualē: cui⁹ mediatē tenebatur quilq; numeratus soluere, qua si uitæ suæ redēptionē: quoniam ob numerationē dignus morte erat, quia ut diximus uolūtati & uerbo Dn̄i resistere uidebatur numerādo, qđ Dominus uoluit innumerabile esse. Aliī dicunt sechel sanctuarii habuisse quatuor dragmas: quarum quælibet continebat quinque obolos: quare eueniebat ut siclus templi uiginti habe-

ret obolos. Idem dicunt euenisse in templi talento: capiebat enim centū. 20. libras: prophanū uero 60. unde siclus sanctuarii ualebat mediā partem aurei renaui, uulgaris uero. 4. partē. Hebræorum quidam dicunt obulū continere. 16. ordeacea grana. Sechel autem dicitur à sachal qđ est appendere, quasi appensum, quòd quōdā omnis pecunia pōderaretur & pōdere reciperetur. Qđ utinā modo fieret. *Oīs trāsiēs ad numeros.* Dicit omnis trasiens ad nnmeros, quoniā ut statim explicatur, nō omnes numerabātur: sed à. 20 annis & supra, exceptis leuitis qui à mēse numerabantur, & ideo peccasse Dauid æstimo, quia uoluit omnes numerare: neq; tñ potuit ob dictam causam. *Viginti obulos habet sechel.* Nō plene nota est significatio nominis gerah. i. obulus, & uidetur ortū habere à garah, quod est hebreis miscere litē: unde uidetur fuisse mixtū, ut fieri solet, ubi nō est numismatū copia: significatio tñ propria incerta adhuc est. *Eleuatio Domino.* i. munus qđ quisq; ex substātia sua leuabit dño: aut pſentabit eleuando. *Ad expiandū super animas uestras.* Aut ad liniendū super uitas nē f. ad uindictam uideamini à Dño. *Dabis illud pro opere tabernaculi ecclesiæ.* Hebraice est pro seruitute, quod idem est, & duplicem habet sensum. Alter quòd daret eā pecuniam ministris tabernaculi. Alter uero pro expensis q̃ in tabernaculo fieret. *Erit filiis Israel memoriale corā Dño, ad pꝑiciādū sup animas uestras* i. erit hæc pecunia quasi memorare faciēs Dñm, ut. f. propicietur uitæ uestræ, ne. f. uos occidat. Aut sic. Et recordabuntur filii Israhel dare huiusmodi pecuniam, ad expiandū uel liniendum super animas suas, seu uitas: ne. f. à dño occidātur. *Facies conchā æneā, & basim eius æneam.* Dictio chitor. i. concha, duo hebræis significat. f. uas ad modū conchæ factum, quo sacerdotes ante templū ingressum lauabantur. Secundo clibanum paruū, quē nostri uocāt fornalha, quod utcunq; conchæ assimilatur. Nam Leuiti. 11. habes. Clibanus & chiratim. i. paruus clibanus destruētur. Quo in loco alii uertunt, chripodes: sed q̃ bene, uiderint ipsi. Rabbi Dauid dicit esse locū in quo duo lebetes, seu ahena collocantur: ideoq; more dualium uenire nomē. Et quod sequitur. *Et basim eius.* Si nominis chanah, radix sit chanah, qđ est tegere & occultare, basis dicetur chanah, quoniam pars eius snb terra absconditur & occultatur: si uero (quod uerius credo) sit chun qđ significat firmare, dicetur basis chanah, quòd sit firma seu firmam esse oporteat, ut ædificiū sustentare possit. *Dabis eā inter tabernaculū ecclesiæ, & inter altare.* f. holocaustorū. *Et tu cape tibi aromata prima, mirrhā libere fluētē.* Aut ut hebraice habetur capitis. i. pꝛcipuā. Diximus hoc eodē cap. incertum esse, an nomen basam significaret certam speciē aromatis, uel potius esset cōmune nomen: & ex hoc loco coniecturam esse diximus, esse cōmune: quoniam statim specificantur aromatū species. f. myrrha. Nomen uero mor. i. myrrha dedūcitur à marar qđ est amarescere, quemadmodū mar. i. lachryma, quod hebræi, guttam significare dicūt, sed nō bene. Nam illud Isaiæ. 40. Ecce gentes chemar. i. sicut gutta de situla, qđ citant ad significationem probandam, tam bene uertas. Sicut lachryma de situla. Fluit enim aqua ex situla, ueluti ex oculo lachryma, & à mar quòd est amarescere (ut diximus) descendit mar quod est lachryma, sic dicta quòd ab oculis eorū qui amaro animo sunt fluere soleat. Quare meo iudicio, hic uertēdū est. Accipe tibi aromata prima, lachrymam libertatis. i. libere fluentem: p quam mirrhæ guttam intelligit, licet mihi hoc incertum sit. Et posset p huiusmodi guttam balsamum significari, quoniā gutta est libere fluens. Hoc certum est, significare. f. lachrymā libere fluētē: sed an myrrha sit uel balsamum incertū est. Vnde rabbi Dauid ab ipsa ueritate coactus dicit, mar seu mor significare succū arboris optimi odoris. Deror uero quod nostri & hebræi, libertatē significare dicunt, significat etiam hirundinem auem paruam ac notam, sic (ut hebræi dicunt) dictā, quòd libere hominū domus ingrediatur, quasi ab eis sit libertate donata, neq; eam quemadmodū cæteras aues capiant. Psal. autem. 84. & Proue. 26. nomen pro aue ponitur. *Quingētos siclos,* sanctitatis. f. ut statim explicat. *Et Chinemō aromatici,* quod latini cinamomū uocant. In nostro uulgari dicitur cāella, & in maxima copia, ex India orientali ad nos uehitur: & est cortex arboris lauro haud dissimilis. Alii aloes putant. *Et calami aromatici ducentos. 50.* Aliqui per cheneh, quod calamū uertimus: Cassiam intelligunt: sed quia nō est boni odoris, nescio an recta sit interpretatio. Dictio chaneh cannā seu calamū significat, & si p Chinemō aloes intelligas, optime p chaneh intelligeres cannam quā uulgo dicimus canellam: & indubie uidetur chaneh significare canellam, (liceat mihi hoc nomine explicandi gratia uti) quoniam quædam canna esse uidetur, Chinemō uero certum est significare rem odoriferam, & quæ suffitum odoriferum emittat, ex eo quod Prouerbi. septimo meretrix dicit. Suffiui cubile meum lachryma, aut myrrha, Aloe, ue China

mon

mon.i.cinamomo. Ex quibus uerbis etiam constare uidetur, nō significare aloen, quod nomē chinamon antecedit. Sed quænam res odorifera hæc sit ignoratur. Et aduerte quòd à latinis poti⁹ dicitur cinnamū q̃ cinnamomum: ut Ouidi.3. Fastorū libro autor est, ubi dicit. Cinnamū primum, captiuaq; thura dedisti. Rabbi Dauid aloes arbitratur. Et si casia esset aroma odoriferū, cōsentirem p cheneh eam significari, quoniā cannę similitudinem tenet. Sed sequens dictio s.chidah eam potius significari uidetur, à curuitate sic dicta. Nam à chadad quod est incuruare, est chidah.i. curuum seu aroma curuum, quodcunq; illud sit. Præcipitur autem accipere balsami quingentos siclos: & cinamomi.200. 50. alios uero.200. 50. calami aromatici. *Oleū oliuæ Hin* Diximus ~~hoc eodem~~ superiori capite, qualis fuerit apud hebræos mensura Hin: ideo nō est opus repetere. *Facies ipsum.* s.oleum, aut omnia ista. *oleum unctionis, sanctificationis.* i.sanctum aut ad sanctificandū, *unguentum unguenti.* i.præciosū inter omnia unguenta, *opere unguētarii.* i.aromatarii, aut ut hebraice est. Pigmentum pigmentarii. Et nota dictionem rachach, non plene notam esse hebræis. Dicunt tamen significare, pigmenta conficere, & rochach pigmentum: seu confectionem ex aromatibus. Est tamē Iob quadragesimo primo capite locus, qui turbare uidetur hanc significationem, & eam suspectam reddere: ubi dicitur. Bullire seu feruere faciet sicut olla pfundum: mare ponet chamerchachah.i. sicut pigmentū: ubi melius quadrare uidetur. Sicut feruorē, aut coctionē. Et Ezechie. 24. Multiplica ligna, succende ignē, consume carnem, ue harchach hamerchachah.i. & bullire fac bullitionem. Nostri uertunt. Conficere fac pigmentum. Res incerta est. *Erūt sctā sanctorū.* i.sanctissima, aut tam sctā, quòd tāgens illa sanctificetur, ut statim explicat: & quod dicitur. *Omnis tangēs sanctificabitur,* idē est quòd sanctificatione indigebit, aut purificabitur, quoniam indignus & prophanus, sancta tetigit. *Et sanctificabis illos.* i. meo cultui applicabis: aut separabis eos mihi ab aliis prophanis. *Oleū unctionis sanctitatis erit hoc mihi.* i.oleū ad sancta mea ungenda erit hoc, aut oleū unctionis separatū mihi erit hoc: sed prior interptatio simplicior est. Et qđ additur. *In generationibus uestris,* idē est qđ apud posteros uestros. *Secūdum summam eius non facietis.* Melius uertas. *Secundum numerum eius, nō facietis:* & est sensus. Nō cōficietis unguentū, in quo sint tot species, quot sunt in hoc, ac si dicat. Nō facietis simile. Verbū tachan pprie significat metiri, mēsurare, aut rectificare, & ex cōsequēti mēsurare, quòd id quo mēsuratur, rectū esse oporteat. Ezech.18 Non litachen.i. erit recta uia Domini? Nōne uiæ meæ non litachenu.i. rectæ erunt, domus Israel? Secūdæ significationis exēplū habes.ca.33.eiusdē: ubi habetur. Quis mēsus est pugno suo aquas, & cœlos palmo ticheu.i.mēsus est? Posset etiam uerti. Secundū mēsurā eius non facietis, sicut ipsum: & hoc additamētum, sicut ipsum, posset addi explicandi gratia: aut posset esse sensus: ex tot speciebus aromaticis nō facietis illi simile, ut dixim⁹. *Sanctū ipsum, sanctum erit uobis.* i. reputabitis illud mihi separatū aut applicatū, ita ut non conficiatis uobis simile. *Qui dederit illud super alienum.* i. super rē nō sāctā, aut super alienū à sacerdote: aut super illum qui nō fuerit de genere sacerdotali. *Accipe tibi aromata, Stactē & Onichā, et Ghalbanū aromaticū, & thus mundū. Æqualis ponderis erit.* Admonuimus frequēter hebræos ignorare ppria significata nominum significantiū aues, animalia, lapides certos, & species aromaticas, ideo uarie locus iste redditur à nostris & hebræis interpretibus. Nos uero nullā certiorē cōiecturā in huiusmodi habemus, q̃ significationē radicis (si certa sit) examinare: & quia nataph significat pprie stillare, seu pluere, arbitror nomen nataph guttam seu stillam potius q̃ stactem si gutta non sit, significare: & p gutta nō guttā, sed guttas interptandū putamus. Est ergo natah species aromatica, quę guttatim ab arbore decidit, quæcunq; illa sit, & fortassis est balsamū. Est aūt stacten, ut Dioscorides li.1.autor est, recentis mirrhæ incisæ pinguedo, & quodā instrumento cū aqua modica detrita, maxime odorifera. Rabbi Dauid, putat esse guttam, quā arbor incisā distillat: forte ut diximus balsamū. Sequens uero dictio sachal, quam onichan uertimus, leonem significare hebræis dicitur, ut patet Hosech 5. Quia ego chassachal.i. sicut leo, ipsi Ephraim. Itē Iob.4. Et uox sachal.i.leonis Sed meo iudicio, nō leonē sed catum indomitū, qui uulgo dicitur Dalgalea significare puto, aut stercus eius seu sudorē, qui magni odoris est. Si uero onichā uertas, scito onichan (autore rabbi Dauide) esse aroma, qđ in misnah uocatur sipporen & est leuis & lucens ut unguis. Dicitur etiā Onix. Propertius de eo sic dicit. Et crocino nares murrhe⁹ ungat onix. *Et Ghalbanū aromaticū* Rabbi Dauid putat Chalbanū esse aroma, cuius odor mal⁹ est, esseq; radicē arboris q̃ in urbib⁹ Greciæ inuenitur

nitur, & est ut mel nigrũ: & arabice dicitur miah. Sed nescio an iste diuinet, cũ ad huiusmodi significationẽ ꝓbãdã nullã afferat certã cõiecturã. Radix est chalab, aut cheleb, quod significat pinguedinẽ: quare meo iudicio, significat potius alicuius arboris resinã, quæ modũ pinguedinis seu adipis habet: aut si à chalab qđ est lac, significabit aroma candidũ: licet prius uideatur probabilius, quoniã huiusmodi species ut plurimũ sunt aut guttæ, aut pinguedines seu resinæ arborum aromaticarũ. *Et thus mundum.* A labã quod est albũ, deriuatur lebonah.i. thus, sic ab albedine dictũ. De hoc nomine disputauimus Gen.11. & Exo.5. *Æqualis ponderis erit.* Nescio quo in loco inuenit Hiero.(quem Sanctes sequitur) dictionem bad significare æquale: cũ in sacris literis (qđ sciam) nõ inueniatur. Inuenitur significare, solũ, purũ, sed nõ æquale. Leuit.enim.13. habes. Bedad.i.solus sedebit. Et Thre.1. Quomodo sedet badad.i.sola ciuitas? Quare hic uertẽdũ est Solum solum erit.s.thus, ac si dicat purũ purum erit: aut purũ cum puro erit.i.unaqueq; harum specierum aromaticarũ erit sola seu pura, sine ulla mixtione. Sunt qui uertunt. Tantũ cũ tanto erit.i.tantum de uno sicut de alio: sed non placet expositio. Onchelos põdus in põdere uertit. *Facies mixtũ mũdũ.* Ignorant tã hebræi q̃ nostri, ꝓpriam significationẽ nominis menulach: qđ hic mixtum interpretantur. Radicem nominis.s. melach dicunt significare sal: propter id qđ Gene.19. dicitur de uxore Loth. Et fuit statua melach.i. salis. Et.14. Est nunc mare melach i.salis: sed si cõiecturis locus datur, uidetur uerbũ proprie significare salire, consumi, & liquefieri, & exinde rem cõsumptam aut fere cõsumptã: & sal quòd facile consumatur & liquefiat: quod exẽplis mõstrabimus. Nã Leui.2. habes. Omnis oblatio sacrificii tui, bamelach timlach.i. sale salies. Et Ezechielis.16. Ve homleach.i. saliendo nõ salita fuisti. Alterius significationis exemplũ est. Isa.51. ubi habetur. Cœli sicut fumus mimlachu i.cõsumẽtur, aut liquescent, ut Hiero. uertit. Potest tñ unica significatio uerbi sustineri cum allusione. Videtur enim uerbũ ꝓprie significare salire, & nomen melach sal, & ex consequenti misceri, quòd ea q̃ miscẽtur uideantur salita. Nam quemadmodũ ea quæ saliuntur miscentur cũ sale, ita & ea q̃ miscẽtur unũ cũ alio. Vnde nos Lusitani uocamus aliquãdo miscere salire: præsertim cum mixta nõ sunt in puluerem redacta, sicut cum calx est miscenda arenæ, dicimus. Salgaa com area.i. sali calcem cũ arena.i. misce: & iuxta hanc significationem posset uerti illud Isaiæ citatum. Cœli sicut fumus miscebuntur, seu inuoluentur. Solet enim fumus cum è fornace egreditur inuolui. Illud uero Ieremiæ.38. quod nostri uertunt. Tulit inde ueteres pannos, & ueteres melachim.i. consumptos, aut consumptiones. Melius uertas. Et mucidos, qui dicuntur melachim.i. salitos, quòd mucor speciem salis præ se ferat. Nondũ tñ significationẽ hanc tanq̃ omnino certam definio, quoniam coniecturis moueor, non certis omnino argumentis: quare admittenda est interpretatio Sanctis, quæ etiam est & Thargum.s. Facies mixtum mundum. Aut salitũ mundũ, saliendo aliam speciem cum aliis, ac si sal misceres, aut sale salires. *Sanctificatio est.* i. separatum Domino aut cultui diuino. *Et contũdes ex eo contundendo.* Verbũ sachah hebræis est contundere, conculcare, ut patet Iiob.14. Lapidẽ sachachu.i. contuderunt aquæ. Vnde sachah.i. puluis contusus, seu sic à contundendo dictus Isa.40. Eschachem.i. contundam eos sicut puluerem terræ: quod nomen etiam cœlum significare dicunt, forte à contusione quod fusũ sit uelut æs. *Sanctum erit tibi Domino.* i. reputabis Domino separatum, ut eo non utaris

CAPITIS. XXX. AD MOrum compositionem annotata.

F*Acies altare suffimenti.* Quorsum tibi Domine, aromaticum suffimentum? Nũquid nares habes ad odorandum, qui purus spiritus esse diceris? Considera quæso quàm fœtida & spurca sint omnia nostra, præsertim peccata, ut thimiamate opus sit, ne Dei nostri nares offendant. Deuter.23. audi ꝑcipientem Deũ. Paxillus (inquit) erit tibi super arma tua: & erit cũ sederis extra, fodies eo, & reuerteris, & operies egesta tua: Dñs enim Deꝰ tuꝰ ambulat ꝑ mediũ castrorũ tuorũ, ut te eruat, & det inimicos tuos corã te: & erunt castra tua sancta: & non uideat turpitudinem aliquam & auertatur à te. Sed quis Dñe Deus mi credet te nobis adesse, cũ nos tot immunditiis immersos uideamus? Tuum est ex immundis mundos facere, qui solus mundus es. *Teges illud auro.* Omnia hæc munditiam commendãt. Nõ enim uult Dñs (ut etiã aliàs admonuimus) quicquam nostrum uidere nisi tectũ. Omnes nos immundi: & omnia nostra indigna diuinis oculis: ideo omnia tegenda. Tegendus sacerdos sanctis uestibus, tegendũ altare auro, etiã si ligna fitim ex quibus factum est munda & ꝓciosissima sint. Hinc arbitror Paulũ consulere ut Christum induamus: ne.s. æternus pater uestimenta nostra sordida uidens & lacera, à nobis abhorreat, nosquè fastidiat. Sed quæris, qualiter eadem uestis: tot hominum differentiis conuenire possit? Audi eundem Apostolum. Omnibus (inquit) omnia factus sum. Si Pauli Roman.13.
uestis,

uestis, aut ipse uestis est, quæ omnibus conueniat, cur non potius uestis Christi? Sed quare nõ dixit, Induimini Christi ueste, sed Christũ? Quoniã solét etiã hipocritæ Christi uestibus tegi. Ve-
Matt.9. niunt enim in uestibus ouium: sed non induunt ouem ipsam. Vt etiam ostenderet, non tuum esse Christum induere, non dixit. Induite sed induimi: quoniam Dei, non nostrum est Christum induere. Vis scire, qualiter uestis hæc omnibus conueniat? Discite (inquit) à me: quia mitis sum
Mat. 11. & humilis corde. Et quis est, quem non deceat & conueniat mitem & humilem esse? Quid magis altitudinem extollit, quàm clementia & humilitas? Conueniunt hæc magnis & paruis, nobilibus & ignobilibus: ut nullus sit cui huiusmodi uestimenta excessiua aut curta sint. *Pones illud ante propiciatorium.* Voluit Dominus, odoris altare poni inter se & nos, ut indignatio eius mitigata ueniret ad nos. Actum enim de nobis esset, nisi Dominus Deus, huiusmodi suffimentis ab ira quiesceret: qua de causa uoluit singulo mane & uespere odorari. *Expiabit Aharon super cornua eius, semel in anno.* Contagiosa ualde sunt peccata nostra, ut non solum nos contaminent, sed etiam sancta Dei. Quid quæso altare peccauit, ut sanguinis expiatione indigeat, nisi quòd quæcunq; peccator tangit, etiam si sacerdos sit, immunda reddit? Nec est sine oculis prætereundum, quod Paulus in epistola quam ad hebræos dedit, tam
Ad he.9 oculate uidit, quòd scilicet sanguine non solũ prophana, sed etiam sanctissima expiantur, & mundantur: ut intelligas neminem quantumcunque sanctum, quantumcunq; iustum, Christi sanguine ad sui munditiam non indigere: quẽ uictimarum cruor, aperte adumbrabat. Ostendit etiam nobis sanguis iste, qui cuncta munda re & expiare dicitur, quàm gratum Domino sit si ex nobis ipsis uindictã sumamus, sanguineq; nostrum, si opus fuerit, pro peccatis fundamus. *Quando capies summam filiorum Israel, dabunt unusquisq; redẽptionẽ animæ suæ.*
Aduertenda doctrina. Duo sunt, quę homo numerare nequit. Alterum peccata sua. Alterum beneficia Dei. Peccaui (ait quidam) super numerum arenę maris. Et alius,
Mana.2 Parali. ultimo. compræhenderunt me iniquitates, quarum non est numerus. Quis autem poterit numerare beneficia Dei? Quàm multiplicata (ait quidã) sunt opera tua Domine, impleta est terra possessione
Psalm. tua. Sed nunquid sola terra? Hoc mare magnum & spaciosum, illic reptilia quorum non est numerus. Piaculum grande esse ostendit locus iste: si quis uelit numerare, quæ Deus sine numero esse uoluit. *Diues non augebit, neq; pauper di*minuet. Nunquid sapientissime distributor, æqua est pauperis diuitisq; fortuna, ut utrunq; in soluenda redẽptione æquare uelis? Nũquid sapiens dispẽsator tã inique (ut uidetur) distribuere onera præcipit? Absit. Sed uoluit latenter ostendere, nõ minus esse paupertatis q̃ diuitiarũ munus. Quid bone pauper ingemiscis? Cogita æquã tibi cũ diuite esse fortunã, aut potius Dei distributionẽ: & scito nõ tantũdẽ dominũ à te, q̃ à diuite exacturũ, nisi tuam putaret diuitem paupertatem. Vbi etiam aduerte, neminem tã pauperẽ esse: qui non habeat quid offerat Deo suo. Si pauper es, nõ te excuses à munere Dei: nemini deest dimidius siclus, quẽ possit offerre Deo suo. Si aurũ nõ habes: patientiã quã Deo tuo offeras habere potes, quæ preciosior est cunctis opibus. *Dabis pro opere tabernaculi.* Tenetur populus ecclesias reparare: licitũq; est exactionẽ pro huiusmodi facere reparatione *Facies cōch: æneã quã pones inter tabernaculũ & altare* Adumbrat locus iste examen, qđ quisq; facere tenetur cũ ingreditur domũ Dei; ut nõ nisi lotus ingrediatur. Sed timendũ ualde est (ut Augustinus notauit) ne maculas à corpore extergas & laues, non aũt à mente. Mirum ualde est, quòd nõ audeas illotis manibus, aut ore Dei ecclesiam intrare: audeas uero illota mente; & plenus periuriis, homicidiis, adulteriis, & id genus aliis peccatis ecclesiam introire. Si macula in ueste aut corpore appareat, nõ audes intrare: si uero sordida mens & conscientia, nihil times. Specula mãdat Dñs poni iuxta fontem aquæ, specula uero tua, mandata sunt Dei. Tunc (ait iustus) nõ confundar: cũ perspexero in omnibus mandatis tuis. Et Psalm. bene aduerte, nõ sat esse, ut ad unũ aut alterũ respiciẽs te pceptũ cõpõnas: opus est omnia prospicere, & conformiter ad singula cuncta adaptare. *Facies oleum unctionis.* Cuncta quæ Dño ministrãt uncta esse debét, & erubescat minister esse crudelis, cuius Dominus piissimus est. Istud ptinet unctio Aharõ & filiorũ eius. *Super carnẽ hominis nõ ungetur.* Cõfundunt homines omnia diuina: ut nihil iam peculiare habeat Deus. Si sericis & aucupitis utitur Deus, utitur & homines. Si unctionis oleo, utitur & homines. Vtebãtur quodã soli episcopi chirotecis, sed quis nunc eis iã nõ utitur? Omnia fœdauim', omnia phanatis mus, quãtũcunq; s̃ctã. Similes (ut ait Bernardus) cũ Deo agimus cũcta eius gestiẽdo: quoniã ad imaginẽ suam nos fecit ille. Sed intelligant huiusmodi rerũ diuinarũ pphanatores, quali pœna mulctetur hic qui dei peculiaria ad pphanos usꝰ cõuertũt: quõiã succidũtur à populis suis. Colli ge ex cap. hoc, nullũ malũ esse si unguẽtis pciosis

 diui-

diuina ungãtur,& odoribus impleãtur. Licet enim in noua lege pcipuꝰ ornatꝰ ministrorũ interior esse debeat, nõ tñ sunt externi negligẽdi cultus, sed curãdi,& laudãdi, tũ ministri qui hæc curant, cum ad sacrum accednut, & uestium sacerdotalium custodes qui hæc unguentis & odoriferis aquis respergunt. Cuncta odorifera decent Deum, & hominem dedecent. Audi quid Dominus dicat regi Tyri. Tu sigillas summam: ple- Cap.28.
nus sapientia & perfectus decore. In Heden hortũ Dei fuisti, Omnis lapis præciosus operimentũ tuum. Quoniam enim iste Dei insignüs usus est, ac si esset Deus, deiectus est à sua dignitate & in terram proiectus.

CAPITIS. XXXI. EXODI annotationes iuxta literam.

V*Ide, uocaui per nomen Besalel filium Vri filii Chur de tribu Iehudah.* Admonuimus in hebraismorũ explicatione, idẽ dictu esse, uocari ex nomine seu p nomen, quòd præ cæteris deligi, quemadmodum nosse ex nomine: est cæteris familiarius aliquem agnoscere. Nam eorum quæ nobis sunt familiariora, nomina nouimus, & proprio nomine uocamus. Aduerte etiam uerbum Vide, sæpius ab hebræis ociose poni, ut Gene.27. ubi dicitur. Vide, Odor filii mei, sicut odor agri pleni, quemadmodũ nos Lusitani dicimus. Olha, faze isto. Dicit autem Iosephus hunc Besalel ortum habuisse à Miriã sorore Moseh, Vri uero patrem Besalel, fuisse filium Chur & Miriam: sed an uerum sit nescio, certum est fuisse de tribu Iehudah, quod hebraice in textu dicitur. De uirga seu tribu Iehudah. *Et impleui eum spiritu Dei.* Quemadmodũ enim Dominus flauit in nares hominis a se plasmati halitum uitæ, & in prophetas inspirabat quasi flatum & spiritum suum, quo impleti loquebantur diuina non humana: ita & hunc credimus Dei spiritu afflatum, quo probe nosset excogitare & facere, quæ nullus poterat humanus artifex fabricare. Vnde & in libro sapientiæ legi-
Capi.7. mus, spiritum Dei omnium rerum artificem esse: & putarem hunc nihil artis antea habuisse, ut maius esset miraculum: neq; potuit humano modo fieri, quòd unus homo esset omniũ artiũ artifex supremus, qualem hunc fuisse existimandum est, quem Deus ipse docuit, quemadmodum de Selomone legimus, omnes sapientia & prudentia præcessisse. *In sapientia in prudentia & in scientia.* Hoc interesse inter hęc tria dicit Rabbi Selomoh, ut sapientia sit qua quis ab alio audit & discit: prudentia uero, quum ex suo pectore aliquid prudenter excogitat: scientia uero quum aliquid à flatu Dei addiscit. Ego autẽ ut soleo ex radicibus discrimen petam: & prior dictio, scilicet chochmah, id est sapientia; non solum sapientiam, sed etiam prudentiam significat. 1. Regum. 2. Et facies secundum chochmatecha, id est sapientiam tuam: ubi sapiẽtia pro prudentia seu recta ratione agibilium accipitur: & meo iudicio, chacham. i. sapiens est qui intus sapit, & ex interiori cognitione procedit ad sapiẽter & prudẽter exteriꝰ agẽdũ. Tebunah uero qđ uertimus prudentiam, à ban quod est intelligere ortum habet, & uidetur proprie significare discretionem: unde ab eadem radice est beu, quod est inter, quasi baian sit inter unum & aliud diuidere uel discernere. Tertia uero dictio, scilicet daat, à iada ortum habet, quod est scire, siue intellectu siue sensu experiri. Genesis. 19. Duæ filiæ quæ non ladeu, id est cognouerunt uirum. Et serua huiusmodi discrimen, quoniam istæ tres dictiones passim sunt obuiæ in sacris literis. Et quod sequitur. *Et in omni opere.* idem est quòd in executione omnium quæ nouerat: ac si diceret. Impleui illum sapientia prudentia & scientia, non ociose & uane, sed ut sciret operari & artes huiusmodi exercere. *Ad excogitandum cogitationem, ad faciendum ex auro, argento, & ære:* Duo requiruntur ad sapientem artificem. Alterum ut sapienter excogitet quæ facturus est, alterum ut sciat ea quæ excogitauerit operari: quæ duo hunc artificem habuisse à Deo, textus indicat. *Et in fabrefactione lapidis,* id est in sculptura lapidum. *Ad implendum,* scilicet pectorlae eis: aut in fabrefactione lapidis plenitudinum, id est implentiũ pectorale. *Et in corde omnis sapientis corde: dedi sapientiam.* Videtur textus hic subindicare, duo fecisse Dominum. Alterum implesse duos præcipuos artifices sapientia. s. noua. Alterum auxisse eam eis qui eam antea habuerant, ut illos præcipuos iuuare in opere tabernaculi possent. *Et candelabrum mundum.* Inquirit rabbi Hizchuni, cur inter cætera, candelabrũ dicatur mundum: & respondet, quòd quia nõ fedabatur sanguine quemadmodum alia, præter mensam etiam, quæ non tingebatur uictimæ alicuius cruore. Posset etiam dici, per hoc uoluisse cõmendare candelabri munditiam præ cæteris omnibus: quoniam propter oleum & lumen poterat facile immunditiam contrahere, ac si diceret. Et candelabrum mundum, id est quod mundum semper seruare debetis. *Et uestes ministerii, & uestes sanctas Aharon sacerdoti.* Quidam per ministerii uestes, intelligunt uesti-

Quæ ad sapiẽtẽ artificẽ requiruntur.

uestimenta quibus uasa & omnia sacra inuoluebātur, q̃ uocat ministerii, quoniā uasa ministerii tabernaculi, eis inuoluebantur cum esset abeundum. Possumus tamen per huiusmodi uestes intelligere inferiores seu communes, quibus quotidie utebantur in ministeriis: unde ad literam uertendum esset. Et uestes residuæ, id est quæ ex utis pontificalibus reliquæ sunt. Verbum enim sarad significat proprie remanere, residuū esse, ut patet Iehosuah decimo, ubi dicitur. Vehaseridim saredu.i. Et reliqui qui remanserunt seu relicti sunt ex eis, ingressi sunt urbes munitionis. Vnde sered, hebræi dicunt significare filum phœnicium, propter illud Isaiæ quadragesimo quarto, Formabit aut signabit illud, uidelicet idolū basered, id est filo phœnicio. Quod si uerum est, ideo tale filū significare puto, quòd notam tretæ rubræ post se relinquat. Si uero runcinam, ut Hierony. uertit, significabit illam propter reliquias ligni, quas scindendo seu dolando emittit. Si autem uestes inuolutorias ut hebræi dicunt, ideo eas significari puto, quòd eis inuoluerentur quæ residua erant, postquàm tabernaculum dissoluebatur. Verti ergo hic posset. Vestes derelictionis, seu reliquas. Et eodem modo uertas infra capite trigesimo nono, uersu trigesimo octauo, ubi eadem dictio ponitur: licet ibi uideatur significare ministerium, quia sequitur: Ad ministrandum in sanctuario. Significatio dictionis non plene nota est. *Veruntamē sabbata mea custodietis.* Ne artifices & alii arbitrarentur, ratione operis tabernaculi licere in sabbato operari: admonuit eos inter præcepta operum, obseruantiæ ipsius sabbati. Sic infra capite trigesimo quarto, cum sabbati quietē præcepisset, addidit. In aratione & in messe cessabis, ne. s. putarent propter temporis oportunitatē posse tūc laborare. Et custodire est seruare ne cadat aut frangatur huiusmodi obseruantia: unde obseruare sabbatum, est non sinere frangi. *Quia signum est inter me & uos.* Statim explicat, cuius rei signum sit sabbatum aut sanctificatio sabbati, quòd scilicet sciant eum esse Deum, qui eos sanctificat, ac si dicat. Munditia, seu sanctitas sabbati, est signum munditiæ: quā à uobis ego mundus & sanctus peto: & quemadmodum nolo sabbatum meum prophanari, ita nolo uos immundos fieri, aliquo immunditię genere. *Quia sanctificatio est uobis*, id est quia signum est sanctificationis seu munditiæ uestræ: aut impollutum erit uobis, quoniam nō prophanabitis illud, unde sequitur. *Polluēs illud moriendo morietur.* Polluebatur autem, cum opus aliquod seruile in eo fiebat: ut textus statim dicit. *Omnis faciens in eo opus, excidetur anima illa de populo suo.* Quidam putant hanc succisionem fore, ut amplius talis nō pertineret ad populum Dei, seu ad Israhelitas: sed hunc sensum exsibilat quod dicitur Numeri. 15. ubi narratur lapidatus à populo qui ligna in sabbato collegerat. Nonnulli hebræorum dicunt, talem immatura ætate moriturum, scilicet inter quinquagesimum & sexagesimum annum: quorum sententiæ non subscribo, propter datam rationem, sed sensus est quòd re uera à Domino excidetur per mortem seu reus erat & dignus qui excideretur. *Die septimo sabbatum cessationis est.* Hebraice habetur. *Sabbatū sabbaton sanctificatio Domini:* quod aliqui uertunt, ut diximus. Alii uero sabbatum sabbatuli est, ut secundum nomen sit diminutiuum prioris. Quidam enim hebræorum, hoc interesse inter sabbat seu sabbatum & sabbaton arbitrantur, ut sabbat significet quietem seu cessationem, quæ incipit in uespera unius diei, & desinit in uespera sequentis diei: per sabbatō uero significari illud temporis modicum, quòd Iudæi de suo ad sabbatum adiiciunt. Nam quia nesciunt momentum illud quo sabbatum incipit, ut illi satisfaciant, illud una hora citius auspicantur, & hora una tardius claudunt: & hoc tempusculum uocant additionem de prophano ad sacrum: quod tempusculum dicunt significari per sabbaton, quod formam habet nominis diminutiui, quæ apud hebræos constituūtur per additionem syllabæ on in fine dictionum: ut ab is, quod est uir, diriuatur iscon, id est uirunculus, sicut à sabbat quod est sabbatum, sabbaton, id est sabbatulum. Sed hæc quàm firma sint, iudicium esto penes lectorem: mihi uero uidetur locus sic reddendus. *Requies requiei est*, id est maior requies erit uobis in die sabbati, quàm in quocunque alio festo: quod usq; hodie hebræi obseruant: unde & apud Iohannem legis fuisse diem sequentem mortem Christi magnū sabbati, quod maioris erat obseruantiæ quàm festum Paschæ: & qui uertunt sabbatum quietis, quemadmodum in secundo loco nomen interpretantur hebraicum, ita deberent illud in priori interpretari, aut utroque loco relinquere. Et quod sequitur. *Sanctificatio est*, idē est quòd sanctum aut separatum est. *Et custodient filii Israel sabbatum, ut faciant sabbatum: in generationibus suis pactum perpetuum.* Vt faciant sabbatum, explicatio est sententiæ præcedentis, scilicet custodiant filii Israel sabbatum, scilicet faciendo ipsum: & facere sabbatum nihil aliud est, quàm requiescere, quemadmodum

Paulu

Quid sit dictu excidetur anima de populo suo, aut peribit.

Paolos ad hebræos dicit, sabbatismum adhuc relinquendom populo Dei, id est requiescendum adhuc esse. Et quod dicitur. In generationibus suis, idem est quòd in generationibus uenturis, seu posteris. *Pactum sempiternum,* scilicet erit inter me & uos: de custodiendo sabbato. *Inter me & inter filios Israel, signum est perpetuum.* Cuius rei sit sabbatum signũ, hoc eodem capite dictum est, ut scilicet scirent quòd ipse esset Dominus, sanctificans eos. Erat enim sanctitas seu impollutio sabbati, signum sanctitatis & impollutionis Domini, cuius erat sabbatum, aut signum erat eius quod sequitur, quòd uidelicet ipse fuisset orbis creator, & hoc est uerius. *Quia sex diebus fecit Dominus cœlos & terram, & die septima cessauit, & requieuit.* Videtur ex hoc loco colligi, Deum successione sex dierum cuncta produxisse. Nam quemadmodum dicitur quieuisse seu cessasse, eo dem modo operatum fuisse credendum est. Cũ ergo determinata die, dicatur quieuisse, scilicet septima seu sabbato, ergo certis & determinatis diebus operatus est. Ad hoc est, quod Genesis primo textus dicit: factã fuisse uesperam & mane, diem unam. Cum ergo uespera & mane importent successionem, qua unum alteri succedit: sequitur fuisse tunc dierum & noctiom successionem. Tertio quia lux & obscuritas non possunt esse simul in eodem hemisperio, ergo cum lux erat, tenebræ non erant: & sic unum alteri successit. Et qood sequitur, cessauit & requieuit: non tam bene uertitur requieuit quàm respirauit, seu halitum aot spiritum recepit: unde uertendũ est. Et die septimo quieuit & respirauit, seu halitum recepit. Nephes enim significare uidetur halitum. & ex consequenti animam: quòd quidam halitus seu flatus Dei sit: unde uerbum naphas significat spiritum seu halitum sumere, qđ clarius dicas inspirare. Et loquitur hic scriptura de Deo, humano more. Nam quemadmodum homo ex labore fatigatus, cum quiescit seu cessat, dicitur uires seu spiritum resumere, qui inquietus erat dum laboraret: sic de Deo dicit. Nos dicimus in uulgari lingua, tomou folego, id est halitum accepit: & cum aliquis hominem laboran tem urget, dicere solet. Sine me halitum accipere, Deixame tomar folego. Rabbi Dauid dicit, uerbum significare animo quiescere. Hieronym. uertit supra uigesimo tertio capi: refrigerari, ubi de uerbi significatione diximus quod uobis uidebatur. Quod uero halitum significet, constat Iob quadragesimo primo, ubi dicitur. Naphso id est halitus eius carbones inflamabit. *Dedit duas tabulas testimonii.* Nomen luach tabulam significat: & lachah maxillam, quòd modum tabulæ habeat. Et meo iudicio, erant istæ duæ tabulæ coniunctę ad modum tabularum libri, ita quòd altera altera claudebatur: & ex interiori partę utriusq; erat scriptura Dei. Quod oero additur. Testimonii, dicebãtur testimonii, quia testabantur pactum quod erat inter Deum & Israel: qua de causa factæ sunt lapideæ & sculptæ, ut diutius durarent, & pactum testarentur.

CAPITIS. XXXI. AD MORUM compositionem annotata.

Vide. Vocaui ex nomine Besalel. Audis hic quàm attentum Dominus quærat auditorem, qui scilicet cum maxima consideratione audiat, quid ei dicat Domin⁹ eius. In prio ri Samuel libro, 1. cap. legimus, eũ sæpius à Domino uocatum suo nomine, nec tamen Dominum ad eum locutum antequàm ipse uerbo Domini attentam præberet aurem. Loquere (ait) Domine quia audit seruus tuus. Beatus homo quem tu Domine ex nomine uocaueris: sed multo per omnia beatior, quem ex nomine nooeris. Vnde or tum puto, magni fieri apud homines, si princeps eos per nomina nouerit. Tertio expende qualiter Dominus nihil humani in suo ooluerit opificio: licet enim hominem elegerit, non tamen alium, quàm quem ex nomine nouerat, & cui artem infuderit: ut ex hoc loco discamus in operibus quæ Deo operamur, omnem secludere humanũ affectum, & cuncta facere ex spiritu Dei. Similiter quàm nihil ualeat humana industria in his quæ sunt Dei, ut mœrito Paulus dicat, omnẽ sapientiam nostram stultitiã esse apud Deũ. 1. Cor. 3. *De tribu Iehudah.* Solent principes, cum aliquem è puluere extollunt, in immensum magnificare: quod Dominum fecisse tribui Iehudah, ex multis locis deprehendes. Ipsam ad regnum extulit. Ducem in cunctis prelijs constituit: & ita euexit, ut præ cæteris ad fabricam opificij sui suo spiritu impleuerit: & inter omnes alias tribus delegerit. Est & hic aliud quod aduertere nobiles debeant: quare uidelicet Dominus unicum artificem ad omnia opera facienda elegerit, ut scilicet in auro, ære, ferro, lignoq; fabricaret cuncta necessaria. Nunquid bone Deus, deerant artifices in populo tuo, quos ad opus tuum multiplices, ut non sic oni cuncta committeres? Sunt mul ti reges & principes, qui se tales non arbitrantur, nisi ad quodlibet munus suum habeant distinctum ministrum. Alius culinam curat: alius equos, atque alius mensam, cubiculum alius, atq; alius uestes, & id genos alia. Nunquid maiores estis Deo uestro, qui unico artifice contentatur ad omnia opera sua? Et si unicus ad multa ministeria

Vide Ber nardi epi stola.

steria idoneus & sufficiens est, cur sic eos in immensum multiplicabis? Vnde fit, ut cum nō possint tantam alere familiam, cogantur famuli latrocinio uictum quærere. Considerandum etiā est, quantum uitauerit in hac re, ministrorum confusionem, qui unicum artificem omnibus præfecit. *Ad cogitandum cogitationes, & ad faciendum.* Non temere aut ex abruto ad opus ipsum aggrediendū esse admoneutur artifices, immo cuncti operarii: sed præuia cogitatione omnia facienda sunt. *Dedi secū Aholiab.* Non indignatur neque ægre fert Besalel alterius socii consortium, quemadmodum mundi artifices, ac principum ministri. Serui Dei libenter societatem admittunt: quia non tam quæ sua sunt quærunt, quàm quæ Domini. Serui uero principum, quia quæ sua sunt quærunt, non quæ ad principem pertinent, comitem respuūt, & torue aspiciunt. Conquæritur apud Lucam
Lucæ. 10. Martha, quòd soror Maria eam solam reliquerit in ministerio Domini: quoniam tam magnū eum æstimabat Dominum, ut non sola ad eius ministerium sufficeret: ideò sororem in adiutorium à Christo petit. *In corde omnis sapientis corde, dedi sapientiam.* Non solum nouas artes de nouo indidit Dominus, sed etiam humano ingenio & labore acquisitas àuget & perficit, ut nos doceat non solum noua facere, sed reparare antiqua, & credibile est tam nouas quàm auctas, omnibus acquisitis fuisse perfectiores. Quod etiam ideo fecisse credo, ne antiqui artifices: erga duos inuidia torquerentur. *Tabernaculum ecclesiæ, & arcā.* Quid opus est Domine, toties hæc famulo tuo inculcare? Nunquid nō iam ante prædixeras illi, quid illi essent facturi? Solet Dominus præcepta sua repetere: quoniam nouit nos sæpius obliuionē causari. *Candelabrum mundum.* Admonet nos locus iste, ea maxime mundare, quæ sordibus occurrentibus magis fœdari solent. Audi Paulum. 1. ad Corinthi. 12. hæc eadem admonentē. Mēbra inquit, quæ minus honesta putamus, his uberiorē honorē apponim⁹: & indecora nostra, copiosiorē decorem habent. Cæterū quæ decora sunt nostri: non opus habent. *Veruntamen sabbata mea custodietis.* Memini me aliàs admonuisse considerandam huius legislatoris sapientiam: qui malo quod præuidebat futurum, tam prudenter occurrit. Solent enim auari homines, negligere quietem, in se quidem crudeles, mites in pecuniam & opes: qua de causa in ter labores, eos uoluit admouere quietis. Est hic & aliud considerandum. Sunt multi qui se religiosos arbitrantur, neque se festos dies uiolare putant, si opera seruilia faciant intuitu pietatis, aut religionis: putā si uestes pauperum consuant, pro captiuorum redemptione piscentur, & id genus aliā seruilia faciant: quos hic merito Dominus arguit: inter opera religionis: quietis sabbati nos admonens. Noui tamen post diuulgatum Euangelium, dies festos non tam stricte seruandos quemadmodum in lege ueteri, sabbata & alia. Non sunt tamen etiam nunc uiolanda festa: cum scandalo proximorum. Vides hic qualiter Dominus noluit propter opera sua sabbata prophanari, quid putas faciet cum propter nostra uiolauerimus? *Vt sciatis, quod sum Dominus sanctificans uos.* Diligit mūditiam in nobis Deus noster: in cuius signū, noluit nos conspurcare sabbatum suum. *Sex diebus fiet op⁹: die septimo requies requiei est.* Vide quęso Dei tui liberalitatē. Exigunt dn̄i qui seruos habent omnes operas seruorum suorū: & ita eos urgent, ut neque ad horam sibi sinant laborare. Non sic facit tibi Dominus Deus tuus: sed sex diebus te tibi sinit laborare: septimo uero non sibi te laborare uult, sed quiescere. Nōne Domine Deus noster æquum esset, ut tibi sex diebus laboraremus, nobis autem die septimo quiesceremus? Nonne saltem ad unam aut alteram diem tibi seruire? Minime, sed uobis uis laboremus, tibi uero quiescamus. Discite quæso ex hoc loco auari domini, requiem aliquam seruis præstare uestris. Audite apud Isaiam Dominum Deum uestrum. Nonne (inquit) hoc est Isai. 58.
ieiunium quod elegi? Vt soluas colligationes impietatis, soluas fasciculos, & dimittatis confractos liberos, & omne iugū disrumpatis. *Dedit dn̄s Moseh duas tabulas lapideas, scriptas digito Dei.* Ne putaremus leges per quas iudicari debemus antiquandas aut abolendas, lapide sculptas scriptura docet. Vis scire, quamdiu istæ tabulæ sitit duraturæ? Audi Dominum apud Ezechie. Educām uos de populis, & congregabo uos de terris in quas dispersi estis, manu Cap. 20.
ualida, & brachiis extentis, & furore effuso. Et adducam uos ad desertum populorum: & iudicabo me uobiscum ibi facie ad faciem, sicut iudicaui me cum patribus uestris in deserto terræ Ægypti: & trāsire faciam uos sub uirga & adducam uos in uinculum fœderis, per quod constat legem intelligere. Quod autem sequitur.
Scriptas digito Dei, nos admonet quāti nos fecerit Deus noster, ut scripturam quam ad nos dabat, suo digito, non alicuius angeli aut hominis scribi uoluerit. Si enim principes pluris faciunt eos quibus manu propria scribunt, quanti facieu-

ti faciẽd⁹ est popul⁹ cui Deus omniũ creator suo digito leges exarare dignatus est? Commendare uoluit Paulus Christi modicus seruus, literas quas ad ecclesias dabat, quòd ipse eas manu propria subscripsisset, quanto magis commendabilis est lex quam scripsit Dominus Deus?

CAPITIS. XXXII. EXODI annotationes iuxta literam.

ET *uidit populus quòd moram faceret Moseh descendere è monte.* Ponitur hic uerbum bosses, quod aliqui ex hebræis & nostris dicunt significare morari, & tardare, quoniam hoc uidetur significare Iudicum quinto, ubi mater Sisaræ dicit. Cur bosses.i.tardauit currus eius? Et isti hic uertunt. Quia moram faceret seu tardaret. Aliqui uero dicunt uerbum bosses eiusdem esse significantiæ cum uerbo bus, quod significat pudore suffundi, confundere, seu confusionem facere: & isti meo iudicio, rectius sentiunt: quoniam significatio loco huic quadrat, & uerbum à sua significatione non distrahit. Iã enim aliàs admonui, uerba quiescentia ain uau, & quiescentia lamedhe, & duplicata earundem literarum, esse ut plurimum eiusdem significationis. Quod uero hæc significatio loco conueniat, patet. Cum enim aliquis alium uenturum expectat, maxime eum qui se uenturum pollicitus est, si non ueniat, se delusum putat & confusum. Vnde & Dauid Domi- Psalmo. nũ precatur: ne eum à sua expectatione confundat. Cum ergo Moseh se uenturum prædixisset, & tardasset quadraginta dies: putauit populus se delusum ab eo, quià non putauit eum amplius uenturum, & cupiebat requiescere in terra sibi promissa. Neque Moseh in suo discessu prædixerat tẽpus moræ, quoniam ignorabat quàm diu Dominus uellet eum in monte detinere. Est ergo locus sic reddendus. *Et uidens populus quod confusionem faceret Moseh, in descẽsu de monte, seu descendere de monte, abiit ad Aharon:* ac si dicat. Cum uidisset populus quòd Moseh confudisset eum: promittens se uenturum, & non uenisset, & confunderet eos ab expectatione sua: iuit ad Aharon. In qua significatione potest uerti quod ex Iudicum libro citatum est. Cur confusionem fecit nobis currus eius, quem sperabamus uenturum & nõ uenit: potest tamen communis expositio admitti, quoniam bona est. *Congregatus est populus super Aharon.* Posset etiam uerti, contra Aharon, ut Sanctes uertit, quoniam quasi seditiose cõueniebãt ad eũ, sed quia nõdũ forte manifestabant seditiosum animum, uidetur melius, super Aharon. *Nescimus quid fuit illi.* Sic hebraice est, quod tamen bene uertitur per nescimus quid acciderit ei. Nos lusitani hunc loquendi modum habemus. Cum enim in quo loco aliquis sit ignoramus, dicimus. Nam sei q̃ foi delle, id est ne scio quid de illo factum est. Et credibile est, columnam nubis & ignis, hoc toto tempore quo abfuit Moseh, defuisse Iudæis: quoniam si columnam ducem haberent, nõ quærerent deos ductores. Et quod dicitur. *Fac nobis deos,* potest uerti. Fac nobis deum: quoniam elohim licet sit plurale, pro singulari sæpius usurpatur. *Rumpite inaures quæ sunt in auribus mulierum uestrarum, filiorum uestrorum, ac filiarum uestrarum: & adducite ad me.* Verbum parach, quod hic ponitur, significat proprie separare, & diuidere, rumpere uero ex eo quòd id quod rumpitur, scinditur, & dimiditur: & per utrunq; uerbum potest reddi uerbum hebraicum: mihi tamen magis arridet separare, quoniã magis ꝓpria & cõmunior est hæc significatio: ut Genesis uigesimo septimo. Vparachta, id est separabis iugum eius à collo tuo: quod alii uertunt. Rumpes. Et Psalmo septimo. Ne forte rapiat ut leo animam meam. Porech, id est diuidat seu separet partem à parte, & non sit qui eripiat. Threnorum quinto uidetur significare eripere, ubi dicitur. Serui domi nati sunt nostri, porech, id est seruans uel eripiens non est de manu eorum, sed ibi etiam uerti posset. Separans non est de manu eorum: quoniam eruere aliquem de manu alicuius, nihil aliud est quàm separare eum: & uidetur hæc significatio omnibus locis quibus uerbum ponitur, quadrare. Præcæpit autem Aharon, ut inaures uxorum & filiarum rumperent seu separarent, & ad se adducerent: quoniam arbitrabatur hac de causa posse eos ab incepto malo detinere. Nullum enim lapidem non mouit, quo negocium in aduentum Moseh differret: qua etiam causa uitulum in metallum sculpsit, totamq; auri massam in ignem proiecit, ut uidentes auri sui dispendium pœnitudine moti, à proposito desisterent. Putauit enim futuram turbationem in cũctorum habitaculis, si uiri ab uxoribus & filiis inaures auferrent, & sic saltem propter domesticam turbationem, uitandam, ab incepto desisterent: sed populus ad idololatriam facilis & pronus: non distulit quod iussus fuerat implere: & ad hoc propositum magis uidetur conuenire rumpere quàm separare: quoniam fractis & ruptis inauribus, nulla iam erat spes restitu-

tionis

tionis. Erat autem mos apud orientales matronas, inaures ad aures suas & filiorum suspendere, immo usque hodie, etiam uiri tales gestare solent: quemadmodum propriis luminibus me uidisse recolo in aula clementissimi regis nostri: apud quem erat orator regis Hormuzii cuius Dominium ad oram sinus Persici esse dicitur: qui ab utraque aure suspensas habebat inestimabiles margaritas: & ab orientalibus nostræ fœminæ didicerunt hæc gestare. Hunc autem morem, apud orientales fuisse Plinius testatur undecimo libro, capite trigesimo septimo. Neque in alia parte (inquit) fœminæ magis impendunt margaritis dependentibus. In oriente quidẽ, & uiris aurũ gestare eo loci, decus existi matur. *Et finxit illud cum stilo.* Varias significationes tribuunt hebræi dictioni hebrææ cheret, quam uertimus stilum. Dicunt enim significare stilum quo scribuntur litteræ, aut sculpuntur. Secundo marsupium, ad quòd probandum citant illud secundi Regum quinto. Et ligauit duo talenta argenti in duobus charitim, id est marsupiis. Quod Hieronymus uertit. In duobus saccis. Tertio dicitur significare acum, iuxta illud Isaiæ tertio. Ve acharitim, id est & acus. Vbi significat ornamentum muliebre: quod uero illud sit, non plene constat. Sed re uera unica est nominis significatio. s. stilum, aut quod modum stili habet, ut est uectis, & acus. Dictio etiam ponitur Isaiæ octauo, ubi sic habetur. Sume tibi uolumen grande, & scribe in eo becheret, id est cum stilo hominis, aut cum calamo hominis: quod aliqui interpretantur: stilo manifesto, ut omnis homo possit illud legere, ut Tharghum exponit. Rabbi uero Dauid dicit textum dicere, stilo hominis, ut significaret scripturam non debere esse secundum spiritualẽ uisionem, sed re ipsa. Mihi uero hic sensꝰ illorũ uerborũ esse uidetur. Scribe in eo stilo hominis. i. calamo, ut faceret discrimen inter ferreum stilũ, quo utuntur artifices celatores, & calamũ quo omnes homines indifferenter utuntur, quoniã dicitur, sume tibi uolumen. In uoluminibus enim non stilo ferreo aut æreo, sed calamo scribimus: & hac de causa addidit, hominis. Illud uero quod ex secundo Regum citauimus, potest sic reddi. Et ligauit duo talenta argenti in duobus charitim, id est uectibus ad modum stilorum. Nam sequitur ibidem statim. Et posuit super duos pueros suos. Solent enim homines qui pedites incedunt & onus portant, ligare onus ad lignum aliquod forte, & super dorsum portare: quemadmodum apud nos faciunt Vasconii, qui cacabos & chaldarias reparant: & iste proculdubio est sensus illius loci, qui non distrahit nomen à propria significatione, & contextu literæ iuuatur. Formauit ergo Aharon seu finxit uitulum stilo in architypo seu forma lutea, ut solet fieri, cum æs fundi debet ad opus aliquod fusile, & aurum fudit, & formatus est uitulus. Aliqui per stilum intelligere uoluerunt formulam seu typum, in quem proiecerit Aharon aurum, quod fusum expresserit uituli similitudinem: quod non placet. Alii dicunt, Aharõ auri massam in ignem proiecisse ut funderetur, postea uero eũdem illam massam stilo digessisse, & formam uituli expressisse: sed melius est ut credamus, illum in luto stilo finxisse, & postea in igne fudisse. *Fecit illud. s. aurum uitulum fusile.* A uerbo agal diriuatur agol, quod est rotundum secundum hebræos: sed meo iudicio, dictio illis & nobis ignota est: duo tamen significare uidetur: agol. s. rotundum & agil inaurẽ, sic à rotunditate dictã. Maagal uero significat semitam & proprie uiam inter duas macerias clausam: unde egel significare uidetur uitulũ, quòd in pede habeat quasi uiam clausam inter duos parietes, aut quia pedem rotundũ habet. Et forte idẽ significat agol & agil, sed rem nõ diffinio, quia nondum certam habeo. Agil enim uidetur significare ornamentum auris, aut alteriꝰ mẽbri: dispositum ad modum uiæ inter duas macerias: & si sit ornamentum brachiorum forte est illud quod nostri uocant bracelletes, & habet modũ cannalis aquarum, hoc excepto, quòd est rotundæ figuræ. *Solemnitas Domino cras.* Significat cagag, saltare & commoueri. Psalm. 107. Lachogu. i. saltabunt & mouebunt se sicut ebrius: & ex consequenti significat diem festum agere, quòd agentes diem festum soleant saltare. Inde chag, id est solemnitas, tripudium. Disputauimus de huiusmodi significatione supra capite decimo huius libri. Dicitur etiam pecus seu agnus chag. Psalmo centesimo decimo octauo à saltando seu tripudiando. Vnde posset hic uerti. Tripudium Domino cras. Et quòd sequitur cras, putarem nomen machir esse potius à chur, quod est licere, quàm à machar, quod est precium. Res tamen incerta adhuc est. *Ascẽde re fecerunt holocausta*, scilicet sup altare, aut in fumum ad honorem idoli sui. *Et appropinquare fecerunt pacifica.* Melius integra, quoniam ut sepe testati sumus, hoc sacrificii genus, pro domus incolumitate & integritate offerebatur: & nomen salom, non tam pacem, quàm integritatem significat. *Surrexerunt ad ludẽdum.* Disputauimus abunde Genesis decimo octauo, & uigesimo primo, de significatione uerbi sachah, id est ridere, ludere, nos dicimus (fa

terzom-

zer zombaria) parui pendere. Neque sumitur hic ludere, pro idola colere, ut putauit rabbi Selomoh: sed ut idem est quòd tripudiare, ludere ad modum puerorum, ut patet ex loco Genesis uigesimo primo citato, ubi dicitur. Et uidit Sarah filium Agar mesacheh, id est ludentem cū Iscach. Solebāt gentes in festis idolorum suorū comedere de immolatis uictimis suis: & in eorum honorem ludere, & saltare, festosq; ducere choros. Fecerunt autem Iudæi quemadmodum facere in Ægypto uiderant: & hunc sensum sequentia probant: quoniam postea dicitur Iehosuah Moseh interrogasse de clamore audito in castris: Moseh uero respondisse, se uocem cantātium non bellantium audire. *Corrupit se populus tuus.* Licet uerbum charat, quod corrūpere uertimus, in multis scripturæ locis ponatur, & passim in eis obuium sit, nondum tamen nota est propria eius significatio, ut Genesis trigesimo octauo admonuimus: frequenter tamen ab interpretibus effertur per corrumpere. Aliqui uertunt. Quia corrupit populus tuus, scilicet uiam suam. Dicitur autem populus corruptus p idololatriā admittēs alienū deum, quemadmodum mulier cōiugata, admittens adulterum: unde sequitur, quasi explicans quid sit dictu corrupit uiam suam. *Recesserunt cito de uia quam præcepi eis:* quasi idem sit corrumpere uiam aut se, quòd recedere à uia recta. Et per uiam hic doctrinam legis aut legem ipsam intelligit: quemadmodum in multis scripturæ locis. In Psalmo habes. Beati immaculati uia, qui ambulant in lege Domini. Et textus hoc indicat dicens. De uia quam præcepi eis, id est de præceptis meis. *Dimitte me.* Sunt duo uerba quasi eiusdem significationis, scilicet tanah & nuah: quarum prius dicitur significare dimittere, quiescere facere: secundum uero quiescere. Hic tamen ponitur niach, quod est dimittere: & est sensus. Non resistas mihi precibus tuis. Non te obiicias mihi, aut furori meo. Neque perperam uertas. Quiescere fac me, id est sine me uindictam sumere de eis, ut quiescam. Solent enim irati homines, cum uindictam ex hostibus sumunt, à commotione. & ira quiescere, iuxta illud Isaiæ. Heu uindicabor de hostibus meis, & consolabor de inimicis meis: quod aliqui perperam intelligentes putarunt, Deum uelle dicere, se post uindictam consolatione egere, ut ostendat se inuitū seu non sua sponte punire: sed re uera textus illud non prætendit. Et considera Dei misericordiam: qui ex his uerbis ostendit Moseh, se uelle eum pro populo precari. *Faciam te in gētem magnam.* Dupliciter locum istū nostri interpretantur. Alii. Dabo tibi sobolem in magna copia: ut scilicet in te compleantur promissiones meæ factæ patribus. Sic Genesis duodecimo dixit Abrahæ. Faciam te in gentē magnā id est dabo in magna copia posteritatem: & est hebraismus. Alii. Faciam te in gentem magnam, id est ducem maioris populi, quàm iste sit, te constituam. Prior tamen sensus uidetur germanior: quoniam promissiones seruat, & sensum communem hebraismi non mutat. *Et deprecatus est Moseh faciem Domini.* Verbum chalah significat proprie ægrotare, languere, & debilitari. Ex consequenti orare, quòd orans debilem se ostendat, ad eum quem orat, aut quia eius animum debilitat & flectit rigorem. *In fortitudine magna & in manu robusta.* Intelligit per fortitudinem, uim interiorem, per manum uero punitionem, quam aduersus Ægyptios exercuit. Considera neruos, & uim orationis Moseh, & quàm sapientem agat oratorem coram Deo. Tria enim apponit perditioni comminatæ. Primum ne putans se in inimicos & alienos sæuire, sæuiat in se. Prouerbiū commune est apud nos. Qui seruum suum seruat, aurum suum custodit: & qui seruum prodigit, suam prodigit pecuniam. Et ideo dicit. *Vt quid Domine irascitur furor tuus in populum tuum?* Secundo obiectat illi infamiæ notam, quā incurret, si eos occiderit: quòd scilicet reputabitur ab Ægyptiis maliciosus & impotens: & isthuc tendit quod sequitur. *Vt quid dicent Ægyptii, maliciose eduxit eos?* Tertio ueracitatem, quòd scilicet cum sit summe uerax, reputabitur mendax & periurus, quoniam iurauit patribus se daturum terram pmissionis posteris eorū, & tamen non dederit. *In malo eduxit eos.* Sic in hebræo est, & est sensus. Dicturi sunt Ægyptii cum uiderint Israhel deletum à te: quòd eos non ad bonum suum, ut putabatur: sed ad malum, ut scilicet eos occideres in montibus, eduxeris: ac si dicerent. Putabamus populum suum è terra nostra eduxisse, ut daret illi terrā fluētē lacte & melle: & cōstat eos eduxisse, ut in mōtib⁹ occideret. Quare nō tā bn̄ redditur. Callide seu maliciose, ut noster uertit. *Pœniteat te super malum populi tui.* Duo hebræis significat uerbum nacham, scilicet consolari, & pœnitere: sed ubi ipsi uertūt cōsolari, tā bn̄ quadrat pœnitere: ut secundo Samuelis decimo tertio, ubi nostri uertunt. Quia nicham, id est consolatus fuerat super Amon: uerti potest. Quia eum pœnituerat, scilicet doloris super mortem Amon. Et quod sequitur. *Super malo populi tui,* id est super malum

quod

quod cogitasti illi facere. Posset etiam uerti. Et consolare super malum populi tui, id est quod fecit populus tuus. Et aduerte quod Moseh nō solum precatur Dnm, ut non puniat, sed ut eum pœniteat uoluisse punire. *Et pœnituit Dñm.* id est ad modum pœnitentis se habuit: qui nō facit quod erat facturus. *Et uertit se, & descendit Moseh de monte.* Noster Sanctes uertit hic, & aspexit, quoniam uerbum panah, etiam aspicere hebræis significare dicitur, & multa alia. s. declinare, uertere, & aptare: sed meo iudicio, proprie significat uertere, & ex consequenti aspicere: quod qui se uertit, aspiciat ad locum ad quem se uertit. Deutero trigesimo primo habes. Quia panah, id est uertit se ad deos alienos. Et Ieremiæ sexto. Quia panah, id est uertit se dies ad occasum. Idem cantico. 6. Quo panah, id est diuertit se dilectus tuus? Loco autem huic magis quadrat. Et uertit se Moseh, quàm. Et respexit. Loquebatur enim Moseh cum Domino: & postquàm putauit se exauditum, conuertit se ad iter quo erat descensurus: unde sequitur. *Et descendit. Scriptæ à duobus lateribus earum.* Vocantur istæ duæ tabulæ testimonii, quia testabantur pactum inter Deum & Israel. Dictio eber quæ hic ponitur, non significat latus, sed ante: quemadmodum abar trāsire, anteire: ideo non bene hic uertitur. A duobus lateribus: sed uertendum est ab anterioribus, seu à duabus superficiebus, ut alii uertunt, licet non tam germane sicut ab anterioribus: quoniam per hoc soluitur quæstio quam hebræi & nostri hic controuertunt, utrum scilicet istæ tabulæ fuerint ab utraque parte scriptæ. Constat enim ex hac interpretatione, quòd non, sed solum à parte anteriori. Et ut iam diximus, tabulæ claudebantur ad modum tabularum libri: & hoc nō solum proprietati nominis eber, magis cōsonat, sed etiam reuerentiæ illarum & custodiæ, quoniam tabulæ clausæ, præcepta reuerentius asseruabant: atque diutius poterant clausæ ad modum libri seruare. Potest etiam sustineri interpretatio Sanctis, intelligendo per duo latera, non utrūq; cuiusque tabulæ, sed alterum utriusque, scilicet anterius. Et quod sequitur. *Hinc & inde,* non est intelligendum quòd ab utroque latere cuiuslibet, seu ad duo latera, sed ad duas manus, s. dexteram & sinistram. Et crediderim tot præcepta scripta in una, sicut in altera: quoniam ociose esset locus uacuus in altera earum, si solum tria præcepta scripta haberet, ut Augustinus dicit: sed puto quinq; scripta in qualibet earū. *Opus Dei ipsæ,* id est non solum scriptura tabularum erat opus Dei, sed dolatio ipsa tabularum. Et literæ erant sculptę, ut diu durare possent scriptura. *Audiuit Iehosuah uocem populi perstrepentis,* aut *uociferantis.* Verbū hebraicū rahah, significat frangere, tumultuari, & uociferari. Vociferabatur enim populus ex iocunditate & lætitia, eleuans in aera uoces. *Non est uox respondentium fortitudinē: & non est uox respondentium debilitatem: sed respondentes ego audio.* Iste est hebraismus: & locus difficilis est, & uarie à nostris & hebræis intelligitur: & difficultas prouenit ex ignorantia propriæ significationis, aut ex æquiuocatione uocabulorum hic positorum: de quibus prius tractabimus. Et solum duorum uocabulorū significatio dubia est, scilicet anah, quod uertimus respondere: & chalusah, quod dicitur significare debilem esse. Et quòd hoc significet, coniectura non parua est apud Ioelem capite tertio ubi dicitur. Hachalos, id est debilis dicat, fortis sum. Aliud uero uerbum, scilicet anah, duo proprie significat, scilicet respondere, & humiliari: exempla prioris significationis sunt in multis locis scripturæ: ut Ieremiæ uigesimo tertio. Quid anah, id est respondit Dominus? Deutero. 19. Mendacium anah, id est respondit in fratrem suum. De secunda uero significatione exempla habes Psalmo octagesimo octauo. Omnibus fluctibus tuis hinita, id est humiliasti me. Et. 119. In ueritate tua hinitani, id est humiliasti me. Idem Threnorum quinto. Mulieres in Sion hinu, id est humiliauerunt. Aduerte tamen quòd hebræi utuntur respondere pro loqui. Non est etiam certum nomen chalas, significare debilem esse: & ex locis ubi uerbum chalas ponitur & nomina ab eo diriuata, uidetur potius uerbum significare succidere, mancum reddere, quàm debilitare, quod ex uerbis Iob capite decimo quarto conuinci uidetur: ubi dicitur. Quia arbori est spes, quòd scilicet succisa germinabit: & uir morietur uaiechas, i. & succidetur omnino. Nam, sequitur. Mortuus est homo & ubi est? Vbi hoc interesse dicitur inter succisam arborem & hominem: quod arbor succisa reuiuiscit, si radices habeat, homo uero omnino moritur, ut scilicet naturaliter non resurgat amplius. Et quod ex Ioele citatum est, uerti posset. Mancus seu succisus dicat, fortis sum. Significatio tamen hæc non mihi omnino certa est. Secūdum ergo hanc significationem potest esse sensus loci iste. Nō est uox respondentiū seu clamātium fortitudinem, id est fortium iactantiū suam fortitudinem in uictoria: neque est uox respondentium seu clamantium succisionem, id est se succisos, aut debilitatem, id est debilium clamantium se imbecilles aut debiles: sed uocem re

spō-

ſpondentium aut clamantium, ſcilicet in choris ego audio. Sic etiam Onchelos uertit. Non eſt uox uirorum qui uincunt in prælio, neque uox debilium qui uincuntur: uocem ludentium ego audio. Septuaginta uero ſic. Non eſt uox præcinentium pugnam, neque uox præcinentium fugam: ſed uocem præcinentium uinum ego audio. Noſter uero Sanctes in lexico pagina. 1776. uertit. Non eſt uox clamandi fortiter, neque uox clamandi debiliter: uocem cantandi ego audio. Hieronymus uero. Non eſt clamor adhor tantium ad pugnam, neque uociferatio compellentium ad fugam: ſed uocem cantantium ego audio. Inter quas prior, & ea quæ eſt Sanctis ui dentur textui germaniores. *Vidit uitulum & choros.* A chalal quod eſt polluere & initiari deducunt hebræi mecholot, id eſt choros: ſed cũ nullam alluſionem habeat chorus, ad illa duo, uidetur potius diriuari à chol quod eſt caſtrametari, quòd ſcilicet chorus præ ſe ferat caſtrorum ſpeciem. Qui enim chorizant, exercitũ agũt. *Fregit eas,* ſcilicet tabulas, *ſub monte.* Aliqui hoc tribuunt perturbationi ipſius Moſeh, ut ſcilicet furore turbatus tabulas fregerit: ſed melius ſentire uidentur, qui dicunt eum ideo eas cõ fregiſſe, quòd eos tanto Dei munere indignos reputaret: qua etiam cauſa: eas alicui tradere noluit. *Fregit eas ſub monte.* i. ad radicẽ mõtis. *Moliuit, donec in puluerem redegit.* Poſſet etiam uerti. Vſquequò tenue aut puluis, ſcilicet eſſet. Et ſic hebraice ad literam habetur. Verbum dachad, à quo doc, id eſt tenue, ſignificat potius attenuare quàm in puluerem redigere, licet quaſi ſint idem. Inde noch, id eſt tela ſic à tenuitate dicta. Iſaiæ uigeſimo ſecundo. Qui extendit chadoch, id eſt ſicut telam cœlos aut ſicut tenue. *Diſperſit ſuper facies aquarum, & potauit filios Iſrahel.* Diſquirendũ hic merito eſt, cur ſanctus Moſeh, uitulum in tenuem puluerem redegerit, & in aquas proiecerit, atque ex huiuſmodi aqua potauerit filios Iſrahel: & crediderim quòd ut eis idololatriæ nauſeam induceret, uoluit ut pulueribus idoli ſui ſaciarentur. Sic Numeri undecimo fecit. Cũ enim populus carnium deſiderio flagraret, ſaciauit eos uſquequò per nares eam proiicerent, ut ſaciati de cætero, eas amplius nõ deſideraret. Secundo ut ſibi perſuaſum haberent nihil reliquiarum idoli ſui manſiſſe, quas poſtmodum ſuperſtitioſe colerent: quemadmodum ſancti dicunt, Deũ corp⁹ ſcti Moſeh occultare Iudæis uoluiſſe, ne poſtmodum ſuperſtitioſe illud uenerarentur, quemadmodum æneo ſerpenti fecerunt: cui diuinos honores impenderunt, uſquequò ſanctus Ezechias religioſe ſerpentem confregit, & combuſſit: ut hiſtoria ſecundi Regum, capite decimo octauo docet. *Induxiſti ſuper eos peccatum grande.* Licet populus fuerit primus autor ſceleris, quia tamen ſacerdotis ſummi erat, eos reuocare aut ſaltem detinere, ideo eum prius arguit. Dicit autem eum induxiſſe ſuper eos peccatum grande: tum ratione ipſius peccati, tum propter grauem punitionem, qua mœrebantur à Deo puniri. Nituntur Iudæi hic, non ſolum pontificem, ſed etiam populum, à peccato excuſare: ut omnem populi culpam, in illam proſelytorum quæ cum eis ex Ægypto aſcenderat colluuiem reiiciant. Aharonem autẽ ita excuſant. Primum quòd nullum lapidem non mouerit, ut populum ab incepto reuocaret. Iuſſit enim ſibi inaures afferri, ut populus diſpendium monilium cõſiderans, à peccato ceſſaret. His quoque addunt uitulum non Aharonis opere, aut ignis uirtute, ſed magicis proſelytorum artibus: præter omnium expectationem, prodiiſſe: quod ex ipſis uerbis Aharonis colligunt dicentis Moſeh. *Proieci in ignem aurũ, & egreſſus eſt uitulus iſte.* Sed quòd pontifex peccauerit in hoc facto, ex multis conſtat. Primum quia Moſeh hic eum arguit, dicens eum induxiſſe ſuper populum peccatum grande. Secundo quia Deuter. nono idẽ dicit, Domi nũ. ſ. aduerſ⁹ Aharonẽ maxime iratũ, uoluiſſe eũ delere, niſi ipſe precibus occurreret. Peccauit ergo Aharon: primum quòd populum non compeſcuit aut detinuit bonis uerbis. Potuit enim eis polliceri breuem fratris aduentum: & ſic eos ad unam aut alteram diem detinere & humanũ ducatum præſtare: quòd uidelicet homine electo pergerent. Secundo peccauit formando uitulum ex auro & inauribus ad ſe deductis: & uidetur mentiri, cum dicit Moſeh uitulum ex igne egreſſum, cum textus dicat eum ſtilo ſculpſiſſe. Tertio peccauit: quòd poſtquàm uidit ſuum uitulum, altare conſtruxit, ſolennitatem Dei proclamauit, uictimas obtulit. An uero fidem perdiderit interiorem, non conſtat ex uerbis literæ: & uidetur quòd timore fecerit omnia hæc, quemadmodum hiſtoriæ tradunt de Marcellino, & de Petro ſacra hiſtoria: licet de Petro conſtet ex uigeſimo Ioannis capite: totam fidem interiorem perdidiſſe, licet quidam putent eum nõ amiſiſſe eam: cum Chriſtum negauit. Quòd uero populus peccauerit certo certius conſtat: licet potuerit eſſe: quòd proſelyti, qui cum eis ex Ægypto aſcenderant, eos incitauerint ad malum: quòd eos nullo pacto excuſat. *Quomodo in malo ipſe?* Quidam uertũt. Quod ad malum ſit pronus. Poſſet etiam uerti, quòd

quod in malo ipse, scilicet semper fuerit uersatus. *Egressus est uitulus.* Mentitur timore perterritus. Et forte Dominus non reuelauerat Moseh qualiter frater uitulum formauerat, licet bene indicauerit ei, quòd ipse fuisset sceleris autor, quoniam uoluit eum delere: nisi dicamus hoc postea Deum illi dixisse, & propterea Moseh mendacii Aharonē non arguisse.

Et uidit Moseh populum, quoniam nudatus ipse, quoniam nudauit eum Aharō ad ignominiam in hostibus suis, seu in surgentibus aut eleuatis suis. Locus est difficilis intellectu, propter ignorantiam propriæ significationis terminorum, præcipue uerbi para, quod uertimus denudare, seu discooperire. Nec minoris ambiguitatis est nomen simsah, id est ignominia: ut enim in tegulis admonuimus, fere tota difficultas in locis obscuris bibliæ procedit, ex significationis uocabulorum ignorantia. Tribuunt autem hebræi uerbo para octo significata, quoniam propriam ignorant significationem. Dicunt enim significare deficere, rebellare, elongare, cessare, denudare, ulcisci, occultare, & retrocedere. Accidit huic uerbo, quòd multis alus in hebraismo accidisse doleo, ut scilicet mentitur & distrahantur, prout locus exigere uidetur, nulla consideratione habita, an propria seu cōmuniot conueniat. Significat autem meo iudicio, para proprie denudare: & ex consequenti spoliare, seu tapere, quòd spolians, eū à quo spolia detrahit, nudare uideatur. Significat etiā tōdere, quòd nihil aliud sit, quàm capillis caput nudare: & iuxta hæc tria omnes loci, quibus uerbum ponitur, interpretari rectissime possunt. Nam Iudicum quinto, ubi ipsi uertūt bi proa peraot, id est dum ulcisceretur ultiones in Israel, melius uertas, dum spoliaret seu nudaret nudationes in Israel. Quòd autem iste sit germanus illius loci sensus, sequentia subindicant. Inferius enim sequitur. In diebus Sanghar filii Anath, in diebus Iahel cessauerunt semitæ: & ambulantes per semitas, ambulabunt per semitas tortuosas: cessauerunt uillæ absque muro & munitione in Israel. Quod proculdubio fiebat propter inuasiones & spoliationes inimicorum. Sic Prouerbiorum decimo tertio, ubi nostri uertunt. Paupertas & ignominia porea, id est deferenti disciplinam, tam bene uertas: nudanti se disciplina, seu priuanti se disciplina. Et capite quarto. Perachu, id est desere illam, bene uertas, spolia te seu nuda te illa. Sic Ezechielis uigesimo quarto. Ephra, id est non retrocedam & non parcam, uertere potes. Non deseram, scilicet uindictam, aut non priuabo me ultione, & non parcam: & sic in alus locis. Omitto locos ubi ipsi uertunt, denudare: ut Numeri quinto, & Leuitici decimo tertio, & uigesimo primo, & decimo. Alteri uero dictioni, scilicet simsah: duas significationes tribuunt, scilicet parum seu minimum, & infamiam: sed re uera significat proprie susurrium, uocem tenuem, quæ latenter extenditur: ut solet fieri in tebus secretis. Vnde Hieronymus Iob quarto susurrium uertit dicens. Et suscepit auris mea semes, id est susurrium eius. Et uigesimo sexto capite uertendum puto. Ecce hæc susurria sunt, id est paruus rumor uiarum eius, seu paruæ uoces & notitia. His ergo præmissis, explicandus est locus & sententia reddenda. Potest autem esse duplex sensus loci, prout populus potest intelligi dupliciter denudatus, scilicet diuitiis & opibus, quas in idoli fabricatione prodigerant, aut denudatus fama, qua dicebantur unius ueri Dei cultores, & iam erant facti idololatrę, quemadmodum gentes, ad quas intrabant. Incipiebat enim eius crimen diuulgari inter hostes, qui scientes eos idolorum esse cultores, in eos, ueri Dei protectione destitutos insurgerent. Est ergo primo modo sensus. Et uidit Moseh populum, quoniam nudatus ipse, id est spoliatus diuitus suis, quoniam spoliauerat eos Ahaton, scilicet, ad minimum, id est usquequò parum in eis diuitiarum esset: inter hostes suos, seu insurgentes suos, seu inter eos qui nihil illis gratis darent: ac si dicat. Vidit Moseh populum auro & argento spoliatum usque ad minimam partem, usquequò parum in eis relictum esset auri & argenti, quibus maxime indigebant ad commutationes suas faciendas in uia, & hoc inter hostes seu insurgentes inimicos, qui illis nihil gratis darent: ideo dixit *Quis est Domini.* Sed quia occisio non uidebatur oportunum remedium ad dispendiū auri & argenti: neque populus erat tam nudatus diuitiis in uitulo: quoniam etiā si bos esset, nō tamen tantum argenti & auri in eo absumptum esset, ut propterea populus spoliatus diceretur: & quia dictio semes non tam proprie parum, sicut susurrium significat, ut diximus: ideo est secunda expositio, quæ uidetur germanior, hęc scilicet. Et uidit Moseh populum, quòd discoopertus seu diffamatus esset, scilicet de idololatria. Diffamauerat enim eum Aharon, id est causa infamiæ fuerat ad susurrium, id est ad infamiam inter hostes eorum: qui scientes hoc, statim erant surrecturi in eum: neque habebant protectorem Deum quem offenderant: ideo uoluit peccatum uindicare in populo, ut Deus illa uindicta placatus, iterum rediret ad eum pro tegendum. Cayetanus putat Aharon populū armis nudasse, ne absente duce uerteret se in seditionem: & iuxta hoc, hunc locum interpre-

tatur, quòd scilicet Moseh uiderit populum armis inter hostes spoliatum cum infamia: sed meo iudicio, non rectè, quoniam nusquàm legitur Aharon populum armis spoliasse: quod si daretur, posset facile arma ei restituere quo se defenderent. Constat etiam homines de tribu Leui, arma sua habuisse, quibus consanguineos occiderũt *Quis Domino? Ad me.* Sic in hebræo est, & est sensus. Quis Domino? s. aggregatur? Aut quis inter uos ad Deum pertinet, tanquàm partes eius agens? Ad me, scilicet ueniat: ac si diceret. Quis inter uos agit partes Domini? Talis ueniat ad me. *Transite & reuertimini.* i. ite ab hac porta castrorum in aliam, & iterũ reuertimini ad me occidentes omnes occurrentes, sine ullo discrimine Neque putes eos inter nocentes & innocentes delegisse in occidendo, sed omnes occurrentes sine delectu occidebant, queâdmodum in aliis punitionibus accidit Vnde procul à nobis sit mẽdacium Aben ezra, qui dicit omnes criminis reos facies aut uentres, ex potu pulueris lituli, habuisse inflatos: & hoc signo à Leuitis cognitos & occisos. Et miror mirum alioqui doctum, in hoc potuisse abduci figmentum, ut talia crederet aut scriberet. *Implestis manus uestras hodie Domino.* i. tam gratum est Domino opus quod fecistis, ac si impletas muneribus manus Deo offerretis. Alii uertunt, consecrastis: ac si dicat: ita Deo hodie ministrastis occidendo manibus fratres & coniunctos, ac si essetis sacerdotes, quorum manus Dei ministeriis consecrãtur. *Quoniam uir in filium suum, & in fratrẽ suum.* s. irruit, & eum occidit. *Si forte expiem pro peccato uestro.* Admonui sæpissime uerbum chappar significare proprie linire, & bituminase, seu picare. i. pice tegi: & est sensus. Si forte liniam peccatũ uestrum, ne uideatur à Domino ad ampliorem punitionem. *Si leuas peccatum eorum.* Potest hic sumi peccatum, pro peccato ipso, & pro pœna seu punitione ipsius. *Dele me de libro tuo, quem scripsisti.* Significat proprie uerbum hebraicum machah tergere, fricare, seu radere, & ex consequenti delere: quòd ea quæ delere uolumus fricemus & tergamus. Addunt autem hebræi adhuc multas alias significationes s. plaudere, perdere, & disperdere: sed priores, meo iudicio, sufficiunt: & conueniunt omnibus locis quibus uerbum ponitur, ut exemplis monstrabitur. Numeri enim quinto dicitur. Vmachah. i. & radet. s. scripturam super aquas amaritudinum. Sunt tamen duo aut tres loci scripturæ, quibus hæc significatio non uidetur conuenire, scilicet Ezechielis uigesimo quinto, ubi sic dicitur. Propter macha acha, id est plaudere tuum. s. manu, ut nostri uertunt: ubi etiam uerti potest. Propter tuum fricare manũ. Solẽt enim qui manibus plaudũt, alterã manũ altera defricare. Sic Isaiæ quinquagesimo quinto. Omnia ligna agri limchau. i. plaudent aut fricabunt manus. Illud autem Isaiæ uigesimo quinto, quod in hac radice tam nostri q̃ hebræi citãt, Faciet Dominus conuiuium memuchaiim. i. medullatorum: non uidetur esse ex hac radice, sed à radice muah, quod est medulla. Quod autem sequitur. *De libro tuo.* Videtur ad literã Deũ librum scripsisse, in quo omnes iusti numerantur, & scribuntur: cuius Iosuah decimo fit mentio: & secundo Semuelis primo. Quod si non placet dicito, sermonem esse methaphoricum: ut idem dictũ sit. Dele me de libro tuo, quòd mei obliuiscaris perpetuo: sicut scribe me in libro tuo. i. mei diu sis memor. Solent enim homines scribere ea quorum memores esse uolunt: quem loquendi modum nos etiam habemus, dicentes. Scribe me in libro tuorũ, id est memor mei sis, quemadmodum memor es rerum tuarum pecuniarum. Theologi nostri per hunc librum intelligunt diuinam prædestinationẽ: qua ante mũdi constitutionem Deus prçuidit aliquem saluãdum. *Duc ad quem locutus sum.* Concissa est oratio: & subaudi locum. *In die uisitationis meæ, uisitabo super eos peccatum eorum.* Admonui sæpius, uerbum pachad non tam uisitare, q̃ recordari significare: unde textus posset sic uerti. Ego in die recordationis meæ recordabor super eos peccatum eorum. i. & ego cum puniero eos propter alia scelera sua, memor ero huius criminis, ut puniam etiã propter hoc. Vnde rabbi Moseh gerundesis scribit. Nõ accidit tibi o Israel ultio aliqua, in qua nõ sit uel untia de peccato uituli: & idem sensus est si uisitationem interpreteris. *Et percussit Dominus populũ.* Non explicat textus qua percussione: & crediderim illa qua ex imperio Moseh fere. 23. milia occisa sunt. Sæpius enim, ut superius admonuimus, Moseh ordinem rei gestæ negligit.

CAPITIS. XXXII. ANNOTATIONES ad morum compositionẽ.

ET *uidit populus quòd illuderet illi Moseh in descensu de mõte.* Solet in republica, magna incõmoda & turbationes facere ducis lõga absentia, etiãsi uicariũ in populo relinquat: quod considerent episcopi nostri, & alii qui curã animarũ gerũt: quàm sit dispẽdiosum eos à suis sedibus elongari, aut suis ouibus diu abesse

abesse. Si enim tanta ac talis turbatio sequuta est in populo, ex ducis absentia ad quadraginta dies, quænam erit si ad annum aut duos, eum abesse contingat? Secundo quantum malum sit male suspicari, præsertim de Duce. Nam isti uidentes ducem diutius tardare quàm putabant, arbitrati sunt illum sibi illudere uoluisse: ideo alium loco ipsius uolunt subrogare. Si autem legas. Quòd moram faceret de mōte descendere, disce ex loco, q̄ bona sit patientia in expectando. Expende similiter istorum ingratitudinem & dei bonitatē: ut eo tempore ipse digito suo leges quibus dirigerentur edat, quo ipsi alium deum qui eos præcedat: sibi præponere nō uerentur. Ille occupatur in eorum gubernatione, illi in idoli sui cultura. Solet enim talis esse hominum ingratitudo, ut eo potissimum tēpore adoet sus benefactorem mala cogitent, quo ille in eorum beneficiis occupatur: ut Chrisost. annotauit de Christo & Iudæis: ut. s. ea nocte eum tradere cogitarent: qua ille tractabat qualiter eis corpus suum in cibum traderet uiuificatiuum. Sic & isti, quando Dominus cogitabat, qualiter illos gubernaret & gubernatorem instrueret: isti tractabant qualiter eum à se reiicerent & alium eius loco, ut diximus, subrogarent: & quando maximum beneficium illis faciebat, tunc illi præcipuum cultum idolo suo exhibebant. Psal. Nō fecit taliter omni nationi: & iudicia sua nō manifestauit eis. *Congregatus est populus cōtra Aharon.* Dispendiosum est ualde, indomitæ multitudini præesse: eamq; in officio continere uelle, cui si uelis resistere actum esse puta de te. *Fac nobis deos, qui nos præcedant.* Habebant isti ducem hominem: sed hoc non contenti deos uolunt & petunt: Qua in re licet pessimi nos admonent, ut nihil sine Deo faciamus: & licet hominis sancti & iusti, ac etiam sacerdotum consilium habeamus, hoc non cōtentemur, sed præceris Deū ipsum, ut ipse te dirigat & ducat. Vbi etiàm adnotare licebit, non posse homines diu sine deo uero aut falso esse. Peccator enim primum à deo uero recedit, statim [illegible] ad commutabile bonum, quasi ad [illegible]m. Et considera huius populi [illegible]cordiam: ut eos deos credat, quos hominem posse facere uidet. Similiter hominis instabilitatem in uera fide, & stabilitatem in perfidia. Nam qui falsis Diis adhærent, uix aut nunquàm ab eis, & eorum fide dimoueri possunt: qui autem Deo uero facillime ab eo separantur: de qua re Deum ipsum audi Ieremiæ cap. secundo. Transite (ait) ad insulas Chetim & uidete: & in Chedar mittite & considerate uehementer, & uidete si factum simile. Num mutauit gens Deos suos? Et ipsi non sunt Dii. Populus uero meus, mutauit gloriam suam in idolum. *Quia huic Moseh, uiro qui nos de AEgypto eduxit.* Cōteptibiliter ualde de duce suo loquuntur: ut discas ex loco, quid utilitatis sit multitudini præesse, & ei bona præstare. Non curant eum quærere, non uiros qui explorent ubi nam sit mittunt, nihil gratiæ uel amoris erga eum ostendunt putantes se facile alium ducem habere posse, ut scias quàm uerum illud dicterium sit. Nemini seruit, qui communitati ministrat. *Separate inaures aureas, quæ sunt in auribus mulierum uestrarum.* Aduersus illum contra quem ui agere nequis, optimum est astutia armari: & summa prudentia est, ab eo quem ardore libidinis accensum uideris, aliquid difficile aut impossibile petere: ut sic rei difficultate retractus: ab incœpto desistat. Quemadmodum si mulier, ab aliquo sollicitata peteret rem magni momenti, ut sic eum à se repelleret. Summa enim prudentia est, peccatori aut ei qui à peccatoribus sollicitatur, peccatum difficile factu facere: ut sic abstineat aut retrahat se, aut alium. Quia enim Thamar parum petiit à Iuda, facile ad peccatum incestus eum traxit. *Et separauerunt se omnis populus ab inauribus aureis.* Gene. 38.

Considera peccatorum omnium in uicia, liberalitatem: qui tenacissimi & parcissimi sunt ad uirtutes. Quis enim hominum unquàm propter pauperis inopiam subleuandam, tam facile, uxoris, aut filiæ inaurem, aut annulum, aut armillam, in massam conuertit, ut ei tribueret, quàm facile omnia hæc, isti expendunt ad idolum fabricandum? Quot sunt hodie in mundo, qui effundunt præciosissima bona in meretrices, qui uxorem aut filiam induere negligunt? Quot ad ludum alearum & taxillorum prodigi, à quibus pauperes uix obulum habere & impetrare possunt? Videbis etiam hominem, qui uix uxori debitum reddit, inexplebilis libidinis in concubinam. Imperat uirtus & dormimus: annuit uitium, & iam currimus. Si ab uxore aut filia monile auferas ad bonum aliquod, uix tota die fletum & turbationem domus compescere poteris: nunc uero tam facile se præciosis spoliari permittunt ad idola. Admonemur etiam hic quàm faciles simus ad uicia: & quàm desides ad opera uirtutum. Vix Aharon uerba finierat, quando iā omnia iocalia & p̄ciosa sua, ad eū adducūt: clamat aūt pauper p horā ad ostiū: & uix fruftū panis porrigere dignaris. Vtinā sic se sineret homo à uitiis rogari Hæc digna notatu sunt

quemadmodum ad opera uirtutum. Si pro misero, regi aut principi loquendum est, multis precibus & mediatoribus opus est, ut faciam. Si inimico parcendum pluribus opus est, qui pacis negocium urgeant. Amicus enim ille cuius Lucas meminit undecimo capite, multa im-
Luc. 11. portunitate ab amico tres panes potuit obtinere: quàm uero nostra sponte curramus in uicia, nosque semper paratos inueniant, pulchre sanctus Ieremias depinxit. Omnes qui quærunt
Ieremiæ. eam, non laborabunt: in mense suo inuenient
Cap. 2. eam: ac si apertius dicat. Tam procax est meretrix hæc, & tam parata ad omnium concubitum: ut non oporteat eos aut laborare, aut tempus expectare: sed etiam tempore menstrui, quando fœminæ aut congressum fugiunt aut abhorrent, paratam inuenient. Mille sunt impedimenta in opere bono, uix ad perfectum perducere queas: rara uero aut nulla in uitioso. Omnia hic accelerantur. Non patitur populus ultra quadraginta dies sine duce esse, neq; tardat inaures afferre, sacerdos statim idolū exsculpit & fundit, uitulus statim egreditur, & à populo adoratur, & clamoribus ac laudib⁹ extollitur. *Hi sunt dii tui Israel qui te eduxerunt de terra Ægypti.* Parum istis fuit idolum suum, summis honoribus & laudibus attollere, nisi potissimum Dei beneficium, quod illis impenderat, in eum collocarent. Magna ingratitudo est beneficium non referre, maior non cognoscere, sed omniū maxima: inimico quæ sunt benefactoris tribuere: & ut idolum ad sequentem ducatum allicerent, præcedens beneficium liberationis in eum referunt. *Et uidit Abarō, & ædificauit altare coram eo, & clamauit, & dixit. Solemnitas est Domino cras.* Multa mala sequi solent ambitionem. Audis quod sacerdos perpetrat, ne sacerdotii munus amittat. Sed Dei dispensatione hæc omnia fiūt, quemadmodum in Petro, ut discat peccator sacerdos, peccatoribus misereri. *Surrexerunt in crastinum, obtulerunt holocausta.* Festināt peccatores, uitiorum suorum consumationem, ne forte impediantur: & finit Dominus eos ex sententia agere, ne in deteriora prolabantur. *Sedit populus ut manducaret & biberet: & surrexerunt ludere.* Detestantur homines Deum astringentem, & prohibentem: sequuntur liberiorem, qui gaudia & ludos permittat hisque delicietur. Vnde summe detestandi sunt dii aut homines, qui habenas uiciorum, suis cultoribus laxant. Sequi etiam solet ludus, cibum & potum: quare cauendum ab his maxime est, ne leuis reputeris in ludis. *Vade descende.* Nihil iocundius diuino colloquio, hoc tamen priuatur dux ob populi peccatum. Discant etiam ex hoc loco, qui docent, unitos, ac contemplatores, liberos esse ab omnibus aliis, neque tunc præceptis aliis astringi: cum uideant hic Dominum, ducem à suo colloquio reiicere, ut populo suo subueniat. Nonne etiam apud Lucam legunt seruatorem, non Luc. 22.
tantum semel sed etiam ter orationem reliquisse, ut tentationi discipulorum suorum subueniret? *Viam suam corrupit populus tuus: quem ascendere fecisti è terra Ægypti.* Hoc malum peccatum afferre solet, ut peccator non sit Dei ad beneficia, sit tamen eius ad supplicium. Neque uult amplius Dominus se autorem liberationis uocare, postquàm tam inuerecūde eum in idolū retulerunt. *Recesserūt cito de uia, fecerunt sibi uitulum, incuruauerunt se ei, ac immolauerunt dicentes. Hi sunt Dii tui Israel, qui te ascendere fecerūt de terra Ægypti.* Sicut nouit Dominus opus uirtutis extollere, ita circunstantias uiciorum nostrorum exaggerare. Audi quid Abrahæ immolare uolenti filium dicat. Per me metipsum iuraui, quia fecisti rem hanc, neque pepercisti filio tuo, unigenito tuo. Sic & hic omnia quæ opus malum aggrauare possunt inculcat *Vidi populum hunc, & ecce populus duræ ceruicis.* Nonne antehac bone Deus, duræ ceruicis erat populus? Indubie, sed multiplicatis peccatis, amplius detegitur eius duritia. Considera quæso, quid prosit peccata non augere: quoniam eis multiplicatis multa uidentur, quæ antea propter paucitatem occultabantur. Contingit sæpius, ut dominus, serui priores negligentias non curet, sed cum eas uiderit multiplicatas, eas quas dissimulauerat aduertit, & punit. *Et nunc dimitte me.* Quis te ligauit Domine Deus? Ligatū habent sancti Deum, ut nō puniat nisi permiserint ipsi. Expectat Dominus in cælo Petri ligamina & solutionē, neq; eum in cœlis ligat aut soluit, nisi quē Petrus in terra soluerit uel ligauerit. Et summe hic aduerte, dei misericordiam, ut se solui roget ut ligetur: ubi etiam iratos docet, non sine hominū aliorum cōsilio, maxime amicorū in uīdictā exire, cū ipse qui in nullo effrenis esse potest, serui sui moderamē expectet. *Consumā eos, faciamq́; te in gentē magnā.* Probat locus iste, quod communiter sancti dicunt: neminem uidelicet Deum deucere: nisi alterum subleuet. Vult eos cōsumere: sed

non

non delebit, nisi Moseh faciat in gentem magnã. Vbi etiam ducẽ summe tentare uoluit, ut ex periretur an ꝓ priuato bono, sineret cõe perire. *Vt quid Domine irascitur furor tuus, in populum tuũ quẽ eduxisti?* Attẽde huius ſctí uiri summã prudẽtiã. Nouerat amabile bonum unicuiq; ꝓpriũ. Audierat Deũ, populũ ut rẽ nõ suam, neq; ad se ꝑtinentẽ, reiicere: ideo conatur populũ Dei facere, ut ꝓhibeat ꝑdere. Tu uocas populũ meũ ut ꝑdas: ego assero tuũ, ut parcas. Tu liberationis opus, in me fragilẽ transfers: ego uero in te, qui hoc forti manu fecisti refero. *Vt quid dicẽt Ægyptii.* Admonui in literæ huius interꝑtatione q̃ sapientẽ Moseh hic agat oratorẽ. Multa enim homines faciũt & omittũt, ne famã & gloriam quã habẽt amittãt. Hoc aũt sibi imminere Moseh deo opponit. Oĩs orbis (ait Moseh) te fortẽ ac uerãcẽ credit: qui si uiderit te dælere eos, quos tã forti potentia liberasti, aut te patribus ꝓmissa nõ tenere putabunt, aut impotentẽ aut mẽdacẽ arbitrabũtur: quare & si ipsi hoc ꝓpter facinus immẽsum mœrentur, tu tñ famã tuam ꝑdigere nõ debes. Quo in loco etiã cõsidera, multa non solũ propter amicos, sed etiã ꝓpter inimicos esse faciẽda & omittẽda. Parcendũ ergo illis erat, ut patres gauderẽt, & ne eorum inimici lætarentur. *Recordare Abrahã.* Admonui frequẽter, quid ſcti ualeãt populo suo ciuitatibus & cõsanguineis suis: ut propter eos parcat dñs posteris suis, & populo suo. *Et pœnituit dñm mali quod cogitauerat facere.* Efficacissimæ sunt ſctõrũ ꝓces. Nõ solũ malũ faciẽdum, ꝓces ſcti impedierunt, sed deũ pœnitere cogunt, quòd facere uoluisset. *Descẽdit, & duæ tabulæ in manu eius.* Nõ retinuit bñficiũ scriptæ legis, nõ cõfregit tabulas testimonij, nõ ꝓhibuit ad populũ deferri. Audiant hæc, qui ob parũ ingrati hominis crimen: bñficia subtrahunt. Peccauerat populus peccatũ grãde, & dignus ꝑditione erat: & pius pater nõ subtrahit beneficium legis: immo neq; ad tempus pœnitudinis differt quod ad exaggerãdum adiecit. *Et tabulæ opus Dei erant:* ac si aptius dicat. Licet isti peccatores essent maximi, nõ tñ tabulas negauit sed dedit, nõ qualescũq;, sed quæ Dei opus erãt, digitoq; dei exaratę. *Vox belli in castris.* Bonus dux, qui semper à bello timet suis. *Non est clamor uictorũ.* Magis timenda est in populo lætitia inordinata, quàm belli clamor, aut tristitia. *Proiecit tabulas, & fregit eas sub monte.* Partes agit optimi ducis. Apud deum instantissime orat, sed corã peccatoribus sæuit & acerrime arguit, ut doceat prælatum dũ orat ꝓ peccatorẽ mitem se ostendere, sed zelo plenum dum eum in faciem reprehendit. *Tulit uitulum, & cõbussit igni.* Nihil reliquiarum peccati apud peccatorem debet amplius apparere, ne postmodũ specie peccati allectus, ad illud reuertatur. Sed quare eos potauit peccato. Docet Petrus rauennas tractans illud Lucæ. 15. Cupiebat saturari de siliquis, quas porci comedebant. Sæpius diabolũ nõ sinere peccatores peccatis suis satiari, ne post saturitatem fastidio illis sit: & sępe contingere, ut peccatores saturi, ad Deum reddeant faciliius. Vt ergo peccatum isti de cætero fastidirent, eos saturauit peccato ac uitulo suo. Si enim tẽpore Ierobeam uitulũ in puluerem redactũ suscitarunt, quid facerent si eius reliquias integras inuenirent? Et aduerte prudentiam Moseh, prius in peccatum, q̃ in peccatores sæuit: ut peccati radicem prius extirparet. *Quid tibi fecit populus iste, ut induceres sup eũ peccatũ grãde?* Sunt qui iniurias suas uindicare uolunt, inducẽdo ad peccatum eum: à quo iniuriam sunt passi, quod pessimum genus uindictæ est. Nõ curauit sanctus uir fratrem, sed omne peccati põdus in eum reiicit: ut discant multitudinis rectores: ab eis omnia peccata plebis esse exigẽda. *Tu nosti populũ, quòd ad malũ pronus est.* Vsitatum humani generis uitium est, peccatũ excusando multiplicare: & hic perpende, magnum malum esse, peccatis assuescere. *Proieci in ignem: & egressus est uitulus.* Omnia quæ pertinent ad peccatum suum silet, ne pœnas det. Tacet se sibi lo finxisse uitulum, solemnitatem proclamasse, uictimas obtulisse: & sola quę peccatum excusare uidẽtur profert. Vbi etiam aduerte ducis modestiam. Nõ statim percutit, non occidit: sed peccatoris audit excusationem: quemadmodum Deus primos parentes audiuit. *Vidit Moseh populũ, quòd detectus esset.* Debet prælatus quantũ potest peccata populi occultare, famãq; seruare: sed cum uiderit publicata, uindicare & publice punire. Quàmdiu Dauidis peccatum occultum fuit, noluit illud Dominus punire, cum autem fuit detectum, uoluit uindicare. Quia blasphemare fecisti inimicos nomen Domini, filius qui natus est tibi morte morietur. Timuit sanctus Moseh, ne inimici Dei blasfemarent nomen Domini dicẽtes idololatras eiecisse, ut idololatras plantaret: ideo uoluit peccatum punire. Qua in re nos optime docet, non esse dissimulã dum cum peccatoribus, quando Deus propter peccatum est male auditurus. Si uero alteram amplectaris expositionem, docentur duces, quantum in illis est curare, ne populus bona sua &

1. Reg. 12.

2. Sam. 12.

& temporales diuitias prodigat: quoniam necessariæ sunt ad reipublicæ cõseruationẽ. *Congregati sunt ad eum filii Leui* Qui diu uirtutẽ aut sanctitatem coluerunt, facile ad eam reuertuntur, etiam si aliquando in peccata labantur: quemadmodum qui in peccatis uersatus est, difficile ad uirtutem reddit, etiam si aliquãdo eam colere uideatur, statim tamen ad sua uicia reuertitur. Filii Leui quoniam præ cęteris Deo ministrabant, facile ad eius partes tuendas reuertuntur. *Sic dixit Dominus Deus Israel.* Nusquàm Deum hoc Moseh dixisse legimus: sed supplet hic text⁹, quod fuerat in colloquio omissũ. *Occidite unusquisq; fratrem suum, amicũ, & propinquum.* Propter iniuriam Dei uindicandam, non est curandus frater, non amicus, neque filius, aut uxor. Solet Deus ab ira quiescere morte peccatorum. Nõ poterit (ait Dñs ad Iosuah) Israel stare coram inimicis suis, nisi de medio tollatur, qui abstulit anathema. Si quæras cur plures fuerint occisi de tribu Leui, respõsio est, quia p eos peccatum uenerat, maxime culpa Aharon: qui à peccato populũ debuisset retrahere. Neq; huiusmodi interfectores erant à peccato immunes: sed solet Deus p alios peccatores, alios punire, quemadmodũ Iudæos p Chaldæos. Iehosuah.

Consecrastis manũ uestrã hodie Domino. Si iudex aut tortor malorũ es, non putes te irreligiosum aut prophanũ: quoniam nõ minus Deum hoc upere colis, q̃ si donaria & sacrificia manibus sacratis offerres. Sacrificium Deo acceptissimũ est, peccatores punire, quemadmodũ sanctos colere. Nec minus benedicitur qui iniustum necat, q̃ qui iustum extollit: quemadmodũ uidere est in facto Phinees, cui, ppter occisionẽ Israhelitæ, sacerdotium perpetuũ concessum est. Numeri.25.

Vos peccastis peccatum grande. Ostendenda est peccatori, peccati sui grauitas, neq; facile uenia promittenda: ut sciat q̃ graue sit Deum offendere. Placauerat iã sanctus uir Deũ: ueniãq; precatus obtinuerat: noluit tamen hoc populo indicare, ne incentiuum peccati fieret postmodum, ueniæ facilitas: unde dicit. *Si forte expiem peccatum uestrum.* Tam grãde (inquit) est, ut nõ sufficiat oratio mea ad ueniã ĩpetrãdã. *Obsecro, peccauit popul⁹ iste peccatũ grãde.* Magnum discrimen est inter audire peccatũ, & propriis oculis uidere. Nõ reputabat sanctus uir, tam graue fuisse peccatum, quando Deũ narrante audiuit, sicut cũ illud ,ppriis luminibus uidit: ideo ad Deũ reuersus grande asserit. Visus est etiã summa prudentia. Cum hominem iratum uideris, non illi dicas, eum sine causa iratum: sed iræ parumper indulge, & cum maxima ratione iratum prædica: quoniam sic eum facillime placabis: quod nequaq̃ perficies si ei obsistere uelis. *Et nũc si leuas peccatum eorum.* s. leua. *sin autem, dele me de libro quem scripsisti.* Magna fuit huius uiri erga populũ charitas, ut uelit de libro dñi deleri, si ei peccatum nõ remittatur. *Qui peccauerit mihi, dælebo eum de libro meo.* Audis hic summam Dei æquitatem, ut iustũ etiam dęleri uolentem, non deleat. Nã quemadmodum eius iustitia, uix potest non punire peccatorem, ita uix potest iustum dælere. *Duc populum ad locum quẽ locutus sum.* Nunquid iniquitas mea (ait Paulus) ueritatẽ dei euacuauit? Absit. Sed est deus uerax, omnis aũt homo mẽdax. *Ecce angelus meus p̃cedet te.* Roman.3. Quoniam ducatum Dei, à se reiecerant, subrogatur uicarius angelus. Nam & si culpa peccatori remittatur, multa tamẽ incommoda, in peccatore relinquit. Priuantur isti ducatu Dei. Punitio in aliud tẽpus seruatur. Et considera hic, ut iam hoc cap. admonui, quãtũ malum sit peccata repetere: quoniã uindicta dissimulata antea, in sequens peccatum accumulatur: neq; ineõuenit sæpius pro eodem peccato puniri, pсertim cũ nõ primum plene punitum est, ut iuris prudentũ sententia est.

CAPITIS. XXXIII. AD literam annotationes.

A*D terram fluentem lacte & melle.* i. ad terrã in qua est lactis & mellis copia. Nulla enim res fluit: nisi sit copiosa. Qui autem sint Chenanæi & alii qui hic numerãtur, dicitur Gen.10. ubi agitur de generatione filiorũ Noach *Eo quòd sis populus duræ ceruicis.* Quẽadmodum uitulus qui iugum reiicit, dicitur durus ceruice, sic homo qui non uult ferre impositam legẽ. Vocatur ergo Israel duræ ceruicis, quoniam nõ uolebat ferre legẽ Dei, sed statim à se reiiciebat, quẽadmodum uitulus nõ assuetus iugo. Et memẽto hic aduertere, qđ in regulis annotauimus, qualiter. s. sæpius causa alicuius sententiæ, nõ eam immediate sequatur, sed multis interpositis. Dixerat enim superius. Et mittam angelũ meum ante te, & eiiciam Chenanęum & postea sententia interposita sequitur. Non ascendam tecum: ubi redditratonem, quare ductorem misse rit angelum, & noluerit ire cum eis: ne. s. consumeret seu comederet eos. *Nõ posuerũt uir ornamẽtum suum super se.* Significat uerbũ adah hebræis ornare, & adid ornamentum. Adunt

dunt etiam significare uerbum adah transire, propter illud Iob.28.Non adah.i.transiuit super eum leo. Quod si uerum est, possemus dicere adi, significare indumentũ transitorium seu mutatorium:& posset hic uerti. Non posuerunt uir mutatorium suum super se:sed sensus idem est. *Momento uno ascendam in medio tui: & consumam te.* Incerta & uaria est significatio uerbi raga, à quo rega, id est momentum. Dicũt autem hebræi, significare scindere, transfigere, quiescere,& conterere. Sed meo iudicio, solũ significat scindere, & diuidere. Iiob.7. Cutis mea raga, id est scissa est.s.propter ulcera, aut ex ardore solis. Et cap. 27.Pot ẽtia sua raga.i.diuisit mare. De secunda significatione exemplum habes Ierem.50.Vt hirgia.i.sistere faciat terram: Et Isa. 34. Ibi hirgia, id est diuisit strix, id est media tẽporis parte mansit, scilicet æstate aut hyeme. Nomen uero rega iuxta hanc uerbi significationem, uidetur significare scissionem, seu scissuram: unde potest hic uerti. Scissione una ascendam in medio tui,& consumam te. Rem tamen non ausim diffinire, quoniam cõiecturis ducor. Sunt tamen multi in scripturis loci, quibus dictio uidetur momentum significare: ut Isaiæ.54. Berega, id est momento paruo dereliqui te. Vtraque significatio potest nomini conuenire. *Descendere fac ornatũ tuum à te, ut sciã quid faciam tibi.* Crediderim Dominum hæc dixisse uerba, statim post illa. Non ascendam in medio tui, quia populus duræ ceruicis es: & tũc addidisse. Depone ornatũ tuũ: postea uerba illa.

Et audiuit populus uerbum malum hoc, & luxerunt, & nõ posuerunt unusquisq; ornamentum suum super se. Præcipit autẽ Dominus eos ornamenta sua deponere, quæ induerant ad uituli sui cultũ. Et agit hic Deus dominum, iratum ualde in seruum, qui eum exui præcipit, ut deliberet àn uelit uerberare nec ne. Sunt qui huiusmodi uerba, de tabernaculo intelligunt: quòd scilicet præcipiat deponere ornamenta tabernaculi: quod erat iudæis ornamento. Sed quod sequitur hunc sensum exibilat. Sequitur enim. Et spoliauerunt se filii Israel ornamentis suis à monte Choreb: & forte usque ad ingressum terræ, nullus uestibus festiuis usus est. Volebat autem Dominus, ut Israel, se nudum & spoliatum uestibus illi uerberandum obiectaret, ut uidens eum sic paratum: misericordia motus condonaret peccatum. *Extendit illud* scilicet *tabernaculum extra castra*, aut illi, scilicet tabulas, ut postea cortinis operiret. Ratio quare extra castra, Dei tabernaculum extendit, fuit: quia immunda erant castra ex idol cultura. *Vocauit illud tabernaculum ecclesiæ.* Aliqui uertunt tabernaculum testimonii. Vocauit autem tabernaculũ testimonii, ne filii Israel uidentes iram Domini, negarent pactum, cuius signum erat lex in tabernaculo inclusa. Aduerte tamen, quòd dictio moed, non est certæ significationis apud hebræos: propter radicis à qua diriuatur, incertitudinem: & si est à iaad, quod est congregare & conuenire, maxime ad certum tempus, tunc moed significabit adunationem, congregationem: & hac de causa Sanctes noster uertit. Tabernaculum ecclesiæ seu congregationis. Sed quare nunc, uocet illud tabernaculum congregationis, non constat, nisi dicas hoc ideo, quia ibi decreuerat cũ Moseh solo colligi & loqui. Potest secundo esse à radice auad quod est testificari: & tunc significat testimonium, & ratio data est. Tertio potest esse à themate adah quod est ornare: & tunc uertendum esset. Vocauit illud tabernaculum ornamenti, seu ornatum, quoniam cortinis ornatum erat. Potest quarto esse ab adad qđ est erigere, & exaltare: & sic dicetur exaltationis seu erectionis, quoniam erigebatur & deponebatur. Secundum regulas grammaticæ hebraicæ, potius est à iaad, quàm à quacunque alia: ideo Sanctes potius uertit ecclesiæ quàm testimonii: & textus sequens uidetur hanc significationem præ cæteris approbare: ut scilicet uocauerit illud tabernaculum collectionis, maxime ad statutum tempus: quoniam statim sequitur, quòd omnis qui uolebat Deum orare, egrediebatur extra castra ubi erat tabernaculũ Domini: & illuc colligebatur populus ad orandũ. *Et erat quando egrediebatur Moseh,* scilicet castra eorum, *ut iret ad tabernaculũ: assurgebat illi omnis popul⁹,* ut scilicet illi debitum honorem impenderent,& rogarent ut ageret causam illorum coram Domino. Aut aspiciebant post eũ,& assurgebant, tanquàm rei expectantes sententiam Domini, quæ per Moseh erat promulganda. *Ascẽdebat colũna nubis.* Melius nebulæ, ut iam sæpius admonuimus: & uidebatur è terra ascendere: quæ quidem columna, erat signum præsentiæ Dei: ideo quàm primum insurgeret columna, populus incuruabatur,& adorabat Deum præsentem. Loquebatur autem Dominus cum Moseh, ad ostium tabernaculi, ut uideret omnis populus, ꝗ familiaris illi esset Moseh,& ei deferrent: Dominus aũt erat, illa columna tectus, ut à nemine uideretur. *Loquebatur dñs cũ Moseh, facie ad faciẽ, quẽadmodũ loquitur uir ad proximũ suũ.*

Nō intelligas, quòd Moseh, isto modo cum Deo loquens faciem eius uideret: quoniam si uidisset, non peteret postea eiusdem faciei diuinæ uisionem, neque illi diceret Deus. Non uidebit me homo, & uiuet. Sed loquebantur sicut duo amici, quorum alter est in tenebris alter in luce: aut sicut duo in obscurissima nocte, aut loco, simul colloquuntur. Nam Deutero. quinto dicit Moseh ad populum. Facie ad faciem loquutus est Dominus uobiscum, id est familiariter. Vnde indubie credo, Moseh nunquàm faciem Dei uidisse, licet nouerim Augustinum & Thomam oppositum asseruisse: quorum uterque opinatiue loqui uidetur. Neque me solum, aut primum, hoc sentire putes, cum hoc in loco Cayetanus noster, idem teneat, & asserat. Etiam ad uertes hebraismum esse, loqui facie ad faciem, & significare, loqui familiariter ut statim textus explicat, dicens. *Sicut uir ad amicum, seu socium suum.* Chaldæus uertit. Verbum cum uerbo, seu uerbo ad uerbum loquebatur Moseh cū Deo. *Iehosuah filius Nun puer: non recedebat è medio tabernaculi.* Solet hebraismus omnes ministros, pueros uocare, quoniam munus exhibent puerorum, quorum est senioribus ministrare: ut patet Iehosuah sexto, ubi de exploratoribus dicit textus. Et ingressi sunt pueri bellatores: ubi uiros bellatores, pueros uocat: & Christus discipulis, iam prouectæ ætatis, Ioannis uigesimo primo cap. Pueri, nunquid pulmētariū habetis. Et quod sequitur. *De medio tabernaculi,* uertendum est. De intra tabernaculum, ut hebraice habetur, quoniam medio, pro intra, sæpius utitur hebraismus: ut erat nauis in medio maris, id est intra mare: quod ad oculum habes Iehosuah tertio in fine, ubi dicitur, pedes sacerdotum stetisse, in medio Iarden: cum præcedat, eos solummodo intrasse aquas: & quia nondum, magnum illud tabernaculum constructum erat paruum: uocabatur congregationis, cuius causa iam dicta est hoc capite, aut quod uerius credo, quia ibidem erat congregatio Domini, & Moseh: conueniebant enim ibi, ad miscenda colloquia: & Domino & Moseh, ab eo recedentibus, manebat in eo Iehosuah, ad custodiam illius: & in hoc distabat hoc, à magno tabernaculo, quòd in magno, semper aderat Dominus, à paruo uero recedebat uisibilis illa nebula, in qua Dominus loquebatur, uel forte recedebat à loco in quo intus in tabernaculo erat, & ueniebat ad ostium, ad alloquendum Moseh.

Vide Deu.

Et non scire fecisti me, quem missurus es. Etsi (inquit) dixeris te angelum nobiscum missurum, nondum tamen illum designasti. Aut dicit Deum sibi nondum ducem indicasse: quoniam non acceptauerat angelį ducatum. *Tu dixisti. Noui te in nomine, & inuenisti gratiam, in oculis meis.* Nusquàm antehac legimus, Deum dixisse Moseh. Noui te ex nomine, & quæ sequuntur: quare credendū est, sibi hæc in montis colloquio dixisse, licet non sint scripta superius. Et nosse aliquem ex nomine, est illum familiariter, aut quasi familiarem cognoscere. Solent enim nostri, cum suam familiaritatē, apud regem, significare uolunt, dicere. Scit rex nomen meum, id est me familiariter cognoscit: & melius uertas, cum nomine, quàm ex nomine: aut ex nomine, ut sit sens⁹. Nō solū te noui ex facie, sed etiā ex nomine. Multos enim ex facie nouimus, quorū nomina ignoramus: ministros uero, frequentius nobis ministrantes, nouim⁹ ex nomine, quoniam oportet eos frequentius uocare nominando: & forte, hoc uult Dominus significare, cum dicit. Noui te ex nomine, id est noui te, quasi ministrum, quo frequenter utor, quem per nomen sæpius uocare oportet. Et inuenire gratiam in oculis alicuius (ut in hebraismis diximus) est illi gratum esse, quòd gratia, maxime oculis ostendi soleat: & dicitur gratiam inuenire, quoniam gratia (ut Paulus dicit) non est uolentis, neque currentis, sed Dei miserentis: & homo dicitur eam inuenire, quia eam quasi thesaurū casu inuenit, nō sua industria aut labore. *Et nunc, si quæso inueni gratiam in oculis tuis, scire fac me, uiam tuam: & sciam te, ut inueniam gratiam, in oculis tuis.* Expertus fuerat sanctus uir, se Deum precibus placasse, cupiens autem, modum quo Deum postmodum placaret, cognoscere: orat Dominum, ut illi uias suas ostendat, id est uoluntates, quibus cognitis, possit eum, de cætero placare. Sic Dauid. Notas fecit uias suas Moseh, filiis Israel uoluntates suas. Et constat. Moseh uias domini, eo explicante capite sequenti didicisse, quibus postea nititur, Dominum placare, ut patet Numeri decimo quarto, ubi indignatū Dominum de facto exploratorum, laborat his uerbis placare. Dominus patiens, & multæ misericordiæ auferens iniquitatem: & quæ sequuntur. Qui enim nouit mores, & conditiones alicuius principis, scilicet quæ diligat & uelit, & à quibus abhorreat, facile potest, eum iratum placare, aut ad iracundiam excitare. Nos dicimus. Eu sei a condiçam del Rey. i. mores regios, noui. Nihil ergo hic, per uiam significari existimo, nisi conditionem ac mores. Et quod, ad eum de cætero placandum, uelit scire hanc uiam, seu conditionem statim explicat dicens. *Vt sciam*

te,

te, & inueniam gratiam in oculis tuis. Idem ergo est dictu. Sciam te, quòd sciam mores tuos,& conditionem:in quem sensum, arbitror Dauidem petiisse. Vias tuas Domine, demonstra mihi,& semitas tuas edoce me: ac dixisse, omnes uias Domini, misericordiam esse, & ueritatem. Et hoc est, quod Dominus Moseh postmodum ostendit, scilicet se esse misericordem, & ueracem, seu stabilem in promissis. *Vide quia populus tuus, est gens hæc.* Inculcat sanctus Moseh Domino, Israel esse populum eius:ut si non pepercerit, propter ministrum deprecantem,parcat, ne suam rem pdat. *Facies mea ibit*, id est præsentia: aut ego ipse ibo,ac si dicat.Non mittam angelum, ut decreueram, sed ego ipse uobis adero, & ducam: ut hucusque feci. *Et requiescere feci te.* Omnes nostri, hic præteritum, per futurum uertunt: ut sit sensus. Et requiescere faciam te, id est faciam, quòd non sis solicitus, de euentibus, timens mala, quæ populo occurrere possunt, cum me ductorem habueris: sed in hebræo præteritum est.f.Et requiem dedi tibi. Quod si ad uerbum,interpretare uelis,sensus est. Quiescere feci te,scilicet à precibus,ut amplius non me urgeas precibus tuis:in quem sensum,possunt uerba futuri explicari. Et quiescere faciam te, concedendo postulata:quoniam ostendam tibi me ipsum,& uiam meam.Possemus etiam sic interpretari. Et quiescere faciam te,adiuuando te, in ducatu, minus enim laborat dux, & utcunque quiescere uidetur,cum adiutorem habet in labore,psertim Deũ,qui sensus optim⁹ est.Aut requiem dabo tibi.i. dare decreui,anteq̃ populũ iuducas, ad promissam terrã:uel dare decreui septuaginta senes,qui quiescere te facient à labore:sed ille sensus, scilicet quiescere feci te,scilicet à solicitudine, & precibus concedendo postulata, mihi genuinus uidetur. *In quo cognoscetur hic?* i. In quo cognoscent, qui sunt hic prope nos, *inueniße nos gratiam, in oculis tuis*, nisi cum nobis ipse aderis? Aduerte tamen dictionẽ epho(ut uidetur) esse compositam, ab ei, quod est ubi,& à pho,quod est hic,quasi significet. Vbi hic. Sæpius tamen,est unica dictio, quam nostri uertunt quandoque ubi, ut Iiob trigesimo octauo,ubi habetur. Epho,id est ubi eras, quando ponebam fundamenta terræ? Aliquando uero hic,ut hoc loco.Posset tamen, hic etiam uerti ubi:ut sit sensus.In quo cognoscetur ubi, scilicet fuerimus,quòd inueni gratiam in oculis tuis? Confirmat locus iste, illam interpretationem, superius hoc eodem capite positam, quòd scilicet Aharon, suo facto diffamauerit populum, eum uidelicet esse idololatram, & à se Deũ uerum reiecisse: qua de causa hostes in eum insurgerent scientes Deum, eos ob lituli adorationem, dereliquisse: quam ob rem nunc Moseh dicit. Infamiam idolatriæ, nihil eis nocituram, cũ sciuerint,in omni loco hostes Deum ad eos rediisse, ac inter eos esse: cuius uirtutem maxime formidabant. *Et diuisi erimus*, scilicet in dignitate,& celsitudine,te Deum,uerum & fortẽ, ductorem & protectorem habentes:ab omnibus gentibus. *Etiam uerbum hoc, quod locu tus es: faciam.* Non aliud hic significat,quàm se concedere,quod postulauerat Moseh: ut scilicet ipsemet Deus, duceret eos, & adesset illis. *Fac me quæso, uidere gloriam tuam.* Senserat sanctus uir,Deum sibi propicium: seq; illi gratum,astruxisse: ideo nouam addit petitionem Neque mirum, quoniam toties,familiariter fuerat cum eo locutus, ut socio socius: ideo desiderabat, facie nosse,quem uoce & colloquio nouerat. Neq; petit nunc, ut aliqui putant beatificam uisionem, sed ut ei gloriam suam ostendat.Petiisse tamen eũ,facialem uisionem, subiuncta Domini responsio,ostendit: neque satis cõstat, quid hic gloria significet. Radix nominis chebed, id est gloria,est chabad, quod significat onerare,inde diues uocatur chebed,quòd uideatur onustus diuitiis suis. Inuenitur etiam, gloriam significare & ea, quæ ostendebant Dei præsentiam:ut erat splendor à Deo immissus,& nebula illa,qua tectus, & absconditus erat. Quòd uero per gloriam, claritas illa seu lux in qua Dominus uidebatur, significetur, ex Paulo secundæ, ad Corinthios tertio constat: ubi dicit filios Israel,non potuisse intendere in faciem Moseh, propter gloriam, id est splendorem & lucem uultus eius. Cum ergo dicit Moseh. Ostende mihi gloriam tuam,sensus(meo iudicio)est. Aperi mihi gloriam tuam, id est lucem, & nubem illam, tuæ præsentiæ ostensiuam, ut clare posim intueri te, quoniam nebula tectus, loquutus es ad me usque hodie. *Ego transire faciam omne bonum meum, supra aut iuxta faciem tuam, & uocabo seu clamabo in nomine Domini, &, miserebor cui miserebor, & miserebor, cui miserebor.* Difficilis intellectu, locus iste est, & obscurus: sed ex capite sequenti elucidari potest, ubi quæ hic promittuntur, complentur. Vbi aduerte, quòd per omne bonum suum, intelligit quod capite sequenti dicitur, quod scilicet sit Dominus,quod sit Deus,misericors, & clemens, tardus ad iram,& multus misericordia, & quæ se-

quũtur

quuntur. Neque putes, id quod sequitur. Innocentem, non in nocenté iudicare, & uisitare iniquitates parentum in filios, non pertinere ad bonum eius, quoniam iustitia mirabilis, & quæ captum nostrum excedat, optima est in Deo. Et in hoc, suam supremam ostendit potestaté, ut quod uoluerit faciat, de creaturis suis, quauis innocentia præditis. Neque bona hęc, seorsum transire fecit iuxta Moseh, sed in se recondita, ut scilicet faciẽdo se ꝑpe Moseh transire, fecerit simul trãsire hæc quæ in eo claudebãtur, & uoce distinxerit ea. Est ergo genuinus huius literæ sensus iste. Ego transire faciam omne bonum meum, id est meipsum, in quo sunt omnia bona, quæ coram te explicabuntur uoce, & clamabo seu uocabo nomen Domini. Nam ut Moseh attentus esset, dum transiret Dominus, quàm primum præteriuit facies Domini, clamauit Dominus, seu uocauit nomen suum, ac si diceret. Transit, aut adest Dominus, & similiter clamabo, seu dicam. Miserebor, cui miserebor, id est cui uoluero: licet Sanctes in utroque loco hic uerterit, miserebor, non tamen idem est in hebræo uerbũ, sed alterum est chanan, qđ nostri cõmuniter uertunt misereri, gratiosum se exhibere: alterum uero racham, quod est commoueri intus, ex uisa proximi miseria: significationes non sunt omnino certæ: & prius scilicet chanan, inueuitur in scriptura, significare donare, condonare, misereri, & miserabilem se ostendere. Nã Genesis trigesimo tertio dicit Iaacob. Pueri sunt quos chanan, id est donauit mihi Dominus aut gratis dedit. Sic secũdo Semuel duodecimo. Quis scit, Ie chanan, id est si donauit mihi Dominus. Iob tamen decimo nono capite uidetur significare precari, quo in loco sic dicitur. Halitus meus extraneus fuit uxori meæ: uechanoti, id est & precabar, per filios uteri mei, aut miserabilem me exhibebam filiis uteri mei. Quod autem aliud uerbum scilicet racham, significet intus commoueri, constat ex Psalmo centesimo tertio, ubi sic habetur. Cherachem, id est sicut commouetur, pater filiorum seu super filiis, cõmotus est Dominus, timentibus se, seu super timentes se. Inde rechem, id est uulua seu uiscera, sic ut puto dicta, quòd commoueãtur uisa alicuius miseria. Et horum uerborum, scilicet miserebor, cui miserebor, & commouebor cui commouebor, duplex est sensus. Alter est. Miserebor, cuius uoluero. Alter (qui mihi germanior uidetur) est. Clamabo scilicet transiens coram te. Miserebor, id est sum qui miserebor & cõmouebor, id est & ego sum qui commouebor: uolẽs per hoc summatim ostendere Moseh, omne bonum suum, quod maxime, in misericordia consistit. Sic ergo literam integram, legendam puto. Ego transire faciam, omne bonum meum coram te, id est ostendam tibi, omnia epitheta bonorum meorum: & uocabo nomen Domini coram te, id est dicam alta uoce Dominus, ut consideres, & scias me transire: & uocabo, id est dicam me esse eum, qui miseretur: & dicam, me esse qui commouetur, scilicet super mala hominum. Omnia enim hæc, inuenies fecisse Deum, complens quod hic promisit Moseh. *Non uidebit me homo & uiuet*, id est homo qui me uiderit, non poterit amplius uiuere: & loquitur de uisione faciali, quam petebat Moseh. Antehac, persuasum patribus erat, neminé citra mortem, posse Deum facie ad faciem nidere: ut patet de Iaacob Genesis trigesimo secũdo qui gloriatur, se citra mortis discrimen: Dei faciem uidisse. Neque putes, eum uidisse Deum clare: quoniam ut textus habet, nocte luctabatur angelus cum eo, unde faciem eius uidere nequiuit, & cum angelo, non cum Domino, luctabatur: & eo modo uidit angelum facie ad faciem, quo Moseh loquebatur, & uidebat Deũ, facie ad faciem, scilicet in obscuritate: hoc tamen interfuit, quòd Moseh uidit, re uera Deum, in tenebris tamen, aut potius cum eo locutus est: Iaacob uero angelum, qui Dei uicarius erat, cum quo luctabatur. In hoc etiam excessit Moseh, quòd uidit posteriora Dei clare: quod nullus patrum ueteris testamenti, uidit: unde Iudicũ decimo tertio dicit Manoach uxori suæ. Morte moriemur, quia uidimus angelum dñi. *Ecce locus mecum*. i. apud me, ut optime uulgatus interpretatur. *Cum pertransierit gloria mea*. Intelligit per gloriam nebulam illam, & alia quę Dei pręsentiã ostendebant, sicut aliis multis scripturæ locis. *Ponam te in foramine petræ*. Erat lapis scissus, aut foramen habens, inter Deum & Moseh: & dicit Dominus, se ex alia lapidis parte transiturum, & operiturum manu sua, lapidis foramen, dum facies eius transiret: ne faciem uideret Moseh, postquàm uero facies eius uideri nõ poterat, abstulit manũ suam, & uidit Moseh posteriora Domini, non autem faciem: & credendum est, Deum humana effigie pertransisse coram Moseh: ueq; locus est metaphoræ, Domini Cayetani.

CAPITIS. XXXIII. AD MORUM compositionem annotata.

Vade ascẽde hinc, tu, & populus, ad terram pro qua iuraui, Abraham, Isaach, & Iaacob. Nunqnàm hucusque legimus Deum, festinasse & urgisse sic Iudæos, ad terram

terram promissam, quemadmodum nunc, post peccatum, ut intelligamus peccatores sæpius: ad maiora dona, quàm ante peccatum habuerint, resurgere. Et simul discimus quid faciat Dominus, ne honorem, & famam amittat. Dixerat enim illi Moseh, ueritatem suam periclitaturā, si promissa patribus non impleret, quare Dominus ne mendax reputetur, promissa nunc urget. Similiter discimus quàm iustus & uerax sit Dominus, qui urget eum cui debet, ut à se promissa accipiat. Nos consueuimus pauperes ad debita soluenda urgere, Deus uero uidetur nos cogere, ut det quæ nobis promisit. Sic & apud Ezechielem legis quàm sollicitus sit, ut soluat Nabuchdonosor ministeria quibus aduersus Tyrum exercitum suum fecerat seruire, unde in premium illi datur Ægyptus. Quis mihi daret, Deus mi, sic festinare, quæ tibi promisi soluere, quemadmodum tu laboras, mihi promissa cōplere? Pollicitus sum te Deum habere, promisi, mandata tua seruare, sæculo & pompis eius ab renunciare, sed quæ horum, unquàm tibi prestiti? Impletur in me, quod regius propheta prædixit, & Paulus ad Romanos citauit, te uidelicet esse ueracem, nos uero omnes mendaces.

Bona sunt hæc.

Capit.3. *Mittam ante te angelum.* Sæpius dantur uicarii, propter peccata hominum: qui enim abiiciunt bonum prælatum, sæpius traduntur in manum seuioris domini: quemadmodum de Iudæis legimus primo Semuelis octauo & duodecimo. Quia enim, abiecerunt prælatum Deum, & bonum sacerdotem, traditi sunt in manus regis, tyrannidem in eos exercentis, qui meliora eorum, sibi usurparet. *Non ascendam in medio tui, ne forte consumam te.* Admonentur hoc in loco biliosi uiri, non se immiscere quæstionibus. Similiter, non debere uelle prælaturam accipere: qui non potest, aut uix potest ferre peccata suorum subditorum. Non uult Dominus populum ducere, quia tanta maiestas & sanctitas: non facile ferret eorum errores, & tu, qui uix iram continere potes: audes prælaturam subire. *Et audiuit populus sermonem hunc, & luxerunt.* Quantum debeat peccator sentire recessum & absentiam Dei, pulchre locus iste adumbrat. Vt quid Domine recessisti longe?

Psalm.9. Nam quemadmodum omnes aduersus uiduā consurgere solent, quia non habet qui eam possit defendere: ita & aduersus animam, cum eam uiderint præsidio suo destitutam. Qui custodiebant (inquit) animam meam, consilium fecerūt

Psalm.70. in unum, dicentes. Deus dereliquit eam, persequimini & comprehendite eam: quoniam nō est qui eripiat. *Descendere fac ornatum tuum à te, ut sciam quid faciam tibi.* Nō libenter uidet Dominus peccatorem festiuis uestimētis indutum: sed quemadmodū dedecent iustum, uestimenta lugubria, ita & peccatorem, indumenta iocunditatis. Nescio, unde pessima hæc consuetudo, in ecclesia inoleuit, ut fœminæ Christianæ, ad exomologesim suorum peccatorum faciendam, ad ecclesiam euntes, orment se, melioribus indumentis, ac si ad nuptias irent. Non sic sorores meæ, edoctę à Domino estis.

Omnia hæc sunt cōsideratione digna.

Lucæ.7. Considerate quæso peccatricem illam, cuius sacra meminit hystoria, qualiter ad saluatorem, non ornata, sed solutis crinibus uenerit uerecūda, ut non fuerit ausa, faciem Christo ostēdere, sed eam capillis suis operuerit, & retro steterit. Tu ergo qui à Domino Deo tuo, ueniam requiris: ornamentum depone, sacco induere, & cinerem super caput tuum sparge, nudumque si fieri potest, coram Deo tuo te exhibe: ut ipse quātum placuerit, flagella multiplicet. Audi qualē se exhibeat Domino suo sanctus Dauid. Ecce

Psalm.37. (inquit) ego in flagella paratus sum: & dolor meus in conspectu meo semper: sic sese Domino exhibet, ut nudum dominus seruum, quantum placuerit uerberet. *Moseh accepit tabernaculum: & tetendit illi extra castra, procul à castris.* Nihil suum uult Dominus, habere apud peccatorem, omnia sua cupit ab eo auferre. ut scias quantum malum sit peccatū, quo non solum Deum ipsum, sed cuncta dona eius perdis. Thesaurum uult perdere, qui in loco nō securo, illud deponit: sic qui bona collocat sua apud peccatorem, cui continue Dominus ruinam minatur.

Aduerte hæc.

Loquebatur Dominus ad Moseh facie ad faciem: sicut homo loquitur ad socium suum. Nunquàm antehac similia audiuimus, facta Moseh. Nunquàm Dominus letiorem uultum ac plures fauores iustis ostendit, quàm cum uiderit alios peccatores, à se recedere: quod facere solet, ut eos ad inuidiam prouocet. Cum enim Dominus peccatorē castigare disponit, corā eo extollit iustum. Quia enim nouerat, diabolum inuidum, commendat iustitiam Iob coram eo, quòd non sit ei similis in terra, iustus ac timens Deum. Solent principes, tunc maxime, fideles milites diligere, & extollere, cū omnes alios uiderint infideles Vos (ait Xp̄s apostolis) estis, qui permansistis mecum, in tentationibus meis: ideo in regeneratione, sedebitis super sedes. *Iehosuah filius Nun, nō recedebat à tabernaculo.* Admonet locus iste cu stodiendas esse ecclesias, ne contingat aliquid immunditiæ, in eis fieri. *Tu dicis ad me, ascendere*

Cōsidera hæc quoniam digna sunt.

Iob.1.

Lucæ.22.

dere uelit:& memento,maxime nobis, hoc caput,gratiam commendare.

CAPITIS. XXXIIII. IVXta literam annotationes.

D*Ola tibi duas tabulas lapideas*. Verbum hebraicum pasal,est hebræis dolare & sculpere : & dicitur tam de lignis, quàm de lapidibus.Deutero.decimo habes. Va ephsol id est.Et dolaui duas tabulas lapideas. Inde pesel,id est sculptile. Significat etiam Iudi. tertio, lapicidinam, seu latomiam,locum, quo lapides dolantur: quo in loco dicitur. Et ipse reuersus est mim hapisilim, id est à latomiis,seu lapicidinis.Posset tamen uerti,à sculptilibus,id est à loco,in quo erant sculptilia. Loquitur enim ibi textus,de terra Moabitarum,in qua erant sculptilia. Exquirendum hic merito esset, cur Dominus noluerit, alias tabulas dolare, sed Mosch pcipit,ut fabricet ipse eas.Ad qđ dicitur,Dñm, Deum hac uoluisse damnatione, punire Iudæos, ne gloriarentur amplius, se habere tabulas Dei opere fabricatas. Quod autem sequitur. *Tibi*.Occasionem præbuit rabbi Selomoni, fabulandi dictio tibi, quam exponit, ad utilitatẽ tuam. Dicit enim Deum Moseh ostendisse, lapidis iaspidis latomiam,unde lapides, ex quibus tabulas dolauit extraxit: ex quorum reliquiis, Moseh ualde ditatum asserit. Quo quid mendacius dici posit,ignoro. Nugant isti rabbini, cum scripturis,ut lubet,& miror eum ignorare,phrasim esse linguæ. Vade tibi. Ibo mihi. Et sunt multi scripturæ loci, in quibus non quadrat, ad utilitatem tuam : ut patet Numeri decimo tertio, quo in loco Dominus dicit Moseh. Mitte tibi uiros qui terram explorent· qui non ad utilitatẽ Moseh mittebantur, sed populi, & fortasis ne que ad populi utilitatem:cum eorum occasione populus à Domino fuit granisime punitus. Sic capite decimo quarto eiusdem libri. Proficiscimini uobis: quod etiam falsum est,fuisse ad eorum utilitatem : cum iubeantur retrocedere. Tene ergo modum esse loquendi,& hebraismũ. *Quas fregisti*.Significat uerbum samat,frangere,diuidere, & scindere: addunt uero hebræi, significare emere, propter illud Genesis quadragesimo septimo. Pro alimento, quod ipsi choberim,id est emebant: quo in loco, seruata propria significatione, uerti potest. Quo ipsi frangebant, scilicet famem. Vt enim eodem loco admonuimus,uocant hebræi frumentum, fractionem, quòd uidelicet famem frangat : & sicut hebræi dicunt,fregi tibi famem, id est cibaui te, sic nos Lusitani. Occidi tibi famẽ,mateite a fame, Nã me mataftes a fame, nem a sede, id est non extinxisti mihi famem neque sitim. *Esto paratus mane*.Non solum significat uerbum chun parare,sed etiam certificare,& firmare : ut patet secundo Samuelis quinto.Cognouit Dauid,qđ hechino, id est confirmasset eum Dominus, in regem: unde posses hic uertere. Esto firmus, seu certus,mane. Non mentiaris non mutes sententiam. *Et stabis mihi ibi,sup uerticẽ mõtis*. Pete q̃so hic à rabbi Selomone : quomodo Moseh stabat ad utilitatẽ Dei, in uertice mõtis, aut quid utilitatis erat Domini, quòd Moseh, cum eo in monte maneret. *Vir non ascendet tecũ*. Noluit Dominus aliquem adesse manifestatiõni, qua se ostendere decreuerat Moseh. *Pecus & bos,non pascant eregione mõtis*. Dictio mul,id est eregione, nõ solum hoc significat: sed circũcidere. Voluit Dominus,etiam pecora abigere,& pastores seu custodes eorum, ne uidere possent illa,quæ in monte agebantur. *Consurgens mane*.Posset etiam uerti.Eleuãs se mane. *Et uocauit in nomine Domini*. Non satis constat,quis uocauerit, an ipse Moseh, uel Dominus ipse: & crediderim Moseh,prius inuocasse Dominum dicendo. Domine, quæ autem sequuntur, re uera, sunt uerba Dei,non Moseh, licet omnes fere nostri,oppositum dicant:& littera sequens, sic reddenda ad uerbum est. *Ea transiuit Dominus,super faciem eius*: id est, iuxta faciem eius,medio tamen lapide,citra quem erat Moseh. *Et clamauit Dominus*,scilicet dicendo. *Dominus Dominus ego sum,fortis, commotus, misericors, longus iris, multus misericordia & ueritate, seu stabilitate, custodiens misericordiam milibus, leuans iniquitatem,seu pœnã iniquitatis, & præuaricationem, & peccatum, & innocentem iudicando, non innocentem iudicabo, uisitans, seu memorans iniquitatem, uel pœnam iniquitatis patrum, super filios, & super filios filiorum, super tertios & super quartos*. Complet hic Dominus, quod capite præcedenti promiserat Moseh. Promiserat autem, quòd transiret ante faciem eius, & clamaret seu uocaret nomen Iehouah,quæ duo hic facit. Dicitur enim in textu. Et transiuit Dominus, super aut

iuxta faciem eius. Et dicit super faciem eius, quoniam locus per quem Dominus transibat, erat altior loco, in quo stabat Moseh. Aut idem dictu est super: quòd coram, seu eregione: quemadmodum de uelo, dictum est supra, quod esset super arcam testimonii, cum re uera esset iuxta eam, potius quàm super eam. Secundo clamauit, quasi indicans, transitum suum Moseh. Clamauit autem bis, ut attentum redderet Moseh. Posset etiam esse sensus. Et clamauit, scilicet Dominus, Iehouah Iehouah, scilicet transit, aut melius, Iehouah Iehouah, scilicet ego sum. Et incipit statim tertium ostendere, scilicet omne bonū suum, dicendo. Ego sum fortis. Et qđ ca. p̄cedenti, in summa dixerat. Miserebor, cui misere bor, & cōmouebor, cui cōmouebor, hic particulariter explicat, dicens. Fortis, commotus, id est Ego sum qui sum fortis, & qui sum commotus, id est cuius uiscera, commouentur ex uisa miseria. Audi quid ipse dicat Ieremiæ trigesimo primo. Nonne filius præciosus est mihi Ephraim, nonne puer delectabilis? Quia ex eo tempore, quo locutus sum cum eo: recordando recordabor eius adhuc, idcirco sonuerunt uiscera mea propter eum, miserando miserebor eius, ait dominus. Sum etiam misericors, seu clemens, præstans effectum commotionis. Videtur enim hic chanum, id est misericors, significare effectum pietatis, seu interioris commotionis. Sum etiam longus ad iram. Non statim uindico illatam in iuriam: aut non irascor, quàm primum homo peccat in me. Hoseah primo habes. Quomodo ponam te Ephraim, tradam te Israel? Ponam te, sicut admah, ponam te sicut Seboim. Cōuersum est in me cor meum, pariter incaluerunt pœnitudines meæ. Non faciam secundum iram furoris mei, non conuertar ad disperdendum Ephraim: quoniā Deus sum, & non uir, in medio tui sanctus. Sum etiam multus misericordia, id est extendens misericordiam meam ad multos, aut omnibus, multam misericordiam exhibeo: ac si dicat. Sum multę misericordiæ. Et ueritate, seu stabilitate, ac si dicat. Sum multum stabilis in promissis: aut sum multum uerax, quia nemini mentior, immo mentientibus mihi, seruo pactum. Neque solum sum misericors, & uerax, his cum quibus paciscor, sed seruo misericordiam in milibus, seu in mile progenies, istorū. Sum etiam leuans, seu auferens iniquitatem, seu pœnam iniquitatis, aut commmatam, aut inflictam, & præuaricationem, & peccatum: ac si dicat. Absoluo à culpa & à pœna, aufero culpam & pœnam. Ponuntur hic tria nomina, quorum discrimen, non est plene notum Hebræis: & nobis, scilicet adon, quod aliquando significat iniquitatem, nonnunquàm pœnam iniquitatis: & radix eius, scilicet auah uidetur significare curuum, seu tortuū esse, siuè dolo, siue pœna: inique, & peruerse agere. Habes enim Iob trigesimo tertio. Et rectum heeueti, id est curuaui seu obliquum feci. Sic Isaiæ uigesimo primo. Naaueti, id est incuruatus sum cum audirem. Et Ecclesiastes secundo. Meuuat, id est tortum, non poterit dirigi. Videtur ergo aon, significare curuitatem, iniquitatem, seu peruersitatem. Secundum uero nomen, scilicet pesa, est à pasa, quod est rebellare, aut infideliter agere: & ut dicit Rabbi Dauid in radicibus, est exire à uoluntate, uel præcepto Domini, ex superbia. Secundo Regū septimo habes. Rex Moab pasa, id est rebellauit, seu infideliter egit, contra me. Est autem coniectura Prouerbiorum decimo octauo, quod significet rebellare, ubi dicitur. Frater niphsa, id est durior est, ciuitate forti, seu rebellior est, ciuitate forti, quæ scilicet fidit, in fortitudine sua. Nomen uero pesa iuxta hoc significabit rebellionem, & duritiam, aut præuaricationem. Diximus de significatione huius nominis, supra uigesimo secundo capite huius libri. Tertium autem nomen, scilicet chatah, uidetur communiter significare peccatum. Est ergo litera hæc sic reddenda. Leuans curuitatem, seu iniquitatem, & rebellionem, & peccatum. Neque (meo iudicio) bene uertas ferens: quoniam aliud est, iniquitatem ferre, aliud leuare seu auferre: ac si dicat, leuo seu aufero peccatum, ex malicia, quod uocatur curuitas: & ex superbia, quod est rebellio & peccatum forte ex infirmitate. Quod autem sequitur. Et innocentem iudicando. Hebraice est. Et innocentādo, non innocētabit (si sic liceret, latinis auribus loqui) aut, & qui mundum existēdo, seu eum qui mundus existit, non mundabit: & sensus est, quòd nonnunquàm, eum qui uere innocēs est, ita percutiet, ac si nō esset innocens, ut ad oculum uidemus. Moueor autem sic interpretari, quia cum Iob, anxius quæreret, quare eum sic tractaret, nihil aliud respondit, quàm quòd in potestate sua esset, facere de creaturis suis, quod uellet. Secundo quia nullus est, apud eum mundus, etiam infans unius diei. Tertio ex uerbis literæ: quæ hoc sonare uidentur. Prædixit autem hoc, ne eum iniustum homines putarent, cum eum uiderent innocentes ac si impii essent flagellare. Aliqui sic locum intelligunt. Et mundando, non mundabit, id est non ita hominem à culpa & pœna mundabit, quòd illi non aliquid pœnæ inferat. Secundo sic. Mundando, non mundabit, id est neminem, omnino mundum à peccato, reputabit: si eum exacte examinauerit: quoniam nullus per se, apud eum innocens est. Neque displicent expositiones. Mihi tamen, prior uidetur germanior, quòd scilicet innocentem sic aliquando tractabis flagellis suis

Epitheta diuina explicantur.

ac si innocentes non essent. Quod autem sequitur. Visitans iniquitatem patrum, super filios, in tertios & quartos: expositum est, uigesimo capite huius libri. Aduerte hic, qualiter Dominus Moseh duo ostendit, scilicet omne bonum suum, quod ut diximus, est esse Deum, fortem, pium, & cætera. Secundo ostendit ei uias suas, quòd scilicet omnes uiæ suæ, sint misericordia, & ueritas, ut postea dixit Dauid. Notas enim fecit, uias suas Moseh, filiis Israe uoluntates suas. Aduerte etiam Deum ut plurimum, non expectasse peccatores in punitione, ultra quartam generationem: ut patet in Amorreis, & Hamalechitis, quos expletis quadraginta annis deleuit. Enumerant hebræi, in hoc loco undecim elogia Dei. Nam quod bis dicitur, Dominus Dominus, eo significari dicunt, duplicem in Deo misericordiam. Alteram, qua hominem à peccato præseruat. Alteram qua remittit ei, qui peccauit delictum. Secundo uocat se el.i. fortem: quo innuitur potentia eius, qua suis, utcunque oppressis, succurrere potest. Tertio misericors, quatenus præseruat à lapsu. Quarto clemens, erigens.s. lapsum. Quinto longanimis, quoniam non statim punit homines, ac peccant, sed pœnam differt, ut peccator conuertatur. Sexto multæ pietatis, erga eos scilicet qui indigent, & merita non habent. Septimo multæ ueritatis.s. in præstandis promissis. Octauo custodit bonitatem, seu pietatē in mille generationes, ut eius misericordia, eius iram excedat. Nono remittit omnis generis peccata. Decimo quia non est personarū respector. Vndecimo uisitat iniquitatē patrum in filios, si peccata parentū imitentur. *Et festinauit Moseh, & incuruauit se, super terram, & humiliauit se.* De significatione uerbi mahar.i. festinare, abunde diximus Gene.34. &.22. huius libri. Ponuntur aūt hic in hebræo, duo uerba, qua si idē significantia.s. chadad, & sachah, quę incuruare significant: sed prius proprie significat caput inclinare, unde ab eo est, chodchod.i. uertex capitis. Secundum uero, uidetur significare deiicere se in terram, aut corpus totū inclinare. Et aduerte, qđ postq̄ dn̄s finierat uerba sua, incuruauit sē Moseh, & precatus est, quæ sequuntur, scilicet. *Si quæso inueni gratiā, in oculis tuis Domine uadat nūc Dominus, in medio nostri, quia populus duræ ceruicis est: & parces iniquitatib᷑. nostris, & peccatis nostris: & hæreditabis nos.* Constat ex hoc loco, præcedētia uerba, nō fuisse Moseh, quoniā nūc adorat & precatur: quod non fecisset, si iā pcatus esset. Et considera, qualiter sanctus uir, ex cognita uia Domini, quod uidelicet esset misericordia, eum rogat, ut eorū misereatur, licet sit populus duræ ceruicis. Et quia Dominus præceperat, tabernaculum suum à castris separari, quasi nollens inter eos habitare, precatur nunc, uir sanctus, ut uelit, in medio illorum ambulare quemadmodum consueuerat, ut parceret iniquitatibus eorum. Dixi etiam discrimen, inter aon, id est iniquitatem, tortuositatem, & chatah, id est peccatum. Quod autem sequitur. Et hęreditabis nos, duplicem sensum habere potest. Alter est. Hęreditabis nos, id est dabis nobis hæreditatē, in terra promissa. Alter, qui mihi germanior uidetur, est. Accipies nos, in hæreditatē, ut scilicet simus hæreditas tua, quemadmodum dixit Deuter.32. Quia pars Domini, populus eius: Iaacob funiculus, aut sors hæreditatis eius. Vocat autē funiculū hęreditatis, quia funibus, solebāt quōdā hæreditatē metiri & sortiri. *Ecce ego ferio fœdus, coram omni populo tuo.* Fregerant iudæi, initum fœdus, cum Domino, ideo pollicetur se iterum fœdus initurum cum eis: sed quando initū fuerit, satis cōstat Deut.29. quia tamen hic statim, fœderis præcepta repetit, crediderim hic fœdus initum: aut iteratum. Diximus etiam in hebraismis, quare fœdus inire, diceretur fœdus percutere, quòd uidelicet tunc uictimæ iugularentur, ad sacrificium: ut patet de fœdere inter Deum & Abraham: Genesis decimo quinto. Et dicit cum populo tuo, quia nondum uolebat uocare suum, ne peccatum minus æstimaret. *Faciam mirabilia.* Verbum pala, à quo niphlaot.i. mirabilia, significat proprie separari, & absconditum esse. Niphlaot uero, separatum, seu distinctum ab aliis. Dicit ergo Dn̄s, se facturum separata.i. quæ nullus alius Deus, aut homo, facere possit. qualia sunt, uera miracula, quæ solus ipse facit. *Quæ non sunt creata in omni terra.* Posset etiā uerti. Quæ nō sunt producta: quoniā ut diximus Gene.1. (bara) nō solū creare, sed producere significat. *Et uidebit omnis populus, in cuius medio tu es, omne opus Domini: quoniā separatum, aut admirabilē est opus, qđ ego facio tecū.* Nō solū me admirabilē apud oēs gētes faciā, sed & populus iste, in cuius medio tu es, uidebit, q̄ admirabilē, & insignē facio te, faciēdo.s. p manū tuā, admirabilia opera. Posset etiā hoc intelligi, de familiaritate quā ipsi ostēdebat: quā nulli alteri, unq̄ ostēdit. *Custodi tibi.* id est serua apud te, *qđ ego præcipio tibi hodie.* i. pcepta sequētia: q̄ sunt, nō inire fœdus, cū Chenanæis, destruere aras & idola eorum. Nouerat enim Dn̄s, populū pnū ad idolatriam: ideo admittit, ab eo auferre oēm idololatrandi

Idolatrādi occasionē. Dicit ergo ei *Ecce ego eiicio à facie tua emoreū, & cæ.* ac si diceret. Ecce ego ob idololatriā, eiicio à facie tua has gentes: caue ergo ne similis illis fias. *Ne forte sit in laqueum, in medio tui.* Omnes fere nostri, uertunt. Ne forte sint in laqueum, scilicet huiusmodi gentes, in medio tui: hebraice tamen habetur. Ne forte erit, in laqueum: & uertendum est. Ne forte sit in laqueum, scilicet inire cum eis fœdus, seu amicitiam cum eis. *Aras eorum diruetis.* Significat natas, proprie diruere, seu euertere: quemadmodum ædificia euertuntur. Scamar uero, quod statim sequitur, confringere: unde aræ, iubentur dirui, statuæ uero confringi. *Lucos eorum succidetis.* Nomen asserah, quod nostri lucum uertunt, uidetur significare arborem rectam. Taserah enim uidetur potius à iassar, quod est rectum esse, seu rectificare, quàm radicem per se: & tales, scilicet rectæ, erant arbores, quæ apud idolorum altaria, plantari solebant. Rabbi Dauid dicit, hoc nomine appellari, omnem arborem, quæ colitur, aut plantatur, ad gloriam alicuius, qui colitur: & huiusmodi arbores, seu luci, apud idolorum altaria plantabantur, ad cómedendum, & bibendum, & ad concubitum, ac saltandum, quibus Dæmones delectabantur, & quæ uolebant sibi, à suis cultoribus exhiberi. *Dominus, zelotes nomen eius, fortis zelotes ipse.* Vocat Dominus, se zelotem, quòd non patiatur secum consortium, alterius Dei. Neque solum est zelotes, sed fortis, qui potest iniuriam sibi illatam uindicare. Est autem zelus, cuiusdam quasi inuidiæ motus, quem aliqui, amorem non patientem consortium definiunt. *Solemnitatem infermentatorum custodies.* Vocat festū Paschæ, infermentatorum, quia non licebat, panē fermentatum in eo comedere. *Quemadmodum præcepi tibi, in tempore mensis spicæ.* id est, quo nouæ spicæ maturescere incipiunt. Vertit hic Sanctes noster, in priori editione. In mense Iulii, sed non bene, ut aduersus eum deduximus, supra capite decimo tertio, huius libri. Nomen enim abib, significat proprie spicam: & ut dicit rabbi Dauid, in libro radicum, significat eam, cum culmo, seu calamo. Incipiunt autem spicæ in terra sancta maturescere, in fine Martii, aut in principio Aprilis. Videtur etiam ex hoc loco, nomen moed, significare tēpus statutum, & esse à iaad, quod est tempus statuere, aut congregari, ad statutum tempus. Dicitur etiam mensis hebraice chodes, à chadas, quod est renouare, quòd in principio mensis, luna innouetur: unde idem est, mensis hebraice, quod innouatio, quia tunc (ut diximus) innouatur luna: & iudęi, per nouas lunationes, menses suos constituunt. Significat etiam chodes, menstruum, quòd semel in mense, soleat fœminis accidere: ut patet Ieremiæ secundo. Sed locus ille, non multum cogit, ad hanc significationem. Posset enim locus Ieremiæ citatus, sic uerti. In mense suo, inuenient eam, id est in ornatu suo. Solebant enim fœminæ, apud Iudæos, in nouiluniis, seu initiis mensium, quando kalendæ erant, ornari, & festum agere diem. *Omnis apertio uuluæ mihi,* scilicet debetur. Omnes nostri, uertunt hic, omne primogenitum, & bene textum reddunt: sed hebraice est, ut interpretati sumus. Significantius tamen dicitur, omnis apertio uuluæ, quàm omne primogenitum, quoniam filius uiduæ habentis alium priorem, & uiri non habentis alium filiū, primogenitus erat patri, sed non apertio uuluæ. *Oē pec⁹ tuū, qđ masculū nascitur, primogenitum bouis & pecudis.* Subaudi meū est. Aduerte hic, quòd uerbum zachar, quod hic ponitur, significat proprie recordari, & memorari: quare rabbi Dauid, interpretatur hic, omne pecus tuū, erit memoratū, ut. s. separētur ab eo, masculi primogeniti. Posset etiam uerti, omne pecus tuum erit in memoria, scilicet tam primogenitum bouis, quàm cuiuscunque alterius pecudis: ut scilicet Domino offeratur. Quia uero ab hac radice, est zachar, quod est masculus, ideo Sanctes, & cum eo aliqui uerterunt, quod masculum nascitur. Videtur autem à zachar, quod est memorari deduci zachar, id est masculus, quòd in masculis filiis, manat parentum memoria. *Primogenitum asini, redimes oue.* Hebraice est. Apertio asini, sed sensus redditus est, ab interprete. Et quod sequitur. Redimes oue, nomen seh, quod hic ponitur, non solum ouem, sed & hœdum, significare inuenitur in sacris litteris: ideo non arctes Dòmini sententiā, ad solam ouem, uel agnum: quoniam hœdo etiam, poterat redimi, primogenitum asini. Si quæras, quare noluit Dominus primogenitum asini, dico, quòd quia uile animal apud homines reputatur, & quia ineptus erat ad cibum. Erant autem (ut aliàs diximus) sacrificia ueteris legis, quodammodo cibationes Dei: sed prior ratio, melior & germanior est. *Si non redemeris, deceruicabis ipsum.* Varias significationes, tribuunt hebræi, uerbo araph, quod uertimus deceruicare: quod significare dicunt, etiam stillare: a quo oreph, id est ceruix, aut collum. Videtur

tur tamen nomen significare neruos illos, qui sunt in posteriori parte colli. Exodi trigesimo secundo. Ecce populus durus oreph. i. ceruice. Verbum uero, proprie significat ceruicem frangere: & ex cōsequēti, facere cadere, seu decidere, quòd ceruix fracta, decidere soleat, ut patet Deutero. uigesimo primo. Vearephu, id est. Et decerui̇cabunt ibi uitulam, in torrente. Alterius uero significationis, exemplum habes Deutero. trigesimo secundo. Iaaroph. i. decidat, seu stillet, ut pluuia, doctrina mea. Quo loco Hiero. uertit. Concrescat ut pluuia, doctrina mea. Precium autem redemptionis, taxatur Numer. 18. quòd. s. in hominibus, à filio mensis & supra, fieret quinque siclis. Similiter filius omnis animalis immundi, redimebatur: quòd si intelligatur, de immunditia ad esum, tunc ratio data de primogenito asini, quòd ideo redimebatur, quia nō erat esui aptū, optima est: quoniam (ut diximus) sacrificia legis, erant cibationes dei, quas ignis, aut sacerdos dei comedebat: & ideo, primogenitum ineptū ad cibū, redimebatur. Et hæc est ratio, quare omne immundum, redimebatur, ut loco citato, libri Numer. Dominus præcipit. *Et nō uidebuntur facies meæ uacuæ.* Dupliciter textus iste exponitur, à nostris. Primo quòd nullus debeat, coram Domino, in tēplo uideri, sine aliquo munere, quod Domino offerat: & hinc consuetudinem illam exoleuisse putarem, ut uasalli aut serui munus secum afferant, cū ueniunt coram dño suo. 2. modo sensus est. Nū uidebūtur facies meę, sine fructu: ac si diceret. Multū cōmoditatis habebitis, cū uideritis faciē meā: ideo pcipio, ut corā me appareatis. Prior tū sensus germanior est. *Sex dieb⁹ seruies, & septima die cessabis. In aratione, & in messe cessabis.* Accipitur hic seruire, pro operari, quòd huiusmodi opera, communiter sint seruorum. Dicit autem, in aratione, & in messe cessabis, ne putarent sibi in huiusmodi temporibus, operari licere: propter sementem, aut messem, quando homines solent, labores suos festinare, ne perdant tempus sementis, aut messis: quod ecclesia, in noua lege hac de causa concessit. Et ex hoc loco percipies, quare Dominus, capite trigesimo primo huius libri, in ter opera tabernaculi, meminerit sanctificationis sabbati: ne scilicet putarent, ob operis pietatem licere sibi sabbatis operari: ut ibidem annotauimus. *Solemnitatem ebdomadarum, facies tibi,* id est festum dationis legis: quod post septem ebdomadas à paschate celebrandum erat. Et quod sequitur, *Primitias messis triticorum,* id est quo tempore offeres primitias tritici: quoniam tunc maturescebat: & Iudæi tenebantur manipulos offerre. *Et festum collectionis, in reuolutione anni.* De festo tabernaculorum est sermo, quod in mense Thisri uenire solet, qui Septembri nostro, pro parte saltem respondet. Vocatur autem collectionis festum: quoniam illo tempore fructus colligi solent. Alii dicunt collectionis uocari, quòd tunc pecunia, ad sacrificia & alia templo necessaria, à Iudæis uenientibus ad solemnitatem, & ab aliis colligebatur. Sed prior ratio germanior est. Dicit etiam, In reuolutione anni, quoniam tunc annus finiebatur, scilicet pro contractibus. Habebant autem hebræi duplicem anni inceptionem, ut supra decimo tertio capite annotauimus. Alteram ad festa, quæ incipiebat in mense Nisan, qui respondet Martio nostro, saltem pro sui parte. Et iste mod⁹ inchoādi annū, incepit, ab exitu de Ægypto. Altera uero inceptio, fuerat ab initio mundi, quæ erat in Thisri, aut Marchesuan, post collectionem, scilicet frugum: secundum quam, annos in contractibus numerabant: de qua hic est sermo. Vnde Hieronymus uertit hic. Quando in reuolutione anni, cuncta conduntur. *Tribus uicibus in anno, conspicietur omnis masculus tuus, coram Domino Deo Israel.* Tenebatur omnis masculus, coram Deo ter in anno apparere, scilicet in Paschate, Pentecoste, & festo tabernaculorum. Volebat autem Dominus uidere ter in anno, omnem masculum, quemadmodum pater: cupit filios uidere, qui alibi nutriuntur: & etiam ut discerent unum esse deum suum, cultumque eius. *Quia eiiciā gentes à facie tua.* Quidam uoluerunt, hæc uerba esse, præcedentis legis expositionem, quòd scilicet non tenerentur omnes masculi, Ierosolimam ascendere, nisi sublatis hostibus: ne. s. eis ascendentibus, hostes sedes eorum, & ciuitates occuparent: sed quia Dominus promittit, se ablaturum concupiscentiam hostium, qua ciuitates eorum & loca possent concupiscere, melius est, ut teneamus eos obligatos omni tempore, cessante infirmitate: & forte ideo noluit, eos templum ter in anno uisitare: quoniam eiecerat gentes à facie eorum, & ideo dicit. Eiiciā gētes à facie tua. *Nō immolabis sup fermētatū, sanguinē uictimæ tuæ* Omnes nostri & hebræi, hūc locum de uictima paschali intelligūt qđ. s. cū eam immolauerint, prius fermentū è domibus suis pellāt. Posset tū locus interpretari, quòd nullū sacrificium cum pane fermētato offerant. Abhorrebat enim dñs, à fermentato in sacrificiis suis: sed quia statim, de pascha præceptum datur, prior expositio securior est

ſecurior eſt. Sequitur aũt. *Non pernoctabit uſque mane, ſacrificiũ ſolẽnitatis peſach.* Admonui ſæpius, uerbum hebraicum lon, ſigni ficare poti⁹ manere, quàm pernoctare: ideo uer tendum eſt hic. Nõ manebit, potius q̃ nõ perno ctabit. Eſt autem ſenſus legis, quòd de agno paſ chali nihil debeat manere in craſtinum: quem- admodum ſupra.12.cap. huius libri præceptum eſt. Non relinquetis ex eo, uſq; mane. *Principium primogenitorum terræ tuæ, adduces in domum Domini Dei tui.* i. primos fruct⁹ terræ tuæ: & uidetur loqui de primitiis ſegetũ, nõ arborũ, quæ quarto anno offerebantur domi no. Si quæras, quare dominus huiuſmodi primi tiua expoſcebat: putarẽ quòd eo iure, quo po- ſtulabat hominum & animalium primogenita. In Ægypto enim, non ſolum homines & animã tia, iudæorum gratia extinxerat: ſed etiam pri- mitiua ſegetũ. Nam triticum & zea, non ſunt percuſſa, quoniam ſerotina erant: ut capite no- no dictum eſt. Omnium ergo, quæ eorum gra- tia perdiderat, primogenita poſtulabat. *Nõ coques hœdum in lacte matris ſuæ.* Ad literã, ut ſonat, præceptum intelligendum eſt: quoniã ut capite uigeſimo tertio ſuperius diximus, hoc præcepto, eos pietatem docere uoluit. Ibidem aliam adduximus interpretationẽ. ſ. Nõ coques hœdum dum lactat, quam autoritate ipſius ſcri pturæ exploſimus. Nam poſtq̃ hœdus ad ſepté dies, fuiſſet apud matrem, immolari poterat do mino: ut dictum eſt.22.cap. huius libri. Cũ ergo adhuc ſeptimo die & octauo, lacte matris paſce- retur, ſequitur lactantem poſſe immolari: quòd facto Semuelis probauimus: qui agnum lactã- tem integrum, dño obtulit: ut patet.1. Semue.7.

Scribe tibi uerba hæc: quia cauſa uerborũ iſtorum pepegi fœdus tecum, & cũ Iſrael. Iuxta hebræum habetur. Quia ſecundũ os uer- borũ iſtorũ: & eſt ſenſus. Quia iuxta uerba hæc. i. præcepta, pepigi fœdus cũ Iſrael. Hic implet, qđ pmiſerat hoc eodẽ capi. Ecce ego ferio fœ- dus, corã omni populo tuo. Nã fœdus qđ ante pepigerat cũ eis fractũ erat. Nã populus ex par te ſua illud fregerat, colẽdo idolũ, uitulũ. ſ. Scri- ptura etiam, ſeu tabulę, quæ fœdus teſtificaban tur, fractæ erãt à Moſeh: ideo modo nõ repetit p̃ cepta alia, præcipua poſt decalogum, & præci- cipit, denuo decalogum ſcribi, ut oſtendat ſe fœ dus renouare: & quod dicitur. Super os uerbo- rum iſtorum pepigi fœdus: hebraiſmus eſt, hũc ſenſum habens. Quoniã ſuper uerba plata hæc, pepigi fœdus. ſ. nunc de nouo, cum Iſrael, & etiã tecum: ideo non eſt opus inquirere, quando do minus, fœdus promiſſum hoc cap: pepigit cum Moſeh, & Iſrael: & iubet Dominus non ſolũ de calogum ſcribi, ſed alia præcepta: & ipſe ſcripſit decem: Moſeh uero alia à Dño nõ promulgata. *Et ſcripſit in tabulis uerba fœderis.* Intelli ge Deum illa decem uerba ſcripſiſſe, ut fuerat pollicitus hoc eodem capite. Erat autem fœdus præcipue, ſuper his decem uerbis: ideo ea uo- cat uerba fœderis. *Moſeh nõ cognouit, quòd radiaſſet cutis faciei ſuæ, dum loqueretur ipſe.* ſ. Dominus, *cum eo.* Hebraice ad uerbũ eſt. Quia cornuta eſſet, ſeu cornutaſſet (liceat mihi, ſic exprimẽdi gratia loqui) Non intelligas Moſeh, cornua in facie pminẽtia habuiſſe, ut p- peram à pictoribus pingitur, ſed quòd radii, à cute faciei ipſius, ad modum cornuum egredie- bantur ex locutione cũ deo. Fuit lux hæc, quæ- dam participatio lucis in qua dominus appare- bat. Erat enim circundatus luce, iuxta illud A- poſtoli ad Thimo. Lucem habitat inacceſsibilẽ. Et in Pſal. Amictus lumine ſicut ueſtimento de 1.Thim. ſcribatur: & putarem hac de cauſa neminem ci- tra uitæ diſcrimen, poſſe uidere faciem domini, quoniam à facie eius, huiuſmodi lucis radii egre diebantur, & quaſi iaculabantur. Si enim ut hic ſtatim ſequitur, filii Iſrael, non poterant reſpice re faciem Moſeh, niſi uelamine tectam, multo minus faciem Dei, cuius participatio erant illi radii, lucentes in facie Moſeh: qua etiam de cauſa, timuerunt ad eum accedere. *Oẽs eleuati ſynagogæ,* ſeu *in ſynagoga.* Poſſet etiam uer ti. Et omnes eleuati, ſeu principes teſtimonii, qui ſcilicet fuerant principes pacti, & teſtes ipſi- us, ut dictum eſt capite uigeſimo quarto. *Et poſt hoc.* Hebraice eſt. Et poſt ſic. Sed ſen- ſus redditus eſt. *Et compleuit Moſeh loqui cum eis: & dedit ſuper faciẽ ſuã uelamen.* Non intelligas, quòd poſtquàm compleuit lo- qui cum eis, tunc dederit uelamen ſuper faciem ſuam, quoniam tunc non erat opus uelamine: ſed poſuit ſup faciẽ ſuã uelamẽ, ut poſſet perfice re colloquiũ cũ eis: quoniã antea à principio, nõ poterant eũ audire propter iaculationem radio rum: unde litera ſic reddenda eſt. Et poſuit Mo ſeh uelamen ſuper faciem ſuam, & tunc com- pleuit loqui cum eis. Aduerte hic etiam, quòd ex coniectura huius textus, dicunt Hebræi ma- ſuch, ſignificare uelamen. Nam dictio rara eſt in ſcripturis, ignotæ ſignificationis apud He- bræos licet Paulus optime nouerit ſignifica- tũ eius ſecundæ Corinthiorum tertio capite.

Capi-

CAPITIS. XXXIIII. ANNOTATA AD MORUM COMPOSITIONEM.

Dola tibi duas tabulas lapideas. Pessima res peccatum, ob quod, etiam post reconciliationem, aliquid mali, in nobis relinquitur. Erant priores tabulæ, non solum scriptæ à Domino, sed etiam ab eo dolatæ, & paratæ: nunc uero, licet Dominus uoluerit eas scribere, munus tamen dolandi, Moseh iniunxit: qua in re, uoluit etiam punire Moseh, quod passione & ira forte turbatus, tabulas eius fregerit. Docet etiam hic populi rectores, ut non dedignentur, leges fractas renouare, quoties opus fuerit. *Esto paratus mane.* Quid faciunt, qui imparati, aut potius conspurcati ad munera & ministeria Dei accedunt, postquàm ad colloquendnm, parari iubetur sanctus? Qua in re docemur, qualiter ad orationem, quæ nihil aliud, quàm diuinum colloquium esse uidetur: parari debeamus. Et si *esto certus*, legas, memento hic aduertere, non esse Deo mentiendum, neque debere aliquid, apud eum causari. *Vir nõ ascendet tecum, neq; uideatur, neque iumẽtum pascatur, e regione montis.* Quid facitis filii Adam uanissimum genus, quærentes populi frequentiam, ac populosas urbes, ad ostendendam gloriam, ac diuitias uestras, cum uideatis Deum uestrum, tam latenter uelle ostentare diuitias gloriæ suæ? Vni soli, in solitudine, & secretiori montis supercilio, à quo homines & iumẽta, arcere iubet, gloriam suam ostendit, neque solum homines, sed etiam iumẽta suspecta habet, cum gloriã suam ostẽdere uult. Sic & Christus, cũ in trãsfiguratione sua, quãdã beatitudinis speciem, in corpore suo uoluisset ostendere, nõ hoc palã, sed tribus ex suis, & in mõtis uertice, quos adiurauit ne ante obitum suum, hoc alicui reuelarent, facere dignatus est. Et cõsidera discrimẽ. Nos si quicq̃ iniuriũ pati debeamus, latebras & solitudinẽ quærimus: si quid uero honoris ostendendũ est, publica loca. Christus aũt ad dedecora & ignominiã, populosam urbẽ requirit: ad gloriam uero ostendendã, secretissimum mõtẽ. *Dominus Deus fortis, pius, & misericors, tardus ad iras, & multus misericordia, & ueritate, seruans misericordiã milibus, auferẽs iniquitatẽ, þuaricationẽ, & peccatũ, innocentẽ iudicãdo, nõ innocẽtẽ iudicabit uisitãs iniquitates patrum super filios, & filios filiorũ, super tertios & sup quartos.* Benedictus sis Domine Deus noster, qui nobis ostendere uoluisti uias tuas: & modum quo te possemus iratum placare, indicasti nobis: quod tuæ summæ clementiæ munus est. Postquàm autem ipse, tibi per Moseh uoluit uias suas ostendere, & nosti Moseh hoc summe desiderasse scire, scilicet uiam qua eum iratum placare posset, atque eo docente didicisse: memento hac oratione uti, cum eum tibi aut populo tuo iratum uideris. Hac enim de causa, uoluit ipse, hoc indicare seruo suo, ut hoc, cum eum sibi uiderit offensum, quasi remedio uteretur, & nos similiter. Expende quod dicitur. Fortis pius, ac si dicatur fortis, ad pietatem. Sunt quidam homines fortitudine præditi, sed qui eam ad crudelitatem exercent: qui ad hoc solum potentes sunt, ut alios opprimant: aut ad uicia exercenda. Veh ait (apud Isaiam) Dominus, qui potentes estis ad bibendum uinum, Isai. 5. & uiri fortes ad miscendam ebrietatem. Non sic autem Dominus Deus tuus, qui & si fortis sit, ad acies hostium debellandas, non tamen ad hoc fortis esse uult, sed ad miserias releuandas. Audi qualiter sanctus Dauid, hanc ab eo conditionem didicerit. Fortitudinem (inquit) meam, ad te custodiam. Non eam expendam, in opprimendis miseris, nõ ad inimicos meos debellandos, sed eam ad te placandum, & infirmandum custodiam: hac in re, neruos uirium mearum extendam, ut te iratum placem, & ad benignitatem reducam. Sic & Christus gygas potentissimus esset, nusqnàm tamen gladium, aut lanceam in inimicos exeruit: sed uim suam omnem in depellendis morbis, à corporibus hominum expendit. Cum enim discipuli (ut Lucas nono capite commemorat) in Samaritas commoti, facultatem ab eo peterent, ut ignem de cœlo, ad eos extingendos descendere facerent, acri reprehensione eos compescuit dicens. Nescitis cuius spiritus estis. Non estis inquit filii spiritus iræ, & commotionis, qui illatam iniuriam, statim reddit: sed spiritus lenitatis & mansuetudinis, qui omnium iniurias facile tollerat. Filius (inquit) hominis, non uenit animas perdere, sed saluare: ac si apertius dixisset. Non ea de causa, potestatem à Patre accepi, ut ea hominum animas perdam, sed mortuas uiuificem. Docuit etiam Dominus hac in re, se non ideo esse pium, quòd non posit offensas sibi illatas uindicare, cum sit fortis: aut necessitate, sed potius uoluntate. Docet nos etiam, cum mala in proximis uidemus, ex intimis commoueri.

Tardus ad iram. Quid facitis filii hominum, cuius spiritus in naso uestro, qui nihil iniuriarum ferre potestis, & parati estis eas in du-

pla reddere? Nunquid Deo maiores aut honorabiliores estis, qui sic tardat illatas iniurias reddere? Sed tu Domine Deus noster, hoc tuo sapientissimo consilio facis: quoniam nisi expectaueris impium, ut ait Augustinus, non inuenies quem glorifices pium. Expectat inquit
Cap. 10. Isaias, Dominus, ut misereatur uestri, & exaltabitur parcens uobis. Ideo enim te peccantem expectat, quoniam nouit se exaltandum, cum tui fuerit misertus: tarditatem tamen suam, supplicii grauitate, nisi resipueris compensabit. *Multus misericordia.* Vis cognoscere quāt⁹? *Seruans inquit mīam in milibus. Auferens iniquitatem.* Si per iniquitatem pœnam iniquitatis intelligas, cognosces Deum tuum, à pœna & culpa (ut dicitur) absoluere posse. Nullumque esse peccati genus, quod non possit sua omnipotenti manu auferre. *Innocētē iudicans do nō innocentē iudicabit.* Quid innocentiā tuam iactas o bone Iob, cum noueris deum, in nocentem ueluti impium damnare posse? Quid
Iob 11. quærularis, & dicis? Responde mihi quantas habeo iniquitates. Nonne potestatem habet figulus in lutum, ut faciat pro sua uoluntate, aliud
Rom. 9. uas in honorem, aliud in contumeliam? Et aduerte, quòd hoc solum, solari potest innocentē in sua miseria, si cognouerit deū suum, posse de creaturis suis quod uoluerit facere. *Si inueni gratiam in oculis tuis, uadat Dñs in medio nostri.* Nō postulat sanctus uir sibi, priuatū aliquid, sed se gratum esse cupit, ut populo suo gratiam acquirat. Admonui etiā aliàs, dum simile locum tractarem, meliorē esse iratū Dñm, q̄ propicium hominem, aut angelum. Malum est apud te habere, qui possit punire, neque possit parcere. Solent subditi, pastorem timere præsentem, uicariis gaudere: sed quàm bonum sit eis, proprium prælatum & supremum adesse, locus iste satis ostendit: & quanto quis durior est, tanto magis prælatū qui corrigat adesse desiderare debet. *Faciam mirabilia quæ non sunt creata in omni terra.* Constat ex hoc loco peccatorem, sæpius ad maiorem gratiam resurgere: sed hoc non sibi tribuat, sed deo p̄latis & sanctis, qui pro eo orant. Similiter aduertere licebit, profectum gratię, qualiter sanctus Moseh indies apud Dominū gratior fuerit: unde sequitur. *Quia se paratum est, quod ego facio tecum. Caue ne forte ferias fœdus, cum habitatore terræ.* Admonui sæpius, q̄ cauēda sint malorū cōsortia, p̄sertim infideliū: qui facile in nobis fidē subuertere possunt: & quòd raro uir & uxor, sequūtur diuersam fidē. *Deos cōflatiles nō facies tibi.* Docentur prælati, sæpius uiolatam amicitiam cum subditis integrare, postquàm Dominus Deus tam grauiter offensus, tam facile placatur & redit ad pactum quod populus irritum fecerat. *Solemnitatem infermentatorum custodies.* Debent prælati, subditos suos frequenter admonere festorū: & oīm aliorum q̄ seruare eos uolunt. *Quia in mense spicæ egressus es ē terra Ægypti.* Sūt dei bñficia frequēter meditanda: & p̄ter meditationē, est ostendēda gratitudo. *Primogenitū asini redimes oue.* Si quod deo debes, illi ingratum sit, cōmuta illud eius imperio tñ in aliquid gratius, neq; te statim liberū putes, cum id quod debes, non fuerit illi acceptum. Similiter sola illa deo offerēda esse doceris: quæ eum didiceris acceptare, & illi grata esse. *Nō conspicientur coram me uacui.* Æquissima & iustissima lex, ut non appareas uacuus ante eum, qui te replet omnibus bonis. Et quid æquitatis est, quòd tibi sis ipse repletus, deo uero qui te repleuit, sis uacuus? Quo in loco discamus uereri, corā Dño uirtute uacuos, atq; omni bono spirituali destitutos apparere. *In aratione & messe.* Admonui aliàs, p̄latos tūc maxime subditos de p̄ceptis implēdis admonere, cū eos timuerint, ea transgressuros. Similiter discimus, ob nullā necessitatē, esse omittēda diuina p̄cepta. *Festū collectionis in reuolutione anni.* Etsi semp Deo gratias, p̄ beneficiis acceptis agere debeamus: tūc maxime, cū fruct⁹ eius bñdictione, p̄ductos colligimus. *Tribus uicibus in anno, cōspicietur omnis masculus tuus, corā deo Israel.* Mira dignatio, & admirabilis amor, ut ueluti pater filium, uelit te Deus tuus, coram se tam crebro uidere. Et considera qualiter p̄ficiēdum tibi sit, qui coram eo, qui renes & corda scruptatur, singulis annis debeas pluries apparere: & q̄ ingrate uidebit te, cū te uiderit, nihil tempore profecisse. Quid tn agis christiane piger, qui uix dignaris, deū tuū semel in uita uidere, qui tā raro, domū eius intras, qui diebus festis, sacra dei tui audire cōtemnis? Sed quare pater noster, solos masculos uis tam frequenter uidere, fœminas uero neq; in animo semel dignaris aspicere? Nonne & fœminæ tibi curæ sunt, sicut & masculi? Nonne opus tuum, quas ex uiri costa produxisti? Sed tanquàm pius & misericors, hoc fieri uoluisti, ne scilicet sexus infirmior longo itinere grauaretur: aut quia nō ignorabas deuotū sexū, hoc sine p̄cepto factu rū:

qua

Quæ etiam in re, fœminarum genus docet, non hinc inde discurrere, etiam pietatis aut religionis prætextu. Amat hoc genus exire, amat hinc inde discurrere: & quia à viris suis sæpius arcentur, causam religionis aut pietatis mentiuntur: ut ergo licentiosum genus teneret officio occasiones uagandi præclusit. *Non concupiscet uir terram tuam: quando ascendes, ut conspiciaris coram Domino Deo tuo.* Ne timeas ò homo pusilli animi, aliquid tibi sinistri accidere, cum te in operibus occupaueris pietatis. Qui enim sollicitus est, in his quæ sunt Dei sui, arbitretur Deum, erga se & sua sollicitum: ita ut nihil sibi defuturum putet, cum curauerit quæ sunt Dei sui. Docet etiam pulchre hic Dominus principes, eorum negocia & res diligenter in absentia curare, quos nouerint suo aut reipublicæ ministerio, impeditos. Dignum est enim, principem illius priuata bona curare, qui pro eo publica munia, & negocia tractat. *Principium primitiarum terræ tuæ, induces in domum Domini Dei mei.* Audiant hoc auari, qui exactas decimas, & primitias, soluere negligunt: neque causentur, ministrorum auaritiã, aut malitiam: nõ enim ꝓpter eos decimas soluitis, & primitias: sed Deo & propter Deum, qui eorum male gesta, exacte exiget. Sanctificabor inquit, in his qui appropinquant mihi. Ostendam, mihi non placere peccata, & me ab eis immunem, cum ea tam acerbe in meis ministris castigauero. *Non coques hœdum, in lacte matris suæ.* Vt discamus quàm pii in homines esse debeamus, erga bruta nos uoluit pietatem exercere. *Fuit ibi cum Domino quadraginta diebus, & totidem noctibus: panem non comedit, & aquam non bibit.* Audis hic quid ualeat diuinum consurtium, & colloquium, ut homo cibi & potus obliuiscatur, solo uerbo Domini contentus: ut discas hominem, non in solo pane & aqua uiuiturum, sed in omni uerbo quod procedit ex ore Dei. Quis mihi nunc daret, Domine Deus mi, ut panis & aquæ sustentaculis neglectis, solo uerbo tuo, & dulcioribus melle colloquiis, satiarer: neque amplius ad hæc requirenda redddirem. *Nõ cognouit, quòd resplenduisset cutis faciei eius.* Multa operatur Deus in nobis, nobis insciis & nonnunquàm inuitis. Quis etiam inter homines est, qui tanta dona Dei, quemadmodum sanctus Moseh à Deo obtinuisset, & se ea habere ignorasset? Resplendet facies eius consortio Domini: non audet populus immo neque proceres sinagogę, ad eum accedere: uident in eo lucem inaccessibilem: & ignorat ipse, quæ in facie sua habeat. Norunt, immo & inflata homines bucca prædicant dona quæ habent, aut potius se habere à Deo putant, dolent si non uiderint prędicari: sanctus uero iste, nescit, immo cum alios admirari uidet, uelamine faciem operit. Considera etiam hic, quid lucis sit apud Deum esse, ut luce diuina, terrena inhabitatio perfundatur, si diu cum Deo colloquia miscuerit. *Timuerunt appropinquare ei.* Timendi ualde sunt Sancti Dei, neq; solũ honorandi. Exi à me ait Christo Petrus, quia homo peccator sum. Timor enim circundederat eum: quoniam & si ex se, circundati sunt infirmitate, potentissimi tamen sunt, ex diuina uirtute. Audiens Herodes rex Christi natiuitatem, turbatus est, & omnis Hierosolyma cum illo: & de nato Ioanne Baptista legimus, factum esse timorem, super omnia montanea Iudeæ. Et de Saule primo Semuelis decimo octauo, quòd timeret Dauid, eò quòd esset Dominus cum eo. Et Herodes Ioannem timebat, quo audito multa faciebat. *Quando ueniebat ad loquendum cum Domino, remouebat uelamen.* Debent sancti uiri, & prędicatores uerbi atque doctores, sese capacitatibus audientium accommodare & diuina eis prout capere possunt tradere.

CAPITIS. XXXV. AD literam annotaciones.

D*ie septimo erit uobis sanctitas.* Admonui sępissime idem esse sanctitatem sabbati, quòd separationem ab aliis diebus prophanis, & operibus seruilibus. Est uero sensus. Die septimo erit uobis sanctitas, id est separatio ab operibus seruilibus. *Sabbatum sabbati Domino*, id est quies strictior, quàm in aliis festiuitatibus, in quibus licebat ignem accendere, & cibos parare. Vide quæ de hoc scripsimus capite trigesimo primo præcedenti, huius libri: & quæ rabbini, de hac re dicunt, in expositione pręceptorum, quæ uidebis in libello à Munstero uerso, inter præcepta negatiua, præcepto sexagesimo quinto, & sexagesimo sexto, ac sexagesimo septimo, usque ad sexagesimum nonum. *Non accendetis ignem, in omnibus habitaculis uestris die sabbati.* Diximus nonnulla de his supra capite uigesimo huius libri. Dicunt autem hebræi, non solum cauen-

dum ne ignem die sabbati struas, sed neque eliciendum ex ligno, lapide, aut metallo: neq; fouedam lampadē, nisi forte propter infirmum: neq; extinguendum incēdium, ut substantiam bonorum eripias: quod si propter frigoris immensitatem, ignem accenderis, nō esse sufflandum folle, sed arundine. Multa alia de die sabbati tradunt, q̄ pudor est referre, & citatis locis uidere licebit, in q̄ densis tenebris popul᷑ iste uersetur: & quàm misere à rabbinis decipiatur. Et aduerte, quòd in festo paschæ, cessandum erat ab opere prima & septima die. Idē in festo tabernaculorum, in quo primus & octauus dies erant celebres. In pē thecoste, nullum opus faciendum prima die. In omnibus tñ his festiuitatibus, licebat cibos parare, & quicquid illa die, corpori necessarium erat, quod non licebat in die sabbati. Nostri intelligunt prohiberi ignem accendi, à quo lucrum aliquod possis consequi, ut ex fornace quo lateres, ollæ uel calx decoquuntur. Verbum baar.i. accēdere, significat accendere, & in hiphil comburere. Addunt hebræi pascere. Sed duo priora significata, omnibus locis quibus uerbum ponitur, conuenire possunt. *Accipite à uobis eleuationē Domino.* id est instituite, qui à uobis exigant munus quod unusquisque uestrum Domino eleuat. Dixi alibi, munus Domini eleuationem dici; aut quia à bonis offerentis leuabatur & separabatur, aut quia dum offerebatur, Domino eleuari solebat: quemadmodum qui munus principi offert, illud solet eleuare. Qua eleuatione, cum fiebat Domino, protestabatur offerens eum esse in cœlo, ad quod sicut ad locum Dei, munus elenabat: sed prior ratio couenientior uidetur. *Omnis spontaneus corde suo, afferet eleuationem Dño.* Noluit Dominus, eos ad oblationem cogere, aut oblatum limitare, ne potius exactorem, aut tyrannum agere uideretur quàm regem, aut patrem. *Hiacinthum & purpuram & coccū bis tinctum & bissum.* Cap. uigesimo quinto huius libri, abunde disseruimus de his omnibus quæ hic nominantur, ubi omnium horum nominum radices examinauim᷑: quo in loco, uidere licebit: suot tū ut plurimum, nobis & hebræis ignota. Est autē cōiectura, quòd techelet.i. hiacinthus, sint fila ex quibus uela fieri solent, ut supra capite uigesimo sexto dictum est. Vbi Mosen præcipit Dominus, facere uelum ex thechelet, id est ex hiacintho. Hebræi lanam blaui coloris arbitrantur. Sequens uero dictio, scilicet argaman, purpurā significare dicitur. Rabbi Dauid carmesinum putat, rubei coloris. Quia tamen colaat, sani, quæ sequuntur, uidentur purpuram significare, melius est, ut dicamus argaman, significare carmesinum, ut dicit Rabbi Dauid. Sequēs uero dictio, scilicet ses bissum, genus candidissimi lini significare dicitur: & uidetur à radice sasah, quod significat sex, quasi sex filis texta. *Et pilos caprarum.* Hebraice est, Et caprinos, scilicet pilos: ex quibus fit simbalotus, genus præciosi panni, quo nobiles nostri in æstate utuntur. *Et pelles arietum rubeas.* Admonui supra, nomen elim à fortitudine dici, unde uidetur significare potius hœdum quàm arietem, nisi qui annum transierit, ut dicit rabbi Dauid. *Pelles taxorum.* Etiam de his diximus citato loco, quòd forte sunt animalia, quæ nostri uocant antas aut texugos: ex quorum pellibus ultimæ tabernaculi cortinæ, ad imbrē propellendum factæ sunt. Fiunt etiam ex huiusmodi pellibus calcei, ut ibidem ex Ezechie. probaui mus. Vbi etiam diximus, de lignis sittim, quæ hebræi dicunt esse cedros, mihi uidetur potius esse genus roboris, quod nostri bordum aut fayam uocant, ex quibus asses, ad compingendos libros fiunt: & sunt ligna pulchra & fortissima. Diximus de omnibus his satis, supra capite uigesimo quinto huius libri: quem locum uidere licebit. *Et suffimentum aromatum,* id est aromaticum: seu quod ex aromaticis speciebus conficiebatur. Et admonui superius samam, aliquando significare aromata in communi, nonnunq̄ uero certam, speciem aromaticam, sed quænam illa sit ignoratur. De lapide uero onichino, diximus capite uigesimo quinto huius libri, quòd sit lapis, coloris humani unguis, si hebræis fidendum est: sed ipsi meo iudicio, quemadmodum & nos, propriam nominis significationem ignorant, ut sæpius contra eos testati sumus. *Lapides plenitudinum.* Non putes per lapides plenitudinum, intelligēdas certas lapidum species, sed dicuntur omnes lapides præciosi, qui pectorale implebant, plenitudinum, quod illis impletur pectorale: unde sequitur. *Pro ephod su perhumerali & pectorali. Habitaculum & tabernaculum.* Constat ex hoc loco, discrimen esse, inter tabernaculum & habitaculum, seu inter mischan, & ohel: quoniam miscan proprie significat habitaculum, præsertim intimū, ohel uero tentorium, quale in campis figi solet. Hic uero secundum hebræos, ohel significat cortinas medias, quæ erant ex pilis caprarum, miscan uero interiores: licet sæpius confunda tur hoc in sacris literis discrimen. Tegmen uero, uidetur hic accipi pro suprema cortina, quæ erat ex pellibus taxorum: quæ ut iam diximus prohibebant imbrem. Posset etiam esse sensus, & (meo iudicio) germanior.

Et

Et sapientes corde, facient habitaculũ, scilicet Dei, nempe tabernaculum, per quod intelligit compaginem tabularum & uectium, seu dispositionem eorum: & tegmen per quod omnes cortinas intelligit, ac si dicat. Faciant omnem tabernaculi molem. *Vncinos eius, & tabulas eius.* Istis uncinis, ligabantur ad inuicem cortinæ. Et dictio cheres, aut charas.i. uncinus, sic dictus est, quòd sit curuus, à charas, quod est curuare, incuruare, ut patet Isaiæ quadragesimo sexto, charesu.i. curuauerũt se, incuruauerũt se pariter: quod Targhũ uertit. Succisi sunt, excisi sunt. *Panes facierum.* Capite uigesimo quinto huius libri diximus, duobus modis hoc interpretari posse: aut quòd ideo dicerentur isti panes facierum, quia ponerentur ante faciẽ Domini, aut quia habebant quatuor facies, aut saltem duas, & uidẽtur lateris formam expressisse. *Cortinas atrii.* Admonui capi. uigesimo quinto huius libri, ignotam esse propriam significationem nominis chela, nisi quòd frequenter inuenitur, fundam significare: & dixi huiusmodi cortinas ad modum fundarum fuisse factas, ut qui extra atrium erant, per eas possent uidere, quod intus erat & fiebat. Solent enim fundæ in loco qui lapidi supponitur latiores esse, in extremitatibus uero strictiores: unde si unius extremitates aliarũ duarũ extremitatib' cõiũgerẽtur, sedes fundarũ utcunq; clauderent & extremitates apertæ essent, quemadmodum in quibusdã cancellis monialium fieri solet. *Et funiculos eorum.* Dictio hebraica meter, significat residuum, à iatar quod est remanere, residuum esse. Dicitur etiam significare funem, & forte dicitur funis residuum, quòd in cingulo quod ex fune fieri solebat erant quædam partes residuæ.s. post nodum. *Vestes ministerii, ad ministrandũ in sanctitate.* Verbum sarad à quo serad, significat remanere, relinquere: ut patet Iehosuah.10. ubi dicitur. Vehaseridim.i. Et reliqui qui remanserunt ex eis, ingressi sunt urbes munitionis. Et (mea sententia) dicebãtur huiusmodi uestes residuæ seu reliquæ: quoniã expleto ministerio relinquebantur à sacerdotibus: ad discrimen ephod, uel aliarum uestium, quas continue gestabant. Et quod sequitur. *Et uestes sctĩtatis.* potest appositiue legi: nempe uestes sanctitatis. Aut per uestes sanctitatis intelligit alias quas cõtinue sacerdotes ut diximus gestabant. Hebræi arbitrantur per huiusmodi indumenta, intelligi ea, quibus candelabrum, mensa, & omnia alia uasa templi inuoluebantur, quando mouẽda erant castra: sed quia in textu dicitur, uestimenta ad ministrandum, & non uocatur inuolutio proprie ministerium, non approbo hebræorum expositionem. *Venerunt omnis uir: qui leuauit ipse cor suum.* Sensus est. Venerunt omnis uir, quẽ cor suum eleuauit: ut tribueret quod Dñs postulabat, aut qui spõte obtulit: ut idẽ sit cor leuare, quod sponte offerre: & sic esset hebraismus. Verebantur enim, quòd inuenti fuerint tã spontanei, ad offerenda omnia hęc, pro uitulo fabricando, & nõ pro tabernaculo ueri Dei. *Et oĩs, cuius spõtaneus erat spũs secũ.* i. qui apud se habebat spontaneum spiritum donandi. *Venerunt uiri super mulieres.* Noster Sanctes uertit, cum mulieribus. Posset tñ esse sensus, quòd fœminæ prius uenerint, deinde uiri: quoniã promptiores sunt semp fœminæ, ad opera pietatis & religionis quàm uiri. Aut dicuntur uiri, sup fœminas uenisse, ad ostendendam frequẽtiam uenientiũ: quàm tanta erat ut uiri fœminis mixti (quod aliàs nõ solebat fieri) uenirent. *Attulerũt fibulã, & inaurẽ, annulũ, & dextrale, & omne uas aureum.* Omnes fere dictiones quæ hic ponuntur, ignotæ significationis sunt apud hebræos: & prior.s. chach, quam uertimus fibulam, dicitur fibulam significare, quam nostri fiuellam uocant, & est ad modum acus ad aliquid ligandũ: & solet in cingulorũ extremitate poni, ad ligãdas extremitates cinguli. Putarẽ poti' significare totũ circulũ: cũ ipsa fibula: quoniã in multis scripturę locis in hac inuenitur significatiõe. Nã Isa.37. habes Ponam chach.i. circulum meum aut hamum in naso tuo. Et Ezechie.29. Dabo chachim.i. circulos aut hamos in maxillis tuis. Iob etiã.40. Vbecho ah.i. fibula pforabis maxillas eius? Significat etiã Iob.31. spinam. Tenendum ergo est significare proprie fibulam seu acum cum suo circulo, qui in altera cinguli extremitate ponitur ad ligandum illum. Significat etiam compedem.2. Paralipo.33. De inauribus nullum est dubium, per nezem significari: & per tabaat annulum, à taba quod est figere, infigere: sic dictus quòd digito infigatur. Chumam uero.i. dextrale, ignotum est quid proprie significet. Aliqui femorale subligaculum, auro gemmisq; redemitum putant. Alii muliebre, circa pudenda ornamentum. Sed indignum mihi uidetur, hæc domino eos offerre, cum scirent eum nolle accipere pręcium mœretricis ad altare. Et qui ab hoc abhorrebat, qualiter pudendarum acceptaret ornamẽta? Noster Sanctes Targhum sequutus, dextrale uertit. Hiero. murenulam. Et quia dictio in scripturis rara est, non est cõiectura bona, ad propriam significationem uenandam. Ponitur infra Numeri trigesimo primo. Hebræi typum uuluæ interptantur. Abẽ Ezrah inter hęc.4. ornamẽta, quæ hic cõmemorãtur,

ita discernit:ut primum sit aurium ornamentū, alterum narium,tertium digitorum,quartū brachiorum.Ego uero arbitror horum primū fuisse circulū aureū, cum fibula sua, qui in extremitate cingulorum figi solet ad cingulū ligandum, licet aliqui dicant fuisse faciei ornamētum ad modū hami:& hebræas Ægyptias forte sequutas habuisse extremas partes nariū, aut fauces pforatas, queādmodū nostræ, auriū extremitates: & ab eis huiusmodi aureos hamos suspēdisse. Secūdū uero nō est dubiū fuisse inaorē. Tertiū aūt annulū. Quartū quale fuerit me ignorare ingenue fateor, licet putē esse dextrale seu ornamentum brachiorū. *Attulerunt netum hiacinthum, purpurā.* Maxima ex hoc loco coniectura est,tā hiacinthū q̄ purpuram,seu techelet,& argamā,significare filū sericū aot lanā: quoniā dicitur hic, populum hæc attulisse neta. Erant enim res quæ à fœminis neri,seu filari poterant. *Omnes mulieres quas eleuauit cor illarū.* i.quarū cor eleuatū est à dño.s. ad laborandū, *iuxta sapientiā.*s.suam *neuerūt pillos caprarū.* s.ad conficiendū simbalotū(liceat mihi sic latinis auribus loqui) postq̄ nō dant nobis ꝓpria nomina,ad hæc significanda. De lapidibus onichinis, & plenitudinū,hoc eodē capi.diximus. *Videte. Vocauit Dominus Besalel.* Ne inter artifices iurgium seu cōtētio esset super primatū: indicauit Moseh Besalel, à Dño electū quasi principē,inter omnes alios artifices. Et ꝑ uocari ex nomine, intellige designari, aut inter cæteros eligi. *Impleuit eū spiritus Dei,sapiētia,intelligētia,& scientia,& omni opere.* Flatu Dei iste impletus est sapientia,intelligentia, & scientia,& discrimen horū nominū.s. chochmah.i.sapientia,tebunah.i.intelligētia,& daat. i.scientia, diximus supra.cap.31 Et omni opore. i. nō solū illi dedit sapientiam, sed opus seu operari, iuxta sapientiam suam,aut ad opos omne faciendum. Multi enim sunt,qui callent artē,sed nesciūt cōformiter ad eam operari,ideo utrūq; Deū Besalel dedisse affirmat. *Ad cogitādū cogitationes,et ad faciēdū.* Hæc duo requiruntur ad bene fabricandum.s.cogitatio bona, & executio *In fabricationę lapidis, ad complendum.* s.pectorale huiusmodi lapidibus.Iam enim sæpius diximus, quare huiusmodi lapides, dicantur plenitudinis:quia.s.implebant pectorale iudicū. *Et ad docēdū,dedit in corde ipsius.* Nō solū ut ipse sciret,sapiētiam dedit ei Dñs:sed etiam ut alios artifices docere posset & instruere.Et aduerte uerbū iarah,doo significare.s. descēdere,& docere,quoniam qui docet, descendere facit doctrinam suam, in corda eorū quos docet: iuxta illud Moseh Deut.32. Descendat ut pluuia doctrina mea.Et quod sequitur. *Et Aboliab filiū Achisamach,* sensus est,quòd Dñs dedit sapientiā Besalel ad docendū sociū:aut meli⁹ quòd socio,etiam dedit huiusmodi sapientiam:& hūc sensum seqoens sentētia probat.Sequitur enim. *Et repleuit eos. Omne opus fabrile cagitatū,acupitū.* Per opus cogitatū, uidetur intelligere op⁹ qđ ex magna cogitatione fit. Aut reputatum. i. qđ apud homines magnū reputatur: quoniā quod sequitur.s.acupitū,fit etiam ex magna cogitatione. Verbū chaslab à quo chosseb.i. reputatū,aut excogitatū hæc duo sigoificat. s.cogitare,& putare,& frequentius putare, q̄ cogitare. Sequentis uero dictionis.s.rochem, quā uertimus acupitū,significatio ꝓpria nō plene nota est hebræis,oeq; nostris:aliqui dicūt significare uestem diuersorū colorum. *Et textorio.* i.in opere,qđ fit opere texentis. Verbum arag, à quo oreg.i.textoriū,significat aut texere, aut poti⁹ inuoluere qđ textū,aut filatū est, ut patet Iudicū 16.ubi de Sansone dicitur. Et profectus est cum clauo,haereg.i.inuolutionis,seu in quo crines eius erant inuoluti aut texti. Illud etiam Iob.7. Dies mei uelotiores fuerūt mini areg.i. radio texētis,potest bene uerti,inuolutorio seu fuso silātis aut inuoluentis. Fere omnia quę hoc capite, & sequentibus huius libri ponuntur, supra hoc eodem libro exposita sunt.

CAPITIS. XXXV. AD MOrum compositiooem annotata.

O*Mnis qui fecerit in eo opus, morietur.* Mirū ualde est, quanti fecerit Deus sabbati obseruantiam, ut pœna mortis uoluerit uiolatores punire. Solent legislatores ea quæ sibi maxime sunt cordi, sub maximis interdicere pœnis,etiam si non in se magna sint. Licet enim sabbati obseruantia, nō sit maximum p̄ceptorum,quia tamen Deo cordi erat, & uidebat iudæos pronos ad illud frangendum,tam graui pœna uoluit punire eius uiolatores. Ne ergo homines putarent sibi licere,ea quæ ad cibos pertinent,die sabbati præparare,ignem tunc accendi prohiboit.Putant tñ(ut diximus)iudæi,licere sibi,ad calefaciendū se,si uigeat frigus,ignē struere:modo non folle,sed arundine illud accendat. Licere etiam sibi arbitrantur,struto à gentili,nō gratia sui uti:sed si iudæi causa,ignis succenderetur etiam à gentili, non licere eis uti tali igoe arbitrantur,ut dicunt. *Omnis cuius est spontaneum cor.* Admonentur hic prælati, non se exactores popolo,& subditis suis,exhibere,sed spōte oblata accipere,queādmodum hic Dominus:

qui

qui licet omnia quæ petebat suis dederat, noluit tamen eos cogere ad ea offerenda. Licet tamen, à suis exigere, uitæ stipem, si in ea re negligentiores q̃ par est inueniantur. Est etiam hic locus, ad oculum ostendens, populum teneri ad omnia, quæ ad templorum usum necessaria sunt, præter sustentationē ministrorum. Et memento Deū, omnia hæc à te exigere, non quia egeat, sed ut abundes mœritis, si spōte donaueris. *Omnis sapiens corde in uobis, uenient: & facient opus Domini.* Tenetur quisq;, deo offerre quod potest, alii donaria, alii operas suas. *Attulerūt fibulam & inaurem.* Quod dederant ad idolum fabricandum, nūnc dant ad opus Domini. Vtinam talis essemus mentis, ut tot expenderemus in ministerio Dei, quot expendimus, in obsequio uitiorū: sed de hoc aliàs capit. 32. diximus satis. *Omnis mulier sapiens corde, manibus suis neuerunt.* Docentur hic piæ matronę manibus suis filare, & texere, ea quæ ad cultum dei pertinent, ut sunt corporalia, pallas, imaginum indumenta, & id genus alia, memores illius uiduæ quam à mortuis suscitauit Petrus: cuius munus erat, pauperes tunicis induere. *Videte. Vocauit Dominus Besalel.* Solent artifices, de primatu contendere: sed dux prudens, contētionem & æmulationem suis uerbis præuenit, ostendens Besalel, non à se, sed à Deo electum. *Repleuit eum spiritus Dei* Admonui supra, in tabernaculi fabricatione, uoluisse Dominum præcipuum artificem, sua sapientia docere: ut ostendat se nihilo indigere à nobis. *Et ad docēdum, dedit in corde ipsius.* Solent præcipui artifices, sapientiam & artis suæ peritiam, abscōdere, nihilque quod in arte præcipuum sit, alios docere: sed non sic sapientissimus Deus, sed artifices quos ipse spiritu suo repleuerat, alios docere uoluit: ut discamus dona Dei non occultare, sed proximis impartiri. Ne autem iste Besalel, se unicum in arte putaret, & de munere Domini superbiret, socium dare uoluit ei Dominus.

Actuū. 9.

CAPITIS. XXXVI. IVXTA literam annotata.

ET *fecit Besalel* Ponitur hic tabernaculi fabricatio, & executio eorū quæ mandauerat Dñs: & omnia hæc sunt præcedentibus capitibus, paucis exceptis, exposita: ideo breuiter literam expediemus. *Omnē quē leuauit cor, ad appropinquandum ad opus.* Posset etiam uerti. Omnem qui leuauit cor. i. qui cor suum eleuauit ad accedendum, ut faceret opus Dñi. *Et ipsi adduxerunt ad eū adhuc donum, mane & mane.* i. postq̃ artifices tulerunt à cōspectu Moseh, omnia ad opus requisita, adhuc tñ populus afferebat ad eū singulis diebus, munera ad opus Dñi. Et aduerte hic, qualiter hebraism⁹ diem artificialem, ut uocant, appellat mane, ut expendas, quàm bene Gene. 1. dictum sit. Factū esse uespere & mane. i. noctem & artificialē diē, unam diem. *Multiplicant populus, offerēdo ultra sufficientiā ministerii, ad opus quod præcepit Dominus ut facerēt.* Sēsus est. Plus affert populus, q̃ opus sit, ad ministeria operum, quæ Dominus præcepit fieri. Aduerte hic dictionem hebraicam dai, hebræis tria significare. s. sufficientiam, tempus, & esse syllabicam adiectionem, significanté(de) quorū omnium multa hebræi exēpla citant. Posterioris uero significationis exempla habes apud Isa. cap. 66. ubi habetur. Et erit mide chodes. i. de mense, in mensem eius. Vmide. i. & de sabbato in sabbatum. Ad probandam aūt secundam significationē, citant illud. 1. Semuel. 18. Et fuit mide setam. i. à tempore egressus eorum, prudenter se gessit Dauid. Et Isai. 28. Mide. i. à tēpore quo transierit ipse, accipiet uos. Sed posset sustineri, ubiq; unicam esse nominis significationem. Et locus. 1. Isai. posset sic uerti. Et erit de sufficientia mensis, in mensem. i. multiplicatis mensibus. Quod uero ex secundo loco allatum est, sic uerti potest. A sufficientia transitus, seu à copia transitus, cum sæpius transierit, accipiet uos. Infra enim dicitur. Quoniam singulo mane transibit. Quod autem ex Semuele, hunc sensum habere potest. Et fuit ab abundantia egressus eorum. i. ex quo frequenter egressi sunt, prudenter se gessit Dauid: quæ in eum finem interpretamur, ut non facile mutes, & uaries, nominum & uerborum significationes. Quod uero significet sufficientiam, clarius est, q̃ ut oporteat exempla ad hoc citare. *Transire fecerunt uocem in castris.* s. præconis. Proclamare fecit Moseh, ut populus ab oblationibus cessaret. *Vir & mulier, ne faciant ultra opus, ad oblationem sanctificationis.* Dupliciter potest locus iste intelligi. Vno modo ut sit sensus. Vir & mulier, non faciant ultra opus, p̄ sanctuario: quoniam quæ facta erant sufficiebant: & ne offerant ultra oblationem, ad locum sanctum. Secundus exponendi modus, quem prio ri præferendum puto, est. Vir & mulier, non faciant ultra opus. i. non filent aut texant, ultra opus aliquod, ut offerant ad sanctuarii fabricam, seu ad opera sancta. Viri enim & fœminæ, non solum operum materiam offerebant, sed etiam

fabrefa-

fabrefacta. Artifices uero illa disponebant quem admodum Dominus præceperat Moseh. *Et opus fuit sufficiens eorum, ad omne opus, ad faciēdum illud, & superfluit.* Vertit hic noster Sanctes. Et substantia eorum, erat sufficiens, ad omne opus. Munsterus uero. Nam supellex illa, fuit sufficiens pro uniuerso opere perficiendo. In hebraico tamen est, ut uertimus. Et idē est nomē, quod Sanctes prius uertit substantiā, & postea opus: & in multis locis scripturæ, opus significat. Nostri Genesis trigesimo tertio, nomē melachah uertunt gregem. Vbi dicit Iaacob. Ego pergam pedetentim, ad pedem hamelachah. i. operis. Vbi nostri uertunt, ad pedem gregis. Neq; mirū, quoniam greges dicebantur tunc temporis opus & facta, iuxta illud Genesis duodecimo. Et animas quas fecerant in aram. Est autem sensus horum uerborum. Et opus quod scilicet fecerant, tam uiri q̄ fœminæ, qualia erant, ut diximus, quæ neuerant uel texerāt, erat sufficiens ad omne opus. s. ab artificibus faciendum: & superfluebat, quoniam plus quàm opus esset offerebat populus. *Et fecerūt omnis sapiens corde, cum fabrefacientibus opus, habitaculū, decem cortinas, è bisso retorta.* Admonui supra, & textus hoc clare dicit, omnes uiros & fœminas sapientes corde, aduiuisse principales artifices, præparantes ea quæ ad opus erant necessaria: ideo hic dicitur, sapientes corde, fecisse cū facientibus opus. Posset etiam uerti. Tabernaculum decem cortinarum. Dictio aūt ieroth. i. cortinas à iara qđ est frāgere ortum habet: & dicuntur cortinæ ieriot, à frangendo: aut quia fractæ & diuisæ ad inuicem sunt, aut quòd sonum fractionis emittant, dum colliguntur. Qđ autem sequitur. *E bisso retorta hiacintho &c.* exposita sunt cap. præcedenti, & uigesimo quinto huius libri, quemadmodum cherubim capite uigesimo quinto, & uigesimo sexto. Aliqui pro cherubim legunt. *Pictas opere cogitationis, fecit eas.* Dicit autem Aben ezrah, cherub esse genus, ad omnem figuram: nisi quod ea quæ sūt in lege, humanā habebant effigiē: quo pacto modo depinguntur. Quæ uero apud Eze, 4. animalium ibi descriptorum imaginē p̄ se ferebant Ego uero arbitror, ubiq; unius esse figuræ, neq; fuisse humanam. quoniam Ezechi. 10 facies cherub, cōtra faciem hominis diuiditur. Dicitur enim ibidem. Facies unius, facies acherob, & facies secundi facies hominis. Vide in loco citato, ubi satis significationem discussimus. Aliqui hebræorum arbitrantur, eos habuisse puerorum effigiem. *Fecit laqueolos hiacinthinos.* Diximus cap. uigesimo sexto de dictione lulot, id est laqueolos. Et huiusmodi laqueolis inngebantur cortinæ ad inuicem: & ut cap. 26. diximus, erant ansæ seu laqueoli, in utraque extremitate cortinarum oppositæ sibi inuicem: & uncinus curuus ex utraq; parte, capiebat ansas, & cōiungebat cortinas ad inuicem. *Fecit cortinas caprarum.* i. è pilis caprarum, *tētorio.* Erant huiusmodi cortinæ super alias: quæ erant ex purpura & bisso. *In labio cortinæ extremæ, in coniunctione*, id est ut coniungerentur, aut ubi coniungebantur ad inuicem, scilicet prior cum secunda. *Fecit operimentū tecto.* Constat ex hoc loco, fuisse quadruplex tabernaculum, seu operimentum. Primum ex bisso, purpura, &cæ. Secundum: è pilis caprarum, quod tegebat primū. Tertium è pellibus arietū, rubricatis, quod tegebat secundum. Quartum è pellibus taxorum, quod operiebat tertium, & erat extremum: & putarē primum fuisse planū, in parte superiori: alia uero habebant dispositionem tentorii, seu tabernaculi pastorum: cuius rei coniectura est, quòd primum cōmuniter uocatur habitaculum, alia uero tentorium, quod nos appellamus tend. de campo. De tabulis cū suis incastraturis, etiam diximus capite. 26.

Duas tabulas fecit in angulis tabernaculi, in lateribus. Difficile est cognoscere, qualiter illæ tabulę angulares essent dispositæ. & qualiter geminatæ, ut diximus in loco citato, quem consulere licebit. Similiter qualiter huiusmodi tabulæ, fuerunt geminatæ infernæ, & supernæ: & putarem angulares tabulas, habuisse frusta alterius tabulæ, assuta in parte inferiori, & superiori, ut anguli essent fortiores. Erant autem geminatæ, ad angulum unum, quia faciebāt unum angulū cum tabulis ultimis aliorū laterū. *Fecit uectē medium.* Præter quinque uectes, quæ ligabāt tabulas ad inuicē, erat quidā uectis maior in medio tabularum: qui trāsibat ab extremo, ad extremū *Annulos earum.* s. tabularum, *fecit ex auro, loca uectibus.* Appositiue legendum est, loca uectibus: quoniam huiusmodi annuli erant loca, per quæ uectes intrabant: & hebraice pro loca uectium habetur, domus uectium, quoniam hebraismus locum in quo aliquid intrat, domum eius uocat, sicut uaginam, domum gladii. *Opere excogitato fecit illa, cū cherubinis.* Iam dixi opus excogitatum dici: quod ex maxima cogitatione fiebat, aut quod erat in magna reputatione: & per cherubim intellige, illorum anima-

animalium picturas. *Vncini earum*, ſcilicet columnarum *aurei*. Quidam hic pro uncinis, uertunt capita, ſed male meo iudicio, quoniam infra ſtatim dicitur. *Et columnas eius quinq́, ſcilicet fecit, & uncinos earum: & texit. capita earum*: ubi poſt uncinos, poſuit capita. Dictio tñ nau, ignotę ſignificationis eſt apud hebræos: & uidentur iſti uncini facti, ut ex eis cortina ſuſpenderetur. Dicunt tamen hebræi, huiuſmodi uncinos, fuiſſe columnis affixos, ut ex eis ſuſpenderentur uictimæ: diebus ſolemnibus excoriandæ & offerendæ. Si tamen capita cum Hieronymo uertas, non damno: quoniam fit mentio baſium & filorum: & æquum uidetur, ut mentio fiat etiam capitum. Quæ autem ſequuntur, & omnia quæ in hoc capite tractantur, expoſuimus ſupra capite uigeſimo ſexto, ubi quæ hic deſunt uidere potes.

CAPITIS. XXXVI. AD MOrum compoſitionem.

F*Ecit Beſalel & Aholiab, & omnis uir ſapiens corde*. Sunt multi, quibus Dominus ſapientiam, & multa alia donauit: qui raro aut nunquàm, ſecundum ſapientiam ſibi traditam operantur, ſed potius in malitiam, ſapientiam conuertunt, ſcilicet ad proximorum deceptionem: non ſic iſti edocti à Domino, qui ſua ſapientia ad opera Domini uſi ſunt. *Vocauit omnem uirum, quem leuauit cor, ad faciendum opus Domini.* Non coegit quẽq̃, ſed qui ſponte accedebat: ubi ſimul docemur, ad opera Domini, non coacti, ſed ſponte currere: contra eos, qui ad ea quę dei ſunt, negligẽtiores q̃ oportet inueniuntur. *Ipſi attulerunt ad eum, adhuc ſpõtaneũ, ſingulis diebus*. Plura iſti deo offerũt, q̃ petantur, utinam nos, quæ debemus offeramus Domino Deo noſtro. *Multiplicat popul⁹, offerẽdo ultra ſufficiẽtiã*. Boni & iuſti artifices, qui nõ ſeruant ſibi, qđ ſupereſt, in operibus Dei, ſed dñis ſuis ea reſtituũt. Sũt ꝓh dolor multi rectores cõmunitatũ, qui ꝑ publica utilitate, multa petũt à populo: ſed nihil unq̃ etiam ſi ſuperſit, communitati reſtituunt: ſed in ſuos, uel alios quoſlibet uſus cõuertunt, nõ cõſiderantes, populũ de cætero libentiori aĩo donaturum, & plura, cũ uiderit q̃ offert, fideliter à miniſtris & gubernatoribus diſpenſari. Et conſidera diſparitatem. Iſti prohibentur dare: nos cogimur, ꝑſtare ea, quæ ad cultũ dei neceſſaria ſunt. In multitudine cortinarum, diſce ornamentum domus dei, neque eſſe reprehenſibile, ſi domus dei, huiuſmodi abundet. *Tabulas texit auro*. Clamant multi illud poetæ. Dicite pontifices, in ſacris quid facit aurum? Sed non ſemper, hæc in domo dei damnanda ſunt. Nam & ſi dñs pluris quàm hæc faciat opera pietatis & uirtutis, nõ tñ hæc ſpernit, cũ ex deuoto animo illi offeruntur.

CAPITIS. XXXVII. IVXTA literam annotata.

F*Ecit Beſalel arcam*. Repetũtur hic, quæ dicta ſunt cap. 25. huius libri, & dicuntur facta, quæ ibi fieri præcipiuntur: ideo breuiter ꝑcurrenda eſt litera, ne cõtingat eadem toties repetere. *Texit eã auro mũdo, intrinſecus & extrinſecus*. Parui refert, quòd hebraice habetur, de domo, & ab extra. Nam ut in hebraiſmorum explicatione admonuimus, uocant hebræi, quod eſt intus, eſſe in domo. *Fecit ei coronam auream*. Diximus cap. citato, zarah, à quo zer. i. corona, ſignificare diſpergere, uentilare, & circũdare: & zer coronã ſeu circulum. *Fudit ei. 4. annulos aureos: ſuper. 4. angulis eius*. Melius uertas. Super. 4. pedes eius, quoniã paam potius pedem, q̃ angulum ſignificat: & miror cur noſtri dicant, ſingulare huius nominis ſignificare pedẽ, plurale uero angulos. Qđ enim ex cap. 7. 1. Reg. citant, ad hanc ꝓbandã ſignificationẽ, & uertũt. Quatuor rotæ erant baſi ſingulæ: & tabulę æreę, & 4. angulis eius, humeri erant. Melius uertas. Et. 4. pedibus eius, humeri erant. ſ. ad ſuſtentandã æneam concham. Solent enim huiuſmodi uaſis æneis, idola quædam ſupponi, quæ põdus ſupra poſitum ſuſtinere ſuis humeris uidentur. *Ductiles fecit eos*. ſ. cherubim, aut. *Graues fecit eos*. i. nõ int⁹ uacuos, ſed plenos, nos uocamus moçiços. Nã uerbũ chaſſah à quo michſſah. i. graue ſignificat ꝓprie graue & durum eſſe, ſed 2. ſignificat lõgum & extenſum: quoniam id qđ eſt lõgum & extenſum, graue eſſe uidetur, ideo ſuſtinenda eſt cõmunis interꝑtatio. *De ꝓpiciatorio facies cherubim*. i. de eadem materia ſeu ligno. Aut cõiuncta propiciatorio: ſed primum melius. Dixim⁹ loco citato, de dictione caporet. i. propiciatorio, quòd ortũ habeat à chappar qđ eſt linire, tegere, & propiciari. Similiter de cherubim, quòd ſint quorũdã animalium figuræ. *Expãdẽtes alas ſuas*. Verbũ paras, ſignificat proprie diuidere, ſeparare: ideo melius uertas, ſeparantes alas ſuas: aut diuidentes. ſ. alterã ab altera: licet ſenſus ſit idẽ. *Tegẽtes alis ſuis ſup ꝓpiciatoriũ*. Erat propiciatorium, tabula quædam eleuata ſup arcã, eiuſdẽ menſuræ cum arca:

ſe

& erat quasi sedes dei, cuius pedes sup arcã erãt. Expandebant aũt cherubim alas suas, sup propiciatoriũ, ex utroq; latere uersus medium, quib⁹ tegebant sedentem Dñm. Sed ut diximus, dubium est, an huiusmodi cherubini, essent omnino sub propiciatorio ueluti animalia quędam, & inde eleuarent alas super propiciatorium: uel potius haberent humanã effigiem, & medium corpus super propiciatorium, ut cõmuniter pingũtur, & hæc. 2. expositio mihi magis probatur. *Fecit ei clausuram palmi, in circuitu.* Posset uerti, clausuram tenuẽ. Vide quæ diximus ca. 28. *E regione clausuræ, erunt annuli.* Melius uertas. Iuxta clausuram. Nã amit, est socius, à quo leumat.i. societas, cõiunctio, iuxta. *Scutulas, & coclearia.* Ignotæ significationis sunt hebraica nomina, quæ hic ponuntur. *Et medios calamos, quibus operiebatur.* Admonui cap. 25. huius libri, incertam esse significationem nominis chesot, quod hebræi calamos medios interpretantur. Sed quia sequitur, quibus operiebatur, nõ mihi arridet significatio: quoniam medijs calamis, nihil potest operiri: ideo potius tegmen aliqđ putarem. Diximus sententiam nostram de hac re, citato cap. Posset tñ nomẽ significare opercula uasorum mensæ: quoniam uolebat Dñs, oĩa uasa esse clausa, & opta ppter mũditiã: & tunc uertẽdũ esset. Fecit scutulas, & coclearia, & opercula, quibus tegebatur, pro tegebãtur f. uasa, ex auro mundo. *Ductile fecit.* f. candelabrũ. Vertere potes etiam graue. Nõ erat inquit intus inane seu uacuum, sed plenum, quod nostri ut diximus moçiço uocant.

CAPITIS. XXXVII. AD nostram eruditionem annotata.

FEcit Besalel arcam, de lignis sittim. Admonui sæpius, q̃ cante nobis ambulandũ sit, cũ sciamus in arca esse seruatam legẽ, qua examinandi à deo sumus. Cætera quæ hic dicuntur, moribus accõmodata sunt cap. 25. ubi etiam dixim⁹, cur dñs instituerit locũ, quo peccatis nostris ꝓpicietur: nõ aũt ubi nos in hac uita, uellet iudicare: quoniã nunc mĩam exhibere uoluit potius q̃ iustitiæ rigorẽ. Quinq; in hoc cap. facta legũtur. f. arca, ꝓpiciatoriũ, cũ cherubinis suis, mẽsa cũ uasis, candelabrũ, & altare suffimenti, cum suo thimiamate: quæ oĩa moribus accõmodauimus supra cap. 25. &, 26.

CAPITIS. XXXVIII. IVXTA literam annotata.

FEcit altare holocausti. Describitur hic factum, quod cap. 27. fieri pceptum est, ubi oĩa fere sunt exposita. *Vacuũ inter tabulas, fecit illud.* Alii legunt. Vacuum tabulis fecit illud: Aliĩ. Cũ uacuo inter tabulas. Et sensus est. Erit altare uacuũ tabulis. i. neq; habebit mensam superius ex tabulis, neq; à lateribus, sed solũ habebat pedes. 4. & 4 ligna, duo in longum, & duo transuersa. Dicit aũt rabbi Dauid, mediũ altaris fuisse terra repletũ, iuxta illud, quod postea pcepit. Altare de terra, facies mihi. Altare uero aureum, erat tectum seu mensa, sicut dictum est. *Tectũ eius, & parietes eius.* De cribro æreo seu reti, diximus, quòd aliqui putant fuisse circũ circa, ita ut altare p circuitũ ambiret, nobis aũt uidebatur fuisse intra altare, seu intra ligna, q̃ altare cõstituebant, ad suspendendas carnes q̃ sup altare cremabantur: utraq; opinio ꝓbabilis est. *Fecit cõcham æneã, & basim eius æneã, de speculis cõueniẽtiũ, quæ cõueniebãt, ad ostium tabernaculi cõuẽtionis.* Quoniã locus obscurus est, hebraismũ, more nostro reddidimus. 2. uim uocabulorũ explicabimus. 3. sensum uerborum. Et prima dictio. f. chitar, tria hebræis significat. f. concham, lampadẽ, & chitropodes, quæ sunt sustẽtacula ollarũ ad ignẽ in foco, secũdum græcos, nos uocamus trẽpẽ sumpto uulgari nomine à latino. Dicit aũt rabbi Dauid, duplicẽ fuisse huiusmodi cõcham. Alterã in qua iugiter erat aqua, de qua hic est sermo, & habebat foramina, seu ora, quib⁹ aqua egrediebatur, ex qua sacerdotes manus & pedes lauabant, quando erãt Dño ministraturi. Alterã, qua carnes Dño offerendæ, lauabantur, cuius meminit scriptura. 1. Semue. 2. ubi dicitur. Veniebat puer. f. sacerdotis, & pcutiebat in cõcha, uel in aheno, uel in lebete uel in ollam. Hæc aũt non habebat ora, neq; iugem aquam: & dictio uidetur duo significare, fornacẽ, aut instrumentũ fictile, qđ nostri uocant fugareiro: de quo Zachariæ. 12. ubi dicitur. In die illa, ponam ducem Iehudah, sicut caminũ ignis, inter ligna, & chechiior. i. sicut lampadem, aut fornacem ignis inter manipulos. Et Leui. 11. Clibanus uechiraũm. i. & fornaces destruentur. Et dicit rabbi Dauid esse locũ, quo duo lebetes, aut duo caldaria ponuntur. Significatio dictionis non plene nota est hebræis & nobis. Putarẽ tñ, huiusmodi cõcham formã habuisse fornacis. ut. f. esset superius operta, quales fontes lapidei uel ærei, esse solent. 2. uero dictio hebraica. f. marret, quam hic omnes fere speculũ uertunt, ortũ habet à raah, qđ est cernere, uidere: unde marre. i. speculum, quod ad illud facierũ cõpositionẽ cernamus. 3. uero dictio. f. sobeot, à saba quod est exercitus ortũ habet. Qđ aũt aliqui uertunt, de speculis mulierũ, aduerte, in hebræo nullam mẽtionẽ mulierũ fieri, sed q nia nomẽ sobeot. i. cõuenientium seu e ercitum facientiũ, est fœmi

inin

nini generis,cõpulſi ſunt interpretes,addere mu lierũ.Quibus p̃miſsis audi, quid de hac re dicat rabbi Abraham in cõmentarius. Mos inquit,erat omnium mulierum,ſuam decorare faciẽ,& apta re thiarã ſingulo mane in ſpeculis æneis, aut ui treis. Erant aũt in Iſrael mulieres deũ colẽtes: q̃ ſpreta mundi uanitate, ſua ſpecula Dño offere-bant,quia nõ erãt illis opus. Quæ p ſingulos dies ueniebant ad oſtium tabernaculi ut orarent, & dei audirẽt p̃cepta, quæ ſeſe ad inſtar exercitus, cõgregabant. Eſt aũt ſenſus loci iſte. Fecit.ſ.Beſalel aut Moſeh,cõcham æneam. i.lotorium,ſeu uas ad lauandum,ad modũ.ſ.fornacis aut caldariæ & baſim eius æneã,de ſpeculis.ſ.mulierũ,militantiũ ſeu ad modum exercitus congregantiũ ſe,q̃ militabant.i ad modum militum cõueniebant, ad oſtiũ tabernaculi adunationis. Qđ aũt fuerint in Iſrael,fœminæ huiuſmodi, excubãtes ad oſtium tabernaculi,cõſtat ex.1.libro Semuel. cap.2.ubi dicitur.Heli ſenẽ ualde.& audiuiſſe oĩa quæ fecerunt filii eius omni Iſrael: & quomodo dormiebant cũ mulieribus exercituũ,ſeu ad mo dum exercitus cõgregantiũ ſe, ad oſtiũ tabernaculi adunationis. Vbi uides fuiſſe tales fœminas in Iſrael: q̃ more exercitus excubabant ad oſtiũ tabernaculi eccleſiæ. Poſſet tñ intelligi, filios He li dormiſſe cum mulieribus hominũ, ſeu militũ excubantium, ad oſtium tabernaculi. Erat aũt uſus horum ſpeculorum,ut ſacerdotes,poſtq̃ eſſent in fõte loti,reſpicerẽt ſe ad ſpecula,an quicquàm maculæ adhuc in eis remaneret. Neq; legas de ſpeculis,quoniam cõcha nõ erat de ſpecu lis,ſed ex ære,queãdmodum baſis eius:ſed legen dum eſt. Cũ ſpeculis:quoniam huiuſmodi ſpecu la,cõchæ affixa erant. *Vncini colũnarũ, & fila eas cingẽtia, ex argẽto.* Admonui ſupra, multos interpretũ,legere p̱ uncinis capita,neq; abs re. Dicunt autẽ hebræi, huiuſmodi uncinos affixos colũnis,ut ex eis, animalia excoriata ſuſpenderẽtur quæ dño offerebãtur:aut ex eis, cortinæ atrii ſuſpendebantur, ut iam diximus. *Iſti ſunt numeri tabernaculi.* i.rerum ad tabernaculum neceſſariarum,quæ dictæ ſunt. *Quia numerata ſunt, ad iuſſum Moſeh.* i. nihil utenſilium defuit:quoniam Moſeh omnia numerauit.Hebraice eſt. Ad os Moſeh,aut quæ ad p̃ceptum Moſeh numerata ſunt. In manu Ithamar:qui.ſ.erat caput & dux oĩm leuitarum. *Fabricator, & excogitator, & acupictor, in hiacintho & purpura.* Dicitur iſte fabricator,ratione metalli,ac ſi dicat. Erat faber,quia fabrilia ærea faciebat. Excogitator forte,quia faber lignarius, acupictor ratione eorum quæ in panno faciebat. *Fuit aurũ oblationis.9. & 20.talẽtorũ.* Diximus ſupra,dictionem hebrãicam,chichar ſignificare partẽ, fruſtum. Cõtinet autem talentum.60.libras uſuales,&. 120. libras ſanctuarii,libra uero.120.ſiclos,talentum autem 3. milia ſiclorũ. *Et argẽtũ numerorum.* i.qđ ex numeratione eorum collectũ eſt. Soluebat enim quiſq; cum numerabatur, medium ſiclum ſanctuarii pro capite.

CAPITIS. XXXVIII. AD morum compoſitionem annotata.

FEcit altare holocauſti. Quicquid hic eramus dicturi, ad mores p̃tinens, diximus ſupra hoc eodẽ lib.cap.30. *Fecit cõchã æneã.* Oſtendit locus iſte,miniſtros dei,nõ debere con tentari illa lotione,quã domi faciunt: ſed in tem plo ipſo debere lauari. Neq; dicit textus cum ſpe culo,ſed cũ ſpeculis:ut diſcamus quanta cõſideratione opus ſit, ad hoc quod digne domum dei ingrediaris, & illi adminiſtres:ſed de his ſatis cita to loco.

CAPITIS. XXXIX. IVXTA literam annotationes.

FEcerunt ueſtes miniſterii, ad miniſtrandum in ſanctificatione. Duplíciũ ueſtiũ,hic(meo iudicio)fit mẽtio. Nã aliæ erant, quibus in fẽſtitate miniſtrabãt ſacerdotes, aliæ quibus cotidie utebantur:& de his omnibus ca. 28.p̃cedenti abunde diximus. *Extẽderũt bracteas aureas: & p̃ciderũt fila, ad faciẽdũ in medio hiacinthi, & in medio purpuræ.* Difficilis utcunq; eſt locus iſte:quod accidit,propter ignorantiã propriæ ſignificationis uerbi pu ach,cui hebræi uaria tribuũt ſignificata,quia pro prium ignorant.ſ.flare,illaqueare,& loqui: unde pache,ſeu pachim, quod dicũt ſignificare bracteas,ſeu extẽſiones,aut laminas: mihi uero uidetur,ſignificare retia,à puach quod eſt illaquea re ſeu irretiri:& meo iudicio, eſt ſermo de reti quod noſtri uocant deſſiados:in quo uarias figu ras acupingunt: unde locus iſte ſic eſt reddendus & intelligendus. Extẽderunt retia aurea, & p̃ciderunt fila,ut fieri ſolet,dum huiuſmodi acu pita fiunt,ad faciẽdas.ſ. figuras acupitas, in medio hiacinthi & in medio purpuræ. Si tñ bracteas uertas,nõ erraſti,quoniam eis etiam panni acupingi ſolent. Vnde conſtare ex hoc loco uidetur:thechelet & argamannõ ſolũ lanam, ſed & fila ſignificare: in quorum ſtamine, huiuſmodi figuræ acupingebantur. *Oras fecerũt illi.ſ. ephod* Thechelet & argamã quid.

phod,seu pectorali. Dictio cheteph,tria hebrçis significat.s.humerũ,latus,& angulũ,& frequentius uidetur humerũ,q̃ alia significare, licet Iob. 31.uideatur scapulã significare:ubi dicitur. Chetephi.i.scapula mea,uel latus meum, ab humero cadat. Quo in loco contra humerũ distingui uidetur: unde & hic uerti posset. Humeros fecerunt illi. Nã,ut iã diximus cap. 28. huiusmodi ephod,humeris ligabatur & coniungebatur *Baltheus cinguli.* Hebraice est. Excogitatum cinguli. Erat enim huiusmodi cingulũ,qđ cingebat ephod seu superhumerale,acupictũ opere phrygionico, seu excogitato:erat & ex eadẽ materia, qua & ephod,aut eidẽ cõiunctũ. *Fecerũt lapides onichinos,circũdatos palis aureis.* Meliꝰ inclusoriis aureis. Et de lapide onichino loco iã citato,& aliis multis diximus, esse lapidẽ coloris unguis humani. *Celatos celaturis sigilli.* Hebraice. Aptos aperturis sigilli.i.quibus sigilla aperiri solẽt. *Ordo unus.*i.primꝰ:sicut una sabbati.i prima sabbati:una mẽsis.i.prima mẽsis. *In plenitudinibus suis.*i.in locis,quæ implebãt. *Lapides iuxta nomina.*i.secundũ numerũ nominũ filiorũ Israel. *Catenas termini.* i.terminãtes pectorale, ne.s.rũperetur. *Opere perplexionis.*i. ꝑplexo,quoniã huiusmodi catenæ,ꝑplexę erant ad inuicẽ. *Dederũt duos funes auri.* Dictio abot, significat quid implicatũ. *Et duas extremitates.*s.alias,duarũ funiũ. Nã duæ, ligabãtur annulis extremitatũ pectoralis,alię uero duę,ad duas superiores oras superhumeralis. *Fecerũt in fimbriis pallii.* Hebraice ad fimbrias,uel iuxta fimbrias pallii:& uidetur fuisse potius iuxta fimbrias: quia tintinabula erant suspensa, ad uestem seu palliũ. *Et pileos galerorum.* Dictio paare.i.pileos, ignotæ significationis est apud hebræos,ut iam supra.28.ca.diximꝰ. Paar significare decorare. Sequens uero dictio eleuationẽ. *Fœminalia linea.* A uerbo chanas quod est colligere,& cõgregare, est michnesse.i.fœminalia:sic dicta ut reor, quòd colligantur & stringantur,dum ligantur, per circulum inclusum. *Dederũt super eã.*s.laminã *filũ hiacinthi.*s. ad eã ligãdã:in capite sacerdotis. *Et attulerũt habitaculũ ad Moseh, & tentoriũ, & oĩa uasa eius.* Quidã legũt appositiue literã hãc. s. sic. Et attulerũt habitaculũ ad Moseh,habitaculũ inq̃,& omnia uasa eius. Mihi uero magis ꝓbatur altera lectio:quòd.s. attulerint habitaculũ,ꝑ qđ intelligit inferiores cortinas:& tẽtoriũ, ꝑ qđ superiores,quæ disponebãtur ad modũ tẽtorii pastorũ: *Et omnia alia uasa eius.* s. tabernaculi:textus tñ indifferẽter utitur his duobus nominibus.s.mischan & ohel.i.habitaculo & tabernaculo. *Lucernas eius.*s.cãdelabri. *lucernas ordinis.*i.ordinatas. Verbũ arach hebraice significat ordinare,æquare,æstimare, sed (meo iudicio) nõdũ plene nota est uerbi significatio.

¶Quæ aũt ad mores in hoc capit. annotari possent,annotauimus ca.28.præcedenti:ideo ab huiusmodi hic supersedendũ esse putauimus.

CAPITIS. XL. IVXTA literam annotata.

IN die mensis primi, in una mensis erigere facies tabernaculum. Effluxerant ut Hebræi dicunt, & ex textu huius capitis constat, ab egressu Israel de Ægypto, duo anni: quando huiusmodi tabernaculi erectio, fieri iussa est. Et hic mensis fuit Nissam, in quo egressi fuerant ex Ægypto: & per unam mensis,primam mensis diẽ intelligit, ut sæpius diximus. *Introduces mensas, & cõpones cõpositionem eius,* id est pones panes & alia quæ in ea sunt ponenda. Aliqui uertunt. *Et accendes lucernas.* Hebraice est. Et eleuabis seu ascendere facies lucernas: & iam dixi posse intelligi de lumine, seu flamma, lucernarum quæ sursum ascendebat. *Pones atriũ.*i. spacium ad aliud.s. atriũ. *Sanctificabis illud.*s. tabernaculũ aut atrium. Nam ꝑ huiusmodi unctionẽ, separabatur à prophanis usibus: & cultui diuino applicabatur. *Sanctitas sanctitatũ.* i.sctissimum,aut uirtutẽ sanctificandi habens: & qđ de tabernaculo dicitur,intellige de omnibꝰ aliis. Omnia enim cõiungebantur,& ꝑ illam unctionẽ sctificabantur. s. cultui diuino & ministerio applicabantur. *Erit.*s.unctio hæc *ut sit eis unctio eorum ad sacerdotiũ æternũ.* i.unctio hęc,symbolum erit:quòd sanctificantur, ut sint mihi in ꝑpetuũ sacerdotes. *In anno secundo.* Cõstat ex hoc loco, tabernaculũ anno secundo exitus ab Ægypto, in prima mensis primi, erectum fuisse:& forte hac de causa, primordia mẽsium, celebrabrantur à iudæis,quòd.s.ea die tabernaculũ dei fuerit in deserto erectum. *Extẽdit tẽtorium sup tabernaculũ.* Cogit locꝰ iste intelligere ohel, distinctum fuisse à mischan i. tabernaculum,ab habitaculo, ut sæpius admo

numus

nuimus,eratq; tētoriū,seu ohel,sup miscā.i.habitaculū. *Et posuit operimētum tentorii.* Ex hoc loco quidā colligunt,in habitaculo fuisse tres distinctiones cortinarū,& inferiorē fuisse ex hiacintho,purpura,& bisso, mediā ex pilis caprarū,& pellibus arietū rubricatis: tertiam quæ hic dicitur tegmen, è pellibus taxorum. *Posuit testimonium in arca.* i.tabulas testimonii:quæ. s.testificabantur pactum, inter deū & Israel. *Sup latus habitaculi,ad aquilonē.* Constat ex hoc loco,ierech significare non solū stipitē,sed latus:nisi uertas. Super limitem habitaculi ad aquilonem. *Ordinauit super eā ordinationē panis.* Posset etiā uerti. Cōposuit super eam,cōpositionē panis. *Et ascēdere fecit sup illud.* s.altare, *holocaustū, & minchah.* i.oblationē. Significat aliquando michah.i.oblatio,sacrificium in genere seu munus, nonnunq̃ uero, illud sacrificii genus, qđ ex simila fiebat, queādmodū hic uidetur significare: de quo Leuiti.2.quoniam p holocaustum uidetur significari, qđ ex carnibus,& adipibus fiebat. *Erexit atrium.* i.columnas & cortinas atrii. *Operuit nubes.* Posset etiam uerti nebula, sed sensus est idem. *Et gloria dñi impleuit habitaculū.* Nihil aliud hic p gloriam dñi intelligo, q̃ nebulam lucidam,quę dicitur gloria dñi, quoniā signum erat potentię dñi: & enim gloriosum ostēdebat,ut sæpius diximus. Vnde Paulus de Mōseh loquēs dicit, filios Israel nō potuisse intendere in faciē Moseh,propter gloriam uultus eius, per quam lucem intelligit. *Quando eleuabat se nebula.* Alii quando recedebat: sed primum melius est. Erat enim nebulæ eleuatio, signum profectionis eorū, queādmodū mansio,mansionis eorū. *Quoniā nubes,* aut *nebula domini.* Dicitur hæc nebula domini, quoniam potentiā & assistentiam Domini ostendebat: aut quia à Domino producta.

CAPITIS. XL. AD MORES componendos.

IN *die mensis primi, erigere facies tabernaculum.* Mysterio non caret, quòd Dñs biēnio fuerit cū iudæis,anteq̃ apud eos domum construeret:& cum eis uellet habitare,ut ostēdat q̃ difficile se hominib⁹ credat: & ut nos doceat,primum experiri eos, apud quos domū & habitationem eligimus. *Pones ibi arcam testimonii.* Cuncta hic in templo Domini ordinata,& suo loco disposita inuenies, ut discas in domo domini,cuncta debere esse suo ordine digesta. *Vnges tabernaculū, & omnia quæ sunt in eo.* Audis hic in domo domini omnia uncta esse,ut discant qui illi ministrant, misericordia super egenos & pauperes flecti. *Lauabis eos aqua, & unges eos.* Solet rigor & zelus munditiam sequi. Nam qui iusti, & mundi à peccatis sunt, raro erga proximos peccatores flectuntur misericordia. Voluit aūt dominus sacerdotes suos,nō solū mundos,sed unctos: ut si quando se mundos aspicerent, cogitarent se oleo uuctionis delibutos,ut æquo animo ferrent peccata proximorum. *Lauabuntur ex ea, quādo ingredientur tabernaculū, & quādo appropinquabunt ad altare.* Quanta reuerentia habenda sit domus dei, pulchre docet locus iste: & quoniam nudis pedibus ingrediendum erat in tabernaculum, iubentur lauari:manus uero quando ad altare accedendum erat, quoniam eis tunc ministrādum erat. *Operuit nubes tabernaculum.* Solebat Dominus, signo sensibili quæ illi placerent approbare: nūc uero nemo est qui cognoscat,se odio uel amore dignum. *Nō potuit Moseh ingredi tabernaculum,quia impleuit illud gloria dñi.* Admonemur hic,uereri ea quæ dei sunt, & maiestati diuinæ cedere: lucem enim habitat inaccessibilem. Etiam si sanctus, ac deo dilectus sis, time adire locum, in quo uideris Dei maiestatē relucere. *Quando recedebat nubes pficiscebātur.* Beatus homo quem direxeris dñe, & qui non se mouet, nisi signū ei ostenderis. Quo docemur in eodem statu manere,etiam si dominus nos in eo diutius q̃ uelimus,detineat, quoniam cum oportunū fuerit mutabit nos:cui sit perpetua laus,qui concessit hunc librum uigesima quarta Martii anni.1556.absoluere Vlixbonæ.

Explicit liber Exodi.

I·B·